

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

4. 1981

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

4. 1981

ჟურნალი დაარსებულია 1971 წელს
Журнал основан в 1971 году

ჟურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

ს ა რ ე დ ა კ ტ ი ო კ ო ლ ე გ ი ა : ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კატარაია (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (*зам. редактора*), Р. К. Кикнадзе (*зам. редактора*),
Г. А. Меликишвили (*редактор*), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლორთქიფანიძე
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

შ ი ნ ა ა რ ს ი

ლეონიდ ილიას ძე ბრევენევის დაბადების 75-ე წლისთავი 5

წ ე რ ი ლ ე ბ ი

- ს. ჩხარტიშვილი, სკკ I XVI ურილობა სოციალისტური შექიბრების როლის ამაღ-
ლების შესახებ თანამედროვე ეტაპზე 8
- გ. შიკაშვილი, ამიერკავკასიის რევოლუციონერების ინტერნაციონალური საქმიანო-
ბის ისტორიიდან ირანში 16

ც ნ ო ბ ა ზ ი დ ა შ ე ნ ი შ ვ ნ ა ზ ი

- მ. ბაბაშვილი, საქართველოს სოციალური ისტორიიდან (XII ს) 30
- ლ. ბააშვია, ინგლის-აღმოსავლეთის მეორე ომის ისტორიიდან 38
- ბ. წულაძე, რეპროდუქციული განწყობის ცნების დაზუსტებისათვის 47
- ვ. ლუკონინი, მ. წოწალია, ვერცხლის კილიყი სოფ. ხარგვეშიდან 61
- ა. ქალდანი, სვანური საცხოვრებელი კომპლექსის კარი და მასთან დაკავშირებული
ერთი წესჩვეულება 63
- ჯ. შარაშენიძე, თავისებურებანი მუშათა პერსონალის შრომით ანაზღაურებაში შუ-
გერის სახელმწიფო მეურნეობაში ურის III დინასტიის დროს 75
- ზ. სხირტლაძე, მოხატულობის სქემის ზოგი თავისებურება XIII საუკუნის ქართულ
კედლის მხატვრობაში 85

ა უ ზ ლ ი კ ა ც ი ა

დ. პაიჭაძე, იმპერატორ ფრიდრიხ II-ის წერილი საქართველოს მეფე გიორგი VIII-ხადში 100

დ ი ს ა უ ს ი ა დ ა ბ ა ნ ი ლ ე ბ ა

- ი.დ. ხოშბარიკა (ბროსე), ფეოდალურ საქართველოში სამხედრო საქმის ისტორიის
შესწავლისათვის (ფეოდალური ლაშქრის სოციალური შედგენილობის შესახებ) 108
- ბ. ყორანაშვილი, ქართული ფეოდალიზმის განვითარების ზოგიერთი თავისებურების
შესახებ (IV—XII სს) 125
- ი. ანთელავა, ნიკორწმინდელის „იდაწერილის“ დათარიღების ზოგიერთი საკითხი 144
- ბ. სილაბაძე, ფეოდალური ხანის თურქეთის ისტორიის ზოგიერთი საკითხის შესახებ 158

კ ო ნ ს უ ლ ტ ა ც ი ა

ბ. ბუჩუა, ძველი სომხური წელთაღრიცხვის ჩვენს ერაზე გადაყვანის შესახებ 168

პ რ ი ტ ი კ ა დ ა ბ ი ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა

- ზ. გოგირიძე, რ. თოფჩიშვილი, ჟ. რუხაძე, ქართული ხალხური დღესასწაული და
თანამედროვეობა 179
- ვ. გოილაძე, ა. ვ. გაღლო, ჩრდილოეთ კავკასიის ეთნიკური ისტორია IV—X საუკუნე-
ებში 180

პ რ ო ნ ი კ ა დ ა ი ნ ფ ო რ მ ა ც ი ა

- თ. ცაგარეიშვილი, ნ. ჯაბახაძე, ეთნოგრაფთა მესამე რესპუბლიკური სამეცნიერო
სესია 189
- ბ. ჩხარტიშვილი, წყაროთმცოდნეობითი ლიტერატურის საქარო განხილვა 193
- ნ. კილშარძე, ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენებისა და არქეოლოგიური ყრილობის
100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საკავშირო სამეცნიერო სესია 195
- ბ. ქახაძე, საყოორდინაციო საბჭოების სხდომები 196
- თ. ბაგჟრალიძე, ნ. ლომოური, აკადემიკოსი სიმონ ყაუხჩიშვილი (ნეკროლოგი) 197

СОДЕРЖАНИЕ

75-летие со дня рождения Л. И. Брежнева	5
---	---

СТАТЬИ

С. ЧХАРТИШВИЛИ, XXVI съезд КПСС о повышении роли социалистического соревнования на современном этапе	6
Г. ЧИПАШВИЛИ, Из истории интернациональной деятельности закавказских революционеров в Иране	16

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

М. ГАБАШВИЛИ, Из социальной истории Грузии (XII в.)	30
Л. БААЗОВА, Страницы из истории второй англо-афганской войны	38
Г. ЦУЛАДЗЕ, К уточнению понятия «репродуктивная установка»	47
В. ЛУКОНИН, М. ЦОЦЕЛИЯ, Серебряный килик из с. Саргвеш	51
А. КАЛДАНИ, Дверь в жилых комплексах Свацети и связанный с ней обряд	63
Дж. ШАРАШЕНИДЗЕ, Особенности оплаты труда рабочего персонала государственного хозяйства Шумера эпохи III династии Ура	75
З. СХИРТЛАДЗЕ, О некоторых особенностях схемы алтарной росписи в грузинской монументальной живописи XIII в.	85

ПУБЛИКАЦИЯ

Д. ПАПЧАДЗЕ, Письмо императора Фридриха II царю Грузии Георгию VIII	100
---	-----

ДИСКУССИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

Э. ХОШТАРИЯ, К изучению военного дела в феодальной Грузии (о социальном составе феодального войска)	108
Г. КОРАНАШВИЛИ, О некоторых особенностях развития грузинского феодального общества	125
И. АНТЕЛАВА, К некоторым вопросам датировки «Писанья Никорцминдели»	144
Б. СИЛАГАДЗЕ, О некоторых вопросах истории феодальной Турции	158

КОНСУЛЬТАЦИЯ

В. ГУЧУА, О переводе древнеармянских дат на летоисчисление нашей эры	168
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Г. ГОЦИРИДЗЕ, Р. ТОПЧИШВИЛИ, Дж. Рухадзе, Грузинский народный праздник и современность	177
В. ГОИЛАДЗЕ, А. В. ГАДЛО, Этническая история Северного Кавказа IV—X вв.	180

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Т. ЦАГАРЕИШВИЛИ, Н. ДЖАВАХАДЗЕ, Третья республиканская научная сессия этнографов	189
М. ЧХАРТИШВИЛИ, Публичное обсуждение источниковедческой литературы	193
П. КИГУРАДЗЕ, Всесоюзная научная сессия, посвященная 100-летию V археологического съезда и новым археологическим открытиям	195
К. КАХАДЗЕ, Заседания координационных советов	196
Т. ГАМКРЕЛИДЗЕ, П. ЛОМОУРИ, Академик С. Г. Каухчишвили (некролог)	197

ლეონიდ ილიას კი ბრეჟნევის დაბადების 75 წლისთავი

სამოცდათუთხმეტი წელი შეუსრულდა ლეონიდ ილიას ძე ბრეჟნევს — საბჭოთა ხალხისა და კომუნისტური პარტიის ღირსეულ შვილს, მშვიდობისა და პროგრესის მედროშეს მთელ მსოფლიოში.

სამოცი წელია შრომით საქმიანობას ეწევა ლ. ი. ბრეჟნევი და 50 წელი — კომუნისტური პარტიის რიგებში ერთგულად ემსახურება ლენინის უკედავ იდეებს. მისი განხორციელების ყოველ ეტაპზე — კოლექტივიზაციის, ინდუსტრიალიზაციის, სოციალიზმის ეკონომიკური საძირკელის შექმნის — იგი, სხვებთან ერთად, სათავეში ედგა მასების შემოქმედებით მოღვაწეობას და წარმართაედა მას საბჭოთა ხალხისა და კომუნისტური პარტიის სასახელოდ, პროგრესისა და სამართლიანობისათვის. ყველა ამ ეტაპზე ფართოდ გამოვლინდა ლ. ი. ბრეჟნევის როგორც გამოჩენილი პოლიტიკური ხელმძღვანელის დიდი შემოქმედებითი ნიჭი და ორგანიზატორული უნარი. საბჭოთა ხალხის დიდ სამამულო ომში ლ. ი. ბრეჟნევემ გამოავლინა დიდი მხედრული უნარიც, რასაც წარმატებით იყენებდა ომის პირველი დღეებიდან მის ძლევამოსილ დამთავრებამდე.

მშვიდობიანი მშენებლობის პერიოდში ლ. ი. ბრეჟნევის მოღვაწეობის სახელოვანი ეტაპები გახდა აგრეთვე სახალხო მეურნეობის აღორძინებაში მონაწილეობა, ლეგენდარული ყამირის ეპოპეა, მსოფლიოში პირველი კოსმოსური კვლევის ორგანიზაცია, საბჭოთა სახელმწიფოს თავდაცვითი უნარიანობის განმტკიცება, ბრძოლა მშვიდობისათვის.

ლ. ი. ბრეჟნევის პიროვნებაში ორგანულად შერწყმულია ლენინური ტიპის პოლიტიკური მოღვაწის თვისებები; ერთსულოვანი, კოლექტიური მუშაობისათვის ადამიანთა გაერთიანების ხელოვნება, თითოეული მუშაკის ნიჭისა და ძალის უტყუარი შეცნობისა და გამოყენების უნარი, ღრმა იდეურობა, მარქსიზმ-ლენინიზმის იდეალებისადმი ერთგულების შეხამება ბრძოლასთან უძრაობასა და ჩამორჩენილობასთან, პარტიული და სახელმწიფოებრივი ხელმძღვანელობის ურთულესი საკითხების გადაწყვეტისას სიდინჯის და საქმის არსში ჩაწვდომის უნარი. ამ თვისებების მომარჯვებით შეძლო ლ. ი. ბრეჟნევემ სუბიექტივიზმისა და ეოლუნტარიზმის დაძლევა, პარტიასა და ქვეყანაში ჯანსაღი მორალურ-პოლიტიკური ატმოსფეროს შექმნა, ადამიანებისადმი სათუთი დამოკიდებულების დამკვიდრება, შეურიგებლობის დამკვიდრება ყოველგვარი უსამართლობისადმი, ნდობის, მომთხოვნელობის და გაბედული ძიების საყოველთაო აღიარება. მუშაობის ამ სტილს ყველა ქვეყნის კომუნისტები სამართლიანად უკავშირებენ ლ. ი. ბრეჟნევის სახელს.

მთელმა საბჭოთა ხალხმა და პროგრესულმა კაცობრიობამ სულით და გულით მოულოცა ლ. ი. ბრეჟნევს დაბადების 75 წლისთავი, უსურვა ჯანმრთელობა, უშრეტი ენერგია და სიმხნევე. გამოთქვა რწმენა, რომ ლ. ი. ბრეჟნევის პოლიტიკური სიბრძნე, მისი როგორც ხელმძღვანელის მდიდარი გამოცდილება კვლავაც ემსახურება კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა ხალხის, მთელი პროგრესული კაცობრიობის ინტერესებს, საყოველთაო მშვიდობისა და სოციალური პროგრესის საქმეს.

საწარმო ჩხარტიშვილი

საქკ XXVI ურილობა სოციალისტური შეჯიბრების როლის ამაღლების შესახებ თანამედროვე ეტაპზე

კომუნისტური პარტიის ყოველი ყრილობა აყენებს და წყვეტს შრომითი შეჯიბრების მრავალ თეორიულ და პრაქტიკულ პრობლემას, ავითარებს შემდგომ მოძღვრებას სოციალისტური შეჯიბრების, მასების შრომითი აქტივობისა და შემოქმედებითი ინიციატივის შესახებ.

ეს ბუნებრივიცაა სოციალისტური შეჯიბრება საზოგადოებრივი მოვლენაა, რომელიც შრომითი მეტოქეობის, შრომისადმი შეგნებული დამოკიდებულების გამოვლენაა. ეს მისი ძირითადი თავისებურება სოციალისტური და კომუნისტური მშენებლობის სხვადასხვა ეტაპზე სხვადასხვა ფორმაში მჟღავნდება. ამას ნათლად მოწმობს ის, რომ სოციალისტურ შეჯიბრებას ისტორიულად რამდენიმე ფორმა ახასიათებდა. ესაა დამკვერლობა, სტახანოვური მოძრაობა და მოძრაობა შრომისადმი კომუნისტური დამოკიდებულებისათვის. თითოეული მათგანი შეესაბამებოდა სოციალისტური და კომუნისტური მშენებლობის სხვადასხვა ეტაპს. არსებობდა და არსებობს სოციალისტური შეჯიბრების ორგანიზაციის მრავალი ფორმაც, რომლებიც, აგრეთვე, ჩნდება ეპოქის თავისებურებათა შესაბამისად.

სოციალისტური შეჯიბრება, შრომითი შეჯიბრების ისეთი ფორმაა, რომელიც მხოლოდ სოციალისტურ საზოგადოებას ახასიათებს და ძირეულად განსხვავდება კაპიტალისტური კონკურენციისაგან. ამავე დროს სოციალისტური შეჯიბრება ისტორიული კატეგორიაა. ამიტომაც, ბუნებრივია, რომ იგი სისტემატურად ვითარდება და სრულყოფილი ხდება. მიმდინარეობს მისი ისტორიული შეზღუდულობის გადალახვა, რომელმაც საბოლოოდ უნდა მიგვიყვანოს კომუნისტურ შეჯიბრებამდე. ამით სოციალისტური შეჯიბრება თავის ისტორიულ მისიას ამოწურავს. თუ თანამედროვე ეტაპზე მისი ორგანიზაცია ეყრდნობა ორ სტიმულს — მატერიალურს და მორალურს — ამ დროს სრულიად გაქრება მშრომელთა შრომაში ჩაბმის მატერიალური სტიმულირების როლი და იგი დაეყრდნობა მხოლოდ მორალურ სტიმულებს. მაგრამ ეს უკვე იქნება არა სოციალისტური, არამედ კომუნისტური შეჯიბრება.

აქედან გამომდინარე, ბუნებრივია, ისიც, რომ სოციალისტური შეჯიბრების შინაარსი ყოველ ახალ ეტაპზე ღრმავდება, იგი იძენს ახალ ნიშანთვისებებს, ახალ თავისებურებებს, რომლის სწორად გამოყენებას უდიდეს ყურადღებას უთმობს კომუნისტური პარტია. იგი არჩევს და ხელს უწყობს ხალხის მასებში წარმოშობილ თაოსნობათა შორის ყველაზე შესაფერი ფორმების განვითარებას.

ასე იყო ეს სოციალისტური მშენებლობის ყველა ეტაპზე, ასეა ეს დღეს, როდესაც მიმდინარეობს კომუნიზმის მატერიალური ტექნიკური ბაზის მშენებლობა, აშენებულია განვითარებული სოციალისტური საზოგადოება.

70-იან წლებში სოციალისტური შეჯიბრების როლის შემდგომი ამოღება სავსებით კანონზომიერი მოვლენა იყო. იგი იქცა „პოლიტიკური და შრომითი აღზრდის შერწყმის“ შესანიშნავ ფორმად. ამრიგად, სოციალისტური შეჯიბრების ფუნქციები როდი წმემოიფარგლება მარტო შრომითი აღზრდის ამოცანებით, არამედ იგი მასების პოლიტიკური წრთობის საშუალებაცაა, რომელიც უდიდეს ზემოქმედებას ახდენს არა მარტო სამეურნეო პრაქტიკაზე, არამედ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაზე, ზნეობრივ ატმოსფეროზე.

სოციალისტური შეჯიბრება, როგორც აღნიშნა ლ. ი. ბრეჟნევმა თავის საანგარიშო მოხსენებაში სკკპ XXVI ყრილობისადმი, იყო და რჩება შრომისადმი ახლებური, შეგნებული დამოკიდებულების ერთ-ერთ მკაფიო გამოვლენად. „სოციალისტური შეჯიბრება, — ამბობდა სკკპ XXVI ყრილობაზე ლ. ი. ბრეჟნევი, — მასების შემოქმედებაა. იგი მთელი თავისი არსით დაფუძნებულია ადამიანთა მაღალ შეგნებასა და ინიციატივაზე. სწორედ ეს ინიციატივა გვეხმარება გამოვავლინოთ და ავამოქმედოთ წარმოების რეზერვეზი, ავამაღლოთ მუშაობის ეფექტიანობა და ხარისხი“¹.

ახლებურად, თანამედროვე ეპოქის შესაბამისად საანგარიშო მოხსენებაში ლ. ი. ბრეჟნევმა ჩამოაყალიბა დებულება მშრომელთა თაოსნობებისა და ინიციატივების ორგანიზაციისა და მათი გავრცელების ფორმებისა და მეთოდების შესახებ. მასში დაგმოიბილა დამკვიდრებული პრაქტიკა, რომ „სოციალისტური ვალდებულებების შემუშავება ზოგჯერ ქვემოდან კი არ ხდება, არამედ ზემოდან, ზემდგომი ინსტანციები „ჩაუშვებენ“ ხოლმე. ეს ზიანს აყენებს თვით შეჯიბრების სულისკვეთებას. მისი ქვეკუთხელი უნდა იყოს შემხვედრი გეგმები და სხვა ამგვარი წამოწყებანი გეზით „ქვემოდან ზემოთ“: მშრომელი, ბრიგადა, საწარმოო, დარგი. შემდეგ კი ასეთი ინიციატივები სახელმწიფო გეგმას უნდა „შეუფიქრისპიროთ“. ეს შეესაბამება როგორც სოციალისტური შეჯიბრების ბუნებას, ისე ჩვენი ეკონომიკის გეგმიან ხასიათსა“².

აქედან გამომდინარე, ისევ გადაუდებელ ამოცანად რჩება სოციალისტური შეჯიბრების ორგანიზაციის საქმეში ფორმალიზმისა და ბიუროკრატიზმის აღმოფხვრა. სოციალისტური შეჯიბრების ინიციატორები მათი უშუალო მონაწილეები უნდა იყვნენ. მაგრამ მას უნდა წარმართავდნენ პარტიული, პროფკავშირული და კომკავშირული ორგანიზაციები. მათ უნდა შეისწავლონ, შეაფასონ ყოველი თაოსნობა და ინიციატივა, გაითვალისწინონ მათი შესაძლო შედეგები, ესე იგი ამოარჩიონ წარმოშობილი თაოსნობებიდან ყველაზე საუკეთესო და რეკომენდაცია მისცენ მათ გავრცელებას.

70-იან წლებში წარმოშობილ და გავრცელებულ თაოსნობებსა და ინიციატივებში გამოვლინდა სოციალისტური შეჯიბრების თავისებურებანი თანამედროვე ეტაპზე. ისინი არ შეიძლებოდა წარმოშობილიყვნენ უფრო ადრინ-

¹ ლ. ი. ბრეჟნევი, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის საანგარიშო მოხსენება საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXVI ყრილობას და პარტიის ამოცანები საშინაო და საგარეო პოლიტიკის დარგში, თბ., 1981, გვ. 96.

² ლ. ი. ბრეჟნევი, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის საანგარიშო მოხსენება საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXVI ყრილობას და პარტიის ამოცანები საშინაო და საგარეო პოლიტიკის დარგში, თბ., 1981, გვ. 96—97.

დელ პერიოდში. ამ პერიოდში სოციალისტური შეჯიბრების ორგანიზაციის გაუმჯობესების საკითხებს მიეძღვნა პარტიისა და მთავრობის რიგი დადგენილებანი.

მეცხრე ხუთწლედის დამდგენიდანვე საქართველოს სახალხო მეურნეობაში გავრცელდა ლენინგრადელ მუშათა ინიციატივა: „ხუთი დღის დავლება — ოთხ დღეში!“, სარატოველ ნოვატორთა თაოსნობა: პროდუქციის ჩაბარება პირველი წარდგენისთანავე; მოწინავეთა მეტოქეობა პროფესიაში საუკეთესოს წოდებისათვის; ცნობილი მშენებლის ნ. ზლობინის ინიციატივით დაწყებული მოძრაობა სამეურნეო ანგარიშის საფუძველზე შრომის ორგანიზაციისა და სტიმულირების ბრიგადული ფორმის დასაწერად. მეათე ხუთწლედის ბოლოსათვის შრომის ორგანიზაციისა და სტიმულირების ბრიგადულმა ფორმამ საქართველოში მოიცვა 1200 ბრიგადა, რომლებშიც გაერთიანებული იყო 117,7 ათასი კაცი, ანუ მშენებელთა 30 პროცენტი. მათ ამოცანად დაისახეს ემუშავათ ნაყოფიერად ტრამეებისა და ავარიების გარეშე.

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა თბილისის ქარხანა „ცენტროლიტის“ სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატის, სოციალისტური შრომის გმირის გ. კურტანდიძის ბრიგადის მიერ წამოწყებულ თაოსნობას, რომლის დევიზი იყო: „ყოველ სამუშაო ადგილზე ხარისხობრივი მაჩვენებლების გაუმჯობესება — ხუთწლედის სამსახურში!“ მეათე ხუთწლედში ამ დევიზით იბრძოდა უკვე 2550-ზე მეტი ბრიგადა, საწარმო და ორგანიზაცია, რომლებშიც 26 ათასი კაცი მუშაობდა.

მეცხრე და მეათე ხუთწლედებში რესპუბლიკაში ვრცელდებოდა შეკინოს ცნობილი მეთოდი შრომის ნაყოფიერების ზრდისა და წარმოების მოცულობის გადიდების ეფექტური ღონისძიებების დასაწერად მომუშავეთა რაოდენობის შემცირების პირობებში და მისი განვითარებული ფორმა მაღალი ხარისხის პროდუქციის გამოშვების მიღწევა მუშათა ნაკლები რაოდენობით.

მეათე ხუთწლედში სოციალისტური შეჯიბრების უმთავრესი მოთხოვნა გახდა ბრძოლა პროდუქციის ხარისხის ამაღლებისათვის. იგი გამოვლინდა მოსკოველთა თაოსნობაში: „ხარისხის ხუთწლედს — მუშური გარანტია“ და „მუშათა ინიციატივას — ინჟინერული მხარდაჭერა!“, ლენინგრადელთა შეჯიბრების დევიზი: „თითოეულის მუშაობის მაღალი ხარისხიდან — კოლექტივის მაღალ ეფექტურობისაკენ!“, როსტოველების შესანიშნავ წამოწყებაში: „ვიმუშაოთ ჩამორჩენილობის გარეშე!“ და „ვადამდე ავაშენოთ — ვადამდე — ავითვისოთ“ და მრავალ სხვა ინიციატივაში.

70-იანი წლების მეორე ნახევარში მასების შემოქმედებითი მოძრაობის ქმედით ფორმად იქცა შეჯიბრება შემხვედრი გეგმების შესრულებისათვის: მომიჯნავეთა მეტოქეობა, რომლებიც მუშაობდნენ უწყვეტი ტექნოლოგიური პროცესით ნედლეულის მოპოვებიდან საბოლოო შედეგებამდე, აგრეთვე შემცვლელთა შეჯიბრება პრინციპით: „მუშური ესტაფეტა!“, მოძრაობა ეკონომიისა და ყაირათიანობისათვის. სკკპ XXVI ყრილობისათვის მზადების პერიოდში დაიბადა ინიციატივა დევიზით: „ყრილობის დღეებში ვიმუშაოთ დაზოგილი ნედლეულით, მასალებით, ელექტროენერგიით!“

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა შრომის ისეთი ნოვატორული ფორმების გავრცელებას, როგორიც იყო ინიციატივები ლოველთა ნოვატორებისა პროდუქციის ხარისხის კომპლექსური მართვის შესახებ; ივანოველი ფეიქრებისა —

შემხვედრი გეგმების დანერგვის; სტავროპოლელი მექანიზატორებისა, რომლებმაც შეიმუშავეს ტექნიკის გამოყენების კომპლექსური მეთოდი და სხვ.

რესპუბლიკის შრომით, კოლექტივებში გაჩნდა ბევრი დიდმნიშვნელოვანი თაოსნობა. მაგალითად, მათ შორის აღსანიშნავი იყო ბათუმელი მანქანათმშენებლების ინიციატივა დაეწყოთ შეჯიბრება დევიზით: „საწარმოო ფართობის ყოველ კვადრატულ მეტრზე — პროდუქციის მაქსიმალური ანართმი!“. ამ თაოსნობას მხარი დაუჭირა 145 კოლექტივმა.

ასევე დიდი მნიშვნელობისა იყო რუსთაველ მეტალურგთა ინიციატივით დაწყებული შეჯიბრება დევიზით: „არც ერთი ჩამორჩენილი და დისციპლინის დამრღვევი ჩვენს გვერდით!“, რომელსაც გამოეხმაურა 3 ათასზე მეტი შრომითი კოლექტივი. ქუთაისელი ავტომშენებლები იბრძოდნენ, რომ „უზრუნველყოთ მინიმალური კაპიტალური დაბანდებებით მოქმედ სიმძლავრეთა რეკონსტრუქციის ხარჯზე წარმოების ზრდა“.

ფართო მხარდაჭერა პოვა სიღნაღის, აბაშის, გაღის რაიონების „საქსოფტექნიკის“ რაიონული განყოფილებების ინიციატივამ მექანიზატორების კადრების მოსამზადებლად, ვაჩიანის საბჭოთა მეურნეობის (ახალქალაქის რაიონი) თაოსნობამ კარტოფილის მოყვანის მექანიზაციისათვის და სხვ.

მთელი ქვეყანა მოიცვა სკკ XXVI ყრილობის შესახვედრად მზადების პერიოდში გაჩაღებულმა შეჯიბრებამ დევიზით: „სკკ XXVI ყრილობას — ღირსეული შეხვედრა!“ და „ხუთწლედს — დამკვრელური ფინიში!“.

კარგად ორგანიზებული შეჯიბრების, რესპუბლიკის პარტიული, საბჭოთა, პროფკავშირული და კომკავშირული ორგანიზაციების, მშრომელთა დიდი შრომითი და შემოქმედებითი აქტივობის შედეგად რესპუბლიკის მრავალმა საწარმომ და შემდეგ მთელმა რესპუბლიკამ ვადამდე შეასრულეს ხუთწლედის დავალებები. საქართველომ მერვედ მიიღო სკკ ცენტრალური კომიტეტის, სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოს, საკავშირო პროფსაბჭოს, საკავშირო ალკ ცენტრალური კომიტეტის გარდამავალი წითელი დროშა. მრავალი ნოვატორი დააჩილოვებს ორდენებით და მედლებით. 5 კაცს მიენიჭა სოციალისტური შრომის გმირის წოდება. მათ შორის სკკ ცენტრალური კომიტეტის პოლიტიბიუროს წევრობის კანდიდატს, საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველ მდივანს ე. ა. შევარდნაძეს.

საქართველოს სსრ განვითარება 70-იან წლებში იყო ფაქტობრივად რესპუბლიკის მიღწევათა შეჯამება საბჭოთა ხელისუფლების მთელი არსებობის მანძილზე. ეს მოხდა საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებისა და საქართველოს კომპარტიის შექმნის 60 წლისთავის ზეიმის დღეებში, რომელიც გადაიქცა ხალხთა დიდი მეგობრობის ნათელ დემონსტრაციად.

საქართველოს მშრომელთა წარმატებებს მაღალი შეფასება მისცეს სკკ ცენტრალურმა კომიტეტმა, ლ. ი. ბრეჟნევმა. „თქვენი მიღწევები, — თქვა ლ. ი. ბრეჟნევმა საზეიმო სხდომაზე, — რესპუბლიკის ასიათასობით მშრომელის შეუპოვარი მუშაობის შედეგია, ეს აგრეთვე შედეგია იმ ორგანიზატორული და პოლიტიკური საქმიანობისა, რომელსაც ეწევიან საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტი, ცენტრალური კომიტეტის ბიურო და მისი მეთაური ამხანაგი შევარდნაძე, რომლის ენერგია, საქმისადმი შემოქმედებითი მიდგომა და პრინციპულობა ყველამ კარგად ვიცით და ვაფასებთ“.

70-იან წლებში შეჯიბრება საბოლოოდ გადაიქცა მასობრივი მოძრაობიდან

მთელი ხალხის მოძრაობად. მასში 1981 წელს მონაწილეობდა 105 მლნ. კაცი, მათგან საქართველოში — 1,9 მლნ. ადამიანი.

თაოსნობანი, რომლებიც 70-იან წლებში, წარმოიშვნენ გასცდნენ ამ დროის ჩარჩოებს და რჩებიან მიმდინარე ხუთწლედშიც სოციალისტური შეჯიბრების შინაარსად. ამავე დროს უკვე მეთერთმეტე ხუთწლედის შესრულებისათვის ბრძოლის პროცესში წარმოიშვა ზოგიერთი ახალი თაოსნობა და ინიციატივა, რომლებიც შემდგომ აღრმავებენ სოციალისტური შეჯიბრების შინაარსს. ერთ-ერთი ასეთია თაოსნობა დევიზით: „გადავაქციოთ ყოველი საწარმო საუკეთესოდ დარგში, რესპუბლიკაში, ქვეყანაში!“ სოფლის მეურნეობის მშრომელებმა გამოაცხადეს ბრძოლა მიწათმოქმედების კულტურის და მექანიზაციის დონის ამაღლებისათვის.

70-იან წლებში სოციალისტური შეჯიბრების როლსა და განსაკუთრებით მის ამოცანებს მეთერთმეტე ხუთწლედში დიდი ყურადღება დაუთმო თავის მოხსენებაში ე. ა. შევარდნაძემ რესპუბლიკის პარტიულ-სამეურნეო აქტივის კრებაზე სოციალისტურ შეჯიბრებაში გამარჯვებულთა მონაწილეობით, რომელიც გაიმართა 1981 წლის მარტში. ამ ამოცანებიდან, როგორც აღნიშნული იყო მოხსენებაში, მთავარია, რომ მან ხელი შეუწყოს რესპუბლიკის ჩამორჩენილობის დაძლევის საშუალო საკავშირო დონესთან შედარებით, რომ შეექმნათ ინტენსიური და ეფექტური ტიპის ეკონომიკა, რომ გამოავლინოს მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის პროდუქციის გამოშვების გადიდების რეზერვები და სხვ.

მეთერთმეტე ხუთწლედში კიდევ უფრო გაფართოვდება სოციალისტური შეჯიბრების სფერო. პარტიას მიაჩნია, რომ იგი მოიცავს მეცნიერებას, ხელოვნების დარგებს, მწერლობა სულ უფრო და უფრო მეტად ასახავს სოციალისტური შეჯიბრებისა და მისი მონაწილეების როლს ჩვენი ქვეყნის განვითარებაში. მომავალში მათ შემოქმედებაში დიდ ადგილს დაიკავებს საწარმოო თემა. ეს კიდევ უფრო ძლიერ სტიმულს მისცემს შეჯიბრების განვითარებას, ხელს შეუწყობს სოციალისტური შეჯიბრების კომუნისტურ შეჯიბრებად გადაქცევის პროცესის დაჩქარებას.

გამოცდილება ამტკიცებს, რომ სოციალისტური შეჯიბრების და მისი უმაღლესი ფორმის — შრომისადმი კომუნისტური დამოკიდებულებისათვის მოძრაობის განვითარება, აჩქარებს მშრომელი მასების აქტიურად ჩაბმას წარმოების მართვაში.

სოციალისტური შეჯიბრება განუყოფელი ხდება მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციისაგან, იგი ხელს უწყობს ფიზიკურ და გონებრივ შრომას შორის არსებული ძირითადი განსხვავების დაძლევას.

თანამედროვე ეტაპზე კიდევ უფრო მაღლდება თითოეულ სამუშაო ადგილას შრომის მეცნიერული ორგანიზაციის დანერგვა, მომიჯნავე პროფესიების ათვისება, დიდი რაოდენობის მანქანებისა და მოწყობილობათა მომსახურებაზე გადასვლა. კიდევ უფრო იზრდება შეჯიბრების არა მარტო ეკონომიკური, არამედ მისი სოციალურ-აღმზრდელობითი ფუნქციებიც.

თანამედროვე პირობებში სოციალისტური შეჯიბრების ორგანიზაციის ფორმები და მეთოდები სულ უფრო უკავშირდება სამეურნეო მექანიზმის გაუმჯობესების პროცესს. პარტიისა და მთავრობის ცნობილ დადგენილებაში სამეურნეო მექანიზმის სრულყოფის შესახებ დასახული იყო დაგეგმ-

ვისა და მართვის სისტემის წინაშე ისეთი ამოცანები, რომლებიც გათვალისწინებული უნდა იქნეს სოციალისტური შეჯიბრების ორგანიზაციის დროს.

დაგეგმვის გამოსავალი პოზიცია ახლანდელ პირობებში ხდება არა წარსულში მიღწეული დონე, არამედ საზოგადოებრივ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილება მოცემულ სამეცნიერო და ტექნიკური საწარმოო პოტენციალის პირობებში. იქმნება პერსპექტიული და მიმდინარე დაგეგმვის სრულყოფილი სტრუქტურა დაწყებული სამეცნიერო ტექნიკური კომპლექსური გეგმებით ათეული წლებისათვის და დამთავრებული წლიური გეგმებით. არსებითად იზრდება ეკონომიკური ნორმატივები, ნატურაში პროდუქციის გამოშვების გადიდების და მისი ხარისხის გაუმჯობესების, მიწოდებათა ხელშეკრულებების შესრულების, შრომის ნაყოფიერების ამაღლების, მოგების ზრდის როლი და სხვ.

ფართოვდება დემოკრატიული საწყისები და მაღლდება ეკონომიკური ბერკეტებისა და სტიმულირების როლი მეურნეობის გაძლოლაში. მათი დანიშნულებაა გაძლიერდეს შრომითი კოლექტივების დაინტერესებულობა გეგმების შესრულებაში, შრომითი აქტივობის ამაღლებაში, წარმოების მართვაში მონაწილეობის მისაღებად. ამავე დროს დიდად იზრდება იმ ორგანიზაციულ სამეურნეო ღონისძიების როლიც, რომლებიც ამაღლებენ შრომითი კოლექტივების ინიციატივას.

ამ შემთხვევაში პირველ პლანზე ბუნებრივად გამოდის სოციალისტური შეჯიბრება. მაგრამ იმისათვის, რომ მან გაამართლოს მასზე დაკისრებული ამოცანები, საჭიროა მისი მიზნები, მეთოდები და რიტმიც შეუთანხმდეს, შეეხამოს ჩამოყალიბების პროცესში მყოფ მეურნეობის გაძლოლის პირობებს.

მართვისა და დაგეგმვის სრულყოფა ბუნებრივად იწვევს ცვლილებებს სოციალისტური შეჯიბრების ორგანიზაციაში. სოციალისტური შეჯიბრება, როგორც ცნობილია, ასრულებს ეკონომიკურ, წარმოების მართვაში ჩაბმისა და იდეურ-აღმზრდელობით ფუნქციებს. იგი გამოდის, პირველ რიგში, როგორც საზოგადოებრივი შრომის ნაყოფიერების ამაღლების ფაქტორი.

სოციალისტური შეჯიბრება ყოველთვის მიზნად ისახავდა საზოგადოებრივი წარმოების ამაღლებას. ამიტომ მას შეუძლია წახალისოს, წააქეზოს ყოველი მუშაკი უფრო მწარმოებლური შრომისათვის, ან სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ეძებოს გზები შრომის ნაყოფიერების ამაღლებისა და პროდუქციის ხარისხის გაუმჯობესებისათვის, სახალხო ქონების დაზოგვისათვის, ნედლეულის, მასალების, წარმოებული პროდუქციის ეკონომიისათვის და ამავე დროს დაეხმაროს თანამოსაქმეებს გადაწყვეტონ იგივე საკითხები.

ყველაფერი ეს დიდად არის დამოკიდებული შეგნებულობაზე, თუ როგორ აქტიურად მონაწილეობენ ადამიანები საზოგადოებრივი წარმოების მართვაში.

ამრიგად, სოციალისტური შეჯიბრება კ. მარქსის მიერ აღმოჩენილი დროის ეკონომიის კანონის განხორციელებაა და ამდენად, მისი მართვაც ორგანულად შედის სოციალისტური წარმოების მართვის ორგანიზმში.

შეჯიბრების მთავარი როლი იმაში მდგომარეობს, რომ მოქმედებაში მოიყვანოს ადამიანთა — ძირითადი საწარმოო ძალის — რეზერვები.

ზემოთ უკვე შევეხეთ საკითხს იმის შესახებ, რომ 70-იან წლებში და განსაკუთრებით მეათე ხუთწლეულში გაჩნდა მრავალი თაოსნობა, რომლებიც

შეესაბამებიან განვითარებული სოციალიზმის ეპოქას (მაგალითად, შემხვედრი დაგეგმვა, მომიჯნავეთა შეჯიბრება, შრომის ორგანიზაციის ბრიგადული ფორმა და სხვ.) და რომლებმაც გაუძლეს დროის გამოცდას, დაამტკიცეს თავიანთი ეფექტურობა. ამიტომ მრავალი თაოსნობა შევიდა იმ ღონისძიებების არსენალში, რაც დასახა სკკპ XXVI ყრილობამ სამეცნიერო მექანიზმის განვითარებისათვის.

წარმოების ორგანიზაციის განმტკიცება, სამეურნეო კავშირების ორგანიზაციის გაუმჯობესება — წარმოადგენს ეკონომიკურ ფუნდამენტს, რასაც ემყარება ამ თაოსნობათა განვითარება. მაგალითად, შრომის ხელფასის სტაბილური ნორმატივების დაწყება აჩქარებს ისეთი თაოსნობის გავრცელებას, როგორიცაა შეკინოს მეთოდი. იგი ეხმარება ბრიგადას გადავიდეს სამეურნეო ანგარიშზე, დაინერგოს შრომის ორგანიზაციისა და ანაზღაურების ბრიგადული ფორმა. ღონისძიებები დარგობრივი და ტერიტორიული დაგეგმვის კავშირების გასაძლიერებლად ქმნიან ხელსაყრელ პირობებს ქალაქების, ოლქების, რეგიონების შეჯიბრებისათვის.

მეურნეობის მართვაში მომხდარმა ცვლილებებმა მოითხოვეს სოციალისტური შეჯიბრების ზოგიერთი მეთოდისა და მაჩვენებლის გადასინჯვა.

წინათ, როდესაც წარმოება ძირითადად ორიენტაციას იღებდა რაოდენობრივ მაჩვენებლებზე, როდესაც მთავარი იყო გეგმების შესრულება მანეთებში, ტონებში და ასე შემდეგ, სოციალისტური შეჯიბრების მთავარ ამოცანად გეგმის გადამეტებით შესრულება ითვლებოდა. გეგმის შესრულება თავისთავად ნაგულისხმები იყო, როგორც სამსახურებრივი მოვალეობა, რაც ნაზღაურდებოდა ხელფასით. ამ დროს სოციალისტური შეჯიბრების ორგანიზაცია ხდებოდა ერთიანი საერთო სახალხო პროცესისაგან ავტონომიურად, ცალკეული უბნების მიხედვით. იქმნებოდა მწარმოებლების, შრომითი კოლექტივების თავისებური განკერძოებულობა საერთო ეკონომიკური საქმიანობისაგან. ეს წარმოშობდა შეჯიბრებისა და წახალისების მრავალ ფორმას. როცა ჩამოყალიბდა ერთიანი საერთო სამეურნეო კომპლექსი, მეურნეობის გაძღოლის პრაქტიკამ და მოწინავე კოლექტივების გამოცდილებამ უჩვენა ამ მიდგომის ცალმხრივობა. ახლანდელ პირობებში ბევრ საწარმოში ტრადიციული წარმოდგენა სოციალისტურ შეჯიბრებაზე — როგორც მეტოქეობაზე, რომლის მიზანია ბრძოლა გეგმების გადაჭარბებით შესრულებისათვის, მიუღებელია. ასეთ შემთხვევაში ბრიგადები და უბნები ერთმანეთს ეჯიბრებიან მხოლოდ და მხოლოდ გეგმების შესრულებისათვის. მაგრამ სამაგიეროდ უმცირესი შრომითი და მატერიალური დანახარჯებით. ვალდებულებებში მთავარია გარჯა პროდუქციის ხარისხის ამაღლების, მისი შრომატევადობის შემცირების, მასალების ეკონომიის, მოწყობილობათა საიმედოდ მუშაობის უზრუნველყოფისათვის. ბრიგადების შიგნით ეწყობა ინდივიდუალური შეჯიბრება, რომლის ამოცანაა ბრიგადის ვალდებულებების შესრულება.

სოციალისტური შეჯიბრების ასეთი ორიენტაცია არ ეწინააღმდეგება სოციალისტური ეკონომიკის დინამიკური განვითარების ამოცანებს, არც იმას რომ ჩვენ გვჭირდება, რაც შეიძლება მეტი ქვანახშირი, ლითონი, ელექტრო ენერგია, მარცვლეული, ფართო მოხმარების საგნები.

კომუნისტურ პარტიას თანამედროვე ეტაპზე მიაჩნია, რომ ეკონომიკა უნდა ვითარდებოდეს არა მარტო დინამიურად, არამედ ბალანსირებულადაც. ეს იმას ნიშნავს, რომ გეგმების გადაჭარბება აუცილებელია, მაგრამ იმ შემ-

თხვევაში, თუ ამ პროდუქციის რაოდენობის გადიდებაში დაინტერესებულია საზოგადოება, თუ არის მასზე მოთხოვნილება და თუ ამისათვის შრომით კოლექტივებს აქვთ საწარმოო და შრომითი რესურსები და შესაძლებლობები, აქვთ საკმარისი ნედლეული. არაბალანსირებულმა, დაუგეგმავმა ან ყოველმხრივ გაუთვალისწინებელმა პროდუქციის გადამეტებით გამოშვებამ შეიძლება ისეთივე და შეიძლება მეტი ზიანიც მოუტანოს საზოგადოებრივ წარმოებას, ვიდრე გეგმის შეუსრულებლობამ.

წინასწარ ცხადი უნდა იყოს, რომ მანქანების ზედმეტი დეტალები თუ კვანძები არ უნდა ინახებოდეს საწყობებში. ისინი მანამდე არ უნდა დამზადდეს, სანამ არ გამოუშვებენ მანქანებს, რომლებსაც ეს დეტალები და კვანძები სჭირდება. ცხადია, რომ ასეთ შემთხვევაში მიმწოდებლებისაგან მიღებული მასალები, ნედლეული, სათბობი, რომლებიც საჭიროა ამ დეტალების დასამზადებლად ასევე უნაყოფოდ დაიხარჯება.

ყოველი საწარმო, ბუნებრივია, სახავს გეგმების გადაჭარბებით შესრულებას, მაგრამ ეს უნდა ხდებოდეს შესაძლებლობათა წინასწარი ანალიზის საფუძველზე. ტექნოლოგიური ციკლის მთელ უბანზე ერთი ბრიგადის მიერ გაუთვალისწინებელი გეგმის გადაჭარბება გამოიწვევს იმას, რომ გაიზრდება დაუმთავრებელი წარმოების ხვედრითი წილი.

თანამედროვე ეტაპზე ამოცანაა გადალახული იქნეს ის გარკვეული ფსიქოლოგიური ბარიერი, რომ სოციალისტური შეჯიბრების აუცილებელი ნიშანთვისებაა გეგმების გადაჭარბებით შესრულება. საჭიროა მისი ორიენტირება არა გეგმების გადაჭარბებით შესრულებისაკენ ყოველი გზით, ყოველი საშუალებით (როგორც იგი აქამდე იყო), არამედ დაძაბული და ბალანსირებული გეგმების გადიდებისაკენ შრომის, მასალების, ნედლეულის, მოწყობილობათა ნაკლები დანახარჯებით, ორიენტირება პროდუქციის ხარისხისა და ასორტიმენტის გაუმჯობესებისაკენ, იქითკენ, რომ ზუსტად სრულდებოდეს გეგმა.

ბუნებრივია, რომ სოციალისტური შეჯიბრების ასეთი ორიენტაცია დაკავშირებულია მისი ფორმებისადმი, მისი ორგანიზაციისადმი ახლებურ მიდგომასთან.

თანამედროვე ეტაპზე საწარმოებში სოციალისტური შეჯიბრების ორგანიზაცია და წახალისების სისტემა მეტისმეტად რთულია. ხშირად სურთ ყველა თაოსნობას გამოეხმაურონ ისე, რომ წინა თაოსნობები ჯერ კიდევ არ განხორციელებულა. ამავე დროს მოწინავე კოლექტივების გამოცდილება გვიჩვენებს, რომ სოციალისტური შეჯიბრება უფრო ეფექტურია მაშინ, როდესაც მიზანი ნათელია, რაც უფრო ადვილად მისაღწევია კონტროლი ქვემოდან მის მიმდინარეობაზე. ამიტომ სასურველია და მიზანშეწონილი საწარმოებსა და გაერთიანებებში დაინერგოს შეჯიბრების ორგანიზაციის სტაბილური სისტემა, ნაცვლად შეჯიბრებისა შემთხვევიდან შემთხვევამდე, ერთი თაოსნობიდან მეორე თაოსნობამდე. ასეთი შეჯიბრების ორგანიზაცია შეიქმნება წლების მანძილზე.

შეჯიბრების მტკიცე ორგანიზაციის დასაწყისი რგოლია შეჯიბრება გეგმების შესრულებისათვის სამუშაო ადგილზე, ხოლო მის საბოლოო ფორმად იქცევა შეჯიბრება შემხვედრი დაძაბული გეგმების შესრულებისათვის მთელი საწარმოს მასშტაბით. ასეთი სისტემა შეჯიბრებისა უპასუხებს წვრილ სერიული საწარმოების ამოცანებს, ხოლო დიდი საწარმოებისათვის, სადაც

მასობრივი ნაკადური წარმოებაა, უფრო მისაღებია შეჯიბრების ბრიგადული ფორმა.

სამეურნეო მექანიზმის გაუმჯობესების ახალ ეტაპს შეაქვს ცვლილებები ჩვენს შეხედულებებში შეჯიბრების ეფექტურად მოქმედ ფორმებში. ცოტა ხნის წინათ შემხვედრი დაგეგმვა მიაჩნდათ შეჯიბრების ერთ-ერთ ფორმად, რომელშიც ვლინდება მშრომელთა მისწრაფება გამოიყენონ რეზერვები, რომლებიც რაიმე მიზეზით არ იყო შეტანილი სახელმწიფო გეგმაში. ახლა კი შემხვედრი გეგმები წლიური გეგმების შემადგენელი ნაწილია. ეს არ ნიშნავს, რომ შემხვედრი გეგმა უკვე აღარ არის შეჯიბრების ფორმა. იგი წინანდებურად რჩება შიგასაქარხნო შეჯიბრების სისტემის დამამთავრებელ რგოლად, რომელიც თავისთავში ისისხლხორცებს შემხვედრ გეგმებს — ყოველი მუშის, ბრიგადების, უბნების, საამქროების ვალდებულებებს გეგმების გადაჭარბებით შესრულებისათვის, ამავე დროს იგი ხდება სახელმწიფო-ებრივი დაგეგმვის დაწყებით რგოლად, კიდევ მეტი, შემხვედრი დაგეგმვის მნიშვნელობა თანამედროვე პირობებში იზრდება. ახლა არ შეიძლება შემხვედრი გეგმის მიღების დროს შემოვიფარგლოთ იმ რეზერვებით, რომლებიც ნათლად ჩანს. ისინი უნდა ვეძებოთ ტექნოლოგიისა და წარმოების ორგანიზაციის გაუმჯობესებაში, სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის მიღწევებში. ამ ამოცანის გადაწყვეტა კი დამოუკიდებლად შეუძლებელია. იგი წყდება მხოლოდ და მხოლოდ შრომითი კოლექტივების მეშვეობით, რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებული არიან საზოგადოებრივი შრომის დანაწილებით.

აქედან გამომდინარეობს მნიშვნელოვანი დასკვნა იმის თაობაზე, რომ წარმოების სპეციალიზაციის პირობებში შიგასაქარხნო სოციალისტური შეჯიბრება არ შეიძლება იზოლირებულად არსებობდეს. ყოველი კოლექტივის წარმატება დამოკიდებულია მომიჯნავე საწარმოებთან ურთიერთმოქმედებაზე. ამიტომ შემხვედრი გეგმების რეზერვების ძიებას მივყევართ შეჯიბრების ახალი ფორმის გაჩენასთან, შეჯიბრებასთან მომიჯნავე კოლექტივებთანაც. ეს შეიცავს არა მარტო წარმოების სფეროს, არამედ მიმოქცევის სფეროსაც. მისი მნიშვნელობა შეესაბამება მის მასშტაბებს. იგი ამტკიცებს პარტნიორებში საგეგმო დისციპლინას, ქმნის ურთიერთკონტროლის სისტემას, ამყარებს სამეურნეო კავშირებს, ეფექტურად მოქმედებს ერთმნიშვნელოვან პრობლემაზე — მატერიალურ-ტექნიკურ მომარაგებაზე. ამავე დროს კოლექტივს უღვივებს ინტერესს ხელი მოკიდონ შიგასაქარხნო დისპროპორციების ლიკვიდაციას, მუშაობის რიტმულობის განმტკიცებას.

მეთერთმეტე ხუთწლედში კიდევ უფრო მეტი თაოსნობა წარმოიქმნება. ამას მოწმობს წინა ხუთწლედში დაგროვილი გამოცდილება. ბევრი ინიციატივა გაგრძელდება ახალ საფუძველზე, სოციალისტური შეჯიბრების ორგანიზაციის ახალი მოთხოვნების შესაბამისად.

მეათე და მეთერთმეტე ხუთწლედებში სოციალისტური შეჯიბრების ერთ-ერთი დამახასიათებელი თავისებურება ისაა, რომ ძირითადი გახდა კოლექტიური თაოსნობები. ახლა იშვიათად ვხვდებით ცალკეულ ნოვატორთა თაოსნობებისა და ინიციატივების გავრცელებას. თაოსნობათა ინიციატორები უმთავრესად არიან ბრიგადები, საწარმოები და მთელი დარგები.

ეს ტენდენცია ნათლად გამოჩნდა იმაში, რომ უკანასკნელ წლებში რესპუბლიკის ხელმძღვანელი ორგანოების მოწონებული თაოსნობებიდან და

ინიციატივებიდან უმთავრესი ეკუთვნით შრომით კოლექტივებს. ეს ბუნებრივია სამეცნიერო ტექნიკური რევოლუციის, შრომითი კოლექტივების როლისა და უფლებების ზრდის, სამეურნეო მექანიზმის სრულყოფის პირობებში, როდესაც ძლიერდება ურთიერთდამოკიდებულება და ურთიერთდახმარება ერთი უჭრედისა მეორესადმი. ასეთი ტენდენცია მომავალში უფრო გაფართოვდება და გაძლიერდება.

სოციალისტური შეჯიბრების ორგანიზაციის ძირითადი პრინციპები მეთერთმეტე ხუთწლეულში ჩამოყალიბებული იყო სკკპ ცენტრალური კომიტეტის, სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოს, საკავშირო პროფსაბჭოსა და სრულიად საკავშირო ალკკ ცენტრალური კომიტეტის დადგენილებაში „მეთერთმეტე ხუთწლეულის დავალებათა წარმატებით შესრულებისათვის სრულიად საკავშირო სოციალისტური შეჯიბრების შესახებ“ და საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის, საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს, საქართველოს პროფსაბჭოს და საქართველოს ალკკ ცენტრალური კომიტეტის შესაბამის გადაწყვეტილებაში. მათში შემუშავებული იყო შეჯიბრების შედეგების შეჯამების მატერიალური და მორალური წახალისების ფორმები. მათში განსაკუთრებით რეკომენდებული იყო ყურადღების გამახვილება შეჯიბრების ორგანიზაციისათვის ბრიგადებში, უბნებში, განყოფილებებსა და ფერმებში. დასმული იყო ამოცანა ყოველმხრივ მხარი დაეჭიროს მუშათა და კოლმეურნეთა წინადადებებს შემხვედრი გეგმების დასამუშავებლად, დასაბუთებული შრომის ნორმების, ბრიგადული სამეურნეო ანგარიშის, მომჭირნეობისა და ხარისხის პირადი გეგმების დანერგვას. დადგენილებებში დასახული იყო ღონისძიებანი სოციალისტური შეჯიბრების ზემოქმედების შემდგომი გაძლიერებისაკენ მეურნეობრიობის პრაქტიკაზე.

მეთერთმეტე ხუთწლეულის გეგმების შესრულების დევიზად იქცა: „ვიმუშაოთ ეფექტურად და ხარისხიანად!“

სოციალისტური შეჯიბრების გაქანება, მასების აქტივობის ამაღლება იმისი თავდებია, რომ მეთერთმეტე ხუთწლეულიც ისეთივე წითელდროშოვანი იქნება, როგორიც იყო მეათე ხუთწლეული. ამისი დაჟღაღასტურებელია ის, რომ 1981 წლის დავალებათა შესრულებისათვის საქართველოს სსრ მეცხრედ ზედიზედ დაჯილდოვდა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის, სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოს, საკავშირო პროფსაბჭოს და სრულიად საკავშირო ალკკ ცენტრალური კომიტეტის გარდამავალი წითელი დროშით.

Г. С. ЧИПАШВИЛИ

ИЗ ИСТОРИИ ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЗАКАВКАЗСКИХ РЕВОЛЮЦИОНЕРОВ В ИРАНЕ

Созданная и выпестованная В. И. Лениным Коммунистическая партия Советского Союза, с первых же дней своего существования возглавлявшая и направлявшая революционную борьбу рабочих и крестьян России против капиталистов, помещиков и их политической опоры — царского самодержавия, всегда стояла на незыблемых позициях марксистского пролетарского интернационализма, вытекающего из самой природы политической борьбы рабочего класса. Она протягивала руки помощи всем угнетенным народам Запада и Востока в борьбе за социальное и национальное освобождение.

Одним из ярких примеров такой помощи является участие закавказских и других социал-демократов в революционных событиях соседнего Ирана, развернувшихся вслед за первой русской буржуазно-демократической революцией 1905—1907 годов. Когда народы Ирана поднялись на борьбу против феодально-клерикальной реакции и колониальной политики империалистических держав, в первую очередь, Великобритании и царской России, закавказские революционеры по первому же зову пришли на помощь иранским братьям по классу. Тбилисский, Бакинский и Батумский Комитеты РСДРП в условиях строгой конспирации посылали в Иран не только оружие и боеприпасы, но и отправляли туда для непосредственного участия в освободительных боях добровольцев-воинов интернационалистов.

В. И. Ленин с неослабным вниманием и интересом наблюдал за ходом развития иранских событий. В своих известных трудах, специально посвященных событиям в Иране — «Горячий материал в мировой политике» (август (1908 г.)¹, «События на Балканах и Персии» (октябрь 1908 г.)², подготовленном им проекте резолюции Пражской конференции РСДРП «О нападении Русского правительства на Персию» (январь 1912 г.)³ и др. — В. И. Ленин беспощадно разоблачил колониальную политику империалистических держав в Иране, их заговор против революционного движения, осуждал вероломные действия царского полковника Ляхова, руководившего бомбардировкой здания иранского меджлиса (парламента) 23 июня 1908 года по указанию шаха Мохаммада Али. В. И. Ленин с восхищением говорил о Тавризском народном вооруженном восстании под руководством легендарного Саттар-хана, вспыхнувшем с новой силой вслед за контрреволюционным июньским переворотом в Тегеране в 1908 г. Он призывал партийные организации, все революционные и прогрессивные силы поддерживать и оказывать помощь борющемуся

¹ В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 17, с. 174—183.

² Там же, с. 221—232.

³ Там же, т. 21, с. 154—155.

народу Ирана. Он писал, что «такое революционное движение, которое умеет дать военный отпор попыткам реставрации, которое заставляет героев таких попыток обращаться за помощью к инопленикам, — не может быть уничтожено, а самый полный триумф персидской реакции оказался бы при таких условиях лишь преддверием новых народных возмущений»⁴.

Сбылось предвидение гениального Ленина. Вслед за Тавризским восстанием новые народные возмущения прокатились по всей территории страны. Воодушевленные подвигами тавризовцев, поднялись на борьбу народные массы Исфагана. В течение первой половины 1909 года революционерами были освобождены город Решт и вся Гилянская провинция. Они овладели городом Казвином и устроили поход на столицу Тегеран, в результате которого было восстановлено действие конституции и создан новый меджлис. Во всех этих событиях и боевых действиях активное участие приняли закавказские социал-демократы-интернационалисты.

В. И. Ленин, придавая большое международное политическое значение участию отважных закавказских революционеров в Иранской революции, настойчиво требовал, чтобы с этим ярким примером братской помощи, как с образцом интернациональной деятельности РСДРП были ознакомлены социал-демократы и сознательные рабочие. Он настаивал, чтобы к отчету РСДРП на 8 Копенгагенском конгрессе второго социалистического интернационала был приложен доклад Триа⁵ «Кавказские социал-демократы в Иранской революции»⁶.

Вопрос об интернациональной деятельности закавказских социал-демократов-добровольцев в Иранской революции 1905—1911 годов довольно широко освещен в трудах советских ученых Е. Бор-Рамеппского, М. С. Иванова, Г. С. Арутюнова, Н. К. Беловой, З. З. Абдулаева, А. М. Агахи, С. М. Алиева, Г. М. Гасанова, В. Пластуна и других. По этому вопросу дают сведения и иранские авторы А. Касрави, И. Амирхизи, И. Сефай, К. Тахер-заде Бехзад, М. Харави, С. Джавид и др. Однако отдельные факты об их участии в тогдашних исторических событиях в Иране, некоторые аспекты их интернациональной деятельности все еще требуют дальнейшего более глубокого, конкретного изучения и уточнения.

В 1969 году в Тбилиси был издан русский перевод опубликованного в 1966 году на грузинском языке, труда А. К. Келенджеридзе «Серго Орджоникидзе — журналист»⁷. Как видно из заглавия, ав-

⁴ Там же, т. 17, с. 177.

⁵ Триа — Влас Мгеладзе (1868—1944 гг.), революционный социал-демократ, участник буржуазно-демократической революции 1905—1907 гг. и революционных событий в Иране. В дальнейшем меньшевик, член меньшевистского правительства Грузии в 1918—1920 гг. С 1921 года эмигрировал во Францию.

⁶ См. В. И. Ленин. Полн. собр. соч. т. 19, с. 428; т. 47, с. 259 и т. 48, с. 2. Доклад Триа был отрецензирован лично В. И. Лениным и опубликован в 1910 году. Второе издание вышло в 1925 году в книге М. Павловича и С. Ирандуста «Персия в борьбе за независимость», Научная Ассоциация востоковедения при ЦИК СССР, Москва, 1925 г., с. 109—116. Грузинский перевод текста опубликован в труде Г. С. Чипашвили «В. И. Ленин и освободительная борьба иранского народа», Тбилиси, 1970, с. 99—108 (на груз. яз.).

⁷ См. А. Келенджеридзе. Серго Орджоникидзе — журналист, Тбилиси, 1969.

тором указанного труда была поставлена задача — изучить ранний, еще недостаточно освещенный в нашей литературе период журналистической и интернациональной деятельности выдающегося деятеля Коммунистической партии и Советского государства Григория (Серго) Константиновича Орджоникидзе. В начале своего труда автором рассмотрены отдельные образцы писем и корреспонденций Серго Орджоникидзе, опубликованных в грузинской революционной периодике (в газетах «Лампари» («Светильник») и «Талга» («Волна»)), где еще молодой марксист-ленинец пером начинающего публициста-революционера беспощадно разоблачает местных чиновников-либералов, которые все свои усилия направляли на то, чтобы ввести в заблуждение революционные народные массы в связи с обнародованием царского манифеста 17 октября 1905 года.

Основная и притом главная часть труда А. К. Келенджеридзе посвящается журналистической деятельности Серго Орджоникидзе в Иране, где, как известно, он вел кипучую революционную деятельность приблизительно в течение одного года — с конца 1909 по осень 1910 года⁸. Во время пребывания Серго Орджоникидзе в Иране (он там в большей части находился в городе Реште Гилянской провинции), на протяжении 1910 года, в грузинской легальной прессе социал-демократического направления — «Схиви» («Луч»), «Чвени газети» («Наша газета»), «Момавали» («Будущее») и др. часто печатались его содержательные письма и корреспонденций под псевдонимом «Серго Клдисдзирели» и «Серго Клдиспирели»⁹. Письма и статьи Серго Константиновича Орджоникидзе почти всегда печатались от имени «нашего специального корреспондента» под заглавием «Письма из Решта» или «Письма из Персии». Их анализ показывает, что они являются глубокомысленными пламенными политическими памфлетами. В них рассматривается экономическое, социальное и политическое положение Ирана того времени, разоблачается колониальная, грабительская политика империалистических держав, прежде всего, Великобритании и царской России в отношении Ирана. Разговор ведется о том, что главные источники природных богатств и даже все таможенные страны находились в руках чужеземных капиталистов. Существовавшие в стране мелкие и кустарные мастерские и промышленные предприятия были в упадочном состоянии и одно за другим разорялись. Государство, остро испытывавшее материально-финансовые затруднения, находилось в тисках иностранных займов. Описываются крайняя нищета и отсталость широких народных масс. Говорится о школах и медицинских учреждениях, не обеспечивающих даже минимум нужд населения. Дана характеристика деятельности молодых буржуазных партий и меджлиса (парламента) и др.

В присланных из Ирана письмах Серго Орджоникидзе нет сведений о закавказских революционерах-добровольцах и об их участии в революционных боях.

При рассмотрении этих писем, которые без всякого сомнения принадлежат перу Серго Константиновича Орджоникидзе, в труде А. К. Келенджеридзе, к сожалению, искажены некоторые историчес-

⁸ В. С. Кирillow, А. Я. Свердлов, Г. К. Орджоникидзе. Биография. М., 1962, с. 40.

⁹ «Клдисдзир» («Основание скалы») и «Клдиспри» («Берег скалы») называются те места села Гореша, возле которых родился и провел ранние годы своего детства Григорий (Серго) Константинович Орджоникидзе.

кие факты, связанные с революционной и журналистической деятельностью Г. К. Орджоникидзе. Ему приписывается труд, автором которого он не мог быть¹⁰.

Дело в том, что в одной из грузинских легальных газет социал-демократического направления «Ахали схиви» («Новый луч») в десяти номерах с продолжением от 6 февраля до 17 марта 1910 года в виде очерка были напечатаны боевые дневники одного из непосредственных участников описываемых в них революционных событий под названием «Из истории персидского движения»¹¹. С целью конспирации автор подписывается псевдонимом «Гурджи Серго» («Грузин Серго»). Это дневники вызывают огромный интерес тем, что в них подробно описываются все события об известном Гилянском восстании февраля 1909 года, о его подготовке и осуществлении, об освобождении от шахской власти города Решта и всего Гиляна сторонниками конституционного движения Ирана при помощи и активном участии закавказских добровольцев — воинов-интернационалистов. Автор дневников дает также сведения о боевом походе конституционалистов на Казвинском направлении, говорит об овладении революционными отрядами Менджилем, Амбу, Юзбашчаем, Пачинарем и другими опорными пунктами противника, передает подробности об освобождении Казвина в мае 1909 года. Он с интересом рассказывает также о решении гиланцев во главе с Сепакдаром Азамом и бахтияр под командованием Сардара Асада совершить поход на цитадель иранской реакции — столицу Тегеран. Говорит о первых встречах гиланцев с бахтиярами, о боях в Шах Абаде, Демовизе, Бадамеке, шестидневной вооруженной борьбе за Тегеран, об окончательном поражении иранских казачьих частей Ляхова, низложении шаха Мохаммад Али и создании либерального временного буржуазно-помещичьего правительства с участием Сепакдара, Сардара Асада и дашнака Ефрем-хана. В дневниках неоднократно упоминаются имена русских, грузинских, армянских, персидских и других отважных бойцов-интернационалистов, отдавших свою жизнь делу освобождения трудового иранского народа от угнетения местных феодалов и иностранных колонизаторов. На конкретных примерах дается оценка двулличному поведению временных спутников революции в лице Ефрем-хана Давидянца и других, показывается истинное лицо находившегося в то время в оппозиции к шахскому двору гиланского феодала Сепакдара Азама, разоблачается поведение Папова и др.

Приступая к публикации указанных дневников «Гурджи Серго» редакция газеты «Ахали схиви» в снабженном примечании подчеркивала: «Печатаем эти письма без изменений. Их автор — Гурджи Серго — один из активных участников персидской революции. Сами очерки, как в этом убедится читатель, посят характер дневника борца. В них отражены почти все те события, которые видел или в которых участвовал сам автор»¹² (курсив наш. — Г. Ч.).

Разумеется, Серго Константинович Орджоникидзе не смог видеть эти события или принимать участие в них по той простой причине, что эти события происходили раньше, до его приезда в Иран. Как из-

¹⁰ См. А. Келенджеридзе, Указ. труд, с. 24—33 и 41—84.

¹¹ См. Ахали схиви, №№ 3, 6, 8, 9, 11, 14, 17, 24, 28 и 35 1910 года.

¹² Ахали Схиви, № 3, 6 февраля 1910 года.

вестно, в это время Серго Константинович Орджоникидзе находился в тюрьмах и вдалеке от Ирана — в Сибирской ссылке¹³.

Достоверность того факта, что автор очерка-дневников «Гурджи-Серго» был непосредственным и активным участником описанных в них событий, наглядно подтверждает и то, что в дневниках часто ведется повествование в первом лице. Например, в них подробно передается момент, когда после победы Рештского восстания, для общего руководства революционными силами был приглашен находившийся в то время в Тонекабуне и объявивший себя противником шахского двора, гилянский феодал Сепакдар. Во встрече с Сепакдаром, устроенной в Реште закавказскими и местными революционерами, принимал участие также сам автор очерка-дневников «Гурджи Серго».

Он пишет:

«Двух хорошо вооруженных и нарядно одетых грузин представили Сепакдару. Затем меня и еще одного грузина пригласили в богатый убранный дворец... Когда они заметили наше свободное поведение, тем более, когда мы без приглашения присели на драгоценные сандалии, они засмеялись и начали с удивлением смотреть на нас. Не прошло и десяти минут, как распахнулись двери зала и медленным шагом направился к нам старик лет шестидесяти пяти... При его появлении все встали. Встали и мы... Сепакдар приблизился к нам с опущенной головой... После приветствия спросил: говорим ли мы по-турецки, или по-персидски. Узнав, что мы ничего кроме грузинского и русского не знаем, покачал головой и с недовольным тоном сказал, «Хублист» («не хорошо»). Мы скоро вернулись».

Сепакдар никому из нас не понравился. Он был среднего роста и немного сутуловат. Его беловатые руки и ханское высокомерие вызывали в нас неприязнь. Когда мы вышли оттуда, мой товарищ сказал мне с горечью: «Нет, брат, должно быть, он плохой человек, его внешность напоминает Ивана Грозного» (курсив везде наш — Г. Ч.)¹⁴.

Вот еще другой пример.

В дневниках рассказывается о первой встрече гиланских отрядов и закавказских бойцов с бахтиярскими ополченцами под Тегераном в начале июля 1909 года. Об одной из таких встреч автор пишет: «Сепакдар советовал объединить все силы. Посредничество было возложено на меня и иранца Мамед-Али (Карадагипца). Только мы вышли из села, как со стороны дерев-

¹³ В биографическом очерке Серго Константиновича Орджоникидзе читаем, что он был арестован жандармерией в Баку 3 ноября 1907 года, судили его 27 марта 1908 года и приговорили к пожизненной ссылке. 12 июля 1908 года этапом отправили его в Батуми, потом в Сухуми, где опять судили в октябре 1908 года. Дополнительно приговорили его к 8 месяцам тюремного заключения. Сидел в Кутаисской тюрьме до февраля 1909 года, затем отправили к месту вечного поселения. В конце мая 1909 года Серго находился в селе Потоскуе на берегу Ангары. Через некоторое время он переехал в село Мотыгино, в 1—2 км от г. Рыбное. К концу августа 1909 года Серго бежит из ссылки и приезжает в Баку. Оттуда осенью 1909 года отправляется в Иран вместе с группой закавказских революционеров. См. В. С. Кириллов, А. Я. Свердлов, «Г. К. Орджоникидзе». Биография, М., 1962, с. 31, 33, 35, 38, 40.

¹⁴ Ахали Схиви, № 8, 12 февраля, 1910 г.

ни Бадабек, находившейся на расстоянии всего одной версты от Демовиза, грянул пушечный выстрел»¹⁵.

Таких примеров можно привести много.

Таким образом, на основе приведенных отрывков из очерка-дневников «Гурджи Серго» и других, указанных выше фактов становится ясным, что их автор был очевидцем и непосредственным участником всех упомянутых в них исторических фактов и событий и что Григорий (Серго) Константинович Орджоникидзе, не будучи в то время в Иране и лично не принимавший участия в описанных в дневниках явлениях, не мог быть их автором.

Большое удивление вызывает то обстоятельство, что А. К. Келенджеридзе в своем труде пытается объявить Серго Константиновича Орджоникидзе непосредственным и личным участником указанных выше событий, которые, как уже было отмечено, происходили до его приезда в Иран.

Так, он пишет:

«В то время, когда царские войска свирепствовали в Иранском Азербайджане, вспыхнуло восстание в Гиляне. 8 февраля 1909 года гильянские революционеры взяли город Решт. В этой борьбе большую помощь гильянской революционерам оказала группа закавказских большевиков во главе с Серго Орджоникидзе, который уже в то время находился там»¹⁶.

Оставляя в стороне тот факт, что царские войска под командованием генерала Спарского вторглись в Иранский Азербайджан и расправились с тавризскими повстанцами не «в то время», т. е. в начале февраля 1909 года, как об этом указывает А. К. Келенджеридзе, а несколько позже — в апреле 1909 года¹⁷, здесь особое внимание привлекает то, что Серго Орджоникидзе во главе с группой закавказских революционеров, впервые выехавший из Баку в Иран осенью 1909 года, ни в каком образе не мог быть в Иране уже 8 февраля того же года во время освобождения гильянскими революционерами города Решта и оказать «в этой борьбе большую помощь гильянской революционерам».

Нельзя согласиться и с утверждением А. К. Келенджеридзе о том, что будто «вслед за Рештом революционеры (автор имеет в виду закавказских и гильянских революционеров, участвовавших в освобождении Решта, — Г. Ч.) овладели Тавризом, а затем и столицей Ирана — Тегераном»¹⁸. В самом деле, по свидетельству иранского историка-демократа, очевидца многих революционных событий Иранской буржуазно-демократической революции 1905—1911 гг. Ахмада Касрави, вслед за освобождением Решта с целью перекрыть дорогу правительственным войскам, направлявшимся против революционного Тавриза, отряды гильянских и закавказских бойцов-революционеров двинулись на Казвин. После долгих (почти два с половиной месяца) и упорных боев по дороге от Решта до Казвина, 4 мая 1909 года они овладели городом Казвином¹⁹, а не Тавризом, как пишет А. К. Келенджеридзе. А. Касрави дальше указывает (об этом подробно говорится

¹⁵ Ахали Схиви, № 35, 17 марта 1910 г.

¹⁶ А. К. Келенджеридзе, указ. труд, с. 8—9.

¹⁷ См. М. С. Иванов, Иранская революция 1905—1911 гг., М., 1957, с. 369.

¹⁸ А. К. Келенджеридзе, указ. труд, с. 10.

¹⁹ А. Касрави, Восемнадцатилетняя история Азербайджана, Т II, История конституционного движения Ирана, Издание 4-ое. Тегеран, 1967, с. 25 (на перс. яз.).

и в дневниках «Гурджи Серго»), что после Казвина объединенные силы гилянцев-карадагильцев и закавказских революционеров с севера и бахтиярских всадников с юга направились на Тегеран. Объединившись севернее столицы, они окончательно овладели ею 16 июля 1909 года после ожесточенных боев, длившихся в течение шести дней²⁰.

Продолжая свое неверное суждение, А. К. Келенджеридзе ссылается на биографические очерки Г. К. Орджоникидзе и без всяких примечаний повторяет необоснованную версию о том, что будто Серго Орджоникидзе является личным участником и Тегеранского похода, совершившегося в июне-июле 1909 года. Он пишет, что «Серго принял также непосредственное участие в походе на Тегеран революционных отрядов под предводительством возглавлявшего в то время революционные массы Тавриза и Гиляна Саттар-хана»²¹.

Как видим, в данном случае дело не только в том, что опять сталкиваемся с неправильным суждением о непосредственном участии Серго Орджоникидзе в тех событиях, принимать участие в которых он физически не имел возможности. Здесь «возглавлявший в то время революционные массы Тавриза» легендарный Саттар-хан объявлен руководителем революционных отрядов, направляющихся в Тегеран в середине лета 1909 года. Если обратимся к историческим фактам, увидим, что, как уже было отмечено, «в походе на Тегеран революционных отрядов» Гиляна руководили Сепакдар и Ефрем-хан, а не Саттар-хан, который «в то время» находился в оккупированном царскими войсками Тавризе²². Саттар-хану же приписывается руководство революционными массами Гиляна (!?).

Эти и другие ошибки, искажающие историческую действительность, были допущены в изданном в 1966 году грузинском варианте указанного труда А. К. Келенджеридзе; они повторяются и в русском издании 1969 года²³. Читая труд А. К. Келенджеридзе, нельзя не заметить неприкрытую тенденцию к тому, чтобы пребывание Г. К. Орджоникидзе в Иране как-нибудь совместить с историческими фактами, рассмотренными в очерке-дневниках «Гурджи Серго» и не оставить сомнения у читателя в том, что будто он являлся их подлинным автором. Примечательно и то, что в своем недавно опубликованном труде «Гурджи», продолжая отстаивать прежнюю ошибочную позицию в этом вопросе А. К. Келенджеридзе утверждает, что «Г. К. Орджоникидзе мог изучить те события, которые происходили до его приезда в Иран и на этой основе написать очерки» (!?)²⁴. (автор везде употребляет слово «очерки», а не «дневники»). Вместе с тем, по

²⁰ Там же, с. 57—59.

²¹ А. К. Келенджеридзе, указ. труд, с. 12.

²² См. М. С. Иванов, указ. соч., с. 369—373.

²³ Здесь уместно заметить, что С. М. Алиев еще в 1965 г. совершенно правильно указывал на подобные, упомянутые выше, ошибки, допущенные в трудах В. С. Кириллова, А. Я. Свердлова, Т. А. Ибрагимова, Г. С. Арутюняна и И. Дубинского-Мухадзе (см. С. М. Алиев, К вопросу о связях Бакинского и Тифлисского комитетов РСДРП с иранскими революционерами в 1903—1911 гг. в кн. «Славные страницы борьбы и побед», Баку, 1965, с. 207—208). К сожалению, А. К. Келенджеридзе эти справедливые критические замечания не были учтены.

²⁴ А. К. Келенджеридзе, Гурджи, Тбилиси, 1975, с. 10 (на груз. яз.).

словам автора, если бы Серго «захотел, то он сумел бы описать указанные события от первого лица» (!?)²⁵.

Отвечая на эту версию А. К. Келенджеридзе, мы с полным убеждением можем констатировать, что Г. К. (Серго) Орджоникидзе на основе изучения событий, происходящих до его приезда в Иран, конечно, мог написать очерки, но не дневники (как на это акцентирует редакция газеты «Ахали Схиви»). При этом мы убеждены и в том, что Серго Орджоникидзе никоим образом не позволил бы себе «описать указанные события от первого лица» и, тем самым, приписать себе личное участие в этих событиях.

При таких обстоятельствах, естественно, возникает вопрос: в самом деле, кто был истинным автором очерка-дневников «Из истории персидского движения»? Кем бы мог быть «Гурджи Серго»?

По нашему глубокому убеждению, автором очерков был активный участник изложенных в дневниках революционных событий Ирана с конца 1908 по июль 1909 года Серго Георгиевич Гамдлишвили, стойкий революционер-интернационалист, казненный царским самодержавием на 28-м году жизни 18 ноября 1910 года, т. е. через несколько месяцев после опубликования указанных дневников²⁶. Какие имеются доказательства для утверждения этого?

Здравствующий ныне живой летописец, непосредственный участник (вместе с Серго Георгиевичем Гамдлишвили и другими революционерами-интернационалистами) всех революционных боев от Решта до Казвина с ноября 1908 года по май 1909 года, старый большевик, член партии с 1905 года Аполлон Глахоевич Джапаридзе²⁷ в своих иранских воспоминаниях пишет:

«В распоряжение Бакинского комитета Тбилисский комитет с самого начала направил трех человек — Седрака Заридзе (из деревни Окрокана вблизи Тбилиси), рабочего Тбилисского водопровода токаря Како Корицели и меня (я носил фальшивую армянскую фамилию Михаила Тратянца из Баязети). Спустя два дня, на пароходе «Ленкорань» Бакинский Комитет отправил нас в Решт²⁸.

Мы имели с собой фальшивые документы, будто были нобелевскими рабочими и должны были явиться к Мамеду Багиру, работавшему счетоводом в канцелярии Нобеля и в то время находившемуся в Реште. Мамед Багир нас принял, как рабочих их конторы. Мы сдали ему все то, что было привезено нами на пароходе, в том числе и оружие. Разместили нас в общежитии. Я и Мамед Багир устроили подпольное укрытие для бомб и оружия.

... После этого каждым рейсом на пароходе «Ленкорань» к нам приезжали 3—5 человек. Первым же рейсом приехали бывший мат-

²⁵ Там же.

²⁶ О казни С. Гамдлишвили вспоминает старый большевик Теодор (Тедо) Шавишвили, который в это время находился в Екатерининской тюрьме. Он жил в Тбилиси, на ул. Сараджиншвили, 3 туп., дом 7. Скончался в 1979 году.

²⁷ А. Г. Джапаридзе живет в Тбилиси, ул. Набережная 2. Об А. Г. (Миша) Джапаридзе и его революционной и боевой деятельности в Иране говорится в самом дневнике «Гурджи Серго», а также в вышеупомянутой статье С. М. Алиева (см. с. 206) и в труде современного иранского историка доктора С. Джавида «Конституциональное движение в Иране и роль борцов за свободу», Тегеран, 1968, с. 83 (на перс. яз.).

²⁸ Это было приблизительно в начале ноября 1908 г. Об этом см. также: С. М. Алиев, указ. труд, с. 206.

рос броненосца «Потемкин» русский Алеша, полный, веселый молодой человек; немец Феодор — артиллерист, высокого роста, и третий — по прозвищу «Диагональ», русский по национальности. Вместе с ними приехал работавший в бакинском отделении связи грузин из Хашури Серго Гамдлишвили, которого сразу же после приезда называли «Гурджи Серго» (Всех наших товарищей из Закавказья, иногда и не грузин, до конца звали общим именем «Гурджи» — «Грузин» (курсив наш — Г. Ч.). Приехали также Лука Коява, Аполлон Кучава (Аполлон на правой руке имел одеревяненный палец, который не мог сгибать), один студент из Баку по имени Паша-хан и еще два азербайджанца, бакинские мусульмане»²⁹.

Из вышесказанного видно, что прибывший в Решт в конце 1908 года вместе с другими революционерами-интернационалистами Серго Георгиевич Гамдлишвили был известен в Иране по прозвищу «Гурджи Серго». В своих воспоминаниях А. Г. Джапаридзе дальше пишет, что «Гурджи Серго» (Серго Гамдлишвили) жил и боролся в Иране вместе с ним и активно участвовал во всех боях за освобождение Решта, Менджиля, Амбу и Казвина³⁰. А. Г. Джапаридзе был тяжело ранен во время взятия Казвина в начале мая 1909 года. Раненого, его вывезли из Ирана. Некоторое время он находился и лечился в Харькове. Поэтому он больше не имел встречи в Иране с Серго Георгиевичем Гамдлишвили (последний раз он видел его вместе с Како Коринтели и Седраком Заридзе в Баку в середине лета 1910 года)³¹.

После освобождения Казвина Серго Георгиевич Гамдлишвили остался в Иране и участвовал в известном походе на Тегеран, завершившимся низвержением шаха Мохаммада Али. Из Ирана он вернулся в Баку и оттуда прибыл в Тбилиси в начале осени 1909 года.

Вылечившись Аполлон Глахоевич Джапаридзе снова выехал в Решт осенью 1909 года. Там он встретился с Серго Константиновичем Орджоникидзе, приехавшим в Иран в конце этого года. Они жили вместе до января 1910 года на квартире одного местного армянина³².

Относительно двух «Гурджи Серго», участвовавших в революционных событиях Ирана, А. Г. Джапаридзе пишет следующее: «Среди участников иранской революции с нами были два Серго Гурджи. Один из них был Серго Георгиевич Гамдлишвили (маленький Серго), активный участник всех революционных боев, происшедших с конца 1908 года до осени 1909 года, и, второй, по сравнению с ним политически более подготовленный Серго Орджоникидзе, приехавший в Иран в конце 1909 года. Конечно, Серго Орджоникидзе не мог быть участником тех событий, которые имели место в Иране до его прибытия и о которых ведется разговор в письмах Серго Гамдлишвили»³³.

²⁹ Иранские воспоминания А. Г. Джапаридзе были напечатаны в приложении к труду Г. С. Чипашвили, В. И. Ленин и освободительная борьба иранского народа, Тбилиси, 1970, с. 89—98 (на груз. яз.).

³⁰ Факт об участии С. Г. Гамдлишвили в этих боях подтверждает также его другой боевой товарищ М. А. Богданов-Маряшкин. См. А. К. Келенджеридзе, Гурджи, с. 110.

³¹ Г. С. Чипашвили, указ. труд, с. 98.

³² Там же.

³³ Там же.

Теперь мы подходим к другому вопросу. Имел ли Серго Георгиевич Гамдлишвили практику журналистической деятельности? Да, имел.

О Серго Георгиевиче Гамдлишвили и его журналистической деятельности говорится в самом указанном выше труде А. К. Келенджеридзе «Серго Орджоникидзе — журналист». Ссылаясь на воспоминания А. Г. Джапаридзе, автор пишет: «Ап. Джапаридзе называет еще одного революционера грузина «Серго Гурджи». Выясняется, что он был жителем села Авлеви Хашурского района. Его настоящее имя Серго Георгиевич Гамдлишвили (курсив наш, — Г. Ч.).

Еще задолго до иранских событий он включился в революционное движение, был арестован и сослан в Олонекскую губернию. Гамдлишвили бежал из ссылки и приехал в Баку, где стал работать на почтамте. Затем вместе с другими кавказскими революционерами-добровольцами он был послан в Иран. По сведениям Ап. Джапаридзе «Серго Гурджи» время от времени помещал корреспонденции в газете «Русское слово» (курсив наш, — Г. Ч.) По возвращении из Ирана Серго Гамдлишвили пытался бежать за границу, но был схвачен в Екатеринодаре (ныне Краснодар) в 1910 году и казнен»³⁴.

О близких связях и сотрудничестве Серго Георгиевича Гамдлишвили с газетой «Русское слово» наглядно свидетельствует и тот факт, что в очерках-дневниках «Из истории персидского движения», его автор «Гурджи Серго» несколько раз тепло отзывался о «Русском слове» и его корреспондентах О. Кринском и Айк Тер-Оганяне»³⁵.

О журналистической деятельности С. Г. Гамдлишвили свидетельствует и М. А. Богданов-Маряшкин. Он пишет: «Мне вспоминается он после взятия Решта. Он явился к нам, как корреспондент каких-то газет... Представился как бывший сотрудник почты и телеграфа и корреспондент»³⁶.

Характеризуя личные качества С. Г. Гамдлишвили, автор продолжает: «Меня очаровывала в нем большая любовь к Родине... Он всегда восхищался красотой родной природы, искусством, литературой и поэзией родины»³⁷.

Брат Серго Гамдлишвили, покойный Ясон Георгиевич Гамдлишвили³⁸ (Ясон жил в городе Хашури, скончался на 83 году жизни в январе 1971 года), в своем письме, адресованном нам от 14 апреля 1969 года, писал, что после возвращения из Ирана Серго Гамдлишвили в течение нескольких месяцев жил в Тбилиси, в семье близких родственников Мегрелишвили, где он скрывался от царской жандармерии и на основе своих иранских записей написал и опубликовал в газете «Ахали Схиви» очерки-дневники «Из истории персидского движения». «Часто имею переписку с Антоном Келенджеридзе, — ин-

³⁴ А. К. Келенджеридзе, указ. труд, с. 11—12.

³⁵ См. газ. «Ахали Схиви», № 35, 17 февраля 1910 года.

³⁶ А. К. Келенджеридзе, Гурджи, с. 110.

³⁷ Там же.

³⁸ Ясон Георгиевич Гамдлишвили активно участвовал в революционном движении в Баку в 1905—1907 гг. Он был арестован и сидел в тюрьме с 1907 по 1912 гг. В своих воспоминаниях он назвал имена еще нескольких участников революционного движения.

сал Ясон Георгиевич — между нами спорным является вопрос о факте деятельности двух Гурджи Серго в Иране и о том, кому из них принадлежат опубликованные в газете «Ахали Схиви» материалы о персидском революционном движении — Серго Орджоникидзе или Серго Гамдлишвили... По моему мнению, — продолжал Ясон Георгиевич, — лучше всех будет то, что напечатанные в газете «Ахали Схиви» дневники издать отдельной брошюрой. Тогда становится ясным, кому в действительности принадлежат псевдоним «Гурджи Серго» и записи очерка-дневников»³⁹.

Близкая родственница Серго Гамдлишвили Елена Амбокадзе рассказывает, что она была еще одиннадцатилетней девочкой, когда Серго Георгиевич Гамдлишвили вернулся из Ирана в Тбилиси. Он жил и скрывался от полицейских сыщиков в семье Мегрелишвили, проживающей на нынешней улице 25 февраля. Ей хорошо вспоминается, что Серго Гамдлишвили постоянно сидел в комнате и что-то писал. После его гибели ящик, наполненный написанными Серго тетрадами и личными вещами долгое время оставался в семье Мегрелишвили и затем судьба этого ящика ей не вспоминается⁴⁰.

И, наконец, еще одна деталь из очерка-дневников, убедительно показывающая, что автор этого труда «Гурджи Серго» был никто иной как Серго Георгиевич Гамдлишвили.

В феврале 1909 года, после освобождения революционерами Гиланской провинции, отряд закавказских и местных бойцов выехал из Решта и направился в сторону Казвина. В селе Рудбар (в 82 верстах от Решта) был устроен лагерь и приступили к сооружению укрытий. В связи с этим в дневниках отмечено, что «окрестности были тщательно осмотрены и на второй день в полуверсте от деревни началась подготовка укрытий».

Этим делом руководили опытные революционеры — 1. Г. С. (т. е. «Гурджи Серго» — автор дневников, — Г. Ч.), сапер, побывавший на русско-японской войне (курсив наш. — Г. Ч.), 2. участник восстания на бронепосе «Потемкин» матрос Алеша и 3. бывший пехотинец Петре. В течение двух дней было подготовлено девять укрытий, в каждом из которых могло укрыться шесть — восемь человек. Отряд ежедневно ждал неприятеля»⁴¹.

В приведенном отрывке из очерка-дневников отчетливо видно, что одним из трех революционеров, на которых было возложено руководство подготовкой укрытий, был «Гурджи Серго» — автор очерка-дневников. Там же указывается, что он был сапером — участником русско-японской войны. Этот момент вполне согласуется со справками из биографии Серго Георгиевича Гамдлишвили о том, что он в самом деле участвовал на

³⁹ Указанное письмо Я. Г. Гамдлишвили хранится у автора этой статьи. В одном из писем Я. Г. Гамдлишвили сообщал А. К. Келенджеридзе, что после его освобождения из тюрьмы (в 1912 г.), ему передали подлинник дневников брата. К тому времени он еще не знал, что дневники уже были опубликованы в газете «Ахали Схиви». Долгое время подлинник дневников хранился у него. В 1928 г. с целью ознакомления с их содержанием Г. К. Орджоникидзе, он передал их проживавшему в то время в Москве сыну известного революционера Александра (Саша) Гегечкори — Леониду, гостившему в семье Джентеи в селе Авлеви. Вскоре Леонид скончался и указанный подлинник дневников бесследно исчез.

⁴⁰ Елена Амбокадзе живет в Тбилиси, на проспекте Ильи Чавчавадзе, дом 10.

⁴¹ Ахали Схиви, № 9, 13 февраля 1910 года.

маньчжурском фронте русско-японской войны в составе саперной части.

Учитывая приведенные выше доказательства в пользу принадлежности указанных дневников С. Г. Гамдлишвили, не вызывает сомнения, что, во-первых, именно он был непосредственным и активным участником всех описанных в дневниках событий, во-вторых, он и только он был единственным среди участников этих событий грузином, посящим кличку «Гурджи Серго», в-третьих, среди этих участников революции он и только он был единственным, имевшим практику журналистической деятельности, в-четвертых, он имел достаточное для журналиста образование, был начитанным и широко образованным для того времени человеком, в-пятых, он был довольно опытным революционером, прошедшим хорошую школу революционной закалки среди революционно настроенных солдат царской армии, на баррикадах декабрьского вооруженного восстания в Москве, в рядах рабочих нефтяников в Баку и т. д. (об этом см. его биографию).

Следовательно, все приведенные выше данные не оставляют сомнения в том, что автором составленного в форме дневников исторического очерка «Из истории персидского движения» был один из очевидцев и активный участник всех указанных в нем событий — Серго Георгиевич Гамдлишвили.

В связи с этим небезынтересно будет для читателя, если хотя бы вкратце ознакомим его с биографией этого замечательного интернационалиста-революционера⁴².

Серго Георгиевич Гамдлишвили родился в 1882 году в селе Авлеви Тбилисской губернии (ныне Карельский район Грузинской ССР) в семье крестьянина Георгия Кайхосровича Гамдлишвили. Из шестерых сыновей четверо умерло еще в детском возрасте. Живыми остались только два сына Г. К. Гамдлишвили — Серго и Ясон.

В 1899 году Серго Гамдлишвили окончил гражданское училище в г. Гори и продолжал учебу в Тбилисском техникуме связи, курс которого завершил в 1901 году. После окончания техникума его посылают в город Спихахи на работу в местную контору связи. Оттуда его призывают в царскую армию. Военную службу он проходил с начала в Одессе, а затем в городе Разайске Рязанской губернии. Во время прохождения службы в царской армии Серго Гамдлишвили знакомится с революционно настроенными солдатами и от них получает первое революционное крещение. В 1904 году, когда началась русско-японская война, воинскую часть, в которой проходил службу С. Г. Гамдлишвили, направляют на фронт. Серго участвовал в боях в составе саперной части на маньчжурском фронте.

Поражение царской России в этой войне показало ему всю гнилость царского самодержавия. После этого, как известно, Российская империя была охвачена революционным движением. Демобилизовавшись осенью 1905 года, Серго Гамдлишвили с Манджурского фронта приезжает прямо в Москву, где вместе с Суриеном Спандаряном включается в активную революционную деятельность. Он принимает непосредственное участие в боях на баррикадах декабрьского вооруженного восстания.

После поражения московского вооруженного восстания, в январе

⁴² Подробные сведения о биографии С. Г. Гамдлишвили нам дал его брат, ныне покойный Я. Г. Гамдлишвили.

1906 года, Серго Гамдлишвили вернулся в Грузию. Он приезжает в родное село Авлеви, привезя с собой продырявленную пулями шапку, телая на баррикадах Москвы шапку.

Служба в царской армии, участие в русско-японской войне и на баррикадах московского вооруженного восстания оказались для Серго блестящей школой для получения революционной закалки. Возвращаясь на родину, Серго Гамдлишвили развернул широкую разъяснительную агитационно-политическую работу среди крестьян о революционных событиях 1905 года, принудительном характере изданного царем Октябрьского манифеста и необходимости вооруженного восстания против самодержавия. Воодушевленные разъяснительной и революционной работой Серго Гамдлишвили, крестьяне села Авлеви, Церониса, Тамарашени и других включились в активную борьбу против представителей реакционного дворянства и царских чиновников. Вместе с крестьянами Серго часто принимал личное участие в схватках с жандармерией и казачьими отрядами. Преследуемый охранкой, Серго был вынужден покинуть родную деревню и укрыться в Тбилиси, где намеревался начать работу по своей специальности на почтамте. Однако начальник Тбилисского почтамта — ярый сторонник царя, известный реакционер Чижик, подозревая его в революционной деятельности, не считал целесообразным принять его на службу в указанное ведомство и направил на работу на Бакинский телеграф.

В Баку С. Г. Гамдлишвили сразу же включается в активную революционную деятельность. Он вел нелегальную политическую работу среди рабочих нефтяников Балахано-Сабунинского района.

За активное участие в революционном рабочем движении и политическую агитацию С. Г. Гамдлишвили был арестован царской жандармерией. В феврале 1908 года его судили и сослали на далекий север, в Олонецкую губернию. Но он бежал из места ссылки. В июне 1908 года Серго опять возвращается в Баку. Однако оставаться здесь надолго не было возможности. Бакинский комитет Российской социал-демократической рабочей партии посылает его в Иран, Гилянскую провинцию, под видом рабочего нобелевской конторы.

Как выясняется из иранских воспоминаний его боевого товарища А. Г. Джапаридзе и из его дневников, после прибытия в Решт в конце 1908 года грузинские и закавказские добровольцы-революционеры испытывали большие трудности. Они тайно жили на квартире Мазазем-ос Салтана (Сардар Мохи) и его братьев, выступавших в то время против шахского двора. Семь отважных революционеров, среди которых были Валико Гурджи из Батуми и С. Г. Гамдлишвили («Серго Гурджи»), 8 февраля 1909 года совершили внезапное нападение на дворец («Дарханэ») гилянского губернатора. Губернатор и несколько его приспешников были убиты. Это послужило сигналом к началу восстания в Гиляне против шахского правительства. Революционеры взяли власть в свои руки в городе Реште и освободили Гилянскую провинцию. В дальнейшем С. Г. Гамдлишвили участвовал в революционных боях за освобождение от правительственных войск Менджиля, Амбу, Казвина и на поход на Тегеран. Вместе со своими товарищами особую отвагу проявил он в поражении реакционера Кнаса Инзама и его сыновей.

У деревни Амбу, недалеко от города Менджиля, необходимо было устроить переправу на реке. С. Г. Гамдлишвили и в этом случае проявил находчивость. По его инициативе наспех были сделаны понтоны для перехода через горную реку. В революционных боях он

умело пользовался военной профессией сапера. Ему неоднократно доверялось руководство революционными отрядами для организации важных боевых операций или установления связей между отдельными отрядами революционеров.

После победоносного завершения похода на Тегеран, некоторое время Серго Гамдлишвили оставался в Иране. В начале осени 1909 года вместе со своими товарищами, воевавшими в Иране, он возвращается в Баку. Оттуда он скоро приезжает в Тбилиси, где на основе своих боевых записей пишет и в феврале-марте 1910 года публикует в газете «Ахали Схиви» очерк «Из истории персидского движения». В Тбилиси С. Г. Гамдлишвили скрывался от преследования царских сыщиков в семье близкого родственника Мегрелишвили. Из Тбилиси С. Г. Гамдлишвили и его боевые товарищи Седрак Заридзе и Како Коринтели поехали в Россию. Но в пути они были схвачены царской охранкой. Сидели в Екатерининской тюрьме. В ноябре 1910 года там же они были казнены.

Так завершилась жизнь молодого революционера-интернационалиста, стойкого борца за счастливое будущее, за благородное дело освобождения трудового народа от угнетателей.

После Великой Октябрьской социалистической революции создались более благоприятные условия для успешной борьбы угнетенных народов Востока за свое социальное и национальное освобождение.

За последнее время, когда верный своим славным революционным традициям, многострадальный иранский народ встал на мужественную, непримиримую борьбу против тирании и угнетения, когда он свергнул кровавое шахское самодержавие, изгнал из страны заокеанских неокolonизаторов и разыскивает новые пути создания общества социальной справедливости и политических свобод, с добрым чувством глубокой благодарности вспоминает всех тех, которые в труднейшие годы истории своей родины плечом к плечу с ним, не щадя жизни, боролись против общих врагов.

Представил институт востоковедения им. Г. В. Церетели
АН СССР

მანანა გაბაშვილი

საქართველოს სოციალური ისტორიიდან (XII ს.)

აღმოსავლური წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში ადგილი ჰქონდა სოციალურ მოძრაობებსა და კლასობრივ ბრძოლებს, რომელშიც აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდნენ „ახალგაზრდები“. მათ აღსანიშნავად არაბულ-სპარსულ წყაროებში გვხვდება შესაფერი ტერმინოლოგია — „ჯევანმარდი“, „ქულაქანი“ „ფითიანი“, „შაბაბი“¹.

წყაროების მიხედვით („ყაბუს-ნამე“, დასთანები...) „ახალგაზრდები“ უნდა ყოფილიყვნენ მამაცი, ჰქონოდათ ძალა და შეუპოვრობა², „ახალგაზრდების“ — „ფითიანებისა“ და „ჯევანმარდების“ დამახასიათებელმა თვისებებმა გამოძახილი პოვეს დასავლეთ ევროპაშიც, კერძოდ ტრუბადურულ პოეზიაში (გიიომ IX, სერკამონი, ალეგრე, ბერნარ მატი და სხვ.)³. ნიშანდობლივია, რომ ისევე როგორც აღმოსავლეთის ქვეყნებში (შდრ. ფითიან—ჯევანმარდებისა და შაბაბების თვისებები) „ახალგაზრდა“ გამოხატავდა კეთილშობილებითა და ვაჟკაცობით, აგრეთვე ღირსებით, პატიოსნებით აღსავსე პიროვნებას. მაგრამ უმთავრესი და საინტერესო ჩვენთვის სწორედ ისაა, რომ როგორც მუსლიმანურ სამყაროში, ისე დასავლეთ ევროპაში „ახალგაზრდას“ ენიჭებოდა არა ბიოლოგიური ასაკის მნიშვნელობა, არამედ გარკვეული საზოგადოებრივი ფუნქცია⁴.

როგორც მახლობელი აღმოსავლეთის, ისე ამიერკავკასიის ქალაქების ისტორიიდან არა ერთი მაგალითის მოტანა შეიძლება, როდესაც „ახალგაზრდები“, „ყმაწვილები“ ხელთ იგდებდნენ პოლიტიკურ ძალაუფლებას. ალ-ლაზალის „ნასიჰათ ალ—მულუქში“ (რჩევა-დარიგებანი მეფეთათვის) დაცულია ძალზედ საინტერესო ცნობა, სადაც ნათქვამია, რომ ახალგაზრდებმა (სპ. „ქულაქანი“) ძალაუფლება მოიპოვეს⁵. ვაზირ იბან აბადის ცნობით (XI ს.

¹ მ. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების სოციალური ტერმინოლოგიის შესწავლისათვის, საქართველოს მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 66. № 2, თბ., 1972; მისივე, თბილისი 1082—1122 წლებში, „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, IV, თბ., 1973, გვ. 8—22.

² მ. გაბაშვილი, თბილისი 1082—1122 წლებში, გვ. 14—15.

³ A. J. Denomy, «lovens» the notion of the youth mong the troubadours, its meaning and source «Medieval Studies», t. XII, 1949, E. Köhler, Sens et fonction. du term «jeunesse» dans la poésie des troubadours. Mélanges offert à Rene Crozet, t. 1, Poitiers, 1963; მ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

⁴ 1959, همرد السوقي، الفتوة عند العرب، مكتبة نهضة مصر بالقاهرة.

⁵ Gazali's book of counsel for kings, translated by F. R. Baglay, Oxford University Press, 1964, გვ. 71.

II ნახ.) ქ. ყაზვინში „ხალხის ბელადებმა“ გაიმარჯვეს⁶. ანალოგიური მდგომარეობაა ამიერკავკასიაშიც, კერძოდ ბაილყანაში⁷.

აღმოსავლური წყაროების მიხედვით, თბილისშიც იმავე სიტუაციასთან გვაქვს საქმე. ეს არცაა გასაკვირი, ვინაიდან თბილისი დიდხანს მუსლიმანთა ხელთ იყო. სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის (XIII ს.) ცნობით, „ახალგაზრდებმა“ ხელთ იგდეს ძალაუფლება თბილისში და 1082—1122 წლებში, მთელი 40 წლის მანძილზე მართავდნენ ქალაქს. წყაროში ვკითხულობთ; „თბილისის მცხოვრებთა ერთ-ერთი გვარი, რომელსაც უწოდებდნენ ბანუ ჯაფარს, ფლობდა [ქალაქს] ორას წელიწადს. შემდეგ [ამ გვარის] მოხუცები გადაშენდნენ და დარჩნენ [მხოლოდ] ყმაწვილები, რომელთაგან თითოეული მართავდა თბილისის ერთ თვეს. ასე დაჰყვეს მათ ორმოც წელს. დავითმა, მეფემ ფხზხთა და ქართველთა, ძლიერ შეავიწროვა ისინი“⁸.

დაახლოებით ამავე აღნიშნავს ალ-ფარიკი; „ხუთას თხუთმეტ (1121—1122) წელს თბილისის ხალხმა ნეჟმ ად-დინ ილღაზის მოწვევა გაუგზავნა, რათა [მოსულიყო და] გადაეცათ მისთვის თბილისი. ამაზე წინ კი ორმოცი წლის განმავლობაში იგი (თბილისი) იყო მისი ხალხის ხელში და მათ (თბილისელების) მფლობელად (მუღლაქ) ორასი წლის მანძილზე იყო ჯგუფი ადგილობრივი ხალხისა, ჯაფარიანებად წოდებული, რომელიც ამოწყდა. შემდეგ გამგებლობა გადავიდა მისი (თბილისის) ხალხის ხელში და ყოველ თვეს განაგებდა, (ქალაქს) ერთი მათგანი“⁹.

როგორც ვნახეთ სიბტ იბნ ალ-ჯაუზთან „ახალგაზრდა“ სრულიად გარკვეული სოციალური ჯგუფის აღმნიშვნელი ტერმინია, რაც გამორიცხავს მის ბიოლოგიურ-ასაკობრივ მნიშვნელობას.

ნიშანდობლივია ისიც, რომ სიბტ იბნ ალ-ჯაუზი თითქმის სიტყვა სიტყვით იმეორებს ალ-ფარიკის (XI ს.) ცნობას, მაგრამ ერთი განსხვავებით. „ხალხის“ «الـخـلـا» მაგივრად ის „ყმაწვილებს“ («سـبـاب») ასახელებს. ხალხი. როგორც ცნობილია, თავისთავად სოციალური შინაარსის შემცველია და გამომხატველი. მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში ხალხის ქვეშ იგულისხმებოდნენ

⁶ Cl. Cahen, Mouvements populaire et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du Moyen Age, Leiden, 1959, გვ. 47.

⁷ V. Minor sky et Cl. Cahen, Le recueil transcasicien de Mas'ud b. Narmdar, Journal Asiatique, t. CCXXXVII, 1949, fasc I, გვ. 93—142; В. М. Бейлис, Мас'уд ибн Намдар и городское население Байлакана, Известия АН СССР, Серия истории, философии и права, 1966, № 3, გვ. 50—64. მასუდ იბნ ნამდარი, რომელიც აღწერს ბაილყანში მომხდარ ამბებს, ქალაქის დაბალ ხალხს. (უმბა, „აჰლ ალ-ბალად“) ოდიოზური გამოთქმებით მოიხსენიებს („ქურდები“, „აეზაკები“ და სხვ.) და აღნიშნავს, რომ „ქალაქი სადაც ხალხი გაბატონდა დაემსჯავსა უთაო აღმაიანს ხოლო მმართველობა უსაძირკვლო სახსს“. «هو الولاية بنا لا أساس المدينة شخصنا لا» Мас'уд ибн Намдар, Сборник рассказов и стихов, Факсимиле текста, предисловие и указатели В. М. Бейлиса, М., 1970. გვ., I, л. 250 б.

⁸ ციტირებულია ო. ციტიშვილის ნაშრომის მიხედვით, სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის ცნობა დავით აღმაშენებლის შესახებ, თსუ შრ. ტ. 118, 1967, გვ. 204, მასვე ეკუთვნის თარგმანი, გვ. 205. ფრაზა; „მოხუცები გადაშენდნენ და დარჩნენ (მხოლოდ) ყმაწვილები“ ნიშნავს არა ბიოლოგიურ, არამედ პოლიტიკური ხასიათის დაპირისპირებას. ამას მოწმობს მომდევნო წინადადების შინაარსი; „რომელთაგან თითოეული (მართავდა თბილისს) ერთ თვეს. ასე დაჰყვეს მათ ორმოცი წელი“.

⁹ გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, თბ., 1949, გვ. 68, თარგმანი შესრულებულია ალ. ლეკიაშვილის მიერ.

ქალაქის დაბალი საზოგადოებრივი ფენების წარმომადგენლები — წვრილი ვაჭრები, ქალაქის ღარიბები და სხვ.¹⁰

დამოწმებული კონტექსტების მიხედვით ცხადად ირკვევა სოციალური ხასიათის მოძრაობა 1082—1122 წლების თბილისში.

თბილისში მიმდინარე სოციალურ მოძრაობათა გამოძახილია აგრეთვე ქართულ წყაროებში, კერძოდ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსთან ტერმინ „ღავლას“ („ოღესმე ყვიან ღავლავი“)¹² და ეპითაღმწერელთან „რინდის“ დასტურება.

„ღავლა“ გარკვეული სოციალური შინაარსის აღმოსავლური წარმოშობის ურბანისტული ტერმინია. აღმოსავლური წყაროების მიხედვით, ღავლას ამბოხებულთა ზოგადი სახელის მნიშვნელობა ენიჭებოდა და, როგორც წესი, დაკავშირებული იყო ქალაქის მოსახლეობის გამოსვლებთან და აჯანყებებთან¹³, ღავლას ქვეშ ჩვეულებრივ იგულისხმებოდნენ ქალაქის ხელოსნები და წვრილი ვაჭრები.

ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა და საყურადღებო აღმოსავლური წყაროებით დადასტურებული ღავლას კავშირი, „ახალგაზრდებთან“ „ფითიან — ჩვეანმარდებთან“ და „ქუდაქანებთან“. ასე მაგ., „თარიხი სისტანში“ („სისტანის ისტორიაში“) ნათქვამია, რომ „ქალაქ ბუსტში აჯანყდა კაცი ერთი სახელად იბრაჰიმ ბ. არიფი... მას შეუერთდა ჯგუფი ქუდაქანებისა და ღავლა“¹⁴.

ამდენად, ტერმინ „ღავლას“ დამოწმება ქართულ წყაროში გვიდასტურებს, რომ თბილისშიც ადგილი ჰქონდა ამბოხებებსა და ქალაქის დაბალი საზოგადოებრივი ფენების გამოსვლებს¹⁵.

ამგვარსავე ფაქტს ადგილი ჰქონია თბილისშიც, ამას ცხადყოფს ეპითაღმწერლის ცნობა რინდებთან დაკავშირებით¹⁶.

რინდის სოციალური ბუნება და ხასიათი ქართულ სინამდვილეში ამჟამად ჩვენთვის კარგადაა ცნობილი. რინდიც, ღავლას მსგავსად, ფართოდ გავრცელებული აღმოსავლური წარმოშობის ურბანისტული ტერმინია, როგორც ირკვევა რინდები აქტიურად მონაწილეობდნენ მახლობელი აღმოსავლეთის საქალაქო ცხოვრების სარბიელზე და მოქალაქეთა ამბოხებებში. რინდები ხშირად გამოდიოდნენ აიარუნებთან და ჩვეანმარდებთან ერთად. აღმოსავ-

¹⁰ Л. Строева. К вопросу о социальной природе исмаилитского движения в Иране в XI—XII вв. Вестник ИГУ, № 20, 1963, გვ. 45.

¹¹ მ. გაბაშვილი, თბილისი, 1082—1122 წლებში.

¹² გ. გაბაშვილი, თბილისის სოციალური ისტორიიდან (მოქალაქეთა ამბოხება 1122—1123 წწ. თბილისში), კრ., ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976, გვ. 166—167, 173—174.

¹³ მ. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების სოციალური ტერმინოლოგიიდან („ღავლა“), კრ. საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები, წიგნი II, თბ., 1979, გვ. 36—51.

¹⁴ تاريخ سيستان — تاليف در حدود ۷۲۵ — ۷۴۵ بتصحیح ملك الشعر اء بهار 291—292. [۱۳۱۴] بهت كتاجان زوار نهران შტრ. Тарих-и Систан, (История Систана), перевод, введение и комментарии А. И. Смирновой, гв. 279—280; The Tarikh-e Sistan, translated by Milton Gold, Roma, 1976, гв. 235.

¹⁵ გ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი.

¹⁶ გ. გაბაშვილი, ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან (ეპითაღმწერლის ერთი ცნობის განმარტება), კრ., ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან თბ., 1966.

ლურ წყაროებში მათ ხშირად ასეთ კონტექსტში ვხვდებით — „რინდან ვა აიარუნ“, „ჯუენან ვა რინდან“. ქართულ წერილობით ძეგლებში აღნიშნული აღმოსავლური წარმოშობის ურბანისტული ტერმინების (რინდი, ლავლა) დამოწმება მეტყველებს იმას, რომ ქართველი ისტორიკოსები კარგად იცნობდნენ მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში მიმდინარე სოციალურ მოძრაობათა ხასიათსა და კლასობრივ ბუნებას.

ამგვარად, სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის ცნობას გარკვეულად ეხმაურება ქართული წყაროების მონაცემებიც (რინდი, ლავლა).

მაგრამ ისმება კითხვა; ჯეჰანმარდ—აიარუნ—რინდების სოციალური ხაზითის მოძრაობანი და ამბოხებანი მხოლოდ აღმოსავლეთის ქალაქებისათვის იყო დამახასიათებელი, თუ ამგვარსავე მოძრაობებს ქართულ სინამდვილეშიც კქონდა ადგილი?

ამ მხრივ უეჭველად გასათვალისწინებელია ისიც, რომ თბილისი ხანგრძლივი დროის განმავლობაში (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვით 400 წელი) მუსლიმთა ხელთ იყო და აქ, ისევე, როგორც თბილისის საამიროს სხვა ქალაქებში (რუსთავი, დმანისი, სამშვილდე...), მრავალი აღმოსავლური წარმოშობის საქალაქო ინსტიტუტიც იყო გავრცელებული. კერძოდ, თბილისში ქართული დოკუმენტური წყაროების მიხედვით, არსებობდა ამირას, შურტას, ამიდის, მუჰთასიბის და სხვ. თანამდებობები¹⁷.

მოქმედებდნენ თუ არა „ახალგაზრდები“ თბილისის განთავისუფლება—შემოერთების შემდეგაც?

თამარის ისტორიკოსის ერთი ცნობიდან ცხადად ირკვევა, რომ სოციალური ბრძოლის მონაწილეებს ქართულ სინამდვილეშიც „ახალგაზრდებს“ უწოდებდნენ.

ბასილი ეზოსმოძღვარს აღნიშნული აქვს შემდეგი; „ერთი განემტკიცნეს შიშით მონებად ღმრთისა და ერთგულობით უფალთა თვსთა; ყ რ მ ა ნ ი გ ა ნ ი წ უ ა რ თ ნ ე ს მ ო ძ ა გ ე ბ ა დ უ ჯ ე რ ო ს ა უ რ. ჯ უ ლ ო ე ბ ი ს ა რამეთუ ბილწებამან უწესმან და ყ რ მ ე ბ რ ი ე მ ა ნ მ ბ ო რ გ ა ლ ე ბ ი თ მ ა ნ ბ ო რ გ ნ ე უ ლ ო ბ ა მ ა ნ, ვერცა თუ კუალი პოვა დღეთა თამარი-სთა“¹⁸.

„მბორგნეულობა“, ანუ „მბორგალება“ ძველ ქართულ წყაროებში სოციალური მნიშვნელობით იხმარებოდა და შინაარსობრივად შეამბოხეს უტოდებოდა.

„მბორგალების“ ამგვარ მნიშვნელობას ყურადღება მიაქცია ნ. ბერძენიშვილმა და დაიმოწმა ჟამთააღმწერლის თხზულება, სადაც ნათქვამია, რომ მონღოლთა დროს „მეკობრე და მბორგველი კაცი გაუკითხავად მოკლიან“¹⁹. თავისთავად არ შეიძლება ნიშანდობლივი არ იყოს „მეკობრის“ (ფაქტობრი-

¹⁷ შეუვალობის განახლების სიგელი გიორგი II-ისა შიომღვიმისადმი (1072 წ.); მამულის მფლობელობისა და შეუვალობის განახლების სიგელი გიორგი III-ისა შიომღვიმისადმი — (1170 წ.) „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, თბ., 1965, II, გვ. 10—11. 21.

¹⁸ ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ ის მიერ, ტ. II, თ.ბ., 1959, გვ. 149 (ხაზი ყველგან ჩვენია).

¹⁹ ჟამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ ის, მიერ, 1959, გვ. 190.

3. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1981 № 4

ვად სოციალური ბრძოლის მონაწილის) და „მბორგველის“ (მეამბოხის) გაიგივება. ყოველივე ეს მხედველობაში ჰქონდა ნ. ბერძენიშვილს, როცა ამბობდა; „ორივე ეს (მეკობრე და მბორგველი კაცი. — მ. გ.) სოციალური უკმაყოფილების გამომხატველი მოვლენა შეიძლება იყოს“²⁰.

ჩვენი კვლევა-ძიების თვალსაზრისით კიდევ უფრო საყურადღებოა ნ. ბერძენიშვილის შემდეგი შენიშვნა: „საინტერესოა, რომ მბორგველზე თამარის ისტორიკოსიც ლაპარაკობს, იქ, სადაც ახალგაზრდებზე აქვს საუბარი“²¹.

მართალია, ნ. ბერძენიშვილს არ განუმარტავს ახალგაზრდის სოციალური არსი, მაგრამ მბორგველობის ახალგაზრდობასთან დაკავშირებით ამ უკანასკნელში აშკარად სოციალური რიგის მოვლენას ხედავს.

თამარის მეფობაში ახალგაზრდათა „მბორგველობას“ (გამოსვლა—ამბოხებას), რომ საკმაოდ ხშირად უნდა ჰქონოდა ადგილი იქიდან ჩანს, რომ ისტორიკოსი თამარის მეფობის ერთ-ერთ წარმატებად მიიჩნევს „ყრმათა“ გაწვრთნას: „ყრმანი განიწუართნეს მოძაგებად უჯეროსა უსჯულოებისა“. ამასვე გულისხმობს ისტორიკოსის შემდგომი ცნობა: „აღვრი იყო უწყისოდ მკრთომელთა და ღებ უღებთათჳს. კანონი სირცხვლისა მოხუცებულთა და კუერთხი რკინისა ჭაბუკთათჳს; კეთილმშავალთა სიბრძნით მცველ, ხოლო მბორგალეთა თჳალ-უხუაჲად მგუემელ“²².

სოციალური შინაარსით უაღრესად საინტერესოა გამოთქმები „უწყისოდ მკრთომელთა და „ღებ უღებთათჳს“. აქედან კარგად ჩანს, რომ თამარის მეფობაში, სოციალური თვალსაზრისით, არც ისეთი სიწყნარე სუფევდა, როგორც მის ზოგიერთ თანამედროვე ისტორიკოსს აქვს ნათქვამი.

თამარის ისტორიკოსის ზემომოტანილ ადგილს ყურადღება მიაქცია ვ. გაბაშვილმა. მისი სიტყვებით, „ყრმა აქ აშკარად სოციალური ტერმინია და როგორც ჩანს, იმასვე აღნიშნავს, რასაც „ფითიანი“ და „ჩვენმარდი“²³. ყრმა რომ სოციალური ტერმინის მნიშვნელობითაა ნახმარი ამ მოსაზრების სასარგებლოდ ლაპარაკობს ის გარემოებაც, რომ „ყრმა“ დასახელებულია სხვადასხვა საზოგადოებრივ ფენებთან ერთად შემდეგი თანმიმდევრობით: მღვდელთმოდლუარნი, მღვდელნი, მთავარნი, ყრმანი, წვრილი ერი²⁴.

დამახასიათებელია თვითონ ბასილი ეზოსმოდღვრის თხზულებაში დამოწმებული გამოთქმა „ყრმებრივი მბორგალემა“.

„ყრმებრივი მბორგალემა“ დამოწმებულ კონტექსტში, უეჭველია „ახალგაზრდულ მღელვარებას“ ნიშნავს.

ბასილი ეზოსმოდღვრის თხზულებაში დამოწმებული „ყრმების“ სოციალური მნიშვნელობის დადგენა სხვაგვარი იქცევა ჩვენს ყურადღებას.

²⁰ ნ. ბერძენიშვილი, სქართველოს ისტორიის საკითხები, IX, თბ., 1979, გვ. 261.

²¹ იქვე.

²² ბასილი ეზოსმოდღვარი, გვ. 149.

²³ ვ. გაბაშვილი, თბილისის სოციალური ისტორიიდან (მოქალაქეთა ამბოხება 1122 — 1123 წწ. თბილისში), გვ. 167, შენ. 1.

²⁴ იქვე, «მღვდელთ-მოდღვართა შეიმოსეს შიში; მღვდელთა დაიცევს წესი თჳსი; მონაზონთა მოიგეს წესიერი მოქალაქობა; მთავარნი განისწავლნეს სიწმინდით ცხოვრებად და სიმაღლით სლად; ერნი განუტკიცნეს შიშით მონებად ღმრთისა და ერთგულობით უფალთა თჳსთა; ყრმანი განიწუართნეს მოძაგებად უჯეროსა უსჯულოებისა... ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ვ. 149.

უნებლიედ ისმის კითხვა. ხომ არ შეიძლება ყუთლუ-არსლანის მიმართ ოდიოზური მნიშვნელობით გამოყენებული „ბიჭი“ დაუეკავშიროთ ახალგაზრდებს, რაც როგორც ენახეთ აღმოსავლური და ქართული წყაროების მიხედვით სოციალური რიგის მოვლენებში თავსდება.

თამარის ისტორიკოსის („ისტორიანი და აზმანი“) თხზულებაში ნათქვამია „და ესეცა უცხო მოსაგონებელი; ყუთლუ-არსლან, ცხოვარმან ჯორის სახ(ედ) ორ ბუნებისა მყოფელმან, ვითარ მისცემს ბიჭთა გონებისა მზაკუარება, მიმღებელმან წესსა რასმე სპარსთა განაგისსა, ითხოვა კარავი დაღმად ეელსა ისანისასა და სანახებსა სალოდებლისასა“....²⁵

ამასთან გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ ქართველი ისტორიკოსი პირდაპირ ასახელებს „სპარსთა განაგისს“ ანუ „სპარსთა წესს“. ხომ არ შეიძლება ამ სპარსთა წესში ჩვენ ვიგულისხმოთ ის მღელვარებანი, ან მბორგნეულობა, რასაც ადგილ ჰქონდა მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში.

ყოველ შემთხვევაში, ჯერ ისევ დასადგენია და გასარკვევი, თუ რას გულისხმობს ისტორიკოსი „სპარსთა განაგისის“ ქვეშ²⁶. სავსებით ნათელი და აშკარაა მხოლოდ ის, რომ „სპარსთა განაგისში“, ანუ სპარსულ წესში ისეთი მოვლენებია გააზრებული, რომელთა დაკავშირება მხოლოდ სპარსულ სინამდვილესთან შეიძლებოდა. ცხადია ისიც, რომ ყუთლუ-არსლანის დასის მოწინააღმდეგე (მათ შორის უნდა ვიგულისხმოთ თვითონ ისტორიკოსიც) „ბიჭსაც“ და „სპარსთა განაგისსაც“ იყენებდნენ ყუთლუ-არსლანთან და მის დასთან პოლიტიკური ბრძოლის პირობებში, მისი პოლიტიკური პროგრამის უცხოურობის მტკიცებისა და გაბათილების მიზნით.

შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ყუთლუ-არსლანის დასის მოწინააღმდეგე მხედველობაში იღებენ ისეთ მოვლენებს, რომლებიც თავიანთი შინაარსით მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში „ახალგაზრდობის მბორგნეულობასთან“ იყო დამახასიათებელი და „სპარსთა განაგისის“ გამომხატველიც. ამ

²⁵ ისტორიანი და აზმანი შარვანდელთანი, ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 30—31. ს, ყაუხჩიშვილი ქართლის ცხოვრებისადმი (ტ. II) დართულ ლექსიკონში „ბიჭს“ განმარტავს როგორც ბუშს, (გვ. 548), თავისთავად ყუთლუ-არსლანის ბიჭად მოხსენიება ივ. ჯავახიშვილს მიაჩნდა მისი დაბალი წარმოშობის საბუთად, ვინაიდან „ბიჭი“ ძველ ქართულში (სულხან-საბა ორბელიანი და ვახტანგ VI კანონები) იხმარებოდა უკანონო შეილის, ბუშის, ნაბიჭვარის მნიშვნელობით, (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი მეორე, ნაქ. მეორე ტფ., 1929, გვ. 159, 166).

²⁶ „სპარსთა განაგისის“ შინაარსობრივ მნიშვნელობას საგანგებოდ შეეხო ივ. ჯავახიშვილი, მკვლევარი უარყოფდა XI—XII სს. სპარსეთში რაიმე მსგავსი მოვლენის ი. ე. პარლამენტარიზმის არსებობას და აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით წერდა: „სპარსეთში პოლიტიკური ცხოვრების და სახელმწიფოებრივობის ასპარეზზე ამის მსგავსი მოვლენის უქონლობა გვაფიქრებინებს, რომ ამ შემთხვევაში პოლიტიკურ მოწინააღმდეგეთა გასაწილებლად და სახელის გასატეხად ნახმარ ფანდთან უნდა გეჰქონდეს საქმე, ვიდრე ცხოვრების უტყუარ ანარეკლთან. როგორც ენობილია, პოლიტიკურ ბრძოლაში არა ერთხელ მომხდარა, რომ მოწინააღმდეგე ბანაკის სახელის გასატეხად, მისი პროგრამა გამოუცხადებიათ უცხოელთაგან ნაქარნახევად, ან ნასესხებად“. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 182. ილ. ანთელავა „სპარსთა განაგისს“ მიიჩნევს აღმოსავლურ რეალობად (მთელი აღმოსავლეთის და არა მარტო საქუთრიუ სპარსეთის) და უეკშირებს მას აღმოსავლეთის ცენტრალურ აპარატს. მისი სიტყვებით „ყუთლუ-არსლანის დასის პროგრამა... ითვლისწინებდა მეფის კარისაგან ცენტრალური მმართველობის აპარატის გამოყოფას“. (ილ. ანთელავა, ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლის შესახებ, მაცნე, ისტორიის სერია, 1977, № 4, გვ. 188).

„სპარსთა განაგისის“ ჩვენებული გაგებით, ერთი ნიშანდობლივი მოვლენათაგანი იყო ამბოხებულთა მიერ ხშირად ქალაქის ხელისუფლების ხანგრძლივი დროით დაუფლება. ყუთლუ-არსლანის შეამბოხებებთან გაიიგვება და დაკავშირება მოულოდნელი არ უნდა ყოფილიყო გამწვავებული პოლიტიკური ბრძოლის პირობებში.

რა თქმა უნდა, ჩვენ შორსა ვართ იმისგან, რომ ყუთლუ-არსლანის დასის მოძრაობა ქალაქებში მიმდინარე სოციალურ ბრძოლას დაეთქავეშიროთ.

როგორც ცნობილია, ზოგი მკვლევარი ყუთლუ-არსლანს ვაჭარ-ხელოსანთა ფენას მიაკუთვნებს, ზოგი კი პირწავარდნილ ფეოდალად თვლის²⁷.

ჩვენ გვინტერესებს მხოლოდ „ახალგაზრდის“ (უკვე დაღვნილი მნიშვნელობის) და „ბიჭის“ (ჯერ ისევ დასადგენი მნიშვნელობით) ერთმანეთთან დაკავშირების შესაძლებლობა. ამ მხრივ, როგორც უკვე ვთქვით, მთავარი მნიშვნელობა ენიჭება „სპარსთა განაგისის“ დამოწმებას ყუთლუ-არსლანთან დაკავშირებით. რა თქმა უნდა, ეს გამოთქმა შემთხვევით არ უნდა ყოფილიყო ნახმარი ქართველთა ისტორიკოსის მიერ, რომელიც აშკარად ოდიოზური მნიშვნელობით ასახელებდა „ბიჭსაც“ და „სპარსთა განაგისსაც“. ივ. ჯავახიშვილი, როდესაც ყუთლუ-არსლანის დასის მოძრაობას ახასიათებდა, წერდა: „ყუთლუ-არსლანის დასის პოლიტიკური პროგრამა არამც თუ არავითარი სპარსული წესის მშაბამდებლობა არ ყოფილა, არამედ თვით ქართული სოციალური ბრძოლის განვითარებასა და შედეგს წარმოადგენდა“²⁸. ყუთლუ-არსლანის დასის მოძრაობა, მართლაც, ქართულ ნიადაგზე იყო აღმოცენებული და განვითარებული, ქართულ ფეოდალურ სინამდვილესთან ორგანულად დაკავშირებული. მაგრამ ქართველ ისტორიკოსს მისთვის მიუღებელი ყუთლუ-არსლანის პოლიტიკური პროგრამა და თვითონ მოძრაობის ხასიათი გარკვეული მიზნით შეიძლებოდა დაეკავშირებინა ქართული ფეოდალური სინამდვილისათვის სრულიად უცხო „სპარსთა განაგისთან“. თუ მას მხედველობაში ჰქონდა მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში მიმდინარე, სოციალური მოძრაობების მონაწილენი და მისწრაფებანი, მათ მიერ ქალაქებში ძალაუფლების ხელში აღება, მაშინ სავსებით გასაგები გახდებოდა „ბიჭის“ დაკავშირება „ახალგაზრდებთან“ და აშლენადვე „სპარსთა განაგისის“ შინაარსობრივი მნიშვნელობაც.

ერთი რამ სავსებით ცხადად ირკვევა: „ახალგაზრდების მღელვარებას“ („ყრმებრივ მბორგალებას“) აღვნიშნავთ ჰქონდა არა მარტო XI—XII საუკუნეების მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში, არამედ XII საუკუნის საქართველოს ქალაქებშიც.

²⁷ აკად. გ. მელიქიშვილის აზრით, თუ ყუთლუ-არსლანის უცხო იერის სახელის მიხედვით ვიმსჯელებთ ის „ქართულ გარემოში დიდხანს წინ მოხედრილი კაცი არ უნდა ყოფილიყო, — იგი შეიძლება ქალაქის აღმოსავლური წარმომადგენლის სეპატო წრეებიდან გამოსული პირიც კი იყო“. გ. მელიქიშვილი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1973. გვ. 95. თუ ეს ასეა, მაშინ უფრო მეტი საფუძველი გვაქვს „სპარსთა განაგისში“ აღმოსავლური ქალაქების ის მოვლენები ვიგულისხმობთ, რომლებიც თავიანთი ხასიათით და შინაარსით სოციალურ და კლასობრივ ბრძოლას უკავშირდებოდნენ. მხედველობაშია მისაღები ის გარემოებაც, რომ თვითონ ბიჭი სპარსული წარმოშობისაა ჰუბა (ბაჩე) ნიშნავს ბავშვს. ყოველ შემთხვევაში „ბიჭიც“ და „სპარსთა განაგისიც“ ოდიოზური მნიშვნელობითაა ნახმარი, ისევე როგორც ოდიოზური მნიშვნელობით იხმარებოდა აღმოსავლეთის ქალაქებში „ახალგაზრდები“ (ყვეანმარდები, ფთიანები, შაბაბ, ქულაქან და სხვ.).

²⁸ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 185.

М. В. ГАБАШВИЛИ

ИЗ СОЦИАЛЬНОЙ ИСТОРИИ ГРУЗИИ
(XII в.)

Резюме

Из восточных источников явствует, что в городах Ближнего Востока имели место социальные движения, в которых принимала активное участие молодежь. В арабских и персидских исторических источниках засвидетельствована соответствующая терминология: «джеванмарды», «кудаканы», «фитианы» и «шабабы».

Из сообщения первого историка Тамар явствует, что и в грузинской действительности участников социальных движений называли «молодыми» («крма»). Следовательно, не вызывает никакого сомнения, что выступление молодых («брожение молодых») имело место не только в городах Ближнего Востока XI—XII вв., но и в городах Грузии XII в.

По нашему мнению, известное выражение, встречающееся в «Истории и восхвалении венцесцев» и связанное с Кутлу-Арсланом может обозначать участника восстания. Вполне вероятно, что именно поэтому автор называет Кутлу-Арслана «мальчуганом» («ბიჭი»), что должно быть отождествлено с социальным значением «молодых».

წარმოდგენა საქართველოს ისრ მეცნიერებათა აკადემიის გ. წუ-
რეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

Л. Х. БААЗОВА

СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИИ ВТОРОЙ АНГЛО-АФГАНСКОЙ ВОЙНЫ

(о втором походе Айюб-хана на Кандагар в 1881 г.)

В истории второй англо-афганской войны (1878—1880) одним из основных и завершающих ее этапов была борьба в Южном Афганистане. Победа у Майванда, одержанная непримиримым врагом англичан принцем Айюб-ханом в июле 1880 г. способствовала воцарению Абдул-рахман-хана, окончательное же поражение Айюб-хана упрочило власть афганского эмира. О событиях длиною в год, происшедших с момента победы у Майванда и последующей за ней неудачи в Дех-Ходжа в августе 1880 г., ставшей исходом окончательного поражения Айюб-хана, подробно рассказывает персидский историк афганского происхождения Реязи¹. Последний, в частности, сообщает сведения о деятельности Айюб-хана после того, как он решил сохранить свои полки и привел их обратно в Герат².

В сентябре 1880 г. Айюб-хан был уже в Герате и незамедлительно начал готовиться к дальнейшей борьбе против английских захватчиков. Для этого, в первую очередь, следовало пополнить армию и привести в порядок армейские дела, подправить артиллерию, увеличить боеприпасы, заплатить жалованье солдатам³. Разумеется, на все это нужны были немалые деньги, поэтому Айюб-хан увеличил налоги⁴. Но и поступления от этих налогов не покрыли расходов на военные нужды⁵. Увеличение налогов вызвало резкое недовольство населения, вследствие чего в Герате произошли волнения, направленные против Айюб-хана. Однако гератский правитель решительно пресек все попытки своих противников. Вместе с тем он принимал деятельные меры, дабы заручиться сторонниками из Персии. Он сохранял добрые отношения с соседними туркменами и поддерживал тесную связь с Мешхедом, где приобрел значительную поддержку. Англичанам через своих людей стало известно, что Айюб-хан сам намеревался отлучиться в Мешхед, чтобы увеличить число своих сторонников⁶.

¹ Мохаммед Юсеф Реязи. Коллизия Реязи, Мешхед, 1906 (на перс. яз.).

² Реязи, указ. труд, с. 203.

³ Реязи не указывает размер жалованья солдатам при Айюб-хане, но отмечает, что в лагере Якуб-хана им платили 7 сиров зерна. — Указ. труд, с. 198.

⁴ В донесении русского посла в Иране Зиновьева от 21 ноября 1881 г. отмечается, что население Герата в течение последних лет облагалось Айюб-ханом тяжелыми налогами. — ЦГА УССР, ФИ—1, оп. 34, д. 540, л. 8. Цит. по кн.: М. А. Бабаходжаев, Очерки социально-экономической и политической истории Афганистана, Ташкент, 1975, с. 44.

⁵ Реязи, с. 204.

⁶ Кандагарский корреспондент газ. «Standard» сообщал от 16-го сентября, что, по сведениям человека, близкого к Айюб-хану, последний получил от персидского правительства денежную помощь в 8 лакхов рупий. Кроме того, Айюб-хан назначил своих губернаторов на всем протяжении пути от Герата до Гильменда. — Л. Н. Соколов, Страница из истории восточного вопроса, т. III, СПб, 1882, с. 936.

По сведениям Реязи, Айюб-хан располагал в Герате следующими боевыми силами⁷: 9 полков пехоты, 4 полка рисалэ (конная гвардия), 4 тыс. копников из племен Чар-уй-маг. Часть этих сил, а также 2 старых гератских полка Айюб-хан отправил в Пуле-Маланг, на расстоянии одного фарсага от Герата по Кандагарской дороге. Это был авангард его войск, которому надлежало затем, по получении приказа, двинуться к Кандагару. А пока войскам велено было ждать, покуда в Герате закончат учения полки из новобранцев. Одновременно Айюб-хан вызвал из Меймене еще 2 гератских полка пехотинцев под командованием Файз-Мохаммед-хана Исхакзаи и Яр-Мохаммед-хана. Таким образом, основные военные силы Айюб-хана в ожидании идущих полков из Меймене и окончания учений новобранцев стали лагерем неподалеку от Герата. И тут произошло неожиданное для Айюб-хана предательство: военачальники гератских полков из Меймене решили использовать давнишнюю вражду между кабульскими и гератскими солдатами, захватить Герат и образовать из него самостоятельное княжество. Реязи в своем историческом сочинении подробно повествует об этой измене, осложнившей намеченное Айюб-ханом дело и сыгравшее роль в его падении.

...Мейменские полки подошли к гератским воротам Хош. По словам Реязи, состояние дел в армии Айюб-хана и дисциплина в ней были из рук воп плохи: часовые, на которых возлагалась бдительная охрана ворот, подвыпившие, беззаботно бренчали на робаб⁸. Быт и нравы в армии остались совершенно такими же, как и лет тридцать тому назад, столь красочно описанные Бларамбергом⁹.

Подошедшие полки из Меймене, перебив часовых, без труда ворвались в город и стали громить все вокруг. Озверевшие солдаты были словно пьяны ненавистью к кабульским солдатам. Однако невзирая на этот страшный погром, жители Герата, проявив разумную дальновидность, укрыли у себя многих кабульцев и помогли спасшимся бежать через ворота Арк в лагерь Айюба. Мейменские военачальники же, продолжая бесчинствовать, жаждали одного: — дорваться до казны Айюба и захватить артиллерию. Установив в Герате свою власть, они поделили между собой функции: после прочтения хутбы монеты в Герате должны были чеканить с изображением Файз-Мохаммед-хана, Яр-Мохаммед же намеревался сделаться главнокомандующим в гератских владениях¹⁰.

Тем временем бежавшие из Герата в лагерь Айюба кабульские солдаты, среди которых было много покалеченных, сообщили ему о случившемся. Для Айюб-хана, все помыслы которого были заняты предстоящей борьбой с англичанами, такой поворот дела оказался скверным «сюрпризом». Но надо было что-то предпринять, поэтому он, в первую очередь, срочно распорядился взять под строжайший надзор два гератских пехотинских полка, стоявших в его лагере. Полки эти были немедленно разоружены. После этого Айюб-хан, собрав бывших у него гератских казиев и улемов, отправил их в Герат к главам бунта, надеясь урезонить их мирным путем. Представители духовенства с Кораном в руке должны были передать бунтовщикам следующие слова Айюб-хана: «Ради бога, откажитесь от своей мысли, оставь-

⁷ Реязи, с. 200—201.

⁸ Робаб — смычковый музыкальный инструмент.

⁹ И. Бларамберг, Воспоминания, М., 1978, с. 116.

¹⁰ Реязи, с. 201.

те нас в покое, ибо мы идем воевать с безбожниками (англичанами, — Л. Б.). Если мы победим, то вместе будем править страной, если проиграем, то наши войска разойдутся, а город Герат останется вам»¹¹. Между тем, Файз-Мохаммед-хан, «распущенный невежда и курильщик опиума», — как его характеризует Реязи, тотчас же призвал к себе на совет своих военачальников. Собравшиеся порешили: если Айюб-хан добровольно отдаст им свою казну, артиллерию и оружие, то они не станут с ним воевать, в противном же случае быть войне. Айюб-хан понял, что кандагарская операция находится под угрозой срыва и что гератский мятеж необходимо срочно подавить. Между тем, это оказалось нелегко: по свидетельству Реязи, к Файз-Мохаммед-хану примкнули многие ремесленники и крестьяне из окрестностей города. Это было следствием тяжелой налоговой политики Айюб-хана, легкой непосильным бременем на плечи трудовых слоев¹². Однако силы, сгруппировавшиеся вокруг Файз-Мохаммед-хана, не были сплочены общностью идеи и цели: это были люди, недовольные Айюб-ханом по тем или иным причинам, а то и просто бродившие в поисках наживы авантюристы, на время сдружившиеся лишь перспективой быстрого обогащения. Естественно, что о войсковой дисциплине не могло быть и речи. К тому же, придя из Меймене, отряды Файз-Мохаммед-хана попали на родину после длительной отлучки, многие из них разбрелись по родным и близким и не все из них явились в строй по зову трубы. Несмотря на это, мейменские военачальники гератских полков собрали довольно внушительную армию сторонников и выступили против Айюб-хана. Идеи религиозной войны были преданы забвению, — в лагере гератского правителя им виделась лишь большая добыча. У мятежников оказались три мелкокалиберные и одна тяжелая пушка, оставшиеся еще со времен осады Герата при Дост-Мохаммед-хане. Мятежники протащили артиллерию на слоне до предместья Хоузе-Хаш Дарб («Бассейн с восемью воротами»). Пройдя Дар Каре — Черное ущелье — и речку Анджан, отряды бунтовщиков вплотную подошли к лагерю Айюб-хана¹³.

Реязи, случайно попавший в эти места со своими близкими, стал свидетелем многих сцен, переданных им, к сожалению, весьма описательно¹⁴. Но и в его изложении хорошо видно, что представляли из себя паспех сколоченные отряды мейменских военачальников. Один раненный слон, — отмечает Реязи, — распугал целую армию повстанцев. Животное, получив несколько винтовочных пуль, с ревом понеслось, сокрушая и топча все на своем пути. В лагере гератцев все смешалось: люди с криком бежали кто куда, бросая оружие. В это время усилился натиск боевых сил Айюб-хана. В местечке Шахзадэ-Мансур произошла ожесточенная схватка между противниками, вконец обескровившая повстанцев: людей у них осталось совсем немного, остальные еще до сражения благоразумно разбрелись во свояси¹⁵. Остатки мятежных отрядов укрылись в крепости за Канда-

¹¹ Реязи, с. 201.

¹² По сведениям, полученным англичанами от своих людей в ноябре, Айюб-хан собирал в Герате и его окрестностях усиленные подати. Английские лазутчики сообщали также, что часть войск, прибывших с ним из Кандагара, отказывается служить и разошлась по домам. Имеются сведения и о междоусобицах в гератской области. — Л. Н. Соболев, указ. труд, с. 981—983.

¹³ Реязи, с. 202—203.

¹⁴ Реязи, с. 203.

¹⁵ Там же, с. 204.

гарскими воротами. Преданный Айюб-хану его военачальник Тадж-Мохаммед-хан провел свое войско по дороге Чехар-Багче через деревню Карде-Софлар. По его приказу пушки начали обстрел крепостной стены, но поскольку оттуда не последовало ответа, Тадж-Мохаммед-хана понял, что там никого нет и уверенно провел войско вперед. В это время один из участников бунта, защищавший ворота Хош, перешел на сторону осаждавших. Поэтому, войдя в город через эти ворота, войско Тадж-Мохаммеда двинулось к Кандагарским воротам Герата, где стоял со своими отрядами Яр-Мохаммед. Защитники этих ворот отстреливались до наступления темноты, не ведая, что беда пришла с тыла. В результате застигнутый отряд Яр-Мохаммеда весь был уничтожен, сам он с верными людьми укрылся в мечети Джаме. На следующий день Герат по приказу Айюб-хана был отдан на разграбление солдатам. Яр-Мохаммеда же выволокли из мечети и убили. Весь тот день продолжалась беспощадная расправа над сторонниками и участниками мятежа: было велено не трогать лишь тех жителей Герата, которые, проявив счастливую дальновидность, спасли жизнь кабульским солдатам. Был схвачен и главный зачинщик бунта — Файз-Мохаммед-хан, бежавший в Гуриан. Таким образом, попытка злополучных военачальников не удалась, их бунт был потоплен в крови, что, в свою очередь, еще более ухудшило положение производительных слоев. Отныне Айюб-хан принялся с удвоенной энергией упорядочивать дела в Герате и готовиться к движению на Кандагар.

Тем временем британскому правительству предстояло разрешить весьма важный вопрос об окончательном очищении Кандагара. Да-дим слово Соболеву, превосходно знавшему стратегию этой англо-афганской войны и шаг за шагом изучившему тактику боев, в частности, в Южном Афганистане. Он отмечает, что англичане были утомлены войной с Афганистаном, боялись за спокойствие Индии, а англо-индийские войска открыто требовали возвращения в Индию. Однако ввиду того, что Айюб-хан не только не чувствовал себя сломленным, но по сведениям, которые получали англичане, энергично готовился к нанесению им решающего удара, требовалось, чтобы кандагарский отряд был всегда в полной готовности встретить новые, быть может, еще более трудные военные обстоятельства. Не унимавшийся правитель Герата представлял большую опасность для кандагарского гарнизона, местное население было на его стороне и, по словам Соболева, никто не мог поручиться за исход борьбы, если бы она вновь началась в Южном Афганистане¹⁶. Реязи также неоднократно отмечает, что именно сопротивление кандагарцев вынудило англичан отказаться от планов отторжения Кандагара¹⁷.

Распространился слух о том, что англичане ведут переговоры с Айюб-ханом для передачи ему Кандагара¹⁸. На самом деле же Айюб-хан в феврале 1881 г. послал в Кандагар своих людей, объявивших Сент-Джону — английскому политическому комиссару — о решении Айюб-хана стать эмиром, поскольку Айюб-хан-де считается наследником арестованного англичанами эмира Якуб-хана¹⁹.

Но теперь англичане уже дорожили Абдуррахман-ханом, поэто-

¹⁶ Л. Н. С о б о л е в, указ. труд, с. 960.

¹⁷ Реязи, с. 203.

¹⁸ АВПр, Гл. Арх., 1—9, оп. 8, № 4, л. 279.

¹⁹ P. S y k e s, A history of Afghanistan vol. II, с. 153.

му Септ-Джон объявил посланцам Айюб-хана, что эмир Абдурахман-хан взял на себя управление Кандагаром, и что пусть Айюб-хан сам договаривается с ним²⁰.

Однако британское правительство решило временно удержать город. Еще в ноябре 1880 г. в Кветте состоялось заседание особой военной комиссии, где было решено, что занятие Кандагара британскими властями не должно продлиться более весны 1881 г., чтобы дать возможность Абдурахману упрочить свою власть в Кабуле²¹. Решение это, сослужившее большую службу Абдурахману, явилось актом благодарности афганскому эмиру за то, что он своим своевременным появлением из пределов России дал возможность англичанам хотя бы с сохранением внешнего приличия выпутаться из «афганского тупика»²².

Еще до этого Абдурахман разослал письма сардарам, видным купцам и муллам в Кандагар. Вслед за этим эмир отправил в Кандагар в качестве правителей Шэмс-эд-Дин-хана и Мохаммед-Хашим-хана. В качестве главнокомандующего в Кандагар был послан Голам-Хейдар-хан Тухи с войском из 10 тыс. конницы и пехоты. Как только эти боевые силы достигли предместий Кандагара, ген. Робертс освободил город и ушел со своей армией через Чаман-Кужек в Индию²³. 21 апреля 1881 г. британский флаг был приспущен под залпы пушек, и передача власти афганскому эмиру прошла организованно.

Айюб-хан, в свою очередь, 27-го джумади-йоль-охра двинул из Герата авангард войск к Кандагару²⁴. Правителем Герата остался сын Якуб-хана Мохаммед Муса-Джан.

В этом решающем походе Айюб-хана сопровождали его верные и испытанные в деле военачальники — Тадж-Мохаммед-хан, Хоссейн Али-хан, приехавший к нему на помощь из Персии, Абдуссалам-хан Кандагар и др.²⁵.

Таким образом, Абдурахман-хану на пути к его безраздельной власти над Афганистаном предстоял еще один нелегкий этап — сражение с войском Айюб-хана за Кандагар. 20 июля 1881 г. войска противников встретились в местечке Гиришк — через год после сражения при Майваиде²⁶. Первый удар войск Абдурахмана принял на себя военачальник Айюб-хана Абдулла-хан. Пехотинцам Абдурахмана удалось окружить отряд Абдулла-хана, в результате чего погибли и он и большая часть его людей, остальные же солдаты его разбежались. Айюб-хан, узнав о гибели своего военачальника, дал приказ войскам перейти в наступление и пустить в дело пушки. Следующее столкновение противников произошло в местечке Кяриз-Ата. Как передает Реязи, замечательным мужеством в этом сражении от-

²⁰ P. Sykes, Там же.

²¹ Л. Н. Соболев, указ. труд, с. 861.

²² Там же, с. 960; по сведениям, Абдурахман держался только благодаря англичанам: народ и войско в Кабуле желало эмиром Якуба, в Чар-Вилойате же — Айюба. — АВПР, там же, л. 320.

²³ Реязи, с. 206—207.

²⁴ Боевые силы Айюб-хана были следующими: 5 кабульских полков (гвардейский, харджель, Дивн, Бозпуш, Курбанди), 4 гератских полка, 800 всадников конной гвардии (рисалэ) из казахов, а также конница, набранная в Гератской области. — Реязи, с. 206.

²⁵ Сирадж-ат-таварих, с. 380.

²⁶ Реязи, с. 207.

личался военачальник Айюб-хана Хоссейн-Али. Три полка Абдурахмана полностью вышли из боя, остальные бежали в панике. Айюб-хан, захватив вражеский лагерь со всем его имуществом, вошел в город.

Жители Капдагара показали себя последователями и сторонниками Айюб-хана²⁷. Все офицеры и правители Капдагара, назначенные эмиром Абдурахман-ханом, бежали в Келат и даже в Индию²⁸. Потери афганского эмира в этом сражении составляли свыше 2 тыс. убитыми и ранеными, в войске Айюба же было 700 человек убитых и 800 раненых²⁹.

Захватив Капдагар, Айюб-хан распорядился устроить там праздничные торжества и иллюминацию. Победу Айюб-хана праздновали также и в Герате. Однако именно здесь, в Герате, пока Капдагар находился в месяце Шабан в руках Айюб-хана, афганский эмир готовил последнему ловушку. Абдурахман, узнав о падении Капдагара, понял, что его власти угрожает серьезная опасность, и эмир начал срочно действовать. Прежде, чем самому отправиться в Капдагар, эмир приказал своему наместнику в Узбекском Туркестане Исхак-хану незамедлительно послать на Герат войско во главе с сардаром Абдулкуддус-ханом³⁰. Со стороны Абдурахмана это явилось дальновидным шагом: по сведениям от своих людей, эмир точно знал, что Айюб почти все силы увел в Капдагар, не оставив в Герате достаточного гарнизона. Как отмечал Реязи, гератская акция Абдулкуддус-хана «стала причиной расстройства дел претендента»³¹. Абдулкуддус подошел к Герату, ведя за собой отряды всадников, среди которых была сильная кошиша из племени таймени, а также две тяжелые пушки. Мохаммед Муса-Джан и состоявший при нем фактический правитель Герата лойнаб Хошдель-хан встретили вражеские войска в местечке Дехан-Хазар. Однако в лошадь лойнаба попала пуля, солдаты его растерялись и отступили. Абдулкуддус захватил обе пушки лойнаба, и число его сторонников также сразу возросло за счет перешедших на его сторону из лагеря лойнаба. В ответ на это Муса-Джан послал против военачальника эмира другой отряд из пехотинцев и кошиков, дав им две пушки. Отряды противников столкнулись в 6-ти фарсангах от Герата, где и разыгрался жестокий бой. Реязи отмечает, что гератцам пришлось настолько туго, что даже те сорок человек из личной охраны наследника, которые ни при каких обстоятельствах не должны были покидать его, и те оказались вынужденными поспешить на подмогу гератскому отряду и ввязаться в бой. Реязи говорит, что гератцы стойко держались, многие раненные продолжали биться до последнего, и им удалось смять фланги противника, однако центр войск Абдулкуддус-хана выдержал натиск и, перейдя в наступление, заставил герат-

²⁷ Реязи, с. 207; Файз Мохаммед-хан в своем историческом труде «Сирадж-ат-таварих» утверждает, что население Капдагара враждебно встретило Айюб-хана, и что последний принудил знать города присягнуть ему в верности, — с. 397. Однако известно, что население Капдагара объявило священную войну англичанам и их ставленнику Абдурахману. — Реязи, с. 203, 207. Вместе с тем, Файз Мохаммед-хан являлся официальным историком сына Абдурахмана — Хаббуллы-хана, поэтому выводы его всегда говорили в пользу Абдурахман-хана.

²⁸ Реязи, с. 207.

²⁹ Там же.

³⁰ Сирадж-ат-таварих, с. 380.

³¹ Реязи, с. 207—208; Sykes, ук. соч., с. 154.

цев отступить. Весь гератский отряд, включая артиллерию, сдался неприятелю, кроме немногих, бежавших с поля битвы. Абдулкуддус-хан подошел к городу, расположившись на расстоянии двух фарсангов от него. Примечательно, что гератцы, узнав об этом, не проявили особого сожаления³².

Муса-хан вместе со своими приближенными и семьей Айюб-хана были вынуждены скрыться из города, и 5-го шавваля все они бежали в Мешхед.

Резаи отмечает, что жители Герата были недовольны Айюб-ханом не только из-за его тяжелой налоговой политики: дело в том, что до похода на Кандагар Айюб-хан, не доверяя многим представителям гератской знати и стремясь обезопасить гератский тыл, велел истребить всех неугодных ему людей³³. Это вызвало раздражение родственников и близких: последующий вслед за этим гератский мятеж порядком утомил население и расколол единодушные в идеях религиозной войны. Поэтому Абдулкуддус-хан без всякого сопротивления вошел в город и тотчас же оставшаяся в Герате знать и военные чины перешли на его сторону.

Между тем, афганский эмир Абдуррахман-хан, назначив своим наследником Хабибуллу-хана и помощником при нем Парван-хана, покинул Кабул и поспешил к Кандагару. Первая его остановка была в Келате, принадлежавшем племени Галиджай³⁴. Айюб-хан, узнав об этом, двинул ему навстречу авангард своих боевых сил. Один из наиболее опытных воинов и преданных сторонников Айюб-хана сепехсала-р Хоссейн Али дал ему ряд дельных советов. Так он, в частности, указал на то, что в их лагере находятся три полка из войска Абдуррахман-хана, перешедшие после победы Айюба на его сторону. Хоссейн Али настойчиво просил Айюба разоружить эти полки и взять их под надзор, ибо был уверен, что эти ненадежные полки во время боя обратят переметнутся в сторону противника. Кроме того, Хоссейн Али дал Айюбу и ряд других дельных советов относительно тактики предстоящего боя. Однако старания этого военачальника встретили сильную оппозицию. По словам Резаи, ряд высших офицеров Айюб-хана, «недальновидных и не отличавшихся знанием военного дела», враждовали с Хоссейном Али³⁵. Как выяснилось в дальнейшем, они были подкуплены людьми эмира, и поэтому рьяно возражали против предложения Хоссейном Али мероприятий. Более того, узнав о приближении войск Абдуррахмана, они настаивали на отступлении лагеря, что, по существу, было настоящей изменой. Айюб-хан пошел у них на поводу, а отряды Абдуррахмана, прослышав об отступлении вражеского лагеря воспрянули духом. В лагере Айюба же все более подавались паническим настроениям. Наконец, 28-го шавваля противники столкнулись

³² Согласно донесению русского посла в Иране Зиновьева от 21 ноября 1881 г., население Герата, в течение нескольких лет облагавшееся Айюб-ханом тяжелыми налогами, «сделало сочувственный прием победителям» ибо «одной из первых мер, принятых предводителем кабульских войск Куддус-ханом была отмена податей». — ЦГА УЗССР, ф. №—1, оп. 34, д. 540, л. 8. — Цит. по: М. А. Бабаходжаев, указ. труд, с. 44; Резаи, с. 208.

³³ Резаи, с. 195.

³⁴ В грузинской прессе сообщалось, что, по сведениям из Лондона от 31-го июля, эмир из Кабула направился в Келат, и что теперь, раз он получил подмогу, то Айюб-хан потерпит поражение. — Газ. «Дрозба», 4 августа 1881 г.

³⁵ Резаи, с. 208.

в окрестностях старого Кандагара, где и начался бой. Реязи отмечает, что сражение носило ожесточенный характер. Бесперывно действовала артиллерия Айюб-хана, что привело в замешательство отряды эмира, и фланги его войска начали было отходить. Абдуррахман-хан понял, что именно здесь, сейчас или никогда, на этом поле решится, быть или нет тому, к чему он так неистово стремился вот уже столько лет. И тут проявились его бесспорные боевые качества: храбрый и хладнокровный, умеющий в одно мгновение оценить обстановку, он сам бросился в гущу боя, поведя за собой своих солдат. Остальные отряды, воодушевшись, поспешили за ними, и бой разгорелся с новой силой. И в то же самое время произошло роковое для Айюб-хана предательство в лагере: ему изменили те самые полки, которых так опасался Хоссейн-Али. Они начали с тыла обстреливать лагерь Айюба; особенно отличились полки Хаки и Абдулрашидхана. Вдобавок кабульские полки Айюб-хана практически вышли из дела, перестав сражаться. Вскоре, часа через два после начала боя, Айюб-хан потерял свыше двух тысяч человек и потерпел поражение. Часть его полков разбежалась, часть стала спешно отступать в сторону Герата.

Реязи подробно рассказывает о последних часах отважного, но неудачливого Айюб-хана. Когда, подавленные и отчаявшиеся, люди его перешли Гильменд, здесь их постигла еще более страшная весть — о падении Герата³⁶. Узнав об этом, «Айюб-хан приказал изорвать знамена и древки воткнуть в землю. Затем он обратился к своим людям и спросил их, кто из них по своей доброй воле желал бы остаться с ним под этими павшими знаменами, и был бы готов уйти с ним в Иран. Айюб заверил их, что не станет удерживать желающих вернуться в Герат. И все они пребывали в горестной печали, и вскоре вся округа наполнилась стоном и плачем». И вот постепенно от Айюб-хана один за другим стали отходить отряды, точно так же как когда-то они один за другим устремлялись к нему. Число оставшихся разделить вместе с ним уготованную ему судьбу не превышало 1400 человек. С этими людьми Айюб-хан через Калеках и Каэн пробился в Мешхед³⁷. Теперь Абдуррахман-хан мог успокоиться, ибо Айюб-хан был последним, по чрезвычайно грозным его противником.

Поражению Айюб-хана способствовали не только сложившиеся обстоятельства, но и его явные стратегические и тактические промахи. Айюб-хан плохо воспользовался плодами своей блестящей победы у Майванда. Ему представлялась тогда превосходная возможность разбить англичан по частям, но он медлил; тем временем подошла колонна ген. Робертса из Кабула, а Айюб-хану пришлось отступить и увести полки в Герат.

Вторая крупная ошибка Айюб-хана заключалась в том, что он совершенно недооценил своего противника Абдуррахмана. Уйдя из Герата, Айюб не оставил за собой прочного и надежного тыла ни в военном отношении (в Герате остался крайне незначительный гарнизон), ни в политическом (недовольство населения высокими налога-

³⁶ Реязи, с. 208; эта весть была сообщена Айюб-хану через племянника Реязи, Голам Хоссейн-хана по приказу сардара Абдулқуддус-хана. — Там же.

³⁷ Реязи, с. 208; полковник Сэнт-Джон известил эмира Абдуррахман-хана о том, что Наср-эд-Дин шах согласился с просьбой английских властей не поселять Айюб-хана поблизости от афганской границы. Такое же решение было принято и в отношении сына бывшего эмира Якуб-хана Мохаммед-Муса-хана. — Сирадж ат-таварих, с. 384.

ми, расправами с неугодными ему лицами). Это дало возможность Абдуррахману, бывшему превосходным стратегом, нанести первый сокрушительный удар своему сопернику еще в Герате.

В сражении с Абдуррахман-ханом под Кандагаром Айюб-хан допустил целый ряд оплошностей: так, ему следовало внять совету Хоссейна Али и изолировать ненадежные полки, перешедшие затем на сторону Абдуррахмана; максимально сплотить и организовать свои ряды и пресечь малейшие попытки раскола и измены. Последствия этих ошибок немало способствовали планам Абдуррахмана и облегчили его победу.

Тем не менее, смелое выступление Айюб-хана против английских завоевателей и их союзника Абдуррахман-хана сыграли огромную роль в деле усиления патриотических настроений среди живших своими обособленными интересами афганских племен. Свободолюбивые идеи с мечом в руке отстаивал во время первой англо-афганской войны (1838—1842) сын эмира Дост-Мохаммед-хана Акбар-хан; не менее храбро боролся за них в годы второй англо-афганской войны (1878—1880) Айюб-хан. Именно эти идеи, трансформировавшиеся затем в сознании афганцев в вопрос жизненной необходимости, помогли во время третьей англо-афганской войны в 1919 г. прорвать племенной сепаратизм и сплотить всех афганцев под единое знамя освободительной борьбы.

Представил Институт востоковедения им. Г. В. Церетели
АН ГССР

რეპროდუქციული განწყობის ცნების დაზუსტებისათვის

რეპროდუქციული განწყობის გამოვლენა-შესწავლა შესაძლებელია საზოგადოებრივი აზრის გამოკითხვის საფუძველზე (მხედველობაში გვაქვს რეპროდუქციული განწყობის სოციოლოგიური შესწავლა).

შემუშავებულია მთელი რიგი კითხვები, რომლებიც ახასიათებს რეპროდუქციული განწყობის მნიშვნელოვან მხარეს.

როდესაც ლაპარაკი გვაქვს რეპროდუქციული განწყობის შესწავლაზე, უმთავრესად იგულისხმება ოჯახში ბავშვების რაოდენობის (იდეალური, სასურველი, მოსალოდნელი და სხვ.) დადგენა-შესწავლა.

სპეციალისტების უმრავლესობას მიაჩნია და ეს უკვე აღიარებულად და დაკანონებულად ითვლება, რომ ოჯახში ბავშვების იდეალური რაოდენობა განპირობებულია სოციალური ნორმების ზემოქმედებით.

ოჯახში ბავშვების იდეალური რაოდენობა წარმოადგენს კოლექტიური მისწრაფების, სოციალური ნორმის ანარეკლს ინდივიდის ცნობიერებაში. ეს არის სოციალურად ნორმირებული სრული მოთხოვნილება ბავშვების ყოლისადმი¹.

იდეალური რაოდენობის დასადგენად შეიძლება გამოვიყენოთ კითხვა: „თქვენი აზრით რამდენი ბავშვი უნდა იყოს საერთოდ ოჯახში?“

უდავოა, რომ სოციალურ გარემოს გავლენა აქვს დასახელებული ბავშვების იდეალურ რაოდენობაზე. ზოგიერთი გამოკვლევის დროს უსვამენ კითხვას ბავშვების იდეალური რაოდენობის შესახებ თავის გარემოს (წრისა) და მდგომარეობის ოჯახისათვის. ასეთი კითხვა ფართოდ არის გავრცელებული საფრანგეთში ჩატარებულ გამოკვლევებში. იქ გამოყოფენ ზოგადად ბავშვების იდეალურ რაოდენობას და იდეალურ რაოდენობას თავისი გარემოსათვის (წრისათვის). იდეალური რაოდენობა თავისი გარემოსათვის ნაკლები აღმოჩნდა ზოგადად იდეალურ რაოდენობასთან შედარებით. საინტერესოა, რომ რიგი წლების მანძილზე ეს სხვაობა სტაბილურ ხასიათს ატარებდა და შეადგენდა 0,20—0,22². შეიძლება დავუშვათ, რომ იდეალურ რაოდენობაზე უფრო დიდი ზომით მოქმედებს ზოგადი სოციალური ნორმები, ხოლო იდეალურ რაოდენობაზე თავისი გარემოსათვის უფრო მოქმედებს ჯგუფური სოციალური ნორმები.

იდეალური რაოდენობა თავისი გარემოსათვის გაიგება კითხვით: „როგორია ბავშვების იდეალური რაოდენობა თქვენივე წრისა და თქვენისთანავე შემოსავლის მქონე ოჯახში?“³.

¹ В. А. Белова, Число детей в семье, М., 1975, гл. 20.

² А. Жирар, Э. Зюке, Опрос мнений о структуре семьи и предупреждении рождаемости, в кн.: «Изучение мнений о величине семьи», М., 1971, гл. 20 21.

³ იქვე.

იდეალური რაოდენობის კატეგორიასვე მიეკუთვნება ქორწინებამდე იდეალური რაოდენობა. მისი საშუალებით შეიძლება გავიგოთ დაქორწინებული რესპონდენტის აზრი იმის შესახებ, თუ რამდენი ბავშვის ყოლას აპირებდა ის ქორწინებამდე. ამ უკანასკნელისა და ბავშვების იდეალური რაოდენობის შედარების გზით გაიგება რესპონდენტის აზრი ოჯახში ბავშვების რაოდენობის შესახებ სხვადასხვა მომენტისათვის და ამ აზრის ცვლილება.

ქორწინებამდე იდეალური რაოდენობის დასადგენად მიმართულ კითხვას უსვამენ მხოლოდ დაქორწინებულ რესპონდენტს. კითხვა შეიძლება ფორმულირებული იყოს შემდეგნაირად: „რამდენი ბავშვის ყოლა მიგაჩნდათ საუკეთესოდ ქორწინებამდე?“

ინდივიდის სურვილს იყოლიოს ბავშვები (გარკვეული რაოდენობით,) სთვლიან ბავშვების სასურველ რაოდენობად. ოჯახში ბავშვების სასურველი რაოდენობა წარმოადგენს პიროვნების ინდივიდუალურ მოთხოვნილებას ბავშვების ყოლისადმი⁴. მისი საშუალებით გაიგება რეპროდუქციული განწყობის ის მხარე, რომელიც დაკავშირებულია რესპონდენტის პირად დახასიათებასთან, პიროვნების სოციალიზაციის ისტორიასთან, მისი ხასიათისა და მიდრეკილებების ჩამოყალიბებასთან, გენეტიკურ თავისებურებასთან და პიროვნების თვისებებთან⁵.

ოჯახში ბავშვების სასურველი რაოდენობის დასადგენად შეიძლება გამოვიყენოთ კითხვა: „პირადად თქვენ რამდენი ბავშვის ყოლა გსურთ?“

დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ოჯახში ბავშვების მოსალოდნელი რაოდენობის შესწავლას. ეს ბავშვების ის რაოდენობაა, რომელიც ეყოლება ოჯახს იმ დროისათვის, როდესაც მეტი აღარ იყოლიებს ბავშვებს. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ეს ბავშვების ის რაოდენობაა, რომელიც საბოლოოდ ეყოლება ოჯახს. ბავშვების მოსალოდნელი რაოდენობა წარმოადგენს ინდივიდუალურ ოპტიმუმს კონკრეტულ პირობებში⁶.

ოჯახში ბავშვების მოსალოდნელი რაოდენობის დახმარებით შეიძლება შობაულობის მომავალი ტენდენციების წარმოდგენა და მოსახლეობის პროგნოზირება.

მოსალოდნელი რაოდენობის დადგენა შესაძლებელია სხვადასხვანაირად. ჩვენ ყველაზე მართებულად და მისაღებად მიგვაჩნია მოსალოდნელი რაოდენობის დადგენა შემდეგნაირად: დადგენილი უნდა იქნეს ბავშვების ფაქტობრივი რაოდენობა (ბავშვების ის რაოდენობა, რომელიც რესპონდენტს ჰყავს გამოკითხვის მომენტისათვის). შემდეგ რესპონდენტს უსვამენ კითხვას: „კიდევ რამდენი ბავშვის ყოლას აპირებთ?“ ამ კითხვაზე მიღებულ პასუხს შემდგომში მეტი სიმარტივისათვის ვუწოდებთ ბავშვების მოსალოდნელ რიცხვს. ე. ი. ოჯახში ბავშვების მოსალოდნელი რიცხვი წარმოადგენს ბავშვების იმ რაოდენობას, რომლის ყოლასაც კიდევ აპირებენ რესპონდენტები. რაოდენობრივი ჯამი ფაქტობრივ რაოდენობასა და მოსალოდნელ რიცხვს შორის მოგვცემს ოჯახში ბავშვების მოსალოდნელ რაოდენობას (მოსალოდნელი რაოდენობა = ფაქტობრივი რაოდენობა + მოსალოდნელი რიცხვი).

ზემომოყვანილი საკითხების გარდა, კიდევ ვხვდებით კითხვებს, რომლე-

⁴ В. А. Белова, Число детей в семье, М., 1975, გვ. 20.

⁵ იქვე, გვ. 22.

⁶ იქვე, გვ. 20.

ბიჯ აგრეთვე მიმართულია ოჯახში ბავშვების რაოდენობის გამოსავლენად. ასეთს წარმოადგენს მაგალითად ბავშვების რეტროსპექტული რაოდენობა. ეს ბავშვების ის რაოდენობაა, რომელსაც იყოლიებდა რესპონდენტი, ცხოვრება თავიდან (ხელახლა) რომ დაეწყო. რეტროსპექტული რაოდენობის დასადგენად მიმართავენ კითხვას: „ოჯახის შექმნას თავიდან რომ იწყებდეთ, რამდენ შვილს იყოლიებდით?“ კითხვას უსვამენ იმათ, ვინც მეტად აღარ აპირებს ბავშვების ყოლას. რეტროსპექტული რაოდენობის საშუალებით შეიძლება იმის გაგება, თუ რანაირად შეიცვალა რესპონდენტის შეხედულება ბავშვების რაოდენობის შესახებ მისი ცხოვრების მანძილზე: კმაყოფილები არიან თუ არა ისინი ოჯახში ბავშვების იმ რაოდენობით, რომელიც ამჟამად ჰყავთ, თუ ურჩევნიათ ჰყავდეთ მეტი ან ნაკლები ბავშვი.

როგორც ვხედავთ, ზემომოყვანილი ბავშვების რაოდენობები შინაარსობრივად განსხვავდება ერთმანეთისაგან, მაგრამ ყველა ისინი გაერთიანებულია რეპროდუქციულ განწყობაში. ამის მიზეზი ისაა, რომ რეპროდუქციული განწყობის წარმოდგენა, როგორც ერთგვარი დამოკიდებულებისა შეილოსნობისადმი ისედაც რთულ საკითხს უფრო ართულებდა, რადგან რეპროდუქციული განწყობის ქვეშ იგულისხმებოდა მთელი რიგი საკითხები, რომლებიც განწყობისაგან უნდა ყოფილიყო განსხვავებული, მაგრამ სინამდვილეში ამას ადგილი არ ჰქონდა.

თუ გადავხედავთ ზემოდასახელებულ ბავშვების რაოდენობებს და გავაანალიზებთ მათ შინაარსს, შევამჩნიეთ, რომ მათში შესაძლებელია სამი თვისობრივად განსხვავებული ჯგუფის გამოყოფა, რომელშიც შედის ბავშვების რომელიმე რაოდენობა. პირობითად ეს ჯგუფებია: რეპროდუქციული განწყობა, რეპროდუქციული შესაძლებლობა და რეპროდუქციული წარმოდგენა.

როცა არ არის დასახელებული ბავშვების მოსალოდნელი რიცხვი, ადგილი არა აქვს რეპროდუქციულ განწყობას. იმ შემთხვევაში, როდესაც დასახელებულია ბავშვების მოსალოდნელი რიცხვი, საქმე გვაქვს რეპროდუქციულ განწყობასთან, რადგან დასახელებული მოსალოდნელი რიცხვი შემდგომში შესაბამის აქტივობაში გადავა. ვინაიდან ბავშვების მოსალოდნელი რაოდენობა შეადგენს ფაქტიური რაოდენობისა და მოსალოდნელი რიცხვის ჯამს, ამიტომ შესაძლებელია ისიც განვიხილოთ, როგორც რეპროდუქციული განწყობა (როდესაც დასახელებულია მოსალოდნელი რიცხვი), ან განწყობის გამოხატულება, რომელიც ქცევაშია ასახული (როდესაც არ არის დასახელებული ბავშვების მოსალოდნელი რიცხვი, მაგრამ არსებობს ბავშვების გარკვეული ფაქტობრივი რაოდენობა). ე. ი. ოჯახში ბავშვების მოსალოდნელი რიცხვისა და მოსალოდნელი რაოდენობის დროს საქმე გვაქვს ან მომავალ აქტივობასთან, ან უკვე განხორციელებულ აქტივობასთან.

რეპროდუქციული წარმოდგენის დროს საერთოდ შეუძლებელია ადგილი ჰქონდეს აქტივობას, ან რესპონდენტი წარმოიდგენს და გამოხატავს წარსულში არსებულ აქტივობას (როდესაც აქტივობის შედეგი მას აკმაყოფილებს); რეპროდუქციულ წარმოდგენას მიეკუთვნება მაგალითად ბავშვების რეტროსპექტული რაოდენობა.

ოჯახში ბავშვების იდეალური და სასურველი რაოდენობა შეიძლება მივაკუთვნოთ მესამე ჯგუფს — რეპროდუქციულ შესაძლებლობას. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, რეპროდუქციული განწყობა აქტივობაში გადადის, რეპროდუქციული წარმოდგენა შეუძლებელია გადავიდეს აქტივობაში, რეპრო-

დუქციული შესაძლებლობა კი გარკვეულ პირობებში შესაძლებელია გადავიდეს აქტიუბაში. ეს ხდება მაშინ, როდესაც ერთმანეთს ემთხვევა იდეალური და სასურველი რაოდენობები მოსალოდნელს ან სასურველი მოსალოდნელს. ე. ი. როდესაც ერთმანეთს ემთხვევა სოციალურ რეპროდუქციული ნორმით გამოწვეული ბავშვების რაოდენობა და ბავშვების ყოლის ინდივიდუალური მოთხოვნილება ბავშვების ინდივიდუალურ ოპტიმუმს კონკრეტულ პირობებში.

ამგვარად, ჩვენი აზრით მიზანშეწონილი იქნება, თუ ოჯახში არსებულ ბავშვების სხვადასხვა რაოდენობას (იდეალური, სასურველი, მოსალოდნელი, რესტროსპექტული და სხვა), მათი სხვადასხვა შინაარსის არსებობის გამო, სხვადასხვა კატეგორიის ჯგუფებში გავაერთიანებთ და არ ვიხმართ მათთვის ერთიან ცნებას — რეპროდუქციულ განწყობას, როგორც ეს სადღეისოდ ხდება.

Г. Е. ЦУЛАДЗЕ

К УТОЧНЕНИЮ ПОНЯТИЯ «РЕПРОДУКТИВНАЯ УСТАНОВКА»

Резюме

В настоящее время под «репродуктивной установкой» в основном подразумевается идеальное, желаемое, ожидаемое и др. число детей в семье.

По смыслу вышеуказанные числа детей в семье отличаются друг от друга. Несмотря на это, они объединены под одним общим понятием — репродуктивная установка.

В статье рассматривается вопрос применения разных понятий для разных по смыслу числа детей. Выделяются три группы:

I — Репродуктивная установка. В эту группу входят ожидаемое число детей и ожидаемое количество детей (количество детей, которых женщины еще собираются родить). Названное число детей в будущем будет реализовано (последует соответствующая активность).

II — Репродуктивная возможность. Идеальное и желаемое число детей в семье. Это число детей при определенных условиях может перейти в активность.

III — Репродуктивное представление. Ретроспективное число детей. В этом случае активность будет отсутствовать.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კონკრეტული სოციოლოგიის განყოფილებამ.

В. Г. ЛУКОНИН, М. В. ЦОЦЕЛИЯ

СЕРЕБРЯНЫЙ КИЛИК ИЗ С. САРГВЕШИ

Из раннесасанидских памятников торевтики сохранилось лишь незначительное количество чаш, среди которых килик из с. Саргвеша представляет особый интерес, являясь первым примером появления официального портрета иранского шаханшаха в металле.

Килик небольшого размера (диаметр — 12,5 см, высота без ножки — 6,5 см, высота ножки — 3 см, диаметр основания ножки — 6 см), стоит на изящной ножке и имеет две ручки. Поверхность килика покрыта чеканным орнаментом, состоящим из двух поясов: верхнего, на котором использован мотив выходящей виноградной лозы, птиц и животных и нижнего пояса, состоящего из расположенных в ряд четырех медальонов, пространство между которыми заполнено орнаментом в виде аканфовых листьев, которые, выходя из пучка, распадаются на два листа и заканчиваются завитками и цветками одинаковой формы. На дне килика между медальонами четыре больших стилизованных листа¹. Ножка килика на подставке, покрыта листовым орнаментом².

Все портреты килика изображены в медальонах. Изображение шаханшаха Варахрана II дано в профиль, корона с крыльями, концы которых загнуты вверх, и шаром. Это первый сасанидский царь, который ввел в свою корону крылья — символ птицы Варган. От диадемы отходят длинные концы лент. Прическа — в виде пучка волос. Правая рука приподнята в жесте адорации. Шея — массивная, прямая, украшена ожерельем из крупных бусин. В ухе — серьга. Хорошо изображены глаза, нос, выгнутый рот. Одежда — из тонкой, облегающей ткани, с длинными рукавами, со складками у кисти руки, изображенной тремя углублениями в виде запятых. Кафтан на груди скреплен фибулой. Плечи и грудь переданы в фас, голова — в профиль.

Идентичная килику иконография портрета Варахрана II засвидетельствована на монетах этого шаханшаха³. На монетах Варахрана II с «семейным портретом» погрудное изображение царя всегда на переднем плане и больше всех остальных. На скальных рельефах фигура шаханшаха всегда крупнее и выше, даже в том случае, если царь изображен сидящим (рельеф в Накш-и Бахрам). На килике эта главенствующая роль портрета шаханшаха достигнута тем, что он изображен дважды.

¹ По своей форме этот знак идентичен «пешану» на кулахе магупата Картира, высеченного на рельефе Варахрана II в Накш-и Рустаме.

² Аналогичную ножку имеет серебряный сосуд римского времени, датированный I в н. э. A. Oliver, Two Hoards of Roman Republican Silver. Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, 1965, v. 23, c. 171.

³ В. Г. Луко н и н, Культура сасанидского Ирана, М., 1969, с. 173 (тип монет I, подтип I в.)

Рис. 1

Суиругой Варахрана II была его двоюродная сестра, внучка Шапура I — Шапурдухтак, дочь царя Мешана⁴. На клинке она изображена в профиль влево, в кулахе яйцевидной формы с «перлами» по краям. В руке царицы — цветок.

Наследник престола царствовал всего несколько месяцев не успев выпустить своих коронационных монет. На клинке он изображен в профиль вправо, в головном уборе в виде «фригийской шапки», увенчанной протомой лошади⁵. От диадемы отходят длинные, развевающиеся царские ленты. Лицо без бороды⁶. На груди фибула с ко-

⁴ В. Г. Луконин, Культура..., с. 107.

⁵ В аналогичном головном уборе представлен Варахран III на монетах Варахрана II — тип IV по В. Луконину. Корона № 2 по Р. Геблю: R. Göbl, *Sasanian Numismatics*, Braunschweig, 1971, с. 44.

⁶ Без бороды изображен этот царевич на всех монетах Варахрана II и на рельефе в Накш-и Рустам.

роткими лентами. Шея царевича украшена ожерельем, в ухе — круглая серьга. В правой руке диадема — символ царской власти⁷.

Первую атрибуцию представленных на килике персонажей дал Г. Н. Чубинашвили⁸. К килику обращались многие ученые⁹. Мы попытались дать более точную дату изготовления килика при помощи сравнения трех видов искусств эпохи Варахрана II — рельефов, торевтики и пумизматики.

Килик из с. Саргвеси входит в большую группу сосудов раннесасанидского времени: а) блюдо из Нижней Шахаровки; б) блюдо из Красной Поляны; в) четыре чаши из Ирана с портретами в медальонах; г) блюдо со всадником (из Тегеранского музея; д) Чаша из Шемахи; е) блюдо с изображением шаханшаха Шапура II (Британский музей); ж) чаша с пятью медальонами из Музея Метрополитен; з) чаша питахша Папака из Мцхета. Серебряное блюдо из Нижней Шахаровки¹⁰. Блюдо найдено в 1886 г. в Пермской губернии. В центральном медальоне изображена богиня, сидящая на льве. Вокруг центрального медальона расположены шесть медальонов поменьше — с изображениями зверей. На блюде имеется согдийская надпись курсивным письмом: ZNH ZY Pty'b ēn prb'gē gurb XX XX XX brum'x. «Этот сосуд из собственности Frabar'z-a. 60 драхм. «По палеографическим данным надпись датируется VII—VIII веками н. э.¹¹ Блюдо из Красной Поляны¹². Чаша изображает сцену охоты наследника престола-сына Шапура I Варахрана, на медведей. На оборотной стороне чаши имеется парфянская надпись... YMT (?) Wgryhgn sng IIIICL II durg? «Принадлежит (собственность)? Варахрану. Денаров 452». Надпись, видимо, одновременна блюду, что явствует из дукта надписи. Дата блюда — 260—270 годы.

⁷ Развешивающиеся ленты — обязательный компонент диадемы, указывающий на наследника престола. При детальном осмотре килика отчетливо видны ленты, доходящие до плеч царевича.

⁸ G. Tchubinaschvili, Der Fund von Sargveschi «Известия кавказского историко-археологического ин-та», III, Тифлис, 1925, илл. 2.

⁹ В. Г. Луконин, Культура..., с. 179, 193; Б. Н. Маршак, Согдийское серебро, М., 1971, с. 79; К. Мачабели, Группа памятников Сасанидской торевтики в Грузии, «Машне», Тб., 1972, № 3, с. 59—64; В. Г. Луконин, Иран в III веке, М., 1979, с. 37. Р. О. Наггер, Sasanian Medallion Bowls with Human Busts. «Near Eastern Numismatics, Iconography and History. Studies in Honor of George C. Miles». Beirut, 1974.

¹⁰ Я. Н. Смирнов, Восточное серебро, СПб., 1909, илл. 14, № 36; К. В. Тревер, Памятники греко-бактрийского искусства, Л., 1940, с. 99, Б. Н. Маршак, ук. соч., с. 79.

¹¹ В. А. Лившиц, В. Г. Луконин, Среднеперсидские и согдийские надписи на произведениях торевтики, ВДИ, 1964, № 3, с. 172.

¹² А. Н. Мелихов, Серебряное блюдо из Красной Поляны. КСИМК АН СССР, X, 1952, с. 71—79; В. Г. Луконин, Иран в эпоху первых Сасанидов, Л., 1961, с. 55—59; Б. Н. Маршак, Я. К. Курникс, Чилские чаши. Труды Гос. Эрмитажа, Л., 1969, № 7, с. 55—57. Авторы различают несколько школ в сасанидской торевтике и относят это блюдо к I этапу развития одной из школ сасанидской торевтики, датируя его III в. н. э. М. Цоцелия, Сасанидская чаша из Красной Поляны, ВГМГ, XXXIV—V, 1979, с. 79—85.

Ч а ш а п и т н а х ш а П а п а к а¹³. Чаша найдена в древней столице Иберии-Михета, в гробнице № 2. В центре чаши в медальоне изображен погрудной портрет мужчины в профиль вправо. Головной убор типа «фригийского колпака» с полумесяцем и звездной. В правой руке — цветок. В виде декоративного мотива использовано аканфовое обрамление, заполняющее нижнюю часть медальона. На оборотной стороне блюда имеется надпись на среднеперсидском языке, которая гласит: P'rkū bthšy BRH 'rthštr (BRH') 'rthštr bthšy MN ZWZN 'symy 253 ZWZN. «Папак, питнахш, сын Арташира, сына Арташира, питнахша. Драгм серебряных 253 (или драгм серебряных — 50 стратеров 3 драгмы)»¹⁴.

Таким образом, из надписи мы узнаем, что чаша принадлежит Папаку, отец которого Арташир и дед тоже Арташир питнахш. Личность питнахша Папака фиксируется в надписи шаханшаха Нарсе в Пайкули. Его отец (Арташир, сын Папака) упомянут в надписи Шапура I на «Каабе Зороастра» в составе двора Шапура I, а дед (Арташир питнахш) — в той же надписи, в составе двора, первого сасанидского царя Арташира I. Следовательно, время изготовления чаши относится к надписи Нарсе в Пайкули — к 293 году или чуть позже¹⁵.

Ч а ш а с п я т ь ю м е д а л ь о н а м и и з м у з е я М е т р о п о л и т е н¹⁶. На чаше изображен портрет в пяти медальонах (один в центре и четыре по бокам), Прическа изображаемой женщины на всех медальонах одинакова: пучок волос, собранный над головой в форме шара. Пространство между медальонами заполнено листовым орнаментом.¹⁷ Под нижним бюстом, в виде декора, применены аканфовые листья. На чаше имеется надпись, чтение которой дал К. Бруннер: ZNH 'bcn (s?)... y NPSH hnc bcn ZW sng IIC (xxxxxx)xx—x III III. ̄n absan-s... xwēš hanz (aft) bnc drahm sang 296.

„Это принадлежит Абзану... было закончено... весом 296 драгм“¹⁸. Чтение надписи можно уточнить¹⁹. ZNH 'bcn... (имя владельца не восстанавливается). NPSH Hnc wcn ZWZN 29(?) 6. «Этот сосуд принадлежит X, а вес его 296 драгм». Лишь два слова требуют комментария. 1) 'bcn-должно быть обозначением сосуда. Возможно, āb+cn (от cytn-cyn «наполнить»), т. е. «водой наполненный», сосуд для воды. 2) wcn-wazn—вес.

Нет сомнения в том, что на чаше с пятью медальонами изображена одна и та же дама. Иконография прически изображаемой на чаше дамы имеет много аналогий, в первую очередь, это: а) гемма с изо-

¹³ Михета. Итоги археологических исследований. I, илл. 47; В. Г. Луконин, Иран..., с. 59—63; Р. О. Наггер. Sasanian Medallion bowls, с. 61—81; М. В. Цоцелия. Еще раз о чаше питнахша Папака. «Мани», 1980, № 1, Тб., с. 116—125.

¹⁴ В. Г. Луконин, Иран в III веке, с. 25.

¹⁵ П. Харпер датирует чашу Папака 260—270 гг III века. Р. О. Наггер, Sasanian Medallion Bowls, с. 21.

¹⁶ Р. О. Наггер, Sasanian Medallion Bowls.

¹⁷ Аналогичный листовый орнамент имеется на римской капители: К. Рончевский, Варианты римских капителей, М., 1935, с. 18, рис. 8.

¹⁸ Р. О. Наггер. Sasanian Medallion Bowls, с. 51.

¹⁹ Консультация В. Г. Луконина.

бражением царицы царей Денак²⁰ и серия монет Арташира I; б) рельеф в Накш-и Раджаб, в подобном головном уборе царица царей Атур-Апахит; в) изображение богини Апахиты на рельефе Хосрова II в Так-и Бустан; г) рельеф в Барм-и Дилак с изображением Шапурдхукта²¹; д) чаша из музея Иран-Бастан; е) рельеф в Сараб-Кандиле. Кто же изображен на чаше с пятью медальонами? В том, что изображаемая дама царского происхождения, нет сомнений, на что указывает ее прическа, одежда, развевающиеся длинные ленты, отходящие от головного убора, пятикратное изображение одной и той же фигуры. Выбор сравнительно невелик. Это или: а) царица царей, жена Варахрана II — Шапурдхукта; б) старшая жена Нарсе — Шапурдхукт (которая до 276 г. н. э. была «царицей Саков», с. 276—293 гг. — царицей Армении, а с 293—302 (?) гг. — царица царей — мать Хормизда II; в) жена Хормизда II — имя которой неизвестно и которая должна была править Ираном, так как Шапур II был коронован еще не родившимся²². Точная идентификация изображаемой дамы уточнила бы дату чаши, а пока ее можно датировать приблизительно от 80-х годов III века — до 20-х годов IV века²³.

Таким образом, из четырех серебряных чаш раннесасанидской традиции, снабженных надписями, две надписи (чаша из Нижней Шахаровки и из Музея Метрополитен) не дают оснований для определения точных дат. Чаша питнахша Папака и чаша из Красной Поляны позволяют датировать сосуды точно.

Блюдо со всадником из Тегеранского музея²⁴. На чаше изображен всадник во время охоты на львов. Головной убор всадника необычен. О его принадлежности к царскому роду свидетельствуют ленты на головном уборе²⁵. Тип короны не засвидетельствован на монетах сасанидских царей. Скорее всего на блюде изображен царевич или наместник какой-нибудь области Ирана. Р. Гиршман относит блюдо к III в., полагая, что на нем представлен Хормизд I. Однако некоторые иконографические детали могут свидетельствовать о более поздней дате.

Четыре чаши с портретами в медальонах²⁶. Ча-

²⁰ В. Г. Луконин, Резной аметист с изображением царицы царей Денак. «Исследования по истории культуры народов Востока», М.—Л., 1960, с. 381, фиг. 1.

²¹ В. Хинц идентифицирует эту женскую фигуру с первой женой Варахрана II, с. царицей царей Арташир-Апахит, ссылаясь на скальную надпись, прочтенную Г. Гроппом W. Hinz Altiranische Funde und Forschungen, Berlin, 1969. В статье, опубликованной в Archaeologische Mitteilungen aus Iran, III, 1970, с. 203, Г. Гропп отказался от первичного чтения надписи и считает женскую фигуру представительницей знатного рода. В. Луконин идентифицирует ее с царицей Шапурдхукта. В. Г. Луконин, Культура., с. 177, 192 и высказывает сомнение о наличии надписи на рельефе. ВДИ, 1971, № 3. Е. Шмидт считает мужскую фигуру наследником престола, а женскую — иноземной принцессой. E. F. Schmidt, Persepolis, III, Chicago, 1970, с. 133.

²² В. Г. Луконин, Культура..., с. 197—198.

²³ П. Харпер относит чашу к концу III—началу IV вв. — к времени правления Нарсе. P. O. Harper, Sasanian Medallion Bowls, с. 17.

²⁴ R. M. Ghirshman, Persian Art: the Parthians and Sasanian Dynasties, New York, 1962, илл. 248, 251.

²⁵ R. M. Ghirshman, Notes Iranienes VI: Une Coupe Sassanide à scène de chasse (Artibus Asiae). V. XVIII, I, 1955, с. 5.

²⁶ Чаши описаны М. Димандом. M. Dimand, A Group of Sasanian Silver Bowls. Aus der Welt der islamischen Kunst. Festschrift für Ernst Kühnel. Berlin, 1959, с. 11—15.

ши найдены в Иране и хранятся в разных музеях мира. 1) Чаша из Музея Цинцинатти. В центре чаши, в медальоне изображен погрудной портрет мужчины профилем вправо. Волосы короткие, выющиеся, на шее ожерелье, в ухе — серьга в виде одной бусины. Под бюстом — стилизованные листья. Свободная часть чаши заполнена радиальными полосами. 2) Чаша из Фриер-Галереи. В медальоне изображение мужского портрета в профиль вправо. Волосы длинные, ниспадающие до плеч. Прическа в виде локонов. На шее — ожерелье, в ухе — серьга. 3) Чаша из Музея Метрополитен. На интерьере чаши, в виде декора, использованы десять концентрических кругов. В центре чаши — мужской бюст в профиль вправо. Волосы короткие и выющиеся, на шее — ожерелье. В ухе — серьга. Под бюстом — лиственная пальметка. 4) Чаша из музея Иран-Баста. Интерьер чаши заполнен четырнадцатью концентрическими кругами. В медальоне — женский бюст. В правой руке женщины держит цветок. Волосы локонами ниспадают на плечи и на шею. Один локон перед ухом, остальные волосы собраны наверху в шар. Ожерелье состоит из ряда бусин. Под бюстом — лиственное обрамление.

Первый судитель этих сосудов М. Диманд датировал чаши III — началом IV вв.

Таким образом, памятники раннесасанидской торевтики делятся на две большие группы: 1) Блюда со сценой охоты: а) блюдо из Красной Поляны, б) блюдо из Тегеранского музея, в) блюдо с изображением Шапура II на охоте из Британского музея, г) чаша из Шемахи.

II. Блюда с портретами в медальонах: а) килик из с. Саргвеш, б) чаша с пятью медальонами из Музея Метрополитен, в) четыре чаши из Ирана, г) блюдо из Нижней Шахаровки, д) чаша питахша Папака.

На чашах с изображением сцен охоты много общих иконографических деталей: сам сюжет (царская охота), одинаково трактованы передние ноги лошадей, копыта, расположение складок на шароварах всадников, шары на головном уборе всадника на чаше из Тегеранского музея идентичны шарам на голове лошади Варахрана на чаше из Красной Поляны. Орнаменты на колчанах всадников близки друг другу. Пышный акапфовый лист применен на верхнем регистре колчана всадника на блюде из Шемахи (предположительно «великий царь Армении Нарсе») ²⁶. Аналогичный растительный орнамент применен на колчане Шапура II.

Б. Маршак и Л. Крикис пришли к выводу, что в сасанидской державе существовало несколько мастерских, устойчиво сохранивших свои традиции; они относят блюдо из Тегеранского музея к II этапу развития одной из школ сасанидской торевтики ²⁸. Сходство деталей на чашах со сценами охоты настолько велико, что позволяет нам отнести эти произведения сасанидской торевтики к одной школе. Эти чаши почти синхронны и не выходят за пределы первой четверти IV века:

- а) блюдо из Красной Поляны — 260—276 гг,
- б) чаша из Тегеранского музея — III четверть III века,

²⁶ Чаши описаны М. Димандом.

²⁷ В. Г. Луконин, Иран в III веке, с. 36.

²⁸ Б. Н. Маршак, Я. К. Крикис, ук. соч., с. 55—57.

в) блюдо Шапура II — I половина IV века²⁹,

г) чаша из Шемахи — 80-е годы III — начало IV вв.

Много общих черт и у чаш с портретами в медальонах. Прежде всего это использование принципа вставного медальона. Все изображения погрудные. На чашах бордюры медальонов идентичны (кроме килика, чаши из Нижней Шахаровки и чаши с пятью медальонами), портреты изображены в профиль вправо, в виде орнамента применены листовые побеги.

Иконография портретов, изображенных на килике из с. Саргвеш, давно ясна. Попытаемся уточнить дату его изготовления. Иконография женской фигуры не вызывает сомнений — это царица цариц Шапурдухтак, жена Варахрана II. Голова покрыта кулахом яйцевидной формы. В аналогичном головном уборе представлена Шапурдухтак на рельефе Варахрана II в Сар-и Мешхед³⁰, на рельефе в Накш-и Рустам первая фигура за Варахраном II слева в том же кулахе, за ней следует наследник престола в кулахе с протомой лошади и прищип в кулахе с протомой льва. Точную дату создания рельефа помогает определить портрет магупата Картира: его кулах украшен роскошной диадемой (в отличие от остальных рельефов), ожерелье на шее представляет собой полосу с драгоценными камнями. Рельеф в Накш-и Рустам датируется началом 90-х годов III века³¹.

Тройной портрет в медальонах с аналогичными килику деталями имеется на так называемом типе монет Б, на которых наследник престола всегда имеет в руке венец власти. На реверсе монет этого типа всегда инвеститурная сцена: царь с приподнятой рукой и отставленными пальцами — жест адорации — у царицы в руке венец.

Поднятая в жесте адорации рука является характерной деталью не только сасанидского искусства³². Этот жест получил в сасанидском искусстве большое распространение и встречается довольно часто (на скальные рельефы в Барм- и Дилак и в Гуйуме, инвеститурная сцена Арташира I в Накш-и Раджаб). Приподнятая правая рука шаханшаха с согнутым пальцем символизирует поклонение божеству или алтарю огня. Подобный жест вельмож адресовался царю Ирана. На килике в подобном жесте изображен Варахран II. Наследник престола держит венчик власти, а царица цариц — цветок. Нет сомнений в том, что на килике изображена инвеститурная сцена. На реверсе аналогичного типа монет должно быть следующее изображение — царь с рукой в жесте адорации, царица — с венком в руке.

Таким образом, в рельефе мы имеем две аналогии килику. Одна точная — (Накш-и Рустам), другая — почти точная. Стало быть, дата изготовления килика падает на 283—293 годы III века. Сцена на килике, надо полагать, представляет редуцированную сцену царской

²⁹ П. Харпер датирует блюдо 240 годом Р. О. H a g r e g. *Sasanian Medallion Bowls*, [21].

³⁰ Рельеф в Сар-и Мешхед датируется по кулаку Шапурдухтак, который идентичен ее головному убору на монетах Варахрана II типа II. Монеты этого типа относятся к 276—283 гг. н. э. В. Лукошкин, *Культура...*, с. 180, 193.

³¹ На рельефе в Накш-и Рустам кулахи царицы и наследника престола аналогичны их кулакам на монетах типа VII, которые датируются 284—293 гг. В. Лукошкин, *Культура...*, с. 180, 194.

³² В римском и раннехристианском искусстве этот жест указывал на силу, могущество и власть. R. Brilliant. *Gesture and Rank in Roman Art. Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Sciences*. XIV. New Haven, 1963. с. 207.

инвеституры. Иконографическим типом являются монеты. Известные нам монеты Варахрана II представлены, как указывалось, в двух сериях: а) обычная, б) наследник престола с венцом власти на лице-

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

вой стороне, на оборотной стороне — инвеститурная сцена³³. Монеты того же типа как на килике серии а) известны, а серии — б) пока не найдены, но они несомненно существовали и это, в частности, доказывает и килик из с. Саргвеша.

В килике наблюдается любопытное смешение типично сасанидских черт (портрет шаханшаха, инвеститурная сцена) с римскими («семейный портрет» в медальонах³⁴, ножка на круглой подставке с листовым орнаментом³⁵, трактовка фигур животных, заполняющих верхнюю часть киллика)³⁶.

³³ Протомами зверей увенчаны головные уборы наследника престола на типах монет — IV, VIII, X — лошадь; тип VII — собака, тип V—VI — птица, тип IX — протема Симура. В. Г. Луконин, *Культура...*, с. 174—175. Р. Гёбл, отличает четыре типа головного убора царевича: I — высокая индийская шапка, II — шапка с протомой лошади, III — головной убор с протомой Симура, IV — головной убор с протомой птицы (орла). R. Göbl, *Sasanidische Numismatik*.

³⁴ Сасанидский принцип вставного медальона является римской практикой, использовавшейся также и парфянами. Аналогичный килику тип медальонов встречается в римских мозаиках: D. Levi, *Anticich Mosaic Pavements*, London-The Hague, 1947, с. 210, илл. 25.

³⁵ Аналогичная ножка из собрания Музея Метрополитен, датируемая I в. н. э. A. Oliver, *Two Hoards of Roman Republican Silver*. *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art*, 1968, January, с. 177—186.

³⁶ Типы животных разнообразны: почти все животные имеют аналоги в разных отраслях римского искусства: а) аналогичный по форме и позе саргвешскому гусю имеется на стенной росписи в Помпеях: Du rn J o l e f, *Handbuch der Architektur. Die Baukunst der*

Использованный на килике орнаментальный мотив — выходящий из нижней части чаши центральный стебель, разветвляющийся и выпускающий два побега, украшенные в концах цветами — является римским³⁷. Типично римский характер носит и кайма верхней части килика³⁸. Растительный мотив с чередующимися животными частично использовался в римском искусстве³⁹.

Килик из с. Саргвеша указывает на художественное мастерство его создателей и на тот факт, что сасанидские мастера, работавшие в металле, были хорошо знакомы с римской торевтикой и что начальная стадия (формирование) некоторых из раннесасанидских серебряных изделий ведет свое начало из римского искусства.

Как видим, для раннесасанидской торевтики характерно слияние римских и сасанидских художественных приемов, наглядным примером чему является килик из с. Саргвеша и чаша с пятью медальонами из Музея Метрополитен. У них много общих черт: идентична сама форма чаши, применение погрудных изображений в медальонах, трактовка бордюров медальонов, обрамление нижней части медальонов аканфовыми листьями, обращенные лицом к друг другу бюсты. Пространство между медальонами заполнено листовым орнаментом⁴⁰.

Блюдо из Нижней Шахировки очень близко примыкает к килику из с. Саргвеша. В обоих случаях медальоны обрамлены полукруглыми зубчиками с круглым углублением в каждом лепестке. Кроме идентичности бордюров, много общих черт в декоративном убранстве — как в килике, так и в чаше из Нижней Шахировки, применен орнамент в виде пальметок. На килике — аканфовые листья, с обеих сторон имеют полупальметки, состоящие из трех лепестков и с завитком на последнем, удлиненном листке. Аналогичные полупальметки имеются на чаше из Нижней Шахировки.

Etrusker und Römer. 2. Band. Stuttgart, 1905, с. 498. М. Blake. The Pavements of the Roman Building of the Republic and early Empire. Memoires of the American Academy in Rome. VII, с. 166 на римских геммах: I. Blumner, O. Keller. Tier und Pflanzenbilder aus Münzen und Gemmen des Klassischen Altertum. Leipzig, 1889, с. 135, илл. XXII, (20); 6) прямые аналогии изображению зайца килика имеются на гемме из Пражской коллекции: I. Blumner, O. Keller, ук. соч., с. 100, илл. XVI (33); в мозаиках римского времени: D. Levi, ук. соч., v. 2, LXVIII (b), с. CXXI (a), илл. 136; в) лежащий барсук: I. Blumner, O. Keller, ук. соч., с. 98, илл. XVI (4); г) птица клювом влево: (на гемме: H. Walters, Catalogue of the Engraved Gems and Cameos Greek, Etruscan and Roman in the British Museum, London, 1926, илл. XXVII (36, 87); J. Boardman, Greek Gems and Finger rings, London, 1970, с. 321, илл. 307 д) птица клювом вправо: Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen, B. I. Teil I. илл. 301; Cabinet de Pièrres Antiques Gravées on collection choisie de 216 beques et de 682 pièrres Eguptienne, Etrussues, Grecques, Romains, Parthique, etc. Paris, T. 2, илл. CXCVI (34—7, 35—8); е) птица с прямым клювом влево: D. Levi, ук. соч., ил. 5.

³⁷ К. Рончевский, ук. соч., с. 28, рис. 17.

³⁸ G. Levi, ук. соч., с. 553, илл. 200.

³⁹ D. Levi, ук. соч., v. I, с. 513, 190, v. 2. LXXXIX (b), илл. 45, 79.

⁴⁰ Аналогичный килику и чаше из Музея Метрополитен орнамент имеется на римской мозаике и на римской капители. К. Рончевский, ук. соч., рис. 187. Завитки, оканчивающиеся трехлепестковыми пальметами, имеются на самом раннем христианском памятнике архитектуры — мозаике в церкви св. Констанции в Риме. А. Фрикен, Римские катакомбы и памятники первоначального христианского искусства, часть III, М., 1872, с. 154, рис. 36.

Прямая аналогия растительному орнаменту чаши с пятью медальонами имеется в римских капителях. К. Рончевский, ук. соч., с. 18, рис. 8.

На этих двух памятниках раннесасанидской торевтики использованы римские декоративные элементы (медальоны с бордюрами, листовидный орнамент). На чаше из Нижней Шахаровки римский сюжет — сцена с гладиаторами — перетолкована в сасанидском духе. По трактовке форм животных — заяц, птицы (на килике), медведь, конь, зебу, птица, лев, кабан — эти чаши близки друг другу⁴¹.

Большое сходство наблюдается в трех чашах с изображениями мужских бюстов в медальонах: чаша питиахша Папака, чаша из музея Ципцинатти и чаша из Фриер-Галереи.

На этих чашах бюсты занимают центр чаш, бордюр их идентичен, нижние части бордюров обрамлены аканфовыми листьями, с одинаковым сердцевидным листиком посередине. Бюсты вырастают из вертикально расположенных пальметок, листья концами обращены к бюстам медальонов. Внутренняя поверхность Михетской чаши покрыта четырьмя concentрическими рядами углублений, девятью рядами аналогичных углублений украшена чаша из музея Ципцинатти.

Иконография прически питиахша Папака в виде ниспадающих на плечи локонов волос идентична прическе мужчины, изображенного на чаше, хранящейся в Фриер-Галерее. Одинаково трактованы усы и борода (овальная, закругленная книзу). Богаче всех декоративный мотив в виде аканфовых листьев выражен на чаше питиахша Папака. На рассматриваемых трех чашах изображены не шаханшахи Ирана, а высокопоставленные лица при царском дворе.

Чашу с женским портретом из музея Иран-Бастан М. Диманд отождествляет с богиней плодородия и любви Анахитой⁴². На рельефе шаханшаха Нарсе в Так-и Бустан с инвеститурной сценой Анахита изображена в аналогичной этой чаше прическе. По мнению М. Диманда, четыре чаши, найденные в Иране, использовались в культовых обрядах, связанных с богиней Анахитой, и относятся к III или IV векам. Из всех вышеупомянутых серебряных чаш эти произведения раннесасанидской торевтики нам кажутся наиболее поздними.

Килик из с. Саргвеси и чаша с портретом питиахша Папака, проникшие в Грузию в III веке, являются выдающимися произведениями сасанидской торевтики. Они хотя и должны рассматриваться в русле искусства Грузии соответствующего периода, тем не менее вряд ли могли оказать влияние (более сильное, чем соответствующая им по времени римская торевтика) на это искусство. Сасанидская культура лишь поверхностно коснулась высшего слоя знати Восточной Грузии. Влияние сасанидского искусства на грузинское стало более значительным и глубоким в последующий период — в конце IV—VI вв. н. э.

Представил Государственный музей Грузии
им. С. Н. Джапаридзе АН СССР

⁴¹ Б. Н. Маршак, Согдийское серебро, с. 79.

⁴² М. S. Dimand, ук. соч., с. 11—15.

ანთო ძალაძე

სვანური საცხოვრებელი კომპლექსის კარი და მასთან დაკავშირებული ერთი წინაპირობა¹

კულტურის ისტორიის შესწავლისას ივ. ჯავახიშვილი წერილობით წყაროებთან ერთად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ნივთიერი ნაშთების, მატერიალური კულტურის ძეგლების ჩვენებათა გათვალისწინებას². სვანეთის შედარებით მცირე ტერიტორიაზე ნივთიერი ნაშთების, კერძოდ საცხოვრებელი, სამეურნეო, თავდაცვითი და საკულტო ხუროთმოძღვრების უამრავი ძეგლია დღემდე შემონახული თავისი ადრინდელი სახით. ამ ძეგლების შესწავლის პროცესში დადგინდა, რომ მათ განვითარების ხანგრძლივი ისტორია აქვთ, ხოლო მათ შემქმნელთ კი — მშენებლობის მაღალგანვითარებული ტრადიციები³.

როგორც ცნობილია, მატერიალური კულტურის ძეგლები ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი და საიმედო წყაროა სოციალური კულტურის შესწავლისათვის⁴, რადგანაც ეს ძეგლები გარკვეული ფაქტორების (ეკონომიური, სოციალური, პოლიტიკური) ურთიერთმოქმედების შედეგს წარმოადგენენ. სწორედ ამ ძალთა ურთიერთმოქმედება ამა თუ იმ ხალხთა ისტორიაში განა-

¹ ნაშრომში გამოყენებული ეთნოგრაფიული მასალის მომწოდებელი ინფორმატორებია: სოფ. ეიბიანის მცხოვრები 57 წლის ერასტი ბესარიონის ძე ხაჭვანი; სოფ. ჩაუაშის მცხოვრები 85 წლის ნიკოლოზ სიმონის ძე დავითულიანი; სოფ. მურყმელის მკეიდრი 68 წლის ბექტორ ბეჟაის ძე ჩარქსელიანი; მულახის სოფ. ყაბეშის მცხოვრები 88 წლის გაბრიელ ჯიოს ძე კახიანი; სოფ. ლეხთაგის მცხოვრები 56 წლის მერაბ ბუჯას ძე ხერგიაიანი; სოფ. ანაშის მცხ. 78 წლის სარდიონ აბის ძე ფარჯიანი; სოფ. მაზერის მცხ. 75 წლის ბეგი ალექსის ძე ქალდანი; სოფ. ნაკის მცხ. 97 წლის მერაბ მურზას ძე ქალდანი; სოფ. კელირის მცხ. 57 წლის სოფრომ მუზას ძე გუჯეჩიანი.

ნაშრომში გამოვიყენეთ არ. ონიანის მიერ 1940 წ. მოპოვებული ეთნოგრაფიული ხასიათის მასალა (ინახება ენათმეცნიერების ინსტიტუტში).

² ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართული ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, თბ., 1946, გვ. 1.

³ ს. მაკალათია, საბრძოლო და თავდაცვითი ნაგებობანი საქართველოს მთიანეთში, თბ., 1945; გ. ი. ლეჟავა და მ. ი. დჟანდიერი, Архитектура Сванетии, М., 1938; А. И. Робакидзе, К вопросу о форме поселения в Сванетии, Краткие сообщения ИЭ АН СССР, в. XXXIX, М., 1958; მ. ი. ი. ე. ე. Жилища и поселения горцев Грузии в прошлом и настоящем, Краткие сообщения ИЭ АН СССР, в. XXXVI, 1961; რ. ხაჩაძე, აღ. რობაქიძე, სვანეთის სოფელი ძველად, თბ., 1964; მ. ჩართოლანი, ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1961; მ. ი. ი. ე. ე. ძველი საცხოვრებელი კომპლექსი სვანეთში, საქ. სახელმწ. მუზეუმის „მომამე“, თბ., XXXVI—B, 1970.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი, ჯავახეთის 1933 წ. ექსპედიციის დღიურები, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. I, თბ., 1964, გვ. 88; А. И. Робакидзе, Поселение как источник изучения общественного быта, М., 1964.

პირობებს მისი მატერიალური კულტურის ძირითადი ელემენტების განვითარების გზებს და მათ ხასიათს. ეს ძეგლები თან ახლავს საზოგადოებას მისი არსებობის მანძილზე და ნათლად გვიჩვენებენ როგორც ამ საზოგადოების განვითარების ცალკეულ ეტაპებს, ისე სამშენებლო ხელოვნების განვითარების საფეხურებს.

სვანეთის მატერიალური კულტურის ძეგლების ანალიზი წარმოგვიჩენს იმ ფაქტს, რომ ისინი დროთა მანძილზე არაერთგზის იცვლიან სახეს, ამასთან ეს ცვლილებანი ერთბაშად როდი ხდება. ყოველი მოძღვვნო პერიოდი თავისი ახალი იდეალის გამოსახატავად ცვლის ძველ დაკანონებულ ფორმებს. ეს ცვლილებანი ზოგჯერ, ძნელად შესამჩნევია. მათი მამოძრავებელი ფაქტორებია: ადგილი, დრო, სოციალური წყობა, იარაღის განვითარება და სხვ. ამ ძალთა გავლენით იცვლება როგორც ნაგებობა, ისე მისი ცალკეული ელემენტები, დეტალები, კონსტრუქციული აგებულება. სადღეისო აპოკანა მთლიანად აღებული ნაგებობისა თუ მისი ცალკეული ელემენტის ცვლილებათა განხილვა საზოგადოებრივ ყოფაში მომხდარ ცვლილებებთან კავშირში, ე. ი. მათი განვითარების პროცესში.

სვანური საცხოვრებელი და საკულტო ნაგებობების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ელემენტს კარი (ყორ) წარმოადგენს. სვანეთში მყოფ მოგზაურთა თუ ძველევართა ჩანაწერებიდან ნათლად მოჩანს კარის ეს დიდი მნიშვნელობა.

სვანეთის საკულტო ნაგებობათა კარები ორნამენტული დეკორითა და ხშირად წმინდანთა სკულპტურული ფიგურებითაა მორთული⁵. კარის დეკორი გარკვეულ მხატვრულ ეფექტსა და მლოცველთა სათანადო განწყობილებას ქმნიდა.

საცხოვრებელ ნაგებობებსა და კომპლექსებს სვანეთში რამდენიმე სახის კარი ჰქონდათ: საცხოვრებელი სახლის პირველი სართულის სათავსში (მაჩვიბიჩუბ — ბ. ზ., სგირიქორ — ბ. ქ.) შესასვლელი კარი (მაჩვიბიჩუბი ყორ — ბ. ზ., სგირიქორა ყორ — ბ. ქ.); სასაცხოვრებელი სახლის მეორე სართულის სათავსში (მაჟიბიდარბაზ — ბ. ზ., დარბაზ — ბ. ქ.) შესასვლელი კარი (მაჟიბიდარბაზი ყორ); კოშკში შესასვლელი კარი (მურყემა ყორ); გალავნით შემოზღუდულ საცხოვრებელ კომპლექსში შესასვლელი მთავარი ალაყაფის კარი (ძღვიდიგალვანი ყორ — სიტყვასიტყვით — ზღუდის გალავნის კარი); გალავნით შემოზღუდულ კომპლექსში შესასვლელი სამეურნეო დანიშნულების კარი (ლალჭან ყორ — სიტყვასიტყვით — სამარხილე კარი); საცხოვრებელი სახლის მაჩუბიდან სახმობ დერეფანზე (ტელაფ) გასასვლელი კარი (მამდან). არქიტექტურული აგებულებით ისინი დიდად არ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, თუმცა კი ზომებში სხვაობა შესამჩნევია.

სვანეთის საცხოვრებელ კომპლექსში კარს ძირითადად დაცვის ფუნქცია ჰქონდა დაკისრებული. მენაშში ნამყოფი გ. რადღე აღნიშნავს რომ საღამოს გალავნის მთავარი ალაყაფის კარი საგულდაგულოდ იქნა დაკეტო-

⁵ Ник. Чубинашвили, Деревянные резные двери из сел. Оциндале, Джухундери и Чукули, «Грузинское искусство» (на груз. языке), т. 3, Тб., 1950, გვ. 124—139; Поездка в Пшавию, Хевсуретию и Сванетию Графини Уваровой, МАК, вып. X, М., 1904, გვ. 45.

ლი⁶. ი. ივანიუკოვისა და მ. კოვალევსკის ჩანაწერების მიხედვით, დადგენილიანების სასახლეს სოფ. ბარში რკინის მასიური ალაყაფის კარი ჰქონია. ასევე ყოფილა სოფ. მაზერში ამართულ დადგენილიანების ციხე-დარბაზში⁷. გარდაუხადებთა ქვიტკირის გალავანს სოფ. ლეხურში მხოლოდ ერთი ალაყაფის კარი ჰქონია შესასვლელად დატოვებულ⁸. ვ. კლემენტიევი მოგვითხრობს, რომ გალავანში მუხის მძიმე კარები იყო გაკეთებული. კარს მძიმე ტარანის დარტყმისათვის უნდა გაეძლო, ხოლო ურდულის შემთხვევით ჩამოვარდნა შეუძლებელი იყო, აღნიშნავს ა. კოჟევნიკოვი⁹. ს. ანისიმოვის განმარტებით, სახლისა და გალავნის პატარა ზომის კარები სამხედრო მოთხოვნილებებს აკმაყოფილებდნენ¹⁰.

სვანური საცხოვრებელი კომპლექსის კარის ეს მნიშვნელობა კარგად მოჩანს როგორც მის მასალაში, ისევე ზომებში, დამზადების, შეკვრის, ჩასმის წესებში და, რაც მთავარია, კარის ღიობის არქიტექტონიკაში.

კარი ქვის კედლებით შემოზღუდული შიგა და გარე სივრცის დამაკავშირებელი ელემენტია. კარის საშუალებით შედის ადამიანი სათავსში, შეჰყავს საქონელი, შეაქვს სამეურნეო თუ საოჯახო ინვენტარი და ჭირნახული; კარი სათავსს იცავს ტემპერატურის მკვეთრი ცვლილებისაგან, ამასთან კარი სათანადოდ უნდა ყოფილიყო გამაგრებული რათა მას საიმედოდ დაეცვა სათავსში მყოფი ადამიანი და მისი ქონება გარედან ყოველგვარი ხელყოფისაგან. ცხადია, რომ მშენებელს განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცია მისი კონსტრუქციული სრულყოფისათვის, რაც ნათლად მოჩანს ძველი სვანური საცხოვრებელი ნაგებობებისა და კომპლექსების კარების მაგალითებზე.

სოფ. ჩაქაშში ჩვენ მიერ აღწერილი იქნა საცხოვრებელი კოშკი (ლწზგა მურყვამ), რომელიც ზუროთმოძღვრულ-ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით სვანეთის ძველი ტიპის ნაგებობებს განეკუთვნება¹². ეს კოშკი ეკუთვნის ი. ე. ნიჟარაძეს და აღმართულია სოფლის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, მდ. ენგურის მარცხენა ნაპირზე, მდინარის მიერ შექმნილი ტერასის თავზე. ნაგებობა სამსართულიანია (საცხოვრებელი კოშკის აქსონომეტრიული ჩანახატი იხ. სურ. 1).

ნაგებობის პირველი სართულის სათავსში შესასვლელი კარი დასავლეთის კედელშია დატოვებული (კარის გეგმისა და განაკვეთის გადიდებული ფრაგმენტები იხ. სურ. 2; კარის აქსონომეტრიული ხედი სათავსის მხრიდან იხ. სურ. 3). კარის ღიობი მიწის დონიდან დაცილებულია 1,10 მ-ით. კარი

⁶ Путешествие Г. И. Радде, ЗКОРГО, кн. VII, вып. I, Тиф., 1866, გვ. 143.

⁷ В Сванетии: Из путешествия И. Иванюкова и М. Ковалевского, ВЕ, 8, 9, СПб., 1886, გვ. 569; 44.

⁸ ემილ ლევიეს მოგზაურობა კავკასიაში, „მოამბე“, IX, 1894, კვ. 86.

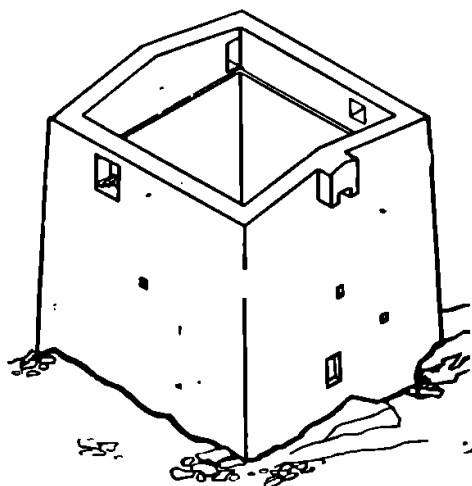
⁹ В. Клементьев, Через Сванетию на Эльбрус, М., 1930, გვ. 51.

¹⁰ А. Кожевников, Человеческий заповедник, М.—Л., 1930, გვ. 76.

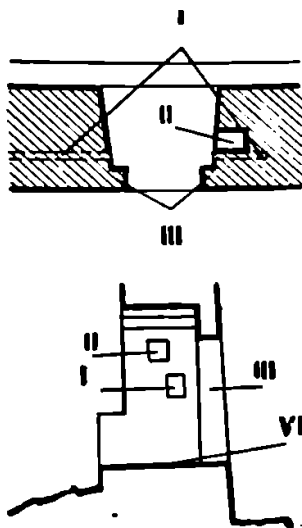
¹¹ С. С. Анисимов, Сванетия, М., 1940, გვ. 85—87.

¹² М. Джандиери и Г. Лежава, Архитектура горных районов Грузии, М., 1940, გვ. 97; მათივე, Архитектура Сванетии, 12; ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 18, 24, 36; რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24; А. И. Робакидзе, Поселение как источник изучения общественного быта, გვ. 6—7; მისივე, Новые черты современного Грузинского крестьянского жилища, СЭ, № I, 1961, გვ. 29.

5. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1981, № 4

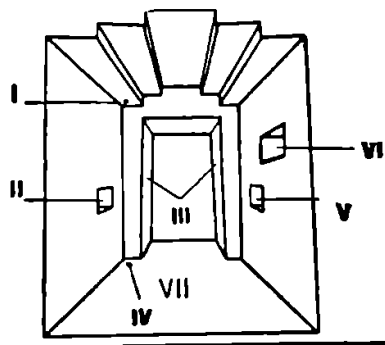

სურ. 1

სურ. 2

I—საურდულე ხერელები. II—ნიში.
III—ნაოთხალები. IV — ზღურბლი.

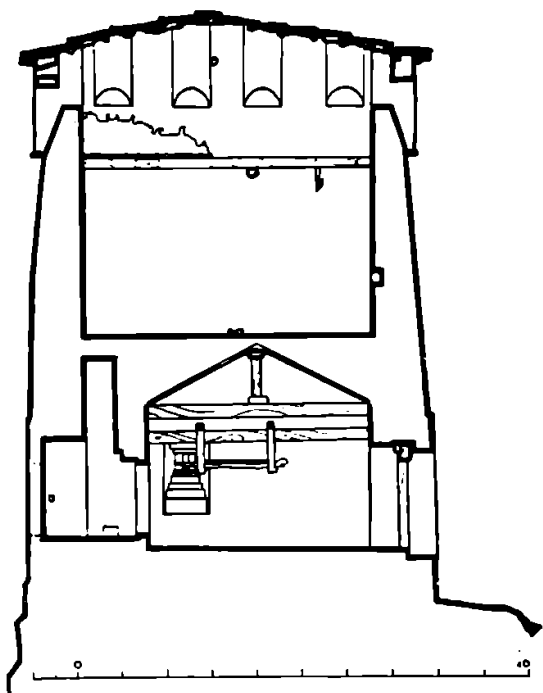
სურ. 3

I—ზედა საქუსლე ხერელი. II, V—საურდულე ხერელები. III—ნაოთხალები. IV—ქვედა საქუსლე ხერელი. VI—ნიში. VII—ზღურბლი.

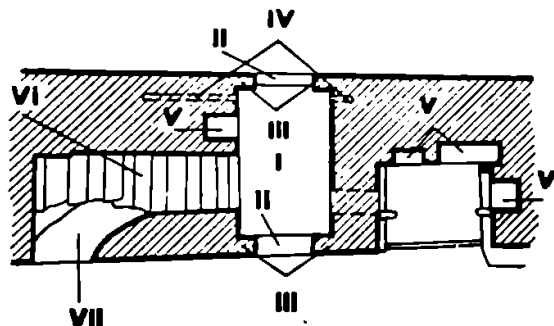
კედლის თითქმის გეომეტრიულ ცენტრშია მოქცეული. ღიობის გარეთა მხარისაკენ დატოვებულია ქვის მასიური ნაოთხალები (ნ ა ე შ თ ხ ე ი) ზომებით 30×20 სმ. კარის ქვეშ ზღურბლია (ლ ა გ ა გ ი). კარის ღიობი ნაოთხალების შიგნით სათავისაკენ განიერდება. ზღურბლიდან 85 სმ. დაცილებით გვერდებზე საურდულე (ლ ა უ რ დ უ მ) ხერელებია. კარის ზღურბლზე ნაოთხალების შიგნით კარის ქვედა ქუსლის (ჩ უ ბ ე პ ა გ ე) ჩასასმელი საქუსლე ხერელია (ჩ უ ბ ე ლ ა პ გ ე ი). კარის ღიობის ზედა შემკრავ ქვის ბლოკზეც შემოხსენებული ქვედა საქუსლე ხერელის გასწვრივ ერთ ვერტიკალზე ანალოგიური ხერელია, რომელსაც ზედა საქუსლე ხერელს (ყ ი ბ ე ლ ა — პ გ ე ი) უწოდებენ. კარის ფრთა დღემდე არ შემონახულა. გადმოცემით კარის ფრთა მუხის ხის სქელი ფიცრისაგან ყოფილა გაკეთებული. მას ერთ მხარეს მომრგვალებული ნაშვერები ჰქონია, რომლებსაც ზედა და ქვედა ქუსლებს (ყ ი ბ ე პ ა გ ე, ჩ უ ბ ე პ ა გ ე) უწოდებენ. ამ ქუსლებით კარის ფრთას საქუსლე ხერელებში სვამდნენ. კარის სიგანე 1 მ. აღწევდა, სიმაღლე — 1,65 მ. მუხის ხის ნაჭრისაგანვე ყოფილა გამოთლილი ურდული (ურ დ უ მ), რომლის განივკვეთიც საურდულე ხერელების მიხედვით 27×23 სმ. უნდა ყოფილიყო. კარის ფრთის მიხურვის შემდეგ ერთი მხარის საურდულე ხერელში მიმაღულ ურდულს გამოსწევდნენ და თავს მეორე ხერელში შეუყოფდნენ; ამის შემდეგ კარი საიმედოდ იყო დაკეტილი.

თავისებურადაა გადაწყვეტილი ამავე სოფელში მდებარე მეორე საცხოვრებელ კოშკში შესასვლელი. ეს ნაგებობა ეკუთვნის გ. თ. ნიუარაძეს. იგი სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილშია ამართული¹³. პირველი სართულის სათავსში შესასვლელი კარი დასავლეთის კედელშია დატოვებული კლდის თავზე. მოგვიანებით ის გაუუქმებიათ და აღმოსავლეთის კედელში გამოუჭირიათ ახალი კარის ლიობი (ნაგებობის განაკვეთი იხ. სურ. 4; კარის გეგმის გადიდებული ფრაგმენტი იხ. სურ. 5).

პირვანდელი კარით უშუალოდ მაჩვიბში კი არ შევდივართ, არამედ დერეფანში (პ ა ზ ე) ვხვდებით, რომელიც კედლის სისქეშია მოჭედილი. გარედან დერეფანში შესასვლელ კარს გარეთა კარს (ქ ა მ ე ყ რ რ) უწოდებენ. კარის ლიობი აგებულებით ზემოაღწერილის ანალოგიურია. კარის ზღურბლად გამოყენებულია სიბრტყით დადებული დიდი ზომის ქვა. კარის ლიობის თავი დიდი ზომის ქვის ბლოკითაა გადახურული და შეკრული. ეს ბლოკი ნაოთხალებზეა ჩამოდებული ისე, რომ ბლოკის შრეების (ფენების) სიბრტყეები ვერტიკალურ მდგომარეობაშია. ეს აძლიერებს ქვის წინაღობას და ქვის ამ თვისების ცოდნა მშენებლის დიდ გამოცდილებაზე მიუთითებს. კარის ფრთა აქაც ურდულით იკეტებოდა.

სურ. 4

სურ. 5

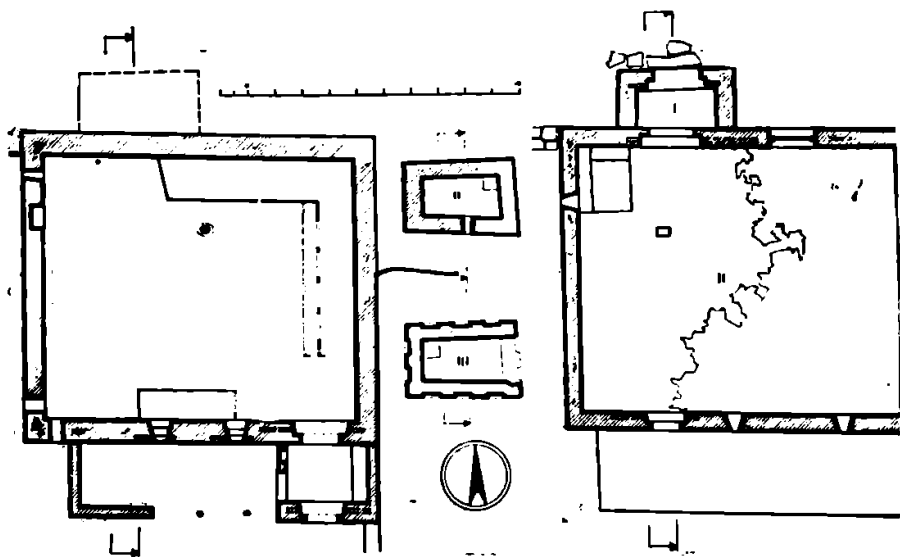
I — დერეფანი. II — ზღურბლი.
III — ნაოთხალები. IV — საურთულე ხერელები. V — ნიშები.
VI — კიბე. VII — საქონლის სადგომზე გადასასვლელი.

ზემოაღწერილი კარით შევდივართ დერეფანში, რომლის ზომებია 2,40 X 1,35 მ. დერეფნიდან სათავსში მეორე კარის საშუალებით ვხვდებით, რომელსაც შიგა კარი (ს გ ა მ ე ყ რ რ) ეწოდება. ამრიგად, მაჩვიბში შესასვლელი

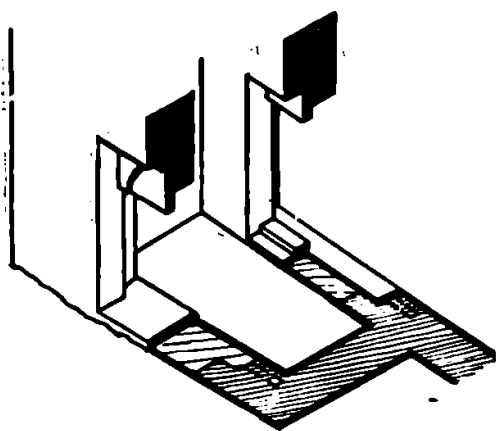
¹³ სახლი აღწერილია ს. მაკალათიას ნაშრომში: საბრძოლო და თავდაცვითი ნაგებობანი საქართველოს მთიანეთში, გვ. 18—19.

კარის წინ დერეფანია მოწყობილი. სათავსში შესასვლელად ადამიანი ჯერ დერეფანში უნდა მოხედეს და დერეფნიდან კი შიგა კარის საშუალებით — მაჩვიბში. სათავსის წინ დერეფნისა და ორი კარის არსებობა გარკვეული მიზეზებით იყო გამოწვეული, რომელთაგან უპირველესი მისი დაცვისუნარიანობის გაზრდა იყო.

ანალოგიურადაა გადაწყვეტილი სოფ. ლალამში (მესტია) გ. ხოჭელანის საცხოვრებელი სახლის მაჩვიბში და დარბაზში შესასვლელი (სახლის გეგმები იხ. სურ. 6; სურ. 7-ზე მოცემულია დარბაზში შესასვლელის წინ მოწყო-

სურ. 6

სურ. 7

ბილი დერეფნის აქსიონომეტრიული კვეთი). დარბაზის წინ ამართულია შედარებით მცირე გაბარიტების სამსართულიანი კოშკი, რომლის პირველი სართულის სათავსი გარედან დარბაზში შესასვლელი დერეფნის მოვალეობას ასრულებს.

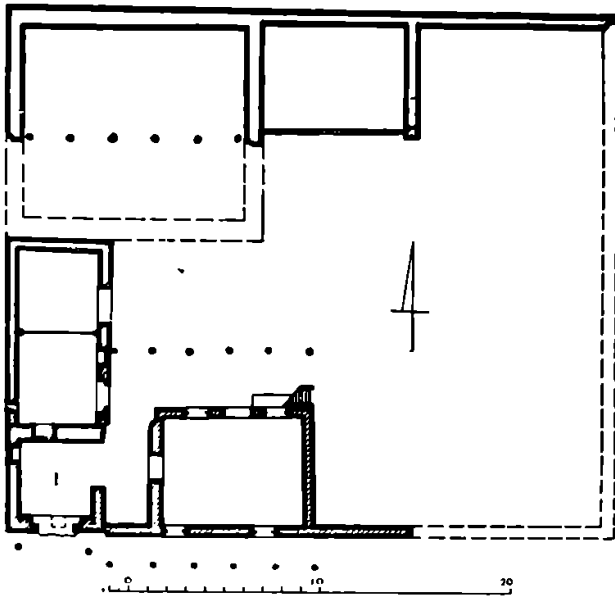
საცხოვრებელი სახლის დარბაზში შესასვლელი კარი ჩვეულებრივ ორფრთიანია და ამასთან ისეთი გაბარიტებისაა, რომ ხარებშებმული თივით დატვირთული მარხილი გაატაროს.

საცხოვრებელ ნაგებობებში შესასვლელი კარების მსგავსადაა გადაწყვეტილი გალავნის კედლებში დატოვებული ალაყაფის კარებიც, თუმცა ზომებით იგი ბევრად აღემატება საცხოვრებელი ნაგებობების კარებს. დადგენილიანების სოფ. ბარშის ციხე-დარბაზის გალავნის მთავარი ალაყაფის კარის სიგანე 2,08 მ. შეადგენს. სამეურნეო დანიშნულების ალაყაფის კარი გადმო-

ცემით უფრო განიერი ყოფილა. მთავარი კარი ორფრთიანი ყოფილა. თავდაპირველად კარის ფრთები მუხის ხისაგან ყოფილა გამოთლილი; მოგვიანებით ისინი რკინის ფრთებით შეუცვლიათ. ალაყაფის ერთი ფრთა საიმედოდ ყოფილა ჩაკეტილი და მხოლოდ აუცილებლობისას იღებოდა ხოლმე.

საინტერესოაა გადაწყვეტილი სოფ. ღენაშში ბ. ფარჯიანის გალავნიან კომპლექსში შესასვლელი მთავარი ალაყაფის კარი (კომპლექსის გენგეგმა პირველი სართულის დონეზე იხ. სურ. 8; ალაყაფის კარის აქსონომეტრიული კვეთი იხ. სურ. 9). ალაყაფის კარი აქ კოშკის პირველი სართულის სათავსის სამხრეთის კედელშია დატოვებული. ეს სათავსი აქაც საშუალებოდ დერეფნის მოვალეობას ასრულებდა და დაცვის მიზნებს ემსახურებოდა. ალაყაფის კარის სიგანე 1,85 მ-ია, სიმაღლე — 1,85 მ. კარი ორფრთიანია, იკეტება ურდულით.

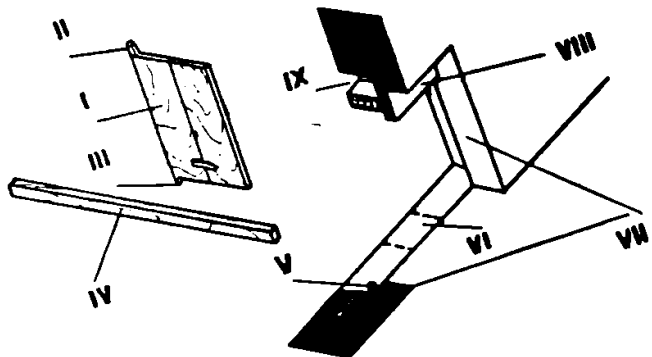
ზოგჯერ ალაყაფის კარის განსაკუთრებული გამაგრების მიზნით მის გვერდებზე ამოჰყავდათ ქვის ნახევარწრიული მასიური ბურჯები.

სურ. 8

სურ. 9

I—კარის ფრთა. II—ზედა ქუსლო. III—ქვედა ქუსლო. IV—ურდული. V—საქუსლე ზერელო. VI—ზღურბლი. VII—ნათხალები. VIII—შუბლი. IX—ნიში.

ორიგინალურადაა გადაწყვეტილი სოფ. გიგბაშში ჩარკვიანების საცხოვრებელი კომპლექსის გალავნის სამხრეთის კედელში დატოვებული მთავარი ალაყაფის კარის დაცვა. ალაყაფის კარი აქ გალავნიდან წინ გამოწეულ ჭიხურშია მოქცეული. ჭიხურის კედლებს სამი მხარისაკენ სათოფურები აქვთ, რომლებიც იცავენ ალაყაფის კარს.

მოყვანილი მაგალითები კარგად გვიჩვენებენ, რომ ძველი ნაგებობის კარების საკმაო სისქის ხის ფრთები (ზოგჯერ რკინისაც კი) მოქცეული იყო ერთი მხრიდან ქვის მასიური ჩარჩოსა (ნაოთხლები, კარის ღიობის ზედა შემკრავი ქვის ბლოკი, ზღურბლის შემადგენელი ბლოკი) და მეორე მხრიდან კი ხის არანაკლებ მასიურ ურდულს შორის. თუ კარი ორფრთიანი იყო, როგორც წესი, მისი ერთი ფრთა უძრავად მაგრდებოდა და მას მხოლოდ აუცილებლობისას აღებდნენ. მეტწილად კარის ორივე ფრთა ურდულით იყო დაკეტილი. სვანური ანდაზა 'აშგარ ყორწრ მგჳარ მეხვტა ესერ ხარ' — 'კარები ყოველთვის ღია ამოწყვეტილ ოჯახს აქვსო'¹⁴ მიგვანიშნებს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა კარის საიმედოდ დაკეტვასა და გამაგრებას ძველ სვანეთში. კარის ძალით გაღება თითქმის შეუძლებელი იყო, თუ რაიმე იარაღს არ გამოიყენებდნენ მის შესანგრევად.

გადმოცემით, სვანთა წინაპრები ნაგებობებში შესასვლელი კარების შესანგრევად საგანგებო იარაღს იყენებდნენ, რომელსაც კიკბერი (ქ. სვ.), ან ჯორჯ (ზ. სვ.) ეწოდებოდა. მას შემდეგ, რაც მომხდურები ნაგებობის კარებს მიაღწევდნენ დამცველებს უძნელდებოდათ მათი მოგერიება, რადგანაც სარკმლებიდან ძნელი იყო ვერტიკალურად ისრის სროლა. ამასთან მომხდური მოისრეები ხელს უშლიდნენ დამცველთა სარკმლებთან მოძრაობაში, მით უმეტეს, რომ ძველ ნაგებობებში, თავდაცვის ფუნქციებს საბრძოლო სართულზე დატოვებული დიდი ზომის სარკმლები ასრულებდნენ. მომხდურებს კარებთან მიღწევა საფარების (ლალ ფარარ) გამოყენებითაც შეეძლოთ. საფარად იყენებდნენ თხილის წნელებისაგან მოწეულ ძარებს, ხის ფიცრებისაგან გაკეთებულ ფართე ფარებს, წვრილი წნელების კონებს და სხვა. სწორედ ამ დროს გამოიყენებოდა კიკბერი. ის წარმოადგენდა დიდი ზომის ხის მორს. თავდაპირველად მას რამდენიმე ადამიანი იღებდა ხელში, გააქანებდა და დააჯახებდა კარებს. მოგვიანებით მორს რამდენიმე ხელკეტი გაუჩნდა. ბოლოს მორს ხერცტდნენ სამ-ოთხ ადგილას და შიგ სპეციალურად გამოთლილ ძელებს უყრიდნენ. ძელებს აქეთ-იქიდან რამდენიმე ვაჟკაცი ჰკიდებდა ხელს და დააჯახებდა კარებს. რამდენიმე დაჯახების შემდეგ კარი შეინგრეოდა და მომხდურებს სათავეში შესვლის საშუალება ეძლეოდათ. ზოგჯერ კიკბერის იმ ბოლოს, რომელსაც კარებს ურტყამდნენ, რკინის ქუდს (ბერეჟე ფაყე) უკეთებდნენ, რათა მისი მოქმედება უფრო ეფექტური ყოფილიყო.

ტერმინი კიკბერი ზემო სვანურში მისი პირდაპირი მნიშვნელობით თითქმის არ გვხვდება, მაგრამ ის შემოგვინახა ერთმა იდიომატურმა გამოთქმამ კიკბერიშ ლიბკინე — ძალდატანება, იძულება (კიკბერ ახბეკ — ძალა დაატანა, იძულებული გახდა). ენაში შემონახული ეს ჩვენება იმისი უდავო საბუთია, რომ საგანი კიკბერი-ი და მისი აღმნიშვნელი ტერმინიც ერთ დროს მთელ სვანეთში იყო გავრცელებული. ამ ტერმინის

¹⁴ ა. დავითიანი, სვანური ანდაზები, თბ., 1973, გვ. 15.

იდიომატიური ფრაზის შემადგენელ ელემენტად დამკვიდრება იმაზე მიუთითებს, რომ კიკბერი, რომელიც ახლა მეტისმეტად მარტივ საშუალებად მოჩანს, თავის დროზე ერთ-ერთი ყველაზე მრისხანე საბრძოლო იარაღი იყო ციხე-სიმაგრეებისა თუ სხვა ნაგებობების ასაღებად.

მშენებლები გარკვეული პერიოდიდან იმუშავებენ კიკბერის საწინააღმდეგო ღონისძიებებს: 1. ნაგებობაში შესასვლელ კარს ძნელად მისაღვამი მხარიდან აკეთებენ. ამას აღასტურებს სოფ. ჩაქაშის გ. ნიჟარაძის საცხოვრებელი კოშკი. აქ კოშკის პირველი სართულის სათავსში შესასვლელი კარი კლდის თავზე მოწყობილი და როგორც გადმოგვცემენ, სათავსში ამ კლდის თავზე მოწყობილი დაკიდული ვიწრო ხის აივნით შედიოდნენ. ამ შემთხვევაში კარის კიკბერით შენგრევის შესაძლებლობა გამორიცხული იყო; 2. ნაგებობაში შესასვლელი კარი მიწის დონიდან მაღლა აჰქონდათ, რაც აძნელებდა ან საერთოდ გამორიცხავდა კიკბერის გამოყენების შესაძლებლობას. მაგ.: ი. ნიჟარაძის საცხოვრებელი კოშკის პირველი სართულის სათავსში შესასვლელი კარი მიწის დონიდან 1,10 მ-ითაა მაღლა აწეული, რითაც გაძნელებული იყო კიკბერის გამოყენება მის შესანგრევად. მომდევნო პერიოდში კიკბერის საწინააღმდეგოდ კოშკებში შესასვლელი კარი თანდათან მაღლა ააქეთ. (სოფ. ბარშის დადგეშქელიანებისეულ კოშკში შესასვლელი კარი მიწის დონიდან 8 მ-ითაა აწეული). ამასთან კოშკის ქვედა ნაწილი მასიური კეთდება. კოშკში შესასვლელი კარი საცხოვრებელი სახლის დარბაზს ხის ვიწრო დაკიდული აივნით უკავშირდება, რითაც გამორიცხული იყო კარის შესანგრევად კიკბერის გამოყენების შესაძლებლობა.

საცხოვრებელი კომპლექსის განვითარების გარკვეულ ეტაპზე, კერძოდ გალავნიანი საცხოვრებელი კომპლექსის შექმნის შემდეგ, ამ კომპლექსში შემავალი კარის ანალიზი შემდეგი სახის სურათს წარმოგვიჩენს: აქ განსაკუთრებითაა გამაგრებული დაწინაურებული გვარების გალავნიან საცხოვრებელ კომპლექსებში შესასვლელი მთავარი ალაყაფის კარი. ასე მაგ.: დადგეშქელიანების კომპლექსში შესასვლელი კარის ფრთები სოფ. ბარშში რკინისა იყო. კარის თავზე მცირე ზომის სათავსი ყოფილა მოწყობილი შიდა ეზოს მხრიდან, რომელშიც საჭიროების დროს დამცველები თავსდებოდნენ და გალავნის კედელში დატოვებული ხერხელებიდან ცეცხლს უხსნიდნენ მომხდურებს. ანალოგიურად იყო დაცული სოფ. მაზერში ამართული დადგეშქელიანების საცხოვრებელ კომპლქსში შესასვლელი ალაყაფის კარიც. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სოფ. გიგბაშის ჩარკვიანებისეული გალავნიანი საცხოვრებელი კომპლექსის მთავარი ალაყაფის კარი ჭიხურში იყო გაკეთებული, რომელშიც საჭიროებისას რამდენიმე მამაკაცი თავსდებოდა მის დასაცავად. ასევე ძლიერაა გამაგრებული ფარჯიანების გალავნიან კომპლექსში შესასვლელი ალაყაფის კარი სოფ. ღენაშში, ხერგიალების კომპლექსებში შესასვლელი ალაყაფის კარი სოფლებში ლეხთავსა და ლანჩხალში და სხვა.

კიკბერით სიმაგრის აღების უძველესი ხერხი გვიანამდე შემოგვინახა წარმართობის დროინდელმა სვანურმა ხალხურმა დღესასწაულმა, რომელსაც უღელაშობ ეწოდება. ეს დღესასწაული ტარდებოდა ბალს ქვემო სვანეთში, თებერვლის პირველ ნახევარში. დღეობას ჩვეულებრივ ერთი სოფლის მცხოვრებნი ატარებდნენ შემდეგი თანმიმდევრობით: ერთ წელს ერთ მოსახლესთან იკრიბებოდნენ, მეორე წელს მეორესთან და ა. შ. ზოგჯერ ამ დღესასწაულის ჩასატარებლად 2—3 სოფელი ერთიანდებოდა ხოლმე.

დღესასწაული 4—5 დღე გრძელდებოდა. პირველ დღეს ნაშუადღევს იმ ოჯახიდან, რომელშიც დღესასწაული ტარდებოდა სამი-ოთხი ახალგაზრდა ვაჟი სოფელს შემოივლიდა და სანოვაგეს აგროვებდა. საღამოს ამ ოჯახში თავს იყრიდა სოფლის მამაკაცობა, უფრო ახალგაზრდობა. ქალები ამ ღამეს თავიანთ სახლებში რჩებოდნენ. ქეიფის შემდეგ გვიან, ვაჟები მიდიოდნენ სოფლად ნადავლის შეპაგროვებლად. მიაღებოდნენ რომელიმე ოჯახს და სახლში გამაგრებულ ქალებს თხოვდნენ კარის გაღებას. ქალებს სახლში შესასვლელი ყველა კარი ურდულით ჰქონდათ საიმედოდ ჩაკეტილი. ვაჟები ცდილობდნენ სახლში შესვლას. ქალები მათ კარგა ხანს აწვალდნენ და ბოლოს შეიძლება გაეღოთ ხოლმე კარი.

ზოგჯერ ხდებოდა ისე, რომ შინ გამაგრებული ქალები ნებით არ ალებდნენ კარებს. ასეთ შემთხვევაში ვაჟები კიკებრს იყენებდნენ, რომელიც სახელდახელოდ გამზადებულ ხელკეტგაყრილ მორს წარმოადგენდა. ვაჟები ამ იარაღით ცდილობდნენ კარების შენგრევას და თუ ამას მიაღწევდნენ, ძალით შედიოდნენ სახლში. აქ ქალებს წინასწარ ჰქონდათ მომარაგებული არყის ნახადი თხლე, ჭვარტლით შეღებილი წყალი, გამურული ჩერები და ამას ასხამდნენ თავზე ან უსვამდნენ სახეზე მომხედურთ. ყოფილა შემთხვევები, როდესაც ვაჟებს ვერ მოუხერხებიათ სახლში შესვლა და დამარცხებულნი იძულებული გამხდარან სხვა სახლს მისდგომოდნენ. ქალებისათვის სახელი იყო ის, რომ ოჯახი დაიცვეს მოძალადე „მტრის“ ხელყოფისაგან და ვაჟები მოიგერიეს.

ბევრგან ვაჟებს კარი ღია ხდებოდათ, მაგრამ შიგ შესასვლელად მაინც სიფრთხილე იყო საჭირო. ჩასაფრებული ქალები ბევრ უსიამოვნებას აყენებდნენ მათ.

სახლში შესვლის შემდეგ ხდებოდა ჯარიმების აღება და შერიგება: ვაჟები დილოცებოდნენ, ოჯახს ვაჟიანობას უსურვებდნენ და მიდიოდნენ. მათ ნადავლის სახით ძალით მიჰქონდათ ოჯახიდან ქვეშაგები. ასე შემოვი-ლიდნენ მთელ სოფელს ამ საღამოს და ბოლოს ნადავლით მიაღებოდნენ იმ ოჯახს, სადაც დღეობა ტარდებოდა. გაშლიდნენ გატაცებულ ქვეშაგებს და დილაშდგე იძინებდნენ.

დილას კვლავ ქეიფობდნენ. შუადღისათვის ვაჟები რომელიმე ოხუნჯ ჰაბუკს შეარჩევდნენ, თავზე თხის ტყავისაგან გაკეთებულ სასაცილო ქუდს დაახურავდნენ, ტანზე დათვის ტყავს ჩამოაცმევდნენ და წელზე ყავრის ხმალს ჩამოჰკიდებდნენ. მას დოღანას უწოდებდნენ. დოღანას ამოარჩევდა მოსამართლეებს და მცველებს. ამის შემდეგ ისინი სოფლის შემოსავლელად, ნადავლის შესაგროვებლად მიდიოდნენ. სოფლელები დოღანას აჯავრებდნენ, ქუდს ან ხმალს მოსტაცებდნენ და გარბოდნენ. მცველი ვაჟები დამნაშავეებს იჭერდნენ. მოსამართლეები მათ აჯარიმებდნენ. ჯარიმას ჩვეულებრივ არყით ახდევინებდნენ. ამ არაყს ან იქვე შესვამდნენ ან შეკრების ადგილზე მიჰქონდათ. მოგვიანებით ვაჟები ისევ იმ ოჯახში ბრუნდებოდნენ, სადაც დღესასწაული ტარდებოდა და იქ განაგრძობდნენ მხიარულებას.

დღესასწაულის ბოლო დღეს ვაჟების მიერ გატაცებული ქვეშაგები და სხვა ღირებულებანი თავთავის პატრონს უბრუნდებოდა.

აღწერილი დღესასწაული, ერთი მხრივ ნაყოფიერების კულტთან უნდა იყოს გენეტიკურად დაკავშირებული, რაზეც სხვაგან გვექნება ლაპარაკი, მეორე მხრივ, ის ნათლად ასახავს იმ დროის ყოფას, როდესაც მამაკაცების შე-

იარაღებული ჯგუფები თავდასხმას აწარმოებდნენ უცხო ტომებზე ნადავლის მოპოვების მიზნით. ამ დროს მათ უხდებოდათ ზემოაღნიშნული იარაღის გამოყენება, ხოლო სახლში მართოდ დარჩენილი ქალები იძულებული იყვნენ საშიშროების შემთხვევაში თითონ დაეცვათ თავი მოძალადე მტრისაგან. ამ ძველმა დღესასწაულმა ერთგვარი იმიტაციის სახით შემოგვინახა თავდასხმების დროს კიკებრის საშუალებით სიმაგრეების აღების ხერხი; ამავე დროს, შესაძლოა, იგი ერთგვარი სამხედრო ვარჯიშიც იყო, რომელსაც სვანები იყენებდნენ იმისათვის, რომ მამაკაცებთან ერთად ქალიც მზად ყოფილიყო მომხდური მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად.

დასახელებული რიტუალი აქ მოყვანილია იმდენად, რამდენადაც დამახასიათებელია სამხედრო-დემოკრატიული წყობისათვის, რომლის ჩასახვასა და განვითარებასთან ერთად ისახება და ვითარდება ხუროთმოძღვრება როგორც ხელოვნება¹⁵. სწორედ ეს წყობაა საცხოვრებელი კომპლექსის იმ ტიპის ჩასახვისა და განვითარების სოციალ-პოლიტიკური საფუძველი, რომელიც სპეციალურ ლიტერატურაში ცნობილია კავკასიის მთური საცხოვრებელი კომპლექსის სახელით¹⁶.

ჩვენ მიერ შეკრებილი და გაანალიზებული ხუროთმოძღვრულ-ეთნოგრაფიული მასალა შემდეგი სახის სურათს წარმოგვიჩენს: ა). სვანური საცხოვრებელი კომპლექსის შემადგენელი ცალკეული ნაგებობების კარი აგებულია ერთგვაროვანია, თუმცა ზომებით განსხვავდება ერთმანეთისაგან. მუხის ხისაგან გამოთლილი კარის მასიური ფრთა ან ფრთები ჩამქდარი იყო, ერთი მხრივ, კარის ღიობის ქვის მასიურ ჩარჩოსა და, მეორე მხრივ, მუხის ხისავე ურდულს შორის; ბ). კარის შესანაგრევად ძველად გამოყენებოდა საგანგებო იარაღი, რომელიც დიდი ზომის ხის ძელს წარმოადგენდა და მეტწილად ხელკეტაყრილ მდგომარეობაში იხმარებოდა. მას იღებდა რამდენიმე მამაკაცი და გაქანების შემდეგ კარს ურტყამდნენ; გ). კიკებრით კარის შელევწვის ძველი წესი გვიანამდე შემოგვინახა ბალს ქვემო სვანეთში შემორჩენილმა წარმართობის დროინდელმა ხალხურმა დღესასწაულმა „უღვლა-შობ“, რომელიც თებერვლის თვეში ტარდებოდა; დ). მოპვებული მასალა განამტკიცებს სამეცნიერო ლიტერატურაში¹⁷ ადრე გამოთქმულ მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ მთური საცხოვრებელი კომპლექსების ცალკეული ელემენტების უმთავრესა ფუნქციები ადრეული პერიოდისათვის თვალნათლივ ამჟღავნებენ თავდაცვითი ფაქტორის გადამწყვეტ მნიშვნელობას და, ამდენად, მათ კავშირს სამხედრო-დემოკრატიულ წყობასთან; ე) კიკებრისაგან თავდასაცავად რიგი მახვილგონივრული ღონისძიებანი ტარდებოდა: ნაგებობათა პირველი სართულის სათავეში შესასვლელ კარს ძნელად მისადგომი მხრისაკენ ტოვებდნენ, კოშკში შესასვლელი კარი მიწის დონიდან მაღლა აჰქონდათ; ვ). ძველი სვანური საცხოვრებელი კომპლექსის განვითარების

¹⁵ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, М., 1945, гл. 34.

¹⁶ В. П. Кобычев, А. И. Робакидзе, Основные типологии и картографирования жилища паролов Кавказа, СЭ, 2, М., 1967, гл. 28—37.

¹⁷ А. М. Калдანი, Жилые комплексы Сванети, автореферат на соискание уч. степени кандидата ист. наук, Тб., 1974; ალ. რობაქიძე, ა. ქალდანი, ქართველ მთიელთა კოშკური კულტურის ზოგიერთი საკითხი, „მაცნე“, ისტორიის... სერია, № 1. თბ., 1978.

ბოლო ეტაპზე, მას შემდეგ რაც შეიქმნა და განვითარდა გალავნიანი საცხოვრებელი კომპლექსი, ამ უკანასკნელის ალაყაფის კარის თავდაცვისუნარიანობა თვისობრივად გაიზარდა უპირველესად დაწინაურებული გვარების კომპლექსებში. განსაკუთრებითაა გამაგრებული დაწინაურებული გვარების გალავნიან საცხოვრებელ კომპლექსებში შესასვლელი ალაყაფის კარი, რაც უკვე სოციალური დიფერენციაციის სურათზე მიგვანიშნებს.

А. М. КАЛДАНИ

ДВЕРЬ В ЖИЛЫХ КОМПЛЕКСАХ СВАНЕТИ И СВЯЗАННЫЙ С НЕЙ ОБРЯД

Резюме

На территории Сванети существовало несколько разновидностей жилых сооружений и комплексов: жилая башня, дом с многоэтажной оборонительной башней, укрепленный жилой комплекс...

Анализ дверных проемов сооружений свидетельствуют о том что их форма, очертания и размеры были обусловлены интересами обороны. Дверь должна была устоять под ударами тяжелого тарана. Если особенности рельефа давали для этого возможность дверь делали с труднодоступной стороны, в других случаях поднимали ее выше уровня земли.

Ведущая роль оборонительной функции в формировании башенной культуры указывает на военно-демократические истоки этой культуры, дальнейшее развитие которой привело к складыванию различных вариантов жилого комплекса, отражающих далеко зашедшую социальную дифференциацию.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტმა

Дж. М. ШАРАШЕНИДЗЕ

ОСОБЕННОСТИ ОПЛАТЫ ТРУДА РАБОЧЕГО ПЕРСОНАЛА ГОСУДАРСТВЕННОГО ХОЗЯЙСТВА ШУМЕРА ЭПОХИ III ДИНАСТИИ УРА

Известно, что в Шумере эпохи III династии Ура (2132—2024 гг. до н. э.) происходило унификация терминов, отображавших явления экономического характера. В первую очередь это коснулось особенностей занятости рабочего персонала государственного хозяйства и оплаты труда. Определилось содержание и сформировались понятия: «рабочий день», «человеко-день», «рацион», «довольствие» и т. п. В соответствующих хозяйственных документах встречаются обозначающие эти понятия термины, которые исследователи не всегда переводят с достаточной точностью. Происходит это потому, что мы еще плохо разбираемся в содержании некоторых из них. Необходимо собрать и обработать соответствующие контексты документов: это единственный путь решения вопроса.

Сейчас мы хотим остановиться на некоторых терминах, таких, как: *á*, *sag-dub* // *sag-TAG*, *á-1/2*, *á-1/3*, *á-2/3* и т. п.

Значение термина *á*. Этот шумерский термин аккадцы переводят как *idu* «рука»¹ или *etûqu* «сила»². В хозяйственных документах он чаще употребляется в приведенном здесь его первом аккадском переводе, под которым, как видно из контекста документов, подразумевалась «ручная сила», «рабочая сила», либо цена этой рабочей силы—«оплата, довольствие». Редко, но его все же употребляли и в значении собственно «работы»³ и «рабочего дня».

Как видим, этот термин достаточно универсальный, с обширным смыслом и содержанием. В данном случае нас интересует определение содержания контекстов тех хозяйственных документов, в которых он употреблен лишь в значении «оплаты, довольствия».

Здесь же отметим, что по данным документов ясно заметно, что величина оплаты труда постоянных, закрепленных за хозяйством работников и, с другой стороны, наемных была различной. В частности, наемным работникам по деньгу выплачивали в среднем 6 сил (ок. 5,5 л) ячменя без выделения пищи. Отмечается редкое незначительное отклонение от этой величины. По деньгу оплата труда же постоянных рабочих, также без отдельной выдачи пищи, составляла 2 силе (ок.

¹ ŠL II, 334 : 2; MEA, 334; MSL II, 133, 11 5—6; III, 133 : 31—32; AHw, с. 365; CAD VII, с. 16.

² ŠL II, 334; 4; MEA, 334, MSL II, 139. 5; XII, 110 : 211; XIII, 41 : 1—4; AHw, с. 216; CAD VII, с. 157.

³ Cp. B. Landsberger, JNES VIII (19149), с. 230—231.

1,5 л) ячменя, что было равно норме дневного рациона в древнем Двуречье⁴.

Коснемся сперва некоторых имеющих конкретное содержание терминов, обозначающих оплату труда.

Шумерская бухгалтерия широко использовала термин *á-u₄*, *á-u₄-da*, *idi umi*, обозначающий «дневную оплату»⁵. Его употребляли в основном для обозначения оплаты труда наемных работников⁶. Как известно, рабочих этой категории нанимали поденно и подразумевается, что плату за наем им давали поденно. Довольствие же постоянно закрепленных за хозяйством работников этим термином не обозначалось, т. к. представителям постоянного рабочего персонала (*guguš* «рабочий мужчина», *gême* «рабочая женщина», *dumu-nita/dumu-mi* «подростки (мальчики и девочки)») ячень выписывался не поденно, а в конце каждого месяца. Месячная же оплата обозначалась соответствующим термином — *á-itu*, *idi arhi*⁷. Величина этой оплаты была различной. Несомненно, она исчислялась в зависимости от продолжительности занятости, квалификации, пола и возраста рабочего.

Засвидетельствованы случаи, когда постоянным рабочим труд оплачивали в конце года, единовременно. В таких случаях в документах употребляется термин *á-mu*, *iai šatti* «годовая оплата»⁸. Однако единовременная оплата труда в конце года — явление весьма редкое. Расчеты между администрацией хозяйства и рабочими обычно происходили в конце месяца.

Полное месячное довольствие рабочего мужчины зерном. Оплата труда рабочего мужчины, занятого в хозяйстве непрерывно в течение месяца, составляла 60 сил (ок. 50, 5 л) ячменя (*še*). По данным документов устанавливается, что гуруш, которому выписывалось такое количество ячменя, в учетных документах упоминается под несколькими терминами, имеющими идентичное значение: *guguš-sag-du*, *guguš-sag-dub*, *guguš-sag-TAG*. Рассмотрим их в отдельности.

а) Древние шумеро-аккадские словари не дают полного аккадского перевода *guguš-sag-du*. Однако, учитывая значение его составных частей, перевести термина все же можно. Вторая часть термина *sag-du*, *qaqqadu*

⁴ По этому вопросу см. Дж. М. Шарашенидзе, Наемная рабочая сила в государственном хозяйстве эпохи III династии Ура, «Вопросы древней истории», VI, Тб., 1980, с. 41—42; его же, К вопросу о дневном рационе в эпоху III династии Ура (на груз. яз., резюме на русском яз.), «Матне. Серия история...», 1979, № 4, с. 42.

⁵ MSL XIII, 134 : 41; 44 : 101; ср. MSL I, 83 : 10; IV, 59 : 807.

⁶ GDD, 487: 16. В иных случаях под этим термином подразумевались предназначенные для жертвы тому или иному божеству продукты — мука, пиво, молочные изделия, финики и животные, в основном олцы (см. Ник., II, 372 : 9; 373: 5; SAD1, 66: 5; 67, об. 13; WMAN I, 275 : 2; NST I, 44 : 12; KDD, 39 : 10; UCP IX/2 I, 93 III I; II, 7:5; BIN III, 383 : 1). В одних случаях термин *á-u₄-da* употреблен для обозначения дневного рациона находящихся в лагере военнопленных-пат-га-ак (см. CTC, 28 : 14; ср. также: CTC, 29 : 6).

⁷ MSL XIII, 43 : 78; 57 : 9; 134 : 40; ср. MSL I, 82 : 9; UET III, 1554 VI 2; 1750:3.

⁸ MSL I, 83 III 21; IX, 69 : 12; XIII, 57 : 8; 134 : 39; ср. HLC III, 135, 359, I 4.

обозначает понятие «голова»⁹. Целиком же термин переводится как «гуруш головы, возглавляющий гуруш». Это дословный перевод. По содержанию же под этим термином всегда подразумевался мужчина, получающий в конце месяца полную оплату — 60 сила ячменя¹⁰. Согласно шумерскому правилу составления учетных документов, имена гурушей получающих содержание в 60 сила, обычно писались в начале документа. Поэтому и назывался такой гуруш «гурушем, возглавляющим (документ)». В правильности подобного осмысления перевода убеждают данные аналогичного ему термина *guruš-sag-dub*.

б). Аккадское соответствие термина *guruš-sag-dub* неизвестно. Поэтому некоторые исследователи воздерживаются от его перевода¹¹.

Вторую составную часть термина *sag-dub* аккадцы переводят как *reš tuppi* «голова таблички, начало»¹². Исходя из этого, целиком термин *gurus-sag-dub* передается как «гуруш, возглавляющий, начинающий табличку»¹³. В эпоху III династии Ура он превращался в общий технический термин, под которым всегда подразумевался рабочий-мужчина, получающий определенное вознаграждение. Видимо, в эту эпоху месячное вознаграждение «гуруша, возглавляющего табличку» было настолько определено и узаконено, что его величину даже не считали нужным специально указывать в документах¹⁴.

Иногда в документах все же встречается указание на конкретное количество зерна, выданного «гурушу, возглавляющему табличку». Благодаря этому становится известно, что он получал в месяц именно 60 сила зерна. Это рабочие, занятые пивоварением (*guruš-sag-dub-lú-šim*, *guruš-sag-dub-munū-sar*) и пастухи сыков (*guruš-sag-dub-sipa-gu*)¹⁵. Од-

⁹ SL II, 115 : 143c; MSL III, 116 : 245; V, 15 : 76; VIII 2, 123 : :160.

¹⁰ *gurus-sag-dub* упоминается именно в начале документа и получает 60 сила зерна (см. HLC II. 93, 103 : 1; III, 103, 160 : 1; 105, 236 : 1; 134, 352 : 1).

¹¹ А. Оппенгейму значение этого термина не известно (unknown, см. AOS XXXII, с. 19, прим. 42). Не понятен он и А. Салопену (см. AM, с. 303). Перевод термина аналогичного содержания — *engar-sag-dub* «главный, возглавляющий табличку земледельца» Г. Саурен считает ненадежным (см. WMAH I, 39 : 1, прим. 1). А. Грегуар воздерживается от точного перевода термина, хотя справедливо считает его как обозначающим гуруша, получающего полное вознаграждение (см. AAS, 197 : 2, прим. 1—3). На это обстоятельство указывал еще А. Даймель (см. SL II, 115 : 122). Правильный лексический перевод (без комментариев) дает Т. Якобсен. Подобный термин — *sag-dub-libir* (см. UET III 1554 l 12) он переводит следующим образом: «(at the) head of the roll, old (Hands)» (см. HSS XX1, с. 223).

¹² MSL XIII, 252 : 12.

¹³ В одном из документов из Ура одна группа женщин-работниц (*gême*) упоминается как *gême-sag-dub-ba-me* «женщины-работницы, возглавляющие табличку» (см. UET III 1049, об. 11—13). Как видим, в данном случае этот термин сопровождается показателем родительного падежа-а (k), *gême-sag-dub-(b) a (k)-me*. Учитывая это обстоятельство, следует думать, что и термин аналогичного содержания и звучания — *gurus-sag-dub* в устной речи также звучал в форме родительного падежа — *guruš-sag-dub (a)*, что не всегда находило отражение в письме.

¹⁴ Ник., II, 493:2; UET III, 1346:1; 1499 l 2, об. 1 7; AAS, 197:2; TRU, 379:1.

¹⁵ Ник., II, 493:8—10.

нако в соответствующих документах опять не указывается и поэтому нам продолжает отставаться неизвестной величина месячного вознаграждения «гурушей, возглавляющих табличку» других специальностей и квалификации, таких, как кожевники (*guruš-sag-dub-ašgab*)¹⁶ и пахари (*guruš-sag-dub-engar*)¹⁷.

в). Теормин *guruš-sag-TAG* встречается лишь в нескольких документах. Поэтому трудно установить его этимологию и содержание, тем более, что неизвестно, как произносилось в данном конкретном случае понятие, обозначаемое идеограммой TAG. Приведем введение одного документа из Лагаша, в котором упоминается интересующий нас термин: ¹³ *guruš-sag-TAG* ²² *guruš-á-1/2 ukù-ilá-šè* «¹³....., ²² гуруш, получающие половинное вознаграждение, (работающие) грузчиками»¹⁸.

Опираясь на данные приведенной цитаты, можно предполагать следующее: поскольку *guruš-sag-TAG* упоминается в начале документа и оно противопоставляется рабочему-мужчине, получающему половинное вознаграждение (об этом см. ниже), имеем право считать, что под термином *guruš-sag-TAG* должен подразумеваться рабочий - мужчина, получающий полное вознаграждение, т. е. такой, который подобно «гурушу, возглавляющему табличку» (*guruš-sag-dub*), получает ежемесячно по 60 сила зерна.

Неполное месячное вознаграждение зерном рабочего-мужчины. В хозяйственной практике Шумера известны частые случаи выдачи неполной месячной оплаты. Шумерская бухгалтерия имела разработанные технические термины, отображающие соответствующее понятие. Их таблицу в свое время внесли в шумеро-аккадские словари. Вот они:

á—1/3, *šalušti idi* «треть вознаграждения»

á—1/2, *mišil idi* «половина вознаграждения»

á—2/3, *šinapat idi* «две трети вознаграждения»¹⁹.

В другом месте этого же словаря представлена, к сожалению, поврежденная, другая такая же таблица без аккадского перевода:

á—1/3

á—1/2

á—3/4

á—...

á—...

á—...²⁰.

Две эти таблицы некоторым образом дополняют друг друга. При помощи их данных доказывалось то обстоятельство, что шумерская бухгалтерия полное месячное вознаграждение (60 сила ячменя) делила на следующие части: 1/2, 2/3 и 3/4. По данным хозяйственных документов устанавливается, что были известны случаи выдачи 1/4

¹⁶ BIN III, 425:1.

¹⁷ WMAH I, 39:1; AAS, 197:1,8.

¹⁸ MOS XVI, 310:1—2.

¹⁹ MSL XIII, 57:14—16.

²⁰ Там же, 129:72—77.

части полного месячного вознаграждения. Для обозначения этого количества в шумерской письменности не было определенного графического знака. Поэтому в случае необходимости это понятие записывалось так: *á-igi-4-gál*²¹.

Термины, обозначающие вознаграждения и его части, располагались сверху вниз в зависимости от величины следующим образом:

<i>á, idu</i>	«вознаграждение, плата за труд».
<i>á—3/4, < ></i> ²²	«три четверти вознаграждения»
<i>á—2/3, šinapat idi</i>	«две трети вознаграждения»
<i>á—1/2, mišil idi</i>	«половина вознаграждения»
<i>á—1/3, šalušti idi</i>	«треть вознаграждения»
<i>á—igi-4-gál, ribat idi</i> ²³	«четверть вознаграждения»

Как указывалось выше, шумерский термин *á, idu* имел различное значение. В частности, он обозначает «рабочую силу», «работу», «вознаграждение за труд» и т. В предшленном же контексте он употреблен лишь в значении «вознаграждения за труд, довольствия». В этом еще раз можно убедиться по данным лагашских документов. Приведем заключительную часть одного из них:

III. <i>šū-nigin 75 lá l</i>	всего: 74 рабочих-мужчин, по 60 (сила)
<i>guruš 60 (sila) še</i>	ячменя (каждому),
<i>šū-nigin 180 guruš</i>	всего: 179 рабочих-мужчин, две трети
<i>á—2/3 5/3</i>	вознаграждения (каждому), 50 (сила).
<i>šū-nigin 63 lá l</i>	всего 62 рабочих-мужчин, половина
<i>guruš á—1/2 4/30</i>	вознаграждения (каждому), 40 (сила),
<i>šū-nigin 130 lá l</i>	всего: 129 рабочих-мужчин, треть
<i>guruš á—1/3 3/30</i>	вознаграждения (каждому), 30 (сила).
<i>šū-nigin 56 guruš</i>	всего: 56 рабочих-мужчин, четверть
<i>á-igi—4—gál</i>	вознаграждения (каждому) ²⁴ .

Приведем и данные другого документа аналогичного содержания:

I. <i>45 guruš 60 (sila)</i> (всего): 45 рабочих-мужчин, 60 (сила каждому),
<i>7 guruš á—2/3</i> 7 рабочих-мужчин, две трети вознаграждения (каждому).
<i>28 guruš á—1/2</i> 28 рабочих-мужчин, половина вознаграждения (каждому) ²⁵ .

В сведениях приводимого здесь первого документа все ясно и понятно: 2/3 или 1/2 представляет собой количество выданного каждому рабочему мужчине зерна. Исходя из этого ясно, что термин *á* в контекстах *á—1/2*, *á—1/3* и т. д. всегда применяется в значении «вознаграждения, довольствия, оплаты».

Во втором документе количество 2/3 или 1/2 части вознагражде-

²¹ MVN VI, 296 IV 6; 307, об. 8; ср. CUOS III, 254 VI 18.

²² Аккадский перевод неизвестен (см. MSL XIII, 129 : 74).

²³ Аккадский перевод всей фразы восстанавливаем с учетом аккадского значения *ribātum* «четверть» шумерского термина *igi—4—gál* (см. MSL V, 35 : 330; ср. MSL II, 449:66g; MSL I, 58 : 46).

²⁴ MVN VI, 296, об. III 1—5.

²⁵ HLC II, 81, 72 I 4—6.

ния конкретно не указано, однако это отнюдь не мешает, чтобы под термином *á* здесь тоже подразумевать понятие «вознаграждение». Согласно второй строке цитаты каждый из семи гурушей получает 2/3 части вознаграждения. Если составитель документа в данном случае не указывает на конкретную величину, то потому, что в этом не было необходимости. Подразумевалось, что речь идет о 2/3 от 60 сила, упоминаемой в первой строке, т. е. 40 сила.

В связи с этим хотим специально отметить следующее: под дробными числами, сопровождающими термином *á* в учетных документах всегда подразумевалась величина полного месячного вознаграждения, или 60 силе зерна. Однако конкретное число этой величины писцы обычно не указывали, поскольку это было ясно всем. Лишь изредка составители документов приводят цифру, отражающую ту или иную величину той или иной части полного месячного вознаграждения. Например, так: 6 *guruš á 2/3 40 (sila)-la* «6 рабочих-мужчин, 2/3 (части) вознаграждения — 40 (сила) каждому»²⁶. Ниже мы еще вернемся к этому вопросу.

Сейчас же хотим рассмотреть данные документов о том, какое количество зерна выдается в различных конкретных случаях тем или иным группам рабочих, получающим неполное месячное вознаграждение.

1) (*guruš*) — *á—3/4*. Конкретные сведения по величине вознаграждения, причитающегося мужчинам-рабочим этой категории, не содержатся в выявленных до сегодняшнего дня в хозяйственных документах²⁷. Лишь термин *á—3/4* засвидетельствован в древних шумеро-аккадских словарях²⁸.

2) *guruš-á-2/3²⁹*. Обычно, как ожидается, им выписывается ежемесячно по 40 сила зерна³⁰, а иногда и по 50 сила³¹.

3) *guruš-á-1/2*. В документах по большей части не указано, какое количество зерна получают гуруши этой категории³². Писцы делают это сознательно, поскольку приведенный термин *á—1/2* и без этого указы-

²⁶ HLC II, 93, 103:2; ср. HLC III, 105, 236:2.

²⁷ Следует считать, что это будет 45 сила. Случаи выдачи рабочим такого количества зерна в качестве месячного вознаграждения нами засвидетельствованы, но редко.

²⁸ MSL XIII, 129:74.

²⁹ Термин *á—2/3* и подобные ему в документах всегда сопровождаются другим термином—*guruš*. Поэтому припомним их вместе.

³⁰ HLC II, 93, 103 : 2; III, 105, 236 : 2; MVN VI, 296 III 8.

³¹ HLC III, 103, 160 : 2; 134, 352 : 2; MVN VI, 296 IV 3, V 5, VI 9, об. III 2. Часто их вносят в ведомость по выдаче вознаграждения без указания конкретной ее величины, что вызвано совершенно понятным обстоятельством (см. HLC II, 76, 62 II 17; 81, 72 I 15; Ник., II, 493 : 6; HSS IV, 13 I 10).

³² AAS, 197 : 3, 9; ITT III 2, 5060 : 1; Ник., II, 493 : 5; HLC I, 2, 379 IV 2; II, 54, 7 I 2 сл., 59, 19 III 2, IV 2; 63, 25 IV 2; 76, 62 II 3, 7, сл.; 81, 72 I 4; 85, 87 IV 13; 91, 94, IV, 15; 93, 99 : 4 сл.; III, 115, 245 I² сл.; 120, 256 IV 3; 142, 375. IV 2; YOS IV, 211 : 104; 232 : 117; CT III, 19740 : 189; MVN VI, 141 : 7, 20; 279 : 8 сл.; RTC, 402 : 2; TRU, 379 : 2; FPL, I I 23, 26, II 3 сл.; CT X, 14315 IV 9, 11, 15, 18; 21355 IV 15; 19065, об. 7.

вает на то, что эти гуруши получают по 30 сила зерна. Совместное приведение термина и соответствующего количества зерна было совершенно не обязательно. Поэтому лишь один раз в документе указано так: 5 guguš á—1/2 30 (sila)—ta «5 рабочих мужчин, половина вознаграждения—по 30 (сила) каждому»³³. Однако когда гуруши, которым причиталась половина вознаграждения, получали отличное от их обычного вознаграждения количество зерна, писец во всех случаях специально указывает это³⁴. Данное обстоятельство нам тоже понятно.

4) guguš-á-1/3. В нескольких случаях писец не указывает конкретное количество месячного вознаграждения этой категории работников—20 сила³⁵. Оно указано лишь один раз³⁶. Администрация хозяйства, как видно, в определенных случаях выплачивает гурушам, получающим треть вознаграждения, ежемесячно по 30 сила зерна³⁷. Причину этого мы попытаемся объяснить ниже.

5) guguš-á-igi—4—gál. Эта фраза встречается в документах относительно редко, а это свидетельствует о том, что количество подразумеваемых под ней гурушей должно было быть не столь уж и большим. Следует ожидать, что обычно им выдавалось, аналогично другим случаям, по четверти месячного вознаграждения—15 сила зерна. Однако такого в документах не засвидетельствовано³⁸. Где бы эта фраза ни приводилась, там же встречается специальное указание на то, что гурушам, которым выплачивают четверть вознаграждения, выдается по 30 сила зерна³⁹. Как было отмечено выше, указание на конкретную величину вознаграждения вместе с подобными терминами писец осуществлял лишь в том случае, когда приводимое количество зерна было не обычным, когда оно превышало норму, установленную для гурушей той или иной категории. И здесь, наверно, мы имеем дело со случаем, вызванным подобным обстоятельством, в частности, выдача 30 сила зерна гурушам, получающим четверть вознаграждения, должна была быть вызвана каким-то чрезвычайным обстоятельством.

³³ HLC II, 93, 103 : 3; ср. MVN VI, 296 III 9.

³⁴ Гуруши, которым выплачивалось половинное вознаграждение, иногда получали: 40 сила (см. HLC III, 103, 160 : 3; MVN VI, 296, IV 4, V 6, VI, 10, об. IV 3; 307, об. 6); 50 сила (см. HLC III, 105, 236 : 3); 60 сила (см. AT, 84, об. 19). По сведениям некоторых документов, гуруши, получающие половинное вознаграждение, распределены привратниками (см. HLC III, 142, 375 II 15; AT, 84, об. 19. В данном последнем случае привратнику, получающему половинное вознаграждение, выписано 60 сила зерна, однако, к сожалению, в документе нет никаких указаний на то, является ли эта оплата месячной или двухмесячной).

³⁵ MVN VI, 291 I 7; RTC, 402 : 3, 10, 16, 23, 28; CT X, 19065, об. 8.

³⁶ HLC II, 93, 103 : 4.

³⁷ HLC III, 103, 160 : 4; MVN VI, 307, об. 7.

³⁸ CUOS III, 254 III 31 (в данном случае мы лишены возможности установить величину месячного вознаграждения гурушу, получающему четверть оплаты, из-за повреждения соответствующего места документа).

³⁹ MVN VI, 296 IV 6; 307, об. 8.

Здесь же представим таблицу величин месячного вознаграждения рабочим-мужчинам отдельных категорий, которым выплачивалось полное и неполное месячное вознаграждение:

<i>guruš-sag-du</i>	«гуруш, возглавляющий (табличку)»	} 60 сила
<i>guruš—sag—dub</i>	«гуруш, возглавляющий табличку»	
<i>guruš-sag-TAG</i>	«гуруш, возглавляющий...»	
<i>(guruš)—á—3/4</i>	«гуруш, (получающий) три четверти вознаграждения»—40 или 50 сила ячменя	
<i>guruš—á—2/3</i>	«гуруш, (получающий) две трети вознаграждения»—40 или 50 сила ячменя	
<i>guruš—á—1/2</i>	«гуруш, (получающий) половину вознаграждения»—30 или 40, 50, 60 сила ячменя	
<i>guruš—á—1/3</i>	«гуруш, (получающий) треть вознаграждения»—20 или 30 сила ячменя	
<i>guruš—á—igi—4—gál</i>	«гуруш, (получающий) четверть вознаграждения»—15 или 30 сила ячменя.	

Основа установления различных норм месячного вознаграждения. Как видно из данных представленной таблицы, рабочих-мужчин делили на шесть групп, получающих в месяц различную величину вознаграждения. Следует выяснить вопрос о том, на каком основании осуществляла шумерская бухгалтерия деление рабочих на эти категории или, иначе говоря, почему рабочим-мужчинам выписывалась различная величина месячного вознаграждения.

Можно думать, что подразделение рабочих-мужчин на отдельные группы в данном случае происходило по возрастным признакам. Как явствует из данных документов, рабочих мужского и женского пола действительно делили на отдельные категории по возрасту, однако выделение стольких подгрупп рабочих по этому признаку, да и то в пределах одного пола, невозможно и разумеется, сделать это не попытались бы. Среди рабочих обоих полов выделяли только три возрастные группы: подростков (*dumu-nita*, *dumu-mi*), взрослых (*guruš*, *géme*) и стариков (*guruš-šu-gi₄*, *géme-šu-gi₄*)⁴⁰.

Рассмотренный нами выше материал касается лишь одной возрастной группы, в частности, взрослых мужчин, полноценной рабочей силы. На это указывает следующее обстоятельство: в документах, где речь идет о рабочих-мужчинах и выдаче им различной величины месячного вознаграждения, упоминаются также работницы-женщины, подростки (мальчики и девочки) и старики⁴¹. Правило оплаты труда этих последних было совсем иным, о чем мы скажем в свое время. Сейчас же такие данные документов помогут нам убедиться в том, что рассмотренные выше группы рабочих-мужчин относятся лишь к одной категории, в частности, к категории взрослых.

Так что же должно было лечь в основу подобной градации взрослых рабочих-мужчин? Прямые и косвенные данные документов ука-

⁴⁰ AMRS, с. 238. Отдельно выделяли детей грудного возраста (*dumu-ga*, *gaba*, *ama-gaba*), которым вместе с матерями выдавалось на питание 10 сила зерна в месяц, однако, конечно, их не вводили в категорию рабочей силы.

⁴¹ HLC II, 93, 103; III, 105. 236; 103, 160; 134. 352; SWL. I; AT. 84.

зывают, что при установлении величины месячного вознаграждения учитывалась особенность занятости рабочей силы или профессиональное мастерство. С другой стороны — и в большинстве случаев, — длительность занятости. В связи с этим последним обстоятельством отметим следующее.

В документах, где упоминаются гуруши, получающие полное вознаграждение, или «гуруши начала таблички», указано, что они в течение года ежемесячно получали указанное вознаграждение — 60 сила зерна⁴². В соответствии с этим они заняты в течение всего года. В данном случае мы имеем дело с рабочими, выполняющими одну определенную работу, в частности, с грузчиками, работающими в храмовом хозяйстве. Характер деятельности грузчиков таков, что они могут быть заняты непрерывно в течение целого года. Поэтому непрерывная занятость их не неожиданна. Понятно также, что если грузчик будет работать в течение месяца всех 30 дней, то он в конце месяца получит 60 сила зерна — из расчета по 2 сила в день. Однако в одном из документов упоминаются и такие грузчики, которые в течение всего года работали в хозяйстве того же храма, но ежемесячно им выписывалось не по 60 сила, а некоторым — 40 (= $gugu\dot{s}-\acute{a}-2/3$), некоторым — по 30 (= $gugu\dot{s}-\acute{a}-1/2$), иным — по 20 сила (= $gugu\dot{s}-\acute{a}-1/3$). и т. д.⁴³. Чем должно было быть вызвано это обстоятельство?

Выше мы указали, что в подобных случаях исключается возможность оплаты в соответствии с возрастными особенностями рабочих. Нельзя также предполагать существование различных сфер занятости, поскольку в документе определенно указано, что все рабочие, получающие различную оплату за труд, являются грузчиками. У нас остается возможность допущения лишь одного обстоятельства: часть грузчиков обязана выходить на работу ежедневно. В конце месяца каждому из представителей этой группы выдается по 60 сила зерна. Представители другой группы получали по 40 сила зерна, т. е. следует думать, что они работали лишь в течение 20 дней. Третья группа работает 15 дней и получает по 30 сила и т. д.

Это допущение сейчас кажется нам наиболее удачной попыткой для выяснения этого проблемного вопроса, и, разумеется, никак не представляется нам его окончательным решением⁴⁴. Наше допущение, возможно, некоторым образом подтверждается следующими данными документов.

Как явствует из приведенной выше таблицы, группам, получающим две трети вознаграждения, иногда выписывалось по 50 сила зерна. В случае получения такого количества вознаграждения они все же называются получающими две трети вознаграждения⁴⁵, хотя эти

⁴² HLC II, 93, 103: 1, 9—11; III, 103, 160: 1, 11—13; 105, 236: 1, 11—13; 134, 352.1 10—11.

⁴³ HLC II, 93, 103: 2—4.

⁴⁴ В одном месте И. Гельб фразу «30 $g\acute{e}m\acute{e}-sag-lag$ » и «3 $g\acute{e}m\acute{e}-\acute{a}-1/2$ » переводит следующим образом: «30 women working full-time» и «3 women working half-time» (см. AI, с. 5—6). Исследователь не дает обоснования подробного перевода (документально сейчас это никто не сможет доказать!), однако И. Гельб в качестве основы выделения отдельных групп среди рабочих одной определенной категории (что именно и интересует нас особо), считает длительность их занятости в течение месяца.

⁴⁵ HLC III, 103, 160: 2.

50 сила и не представляют собой две трети полного месячного вознаграждения. Выписывание этой категории работников 50 сила зерна, очевидно должно было быть обусловлено следующим обстоятельством: гурушам, получающим в месяц две трети вознаграждения, поручалось работать в течение двадцати дней, однако, если они работали больше, месячная норма оплаты исчислялась им из фактического количества выработанных дней.

Учет подобного момента должен лежать в основе и тех случаев, когда гурушам, получающим половинную оплату, вместо обычных 30 сила зерна иногда выписывалось по 40—50 и даже 60 сила ячменя.

Если все это так, то все же остается выяснить другой не менее сложный вопрос: почему поручалось части гурушей, занятых одним и тем же делом, работать в течение всех 30 дней месяца, а другим гурушам — лишь по 20, 15, 10 или 7 дней. При исследовании всегда остаются необъясненные, невыясненные в данный момент вопросы, решение которых можно будет осуществить лишь с течением времени. Не исключается возможность того, что в дальнейшем будут выявлены новые документы, сведения которых прольют свет на ряд таких проблем.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

См. в сборниках: „Кавказско-Ближневосточный сборник“ V, Тб., 1977, с. 199—202; VI, Тб., 1980, с. 192—195.

Дополнительно

AI— J. I. G e l b, The Arua Institution, RA 66(1972), с. 1—32.

BIN VIII— G. G. H a c k m a n, Sumerian and Akkadian Administrative Texts (Babylonian Inscriptions in the Collection of James B. Nies, VIII), New Haven, 1958.

FPL— M. L a m b e r t, «Feuille de paie» de Lagash (Epoque Ur III), RA 47 (1953), с. 141—142.

SWL— T. F i s h, A Sumerian Wage List of the Ur Dynasty, «Bulletin of the John Rylands Library, Manshester», 9(1925), с. 240—247.

Представил отдел древней истории Института истории археологии и этнографии им. Н. А. Джавахишвили АН ГССР

საკურთხეველის მოხატულობის სქემის ზოგი თავისებურება XIII საუკუნის ქართულ კედლის მხატვრობაში

საკურთხეველის მოხატულობის სქემა შუა საუკუნეების ქრისტიანული ტაძრის ფერწერული შემკულობის სისტემაში ყველაზე ნაკლებ ცვალებადია და ტრადიციულობით გამოირჩევა¹, თუმცა ცალკეულ შემთხვევებში გარკვეული მიზეზებით გამოწვეული თავისებურებებიც აღინიშნება; ეს ცვლილებები როგორც ტაძრის ხუროთმოძღვრული ტიპით, ასევე ლიტურგიული მოთხოვნილებებით, რეგიონალურ-ქრონოლოგიური და სხვა ასპექტებითაა განპირობებული.

ყოველივე ზემოთქმულის გამო საკურთხეველის მოხატულობაში არსებული თავისებურებების კონსტატაცია-ანალიზი მნიშვნელობას მოკლებული არ უნდა იყოს როგორც ცალკეული ძეგლების მხატვრული სახის შესასწავლად, ისე შუა საუკუნეების ქართული და აღმოსავლურ ქრისტიანული კედლის მხატვრობისათვის საერთო ზოგადი ნიშნების დასადგენად.

წინამდებარე წერილში შუა საუკუნეების ქართული მონუმენტური ფერწერის ორი ძეგლის — კაზრეთის სამებისა და ქობაირის მონასტრის დვთისმშობლის სახელობის ეკლესიების საკურთხეველის მოხატულობათა სქემის თავისებურებები და მასთან დაკავშირებული საკითხებია განხილული. საქმე ის არის, რომ ეს ორივე ძეგლი „ზიარების“ კომპოზიციის თავისებური, საგულისხმო რედაქციით გამოირჩევა, თუმცა თავისებურებები კაზრეთშიც და ქობაირშიც სხვადასხვა სპეციფიკური მიზეზით და ლიტურგიულ-იკონოგრაფიული ტრადიციითაა ნაკარნახები.

1. კაზრეთის სამების დიდი, დარბაზული ტიპის ეკლესია XIII ს-ის პირველი მეოთხედით თარიღდება². ტაძარი დაზიანებულია³, ამის გამო არსებული მოხატულობიდან ფერწერა ძირითადად საკურთხეველსა და სამ-

¹ აღმოსავლურ-ქრისტიანული ტაძრის საკურთხეველის მოხატულობის სქემის თავისებურებისა და ევოლუციის ძირითად ეტაპთა კვლევას კარგახანია რაც მნიშვნელოვანი ყურადღება ეთმობა; აღნიშნული საკითხისადმი მიძღვნილი ლიტერატურის საქმოდ სრული ნუსხა მოცემულია: В. Н. Лазарев, Система живописной декорации византийского храма IX—XI веков, წიგნში: «Византийская живопись», М., 1971, გვ. 108, შენ. 10. ბოლო წლებში ამ გამოკვლევებს ე. ლაფონტენ-დოზონის, ნ. ტიერის, ს. დიუფრენისა და სხვათა რამდენიმე საყურადღებო ნაშრომი მიემატა.

შუა საუკუნეების ქართულ კედლის მხატვრობაში ამ მხრივ სპეციალური კვლევა ძირითადად XI—XIV საუკუნეებს ხედა. იხ. Т. Б. Вирсаладзе, Фресковая роспись художника Микаела Маглакели в Мацхвариши, Ars Georgica, თბ., 1955, გვ. 191—193; თუმცა ძნელ-არაა ქართული ტაძრის საკურთხეველის მოხატულობის სქემის ევოლუციის ძირითადი ეტაპების დადგენა მიმოხილვით ნაშრომებსა და საგანგებო წერილებში არსებული მასალის მრხედით.

² ე. დოლიძე, კაზრეთის ხუროთმოძღვრული კომპლექსი, ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის XIX სამეცნიერო სესია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1963, გვ. 11—12; მისივე, კაზრეთის ხეობის ორი ხუროთმოძღვრული ძეგლი, „ძეგლის მეგობარი“, 20, თბ., 1970, გვ. 14—18.

³ კამარა და სამხრეთ კედელი ბოლო დრომდე ჩამოქცეული იყო. ამჟამად მოძინარეობს ძეგლის რესტავრაცია.

ხრეთისა და დასავლეთის პორტალების კამარებშია შემორჩენილი. მათგან ყველაზე სრული და შესაბამისად — მნიშვნელოვანია საკურთხეველის ფრაგმენტული სახის მოხატულობა, რომელიც ძირითადად XIII ს-ის ქართული კედლის მხატვრობისათვის ტრადიციულ სქემას იმეორებს: კონქში შესრულებულია საყდარზე მჭდომი ღვთისმშობლის ფიგურა მთავარანგელოზებითურთ. მისგან ამჟამად დარჩენილია უმნიშვნელო ფრაგმენტები — განიჩევა ღვთისმშობლის ლურჯი სტოლას და მოწითალო-მოყავისფრო მაფორიონის, ყავისფრით შესრულებული ტერფების ცალკეული დეტალები და რამდენიმე ცისფერი ლაქა სამხრეთ მხარეს გამოსახული მთავარანგელოზის ფიგურიდან. ყრმაი ესოს გამოსახულება მთლიანად დაკარგულია.

შუა რეგისტრი „ზიარების“ კომპოზიციას აქვს დათმობილი. იგი ტრადიციული წარწერის გარეშე⁴. ამჟამად არსებობს კომპოზიციის სამხრეთ ნაწილი (თუმცა, ჩრდილოეთ მხარეს რამდენიმე მოციქულის ქვედატანი გაირჩევა).

„ზიარების“ ქვემოთ საკურთხეველის ცენტრისაკენ მიმართული ეკლესიის მამების გამოსახულებებია გრაგნილებითურთ, ხოლო სარკმლის წირთხლებზე წმინდა დიაკნების — კოზმან (N) და დამიანეს (O) ფიგურები.

სარკმელს ქვემოთ შესრულებულია დიდი ზომის (დაახლ. 1.55×1.55 მ.) მანდილიონი — მაცხოვრის ზელთუქმნელი ხატი.

მოხატულობას ქვემოდან შემომსაზღვრავი საკმაოდ ფართო ე. წ. „ტიხრული“ ორნამენტი გასდევს. მსგავსი ორნამენტის სახესხვაობა ყოფს „ზიარების“ კომპოზიციას ეკლესიის მამათა რიგისაგან.

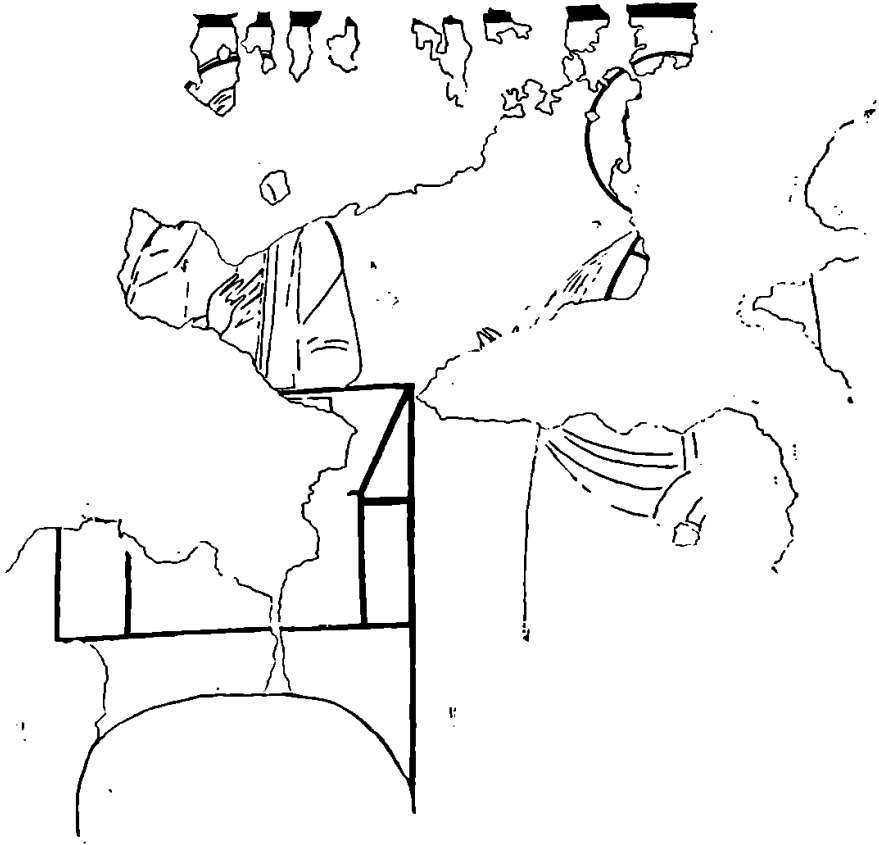
საკურთხეველის მხატვრობის აქ წარმოდგენილი სქემიდან ყურადღებას იპყრობს „ზიარების“ კომპოზიციური გადაწყვეტა (სურ. 1). ორ სახედ ზიარებისათვის ტრადიციული ქრისტეს ორი გამოსახულების ნაცვლად აქ სარკმლის ზემოთ შესრულებულია ტრაპეზი, ხოლო მის უკან — ქრისტეს ფიგურა წელამდე, მოღწეული ძლიერ ფრაგმენტული სახით — მოჩანს მისი შარავანდის ნაწილი, ყავისფრით ნაწერი თმისა და წვერის ფრაგმენტები, ცისფერი ჰიმეტიონის დეტალები. ქრისტე მკერდს წინ აღმართული მარჯვენა ხელით აკურთხებს ტრაპეზზე დალაგებულ ზიარებისათვის განკუთვნილ ნივთებს (ამათგან მხოლოდ წიგნის(?) უმნიშვნელო მონახაზია დარჩენილი), ხოლო მოხრილი მარცხენათი, რომლის მტევანი ალარ ჩანს, ტრაპეზსვე ეყრდნობა. მოციქულთა ორი რიგი სწორედ აღნიშნული ტრაპეზისა და მის უკან არსებული ქრისტეს ფიგურისაკენ მიემართება. კომპოზიციაში არაა ტრადიციული ანგელოზთა გამოსახულებები სამწერობლოებითურთ.

ამრიგად, „ზიარების“ სცენა აქ თავისებური რედაქციით, ამასთან ლაკონურობით გამოირჩევა.

რეპერტუარს გარდა, კაზრეთის სამების ტაძრის საკურთხეველის მოხატულობა, ეკლესიაში არსებული ფერწერის სხვა ფრაგმენტებთან ერთად⁵,

⁴ მსხვილი, შავი ფერით მოხატული ასომთავრული წარწერები კაზრეთში არის მოციქულთა და ეკლესიის მამების გამოსახულებებთან, ეკლესიის მამებისავე გაშლილ გრაგნილებზე.

⁵ ტაძრის ინტერიერში საკურთხეველის და პორტალების თაღებს გარდა მხატვრობის მცირე ნაშთებია შემორჩენილი ჩრდილოეთ კედელზე. სამხრეთ კედელზე მხოლოდ ერთგანაა ჩანს ფერწერის კვალი — მოხატულობის ქვემოდან შემომსაზღვრავი ორნამენტული ფრიზის უმნიშვნელო ფრაგმენტი.

სურ. 1

იკონოგრაფიული და სტილისტური ნიშნებით—მოციქულთა მონუმენტური, ამასთან დინამიკურ მოძრაობაში შესრულებული ფიგურებით, სამოსის დრაპირების ხაზთა მოქნილი და მოძრავი ხასიათით, ინტენსიური ლურჯის, ბალახისფერი მწვანის და მოყავისფრო-მოწითალოსაგან შემდგარი კოლორიტით და სხვ. XIII ს-ის პირველი მეოთხედის კედლის მხატვრობის ძეგლებთან, კერძოდ, ბეთანიისა და ახტალის ტაძრის (სამხრეთ და ჩრდილოეთ მკლავების ფერწერის პირველი ფენა) მოხატულობათა ჯგუფში ერთიანდება⁶.

2. ქობაირის სამონასტრო კოპლექსი (აწინდელი სომხეთის სსრ ტერიტორიაზე, თუმანიანის რაიონი, მდ. დებედას აუზში) აგებულია მხარგრძელთა გვარის წარმომადგენლის — შანშე მანდატურთუხუცესის მეუღლის და შანშეს შთამომავალთა მიერ XIII ს-ის მეორე ნახევრის განმავლობაში, XII საუკუნეში აქვე არსებული, დედათა მცირე, ჩანს — მონოფიზიტური საყუდარის ადგილზე⁷.

⁶ მხატვრობის შესრულებას აღნიშნულ პერიოდში ტაძრს ინტერიერში ქვის წყობის ხასიათით მოწმობს — კედლებსი ძირითადი ნაწილი, პილასტრებისა და კუთხეების გარდა, უხეშად ნათლი ქვითაა ნაგები, ხოლო ახლა თითქმის მთლიანად ჩამონგრეული კონქი და კამარა—აგურით.

⁷ მხარგრძელთა გამგებლობაში გადასვლამდე ქობაირში ერთბუნებოვანთა სავანის არსებობის ფაქტზე მიუთითებს აქ ღვთისმშობლის ეკლესიის აღმოსავლეთით არსებული მომცრო, დარბაზული ტიპის სამლოცველო, XII ს-ის ბოლო ათეული წლებით დათარიღებული სომხურენოვანი წარწერებითურთ (იხ. **გ. შ. შიკრაქიან**, **Հայաստանի վրացիներ** **არბան-ფრიდონიანი**, **სრეხან**, 1977, გვ. 169—171).

ეს მონასტერი რამდენიმე ეკლესიას, სამრეკლოს, სატრაპეზოს და იარუსებად განლაგებულ გამოქვაბულებს აერთიანებს. ხუროთმოძღვრებით, მდიდარი ქართულენოვანი ეპიგრაფიკული მასალით და კედლის მხატვრობის ნიმუშებით ძეგლის მნიშვნელობა ბევრად სცილდება ქართული ხელოვნების ისტორიის საკითხთა წრეს. მას არსებითი როლი ენიჭება საქართველო-სომხეთის კულტურულ ურთიერთობათა ისტორიის საყურადღებო მხარეების გასაშუქებლად⁸.

რაც შეეხება სამონასტრო კომპლექსში არსებულ კედლის მხატვრობას, იგი შესრულებულია მონასტრის მთავარ, ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიაში, ასევე შანშესა და მის შთამომავალთა საგვარეულო ეკვდერში, რომელიც ეკლესიაზეა მიშენებული ჩრდილოეთ მხრიდან — აქ საერო პირთა მრავალრიცხოვანი გამოსახულებებია. მოხატულობის ნაშთებია აგრეთვე მთავარი ეკლესიის ღია კარიბჭესა და სამრეკლო-სამარხში.

ღვთისმშობლის სახელობის დიდ დარბაზულ ეკლესიაში, ნაგებობის ძლიერი დაზიანების გამო (კონქის ნაწილი, კამარა და სამხრეთ კედელი კაზრეთის მსგავსად აქაც ჩამოქცეულია) კედლის მხატვრობის უდიდესი ნაწილი განადგურებულია და მსჯელობა აქ არსებული ფრესკული შემკულობის შესახებ მხოლოდ საკურთხეველის და ჩრდილოეთ კედლის მასთან მიმდებარე ნაწილზე შემორჩენილი მხატვრობის მიხედვითაა შესაძლებელი.

საკურთხეველის მოხატულობის სქემასთან დაკავშირებით უთუოდ აღსანიშნავია ქობაირის ღვთისმშობლის ტაძრის საკურთხეველში სარკმელთა განლაგების საყურადღებო და არატიპური ხასიათი — ტრადიციული სამის ნაცვლად აქ საკურთხეველს ხუთი სარკმელი ანათებს. ამის გამო აქ სარკმელთა მეორე რეგისტრია შექმნილი. საკურთხეველის განათების ამგვარი ხუროთმოძღვრული გადაწყვეტის ჩვენთვის ცნობილი ერთადერთი ანალოგი ერთაწმინდის გუმბათიანი ტაძარია (XIII ს-ის შუახანები)⁹.

⁸ სამწუხაროდ, ქობაირის მონასტერი ქართულ ხელოვნებათმცოდნეობით ლიტერატურაში ნაკლებადაა განხილული. ამ მხრივ დღემდე ერთდერთია ჯერ კიდევ 1927 წელს გამოშლილ ლ. ბელიქსთ-ბევისეული მცირე მოცულობის, არასრული და ზოგ შემთხვევაში მცდარი დასკვნების შემცველ წერილი (იხ. ლ. ბელიქსთ-ბევი, ქობერი და მისი სომხური და ქართული წარწერები, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VII, 1927, გვ. 60—73).

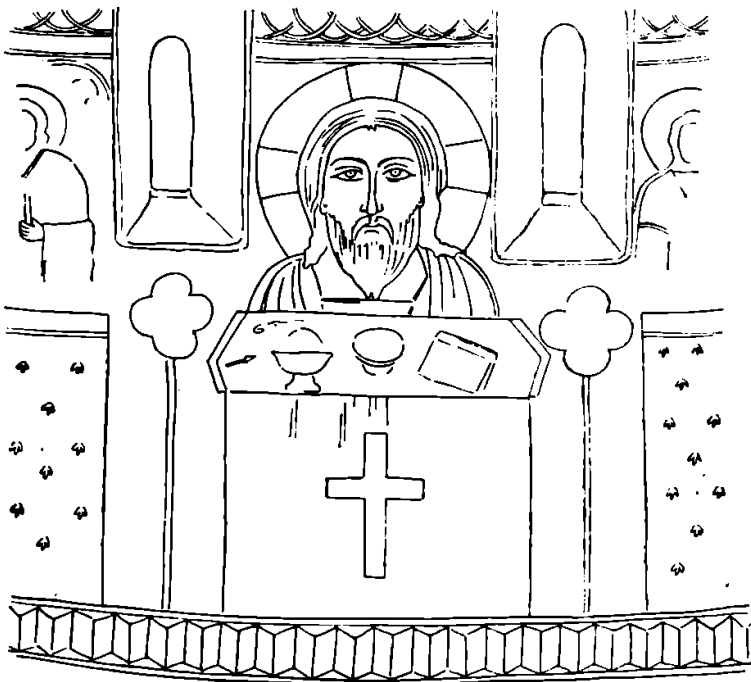
⁹ 1976 წელსათენის ბიზანტინოლოგთა XV საერთაშორისო კონგრესზე ნ. ტიერის მიერ წაკითხული მოხსენება ქობაირის მთავარი ტაძრის მოხატულობას შეიძლება. იხ. N. Thierry, *Peintures Géorgiennes Inédites de la Cathédrale de Kobayr (2e moitié du XIIe siècle)*, XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Résumés des Communications, vol. III — Art et Archéologie, Athenes, 1976, პაგინაციის გარეშე.

ქობაირის მონასტრის შესახებ არსებობს სომეხ ავტორთა რამდენიმე გამოკვლევა, სამწუხაროდ, დიდი ხარვეზებითა და პრინციპული ხასიათის უზუსტობით იხ. ზ. შ. შირაქიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 163—189; И. Р. Драмбян, Фрески монастыря Кобайр 1282 года, «Культура и искусство Византии», Краткие тезисы докладов научной конференции, Л., 1975, გვ. 12—13; მისივე, Фрески большой церкви монастыря Кобайр, в сборнике: «Кавказ и Византия», Ер. 1979, გვ. 142—154; მისივე, Фрески Кобайра, Ер., 1979.

¹⁰ ი. გომელაური, ერთაწმინდა, თბ., 1976, გვ. 23—24, ტაბ. 12, XXV₁; ავტორის აზრით, სარკმელთა განლაგების ამგვარი ხერხი უცნობია როგორც XIII ს-ის პირველი ნახევრის, ისე მომდევნო ხანის ხუროთმოძღვრებისათვის. საკურთხეველში ხუთი სარკმლის განლაგების მაგალითს (მცირედ განსხვავებულ ვარიანტს) ვხვდებით კურტანაძეულების წმ. მარინეს ეკლესიაში (XIV ს.), თუმცა აქ ზედა ორი სარკმელი ზომით მცირეა, ფასადზე წრიული ფორმით გამოდის (შესაბამისად

ცალკეულ დაზიანებათა მიუხედავად, საშუალება იქმნება მთლიანად აღდგეს საქურთხევის მოხატულობის საერთო სქემა (ტაბ. 1): კონქში განიჩევა ღვთისმშობლის სამოსისა და ძვირფასი თვლებით შემკული საყდრის ქვედა ნაწილები, ყვავილები საყდრის გვერდებზე, აგრეთვე მთავარანგელოზთა გამოსახულების ნაშთები.

კონქს ქვემოთ პურითა და ღვინით ზიარების კომპოზიციას შესრულებული. აღნიშნული სცენა თავისებურადაა გადაწყვეტილი ქობაირში: ლიტურგიის ორსავე სახეს სარკმლების ზედა წყვილს შორის მოქცეული ტრაპეზი აერთიანებს, რომელზეც ზიარებისათვის აუცილებელი საგნები დევს. ტრაპეზს უკან ქრისტეს დიდი ზომის მკერდამდე მოცემული გამოსახულებაა. ეს შთაბეჭდავი სახე ფართო ოვალთ, მსხვილი ნუშისებრი თვალებით, რკალებად გარდამავალი წარბებით და გრძელი წვერით საქურთხევის მოხატულობაში ყველაზე მძლავრი აქცენტი და მნახველის ყურადღება უპირველესად სწორედ მასზე ჩერდება (სურ. 2).

სურ. 2

აღნიშნული გამოსახულების გარდა, „ზიარების“ ორსავე კომპოზიციაში მაზიარებელი ქრისტეს ფიგურაცაა განმეორებული. სამწერობლიანი ანგელოზები, კაზრეთის სამების მოხატულობის მსგავსად, არც აქაა, თუმცა უდა-

ნაკლები სინათლის წყაროს იძლევა) და ერთგვარად დანამატის შთაბეჭდილებას ტოვებს. სარკმელთა იარუსებად ან სხვადასხვა დონეზე სიმეტრიულად განლაგების მაგალითებია ბელაინის (XIII—XIV სს.) და ჭითაზევის (VIII—IX სს., დამატებითი სარკმელები გვიანაა გაჭრილი) ეკლესიები.

ვოა — ტრაპეზს გვერდით ვერტიკალურად აღმართული მცირე ზომის სამწერობლები ამ გამოსახულებათა შემცველებია.

სარკმლებითა და ორი ღრმა ნიშით ძლიერ დანაწევრებულ ქვედა რეგისტრში ეკლესიის მამათა ფონტალურად გამოსახული ფიგურებია შესრულებული, ხოლო ქვედა გვერდითი სარკმლების ქვეშ — ასევე ეკლესიის მამათა მკერდამდე გამოსახულებებია.

საკურთხევის მოხატულობაში რეგისტრთა გამყოფ ზოლებად ქართული კედლის მხატვრობისათვის ტრადიციული „კიბისებრი“ და „ტიხრული“ ორნამენტის საკმაოდ ფართო ზოლები გამოიყენება.

ჩრდილოეთ კედლის აღმოსავლეთ ნაწილში ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი წინასწარმეტყველთა ფიგურები და ორიოდე სახის ორნამენტული ზოლი (პილასტრებზე).

თუმცა ზემოთ აღწერილი მოხატულობა, ზოგი თავისებურების მიუხედავად, ძირითადად XIII ს-ის ტრადიციული სქემის მაგალითია, თავად ეკლესიის აგებისა და მოხატვის პერიოდი კი XIII ს-ის მეოთხე-მეხუთე ათწლეულებით უნდა განისაზღვროს¹⁰, მაინც მისი შესრულების დროის შესახებ დღეისათვის მკვლევართა შორის სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს¹¹. ამის მიზეზი მოხატულობის სტილისტური მხარეა — ფართო ორნამენტული ზოლების გამოყენების გამო საკურთხევის მოხატულობის მონუმენტური ტენდენციების მატარებელ სქემაში გაბატონებული ჰორიზონტალი (ამას თვით საკურთხევის განიერი პროპორციები უწყობს ხელს), მასიური, ნაკლებად დინამიკური ფიგურების რიტმული მონაცვლეობა (როდესაც მეორდება არა მხოლოდ მოძრაობა, არამედ თითოეული დეტალიც კი), მუქ, მონაცრისფრო-მოყავისფრო ტონებზე აგებული კოლორიტი, წერის შედარებით უხეში, ნაკლებ რა-

¹⁰ ამჟამად საკამათო აღარაა აზრი, რომ ქობაირის საიანე მხარგრძელთა ხელში XIII ს-ის შუახანებში გადავიდა (იხ. **მ. მ. შ ი რ ტ ლ ა ძ ე**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 164). შესაბამისად, მისი აყვავება, აქ ქართულენოვანი ლაპიდარული და ფრესკული წარწერების, კედლის მხატვრობის შესრულება მხოლოდ ამ დროიდანაა მოსალოდნელი ე. ი. ღვთისმშობლის ტაძრის მოხატულობის ქვედა ქრონოლოგიური მიჯნა 1240/50-იანი წლებია. ეკლესიაში არსებული ფრესკული შემკულობის ზედა ზღვარი კი ნაგებობის ჩრდილოეთ ფასადზე არსებული 1276 წლით დათარიღებული წარწერიდან ირკვევა, რომელშიც სხვა ცნობებთან ერთად, შანშე მხარგრძელის ეპისკოპოსი გიორგის მიერ 1270-იან წლებში ღვთისმშობლის ტაძრის და მის კარიბჭის შეკეთების შესახებაა ლაპარაკი (იხ. **მ. მ. შ ი რ ტ ლ ა ძ ე**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 172—175).

¹¹ სამეცნიერო ლიტერატურაში ძირითადად მიღებულია ქობაირის მხატვრობის დათარიღება XIII საუკუნით. თუმცა ამ შემთხვევაშიც ავტორები წარწერების არსწორი წაკითხვისა და ინტერპრეტაციის გამო განსხვავებულ თარიღს ასახელებენ: ლ. მელქისედეგ — 1292 წელს, იხ. ლ. მ ე ლ ქ ი ს ე დ ე - ბ ე გ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 73; ლ. დურნოვო — 1263 წელს, იხ. **Л. А. Д у р н о в о**, Краткая история древнеармянской живописи, Ер., 1957, გვ. 33; მ ი ს ი ვ ე, Очерки по истории искусства Армении, М., 1979, გვ. 152; ი. დ რ ა მ ბ ი ა ნ ი — 1282 წელს, იხ. **И. Р. Д р а м б я н**, Фрески монастыря Кобайр 1282 г., გვ. 12; მ ი ს ი ვ ე, Фрески большой церкви монастыря Кобайр, გვ. 145; ნ. ტიერი კი მოხატულობას XII საუკუნის მეორე ნახევარში შესრულებულად მიიჩნევს (იხ. **N. Thierry**, დასახ. ნაშრომი). ავტორის სხვა ნაშრომებში — ჩანს აქ არსებული 1171 წლის სომხური წარწერის ძირითად საკტიტორო წარწერად მიღების დამსაზღვრებელი ფაქტორების გამო — მოხატვის თარიღად 1171 წელი დასახელებული. იხ. **N. Thierry**, La peinture médiévale Géorgienne, XX corso di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina, Ravenna, 1973, გვ. 413—418; მ ი ს ი ვ ე, L'art monumental Byzantin en Asie mineure du XI siècle au XIV, Dumbarton Oaks Papers, XXIX, 1972, გვ. 102.

ფინირებული მანერა მხატვრობაში არსებულ მაარქაიზებელ ტენდენციებზე მეტყველებს. აღნიშნული მოვლენა ახსნილი უნდა იქნას პერიოდის (XIII ს-ის მეორე ნახევრის საქართველოს კულტურული დაქვეითება, ცალკეული ფეოდალური გვარების გაძლიერება, რომლის დროსაც ერთიანი ხაზი და ახალი ნიშნები სახვით ხელოვნებაში, კერძოდ, კედლის მხატვრობაში ნაკლებად ჩანს და იგი წინა პერიოდის მონაპოვრებით სარგებლობს¹² — უფრო მეტად აღმოსავლეთ საქართველოს მონუმენტური ფერწერის ამ პერიოდის ძეგლებისათვის მახასიათებელი ეს ტენდენცია ქობაირში ყველაზე მკაფიოდ გამოვლინდა¹³) და რეგიონის (მხარგრძელთა სახელდებული მონაპირე ქვეყანა, პერიფერია) სპეციფიკით.

8. ამრიგად, ზემოთ აღინიშნა, რომ კაზრეთის სამებისა და ქობაირის ღვთისმშობლის ტაძრების საქურთხევის მოხატულობები ძირითადად XIII საუკუნის კედლის მხატვრობისათვის ტრადიციულ სქემას იმეორებს¹⁴; ამასთან ერთად, ორივე ძეგლი თავისებურებებით ხასიათდება და ეს თავისებურება „ზიარების“ სცენის კომპოზიციურ გადაწყვეტაში ვლინდება — ორივეგან ლიტურგიული მსვლელობის ცენტრს ერთი ტრაპეზი და მის უკან გამოსახული ქრისტე წარმოადგენს.

ორივე მხატვრობისათვის დამახასიათებელი ეს ნიშანი ძალზე საგულისხმოა, რადგან XIII საუკუნის (სავარაუდოა, რომ მომდევნო პერიოდისაც) ქართულ კედლის მხატვრობაში მსგავსი მაგალითი არ მეორდება.

შუა საუკუნეების ქრისტიანული კედლის მხატვრობის მრავალი იკონოგრაფიული სიუჟეტიდან „ზიარება“ ერთ-ერთი ყველაზე სრული სახით შესწავლილი კომპოზიციას¹⁵. კაზრეთში შესრულებული სცენის ანალოგიები

¹² Т. Б. Вирсаладзе, Основные этапы развития грузинской средневековой монументальной живописи, «II международный симпозиум по грузинскому искусству», Тб., 1977, გვ. 20.

¹³ შ. ამირანაშვილი მიუთითებს: „ერთადერთ ძეგლად, რომელმაც XIII ს. დამლევამდე შეინარჩუნა ძველი სამონასტრო ხელოვნების ტრადიციები, უნდა ჩაითვალოს ქობერის (სომხეთი) მოხატულობა“ (იხ. შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1971, გვ. 338).

¹⁴ ცხადია, აქ ადგილი აქვს თითოეული ძეგლისათვის დამახასიათებელ სპეციფიკურ თავისებურებებსაც; მაგალითად: უჩვეულოა ქობაირში საქურთხევის მოხატულობის ქვედა რეგისტრში მღვდელმთავართა ფიგურების ფონტალურად შესრულება (ამასთან, აქ გასათვალისწინებელია ამ დონეზე საქურთხევის ზედაპირის ძლიერი დანაწევრება სამი სარკმლითა და ორი ნიშით), რადგან ამ პერიოდის ქართულ კედლის მხატვრობაში საქურთხევის ქვედა რეგისტრში მოხატულობის სამ ან ორ რეგისტრად დაყოფისას ძირითადად ან ეკლესიის მამათა სამ-მეოთხედ ბრუნში მოცემული გამოსახულებები სრულდება (შოთაღვთისმეტყველის ამაღლების ეკლესია, ვარკია, კაზრეთი, ყინციხის მცირე ეკლესია და სხვ.), ანდა, უფრო იშვიათად, „მსხვერპლის თაყვანისცემის“ კომპოზიციის (ბერთუბანი, უდაბნოს მონასტრის ხარების ეკლესია). კონკრეტულ ღვთისმშობლის გვერდით შესრულებული ყვავილები შედარებით იშვიათი იკონოგრაფიული მოტივია და ესეც ქობაირის ტაძრის საქურთხევის მოხატულობის ერთ-ერთ თავისებურებად უნდა ჩაითვალოს, თუმცა ამ მხრივ ქობაირი ერთადერთი არაა — მსგავსი გამოსახულებები გვხვდება ბაჩკოვოს (ბულგარეთი), ვარკიისა და ბერთუბნის მთავარი ტაძრის მოხატულობებში.

¹⁵ K. Wessel, Abendmahl, Apostelkommunion, Reallexicon der Byzantinischen Kunst, Stuttgart, 1963, col. I—II, col. 239—245; მისივე, Abendmahl und Apostelkommunion, Reklingshausen, 1964; В. Н. Лазарев, Михайловские мозаики, М., 1966, გვ. 41.

„ზიარების“ იკონოგრაფიისადმი მიძღვნილ გამოკვლევებში პროსკომიდიის¹⁶ ილუსტრაციადაა მიჩნეული¹⁷. მსგავსი რედაქციები კედლის მხატვრობის ძეგლებიდან მოიპოვება ვოდოჩას (XI ს-ის პირველი ნახევარი. შესრულებულია სამსხვერპლოში), ოპრიდის წმ. სოფიოს (XI ს-ის შუაწლები — სურ. 4)¹⁸ სტუდენიკას (1235 წ. — სურ. 5)¹⁹, ლესნოვოს (1341—1348 წწ.)²⁰ მონუმენტებში, ხოლო ხელნაწერთა ილუსტრირებისას ამგვარი კომპოზიციები ცნობილია ბრისტოლის X ს-ის დასასრულით—XI ს-ის დასაწყისით დათარიღებულ ფსალმუნში (ბრიტანეთის მუზეუმი, Add.—40731, ფ. 53r)²¹ და კონსტანტინოპოლის XI ს-ის

სურ. 3

¹⁶ პროსკომიდია (ბერძნულიდან — *προσκυμιδή* — მიტანა) ანუ კვეთა — ქრისტიანულა ლიტურგიის პირველი ნაწილი, ზიარების წინ ევქარისტული პურისა და ღვინოს დამზადების პროცესი. ამ დროს ხდება სეფისკვერიდან ნაწილთა ამოღება, წარმოითქმის ლოცვა. იხ. The Oxford Dictionary of the Christian Church, edited by F. L. Cross, London, Oxford University Press, 1958, გვ. 1114—1115; H. I. Schulz, Die Byzantinische Liturgie, Freiburg-Breslau, 1964, გვ. 113—118, 131, 167—164.

¹⁷ A. Grabar, Un rouleau liturgique constantinopolitain et ses peintures, Dumbarton Oaks Papers, VIII, 1951, გვ. 174; T. Welmanns, Les Fresques de l'église de la Vierge à Kincvisi (une image unique de la Communion des Apôtres), Cahiers Archéologiques, XXVIII, 1978, გვ. 151.

¹⁸ V. J. Djurič, Byzantinische Fresken in Jugoslawien, Belgrad, 1976, გვ. 10, ტაბ. III.

¹⁹ R. Hamman-Mac Lean, Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Macedonien, Giessen, გვ. 309—314, ნახაზი გვ. 313-ზე.

²⁰ G. Millet, La peinture du moyen âge en Yugoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro), fasc. IV, texte et préparation par T. Velmanns, Paris, 1969, pl. 6(13). ამ გამოცემის შესახებ აღბრუნებით მითითებულია: «Cette image est en réalité un complément, ou autre version de l'Amnos et du Melismos, puisqu'elle illustre également cette formule proprement liturgique du Christ «sacrifiant et sacrifié». ლესნოვოში, ავტორების მითითებით: „ამ გამოსახულების სიმბოლური შინაარსი საკმაოდ რეალისტური ფორმებითაა გამოხატული“ (იხ. G. Millet, დასახ. ნაშრომი, გვ. XIII—XIV).

²¹ S. Dufréne. L'illustration des psautiers grec du moyen âge, Paris, 1966, გვ. 57, ტაბ. 50. ბრისტოლის ფსალმუნის მითითებულ ხელნაწერში ეს კომპოზიცია ილუსტრაციაა ფსალმუნის ტექსტისა: „განიცადეთ და იხილეთ რამეთუ ტკბილ არს უფალი; ნეტარ არს კაცი, რომელი ესავეს მას“ (ფსალმუნი XXXIII, 9). ამავე სტროფის ილუსტრაციად ათონის ფსალმუნში გვ. 61 (IX ს. დასასრული) შესრულებულია ორ სახედ ზიარების კომპოზიცია (ფ. 37r.) ცენტრში, ტრაპეზს უკან გამოსახული ქრისტეთი, რომელიც მარჯვენაით საზიარებელ პურს აწვდის მოციქუ-

ლიტურგიულ გრაგნილში (იერუსალემის ბერძნული პატრიარქატი Stauro-109—სურ. 3)²². ყველა ზემოთჩამოთვლილი კომპოზიცია, მკვლევართა აზრით, პირველ რიგში საყურადღებოა იმით, რომ ისინი შედარებით უმნიშვნელო ცვლილებათა საშუალებით ლიტურგიის უფრო დეტალური ილუსტრაციის მაგალითს იძლევიან²³.

კაზრეთსა და მის ანალოგებად მოხმობილ ძეგლებში არსებული ამ სიუჟეტის გაჩენის ახსნა პროსკომიდის რიტუალის ილუსტრირებით მტკიცე დასაბუთებას და დეტალურ ლიტურგიულ-იკონოგრაფიულ კვლევას მოითხოვს. მაგრამ ამ კვლევის შედეგებისაგან დამოუკიდებლად ცხადია, რომ კაზრეთის საკურთხეველის მოხატულობის მეორე რეგისტრში შესრულებული კომპოზიცია „ზიარების“ ერთი იშვიათი იკონოგრაფიული რედაქციის მაგალითია.

გაცილებით უფრო რთულია ქობაირის ღვთისმშობლის ტაძრის საკურთხეველში „ზიარების“ კომპოზიციის საკითხი—მისი სპეციფიკური ხასიათი რამდენიმე მიზეზით უნდა იყოს განპირობებული:

ა) საკურთხეველის ხუროთმოძღვრული გადაწყვეტა — მხატვრობის სქემის ტრადიციული, განმსაზღვრელი წინაპირობა, ორივე ძეგლში — კაზრეთში და ქობაირშიც მნიშვნელოვან წილად განსაზღვრავს არამხოლოდ „ზიარების“, არამედ მთელი მოხატულობის კომპოზიციური აღნაგობის სპეციფიკას.

კაზრეთში საკურთხეველის ერთი სარკმლის ოსტატური გამოყენებით აგებულია არაჩვეულებრივად გაწონასწორებული კომპოზიცია მკაფიოდ გამოყოფილი სიმეტრიის კომპოზიციურ-იდეური ღერძით. რომლის ძირითადი კომპონენტი, კონქში შესრულებულ ღვთისმშობლის გამოსახულებასა და სარკმლის ქვემოთ არსებულ მანდილიონთან ერთად, სწორედ საკურთხეველის ცენტრში შესრულებული ტრაპეზია და ქრისტეს ფიგურა (სარკმლის ზემოთ ორი ტრაპეზის შესაბამისად ქრისტეს და ანგელოზთა ორ-ორი გამოსახულების შესრულება აგრერივად ვერ გადაწყვეტდა ამ ამოცანას).

ქობაირში საკურთხეველის ხუროთმოძღვრული აღნაგობისათვის მხატვრობის კომპოზიციური დაქვემდებარება უფრო თვალსაჩინოა — მეორე რეგისტრში არსებულმა დამატებითმა ორმა სარკმელმა ბუნებრივია, წინდაწინვე განაპირობა აქ მოხატულობის სქემის თავისებური კომპოზიციური გადაწყვეტა²⁴, რაც, უდავოა, ზედმიწევნით განხორციელდა კიდევ (ამავე დროს, რამდენაღმე მოულოდნელი ჩანს აქვე, მხატვრობის ზოგიერთი ნაწილის არატექტონიკური ხასიათი; მაგალითად: პურიო ზიარების სცენაში მოციქულთა რიგის ბოლო ფიგურა საკურთხეველიდან ბემაზე გარდამავალ საფეხურზეა შესრულებული, მის წინა ფიგურის თავისა და შარავანდის ზედა ნაწილი კაპიტელზე გადადის, ხოლო მოხატულობის ქვედა რეგისტრში, სამხრეთ სარკ-

ლებს, ხოლო მარცხენათი — საზიარებელ ღვინოს (იხ. В. Н. Лазарев, История Византийской живописи, т. I, М., 1947, გვ. 73; ილუსტრაციისთვის იხ. S. Dufrénoy, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 5).

²² A. Grabar, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 10.

²³ T. Velmans, დასახ. ნაშრომი, გვ. 153.

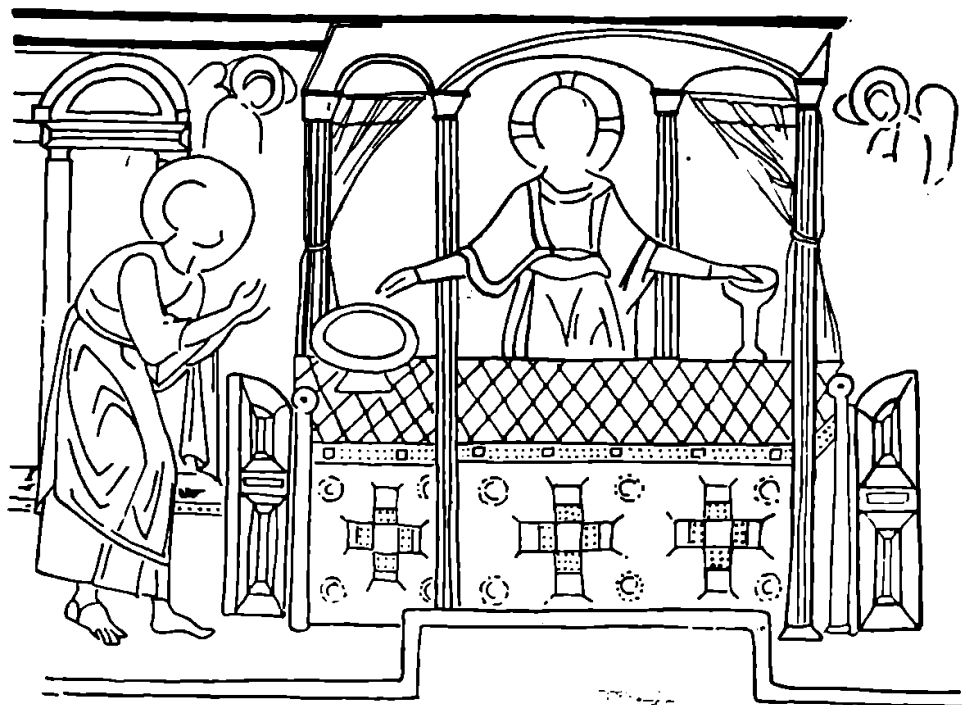
²⁴ ქობაირში ტრაპეზის და ქრისტეს გამოსახულების შესრულებას სარკმელთა ზედა ორი რიგის შექმნით ხსნის ი. დრამპიანი. იხ. И. Р. Дрампиан, Фрески большой церкви монастыря Кобайр, гв. 146—147.

მელს და ნიშას შორის არსებული კირილე ალექსანდრიელის გამოსახულება ნაწილობრივ სარკმლის წირთხლზე ექცევა²⁵).

ბ) ზუროთმოძღვრული თავისებურებებით განპირობებული გამოსახულების შექმნას, ჩანს, ქობაირში რამდენიმე ტრადიციული იკონოგრაფიული თემის გადაზრება, ინტერპრეტაცია უდევს საფუძვლად:

1. XII საუკუნის შუახანებში აღმოსავლურ-ქრისტიანულ კედლის მხატვრობაში ჩნდება ახალი ლიტურგიული კომპოზიცია — „მსხვერპლის თაყვანისცემა“²⁶ — თავისი არსით ზიარებასთან ძლიერ ახლო მდგომი სიმბოლური ხასიათის თემა.

„მსხვერპლის თაყვანისცემის“ სცენა ტრადიციულად საკურთხეველის ქვედა რეგისტრს იკავებს. კომპოზიციაში ორივე მხრიდან ეკლესიის მამათა პროცესია ტრაპეზისაკენ მიემართება. ტრაპეზზე წმინდა მსხვერპლის — ქრისტეს ფიგურა ან მსხვერპლის მიმანიშნებელი სიმბოლოები (ზოგჯერ

სურ. 4

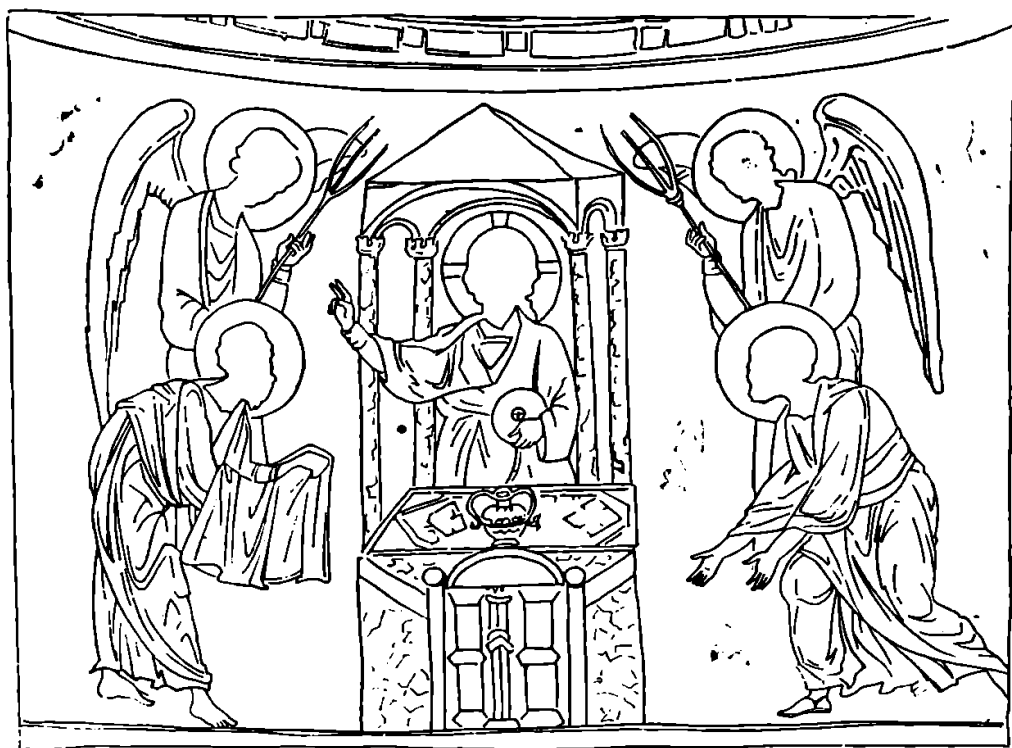
²⁵ И. Р. Драммян, Фрески Кобайра, таб. 5-7, 10.

²⁶ ამ კომპოზიციის შესახებ იხ. S. Dufrenne, L'enrichissement du programme iconographique dans les églises byzantines du XIIIe siècle, «Symposium de Sopoćani» — 1965, Beograd, 1967, გვ. 35—38; Г. Бабич, Христолошке расписе у XII веку и појава нових сцен у апсидальном декору византиских цркава, Зборник за ликовне уместности, № 2, Нови Сад, 1966, გვ. 9—31; მისივე, Les discussions christologiques et le decor des églises byzantines au XIIe siècle, Frühmittelalterliche Studien, 2, 1968, გვ. 368—389; R. Hamann-MacLean, დასახ. ნაშრომი, გვ. 137—139, 147—150.

სცენის ცენტრში გამოისახება ჰეტიმასია — საყდარი განმზადებული ანგელოზებითურთ)²⁷.

XIII საუკუნეში ეს სიუჟეტი ფართოდ ვრცელდება, ხოლო XIV საუკუნიდან იგი ტრადიციული ხდება საქურთხევის მხატვრობის სქემისათვის (ეს განსაკუთრებით ითქმის ბერძნულსა და სლავურ მოხატულობებზე).

ქართულ კედლის მხატვრობაში „მსხვერპლის თაყვანისცემა“ პირველად ბერთუბნის მონასტრის მთავარი ტაძრის მოხატულობაში (XIII ს-ის დასაწყ-

სურ. 5

ყისი). ჩნდება²⁸. აღნიშნული კომპოზიციის მეორე მაგალითს ასევე გარეჯის მრავალმთის სამხატვრო სკოლა გვაძლევს, კერძოდ — უდაბნოს ხარების ეკლესიის მხატვრობა (დაახლ. 1280 წ.)²⁹. XIV ს-ის მოხატულობები სორში³⁰, წა-

²⁷ В. Н. Лазарев, Фрески Старой Ладуги, М., 1960, გვ. 23—27.

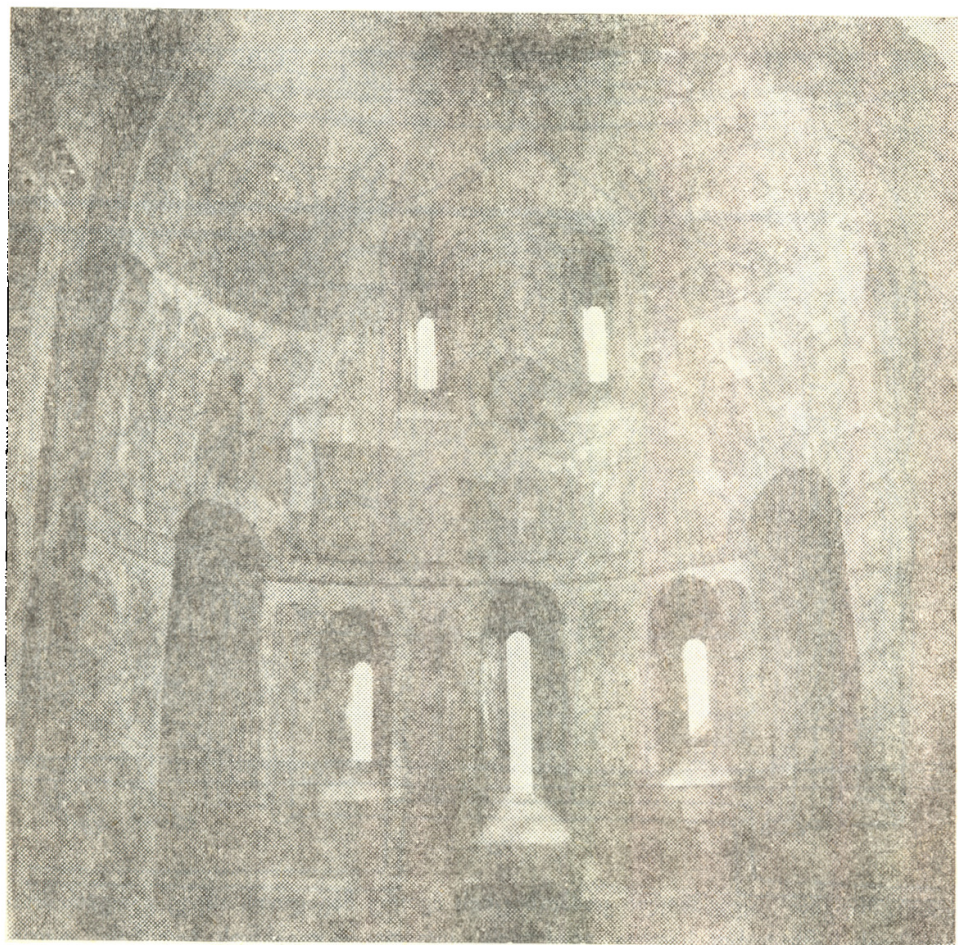
²⁸ Г. Н. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид-Гареджи, Тб., 1948, ტაბ. 100.

²⁹ გ. ალიბეგაშვილი, უდაბნოს ხარების ეკლესიის მოხატულობა, ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის VI სამეცნიერო სესია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1951, გვ. 15—16.

³⁰ შ. ამირანაშვილი, დასახ. ნაშრომ., გვ. 335.

ლენჯიხაში³¹, ლიხნეში³², ლასურიძეთა ეკლერში (საფარა)³³, ზმ პერიოდის და მოგვიანო ხანის სხვა ძეგლები იმის მიმანიშნებელია, რომ ეს თემა ქართული ტაძრის საკურთხეველის მოხატულობისათვისაც საყოველთაოდ გავრცელებულ და პოპულარულ იკონოგრაფიულ სიუჟეტად იქცა.

„მსხვერპლის თაყვანისცემის“ თემა ლოგიკურად ნათელსა ჰყენს და ავსებს „ზიარების“ კომპოზიციას — აქ გამოსახული მსხვერპლი ან მისი შემცვლელი სიმბოლური ბარძიმი და ფეშხუმი სწორედ უშუალო მინიშნებაა საზიარებელ ღვინოსა და პურზე, როგორც ქრისტეს სისხლსა და ხორცზე.

ტაბ. I

³¹ И. Лордкипанидзе, Стенная роспись в Цаленджиха. Художник — Кир Мануил Евгеник, II международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1977; გვ. 4.

³² Л. Шервашидзе, Стенная роспись Лыхненского храма, II Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1977, გვ. 3.

³³ Д. П. Гордеев, Отчет о поездке в Ахалцихский уезд в 1917 году; росписи в Чуле, Сапаре и Зарзме, «Известия КИАИ», I, Петроград, 1923, გვ. 53)

ქობაირის ღვთისმშობლის ტაძრის საკურთხეველში, მეორე რეგისტრის ცენტრში შესრულებული ტრაპეზი, ზიარებისათვის აუცილებელი ნივთები და ტრაპეზს უკან ქრისტეს გამოსახულება — „მსხვერპლის თაყვანისცემისა“ და „ზიარების“ კომპოზიციითა გაერთიანების მაგალითი უნდა იყოს (ამასთან, ეკლესიის მამათა ქვედა რეგისტრში არსებულ გამოსახულებებთან ყოველგვარი იდეურ-კომპოზიციური კავშირის გარეშე), რომელშიც ქრისტეს ფიგურა მსხვერპლის სახიერი გამოხატულებაა, საზიარებელი ნივთები — სიმბოლური და, ამავე დროს, ისინი აქ არსებული ლიტურგიული პროცესისათვისაცაა განკუთვნილი.

თუკი ეს გაერთიანება რაიმე კომპოზიციური მოსაზრებებით მოხდა, ე. ი. თუ ქობაირში განსაზღვრული იყო „მსხვერპლის თაყვანისცემის“ ცალკე გამოსახვა — იგი კვლავ ხუროთმოძღვრული გადაწყვეტით უნდა იყოს გამოწვეული: ზემოთაც აღინიშნა, რომ ქვედა რეგისტრში არსებული სამი დიდი სარკმელი და ორი ნიშა იმდენად ანაწევრებს კედლის ზედაპირს, რომ აქ არა-თუ ვრცელი კომპოზიცია (ამ შემთხვევაში „მსხვერპლის თაყვანისცემა“), ეკლესიის მამათა ცალკეული, ფრონტალურად გამოსახული ფიგურებიც ვერ თავსდება.

II. XIII ს-ის ქართულ მოხატულობებში კვლავ შენარჩუნებულია სარკმლის ქვემოთ მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატის გამოსახვის ტრადიცია³⁴ (მრავალ ძეგლთა შორის ერთ-ერთი მაგალითი კაზრეთის ზემოთაღწერილი და ქობაირის მონასტრის ეკვდერის მოხატულობაა). მომდევნო პერიოდში მანდილიონის შესრულების ადგილი იცვლება — გამოსახულება ზემოთ, კონქის საკეჭში (XV ს-ის დასაწყისში), ხოლო შემდგომ ეკლესიის კამარაზე გადადის — სარკმლის ქვემოთ კი იგი აღარ გვხვდება³⁵.

უდავოა — XIII ს. შუახანებში შექმნილი მხატვრობის ოსტატი იცნობს ამ იკონოგრაფიულ ტრადიციას. ცენტრალური სარკმლის ქვემოთ ადგილის უქონლობამ (სარკმლის ქვედა კიდე და მხატვრობის შემომსახვრავ ორნამენტულ ფრიზს შორის ვიწრო ზოლია დარჩენილი, რომელზედაც მცენარეული მოტივია შესრულებული) შესაძლოა აქ ერთ-ერთი განმსაზღვრელი როლი შეასრულა ქრისტეს გამოსახულების ზემოთ გადატანაში, ოღონდაც, არა მანდილიონის ტრადიციული ფორმით, რადგან მისი ფიგურა ქობაირში მკერდამდეა შესრულებული. ქრისტეს ამგვარი სახის წარმოდგენა, ჩანს, განსაზღვრა „მსხვერპლის თაყვანისცემისა“ და „ზიარების“ სცენათა შერწყმამ, რომელმაც ტრაპეზს უკან არახელთუქმნელი ხატის, არამედ წმინდა მსხვერპლის უფრო მკაფიოდ მისანიშნებლად უშუალოდ ქრისტეს ფიგურის შესრულება განაპირობა.

ქობაირის ღვთისმშობლის ეკლესიის მოხატულობის ძირითადი ნიშანი — წინა ეპოქის ტრადიციებისადმი ერთგულება — აღნიშნული ვარაუდის დამადასტურებელია.

ამავე დროს, მანდილიონის ტოპოგრაფიის ზემოთ განხილული ცვლილებების თანახმად, შესაძლოა აღნიშნული გამოსახულება ერთ-ერთი პირველი, ამასთან ნაწილობრივ სახეშეცვლილი მაგალითი იყოს ხელთუქმნელი ხატის

³⁴ ელ. კაელელაშვილი, ლეხთაგის მოხატულობის ქტიტორული პორტრეტები, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1980, № 1, გვ. 186.

³⁵ იქვე.

7. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1981, № 4

თანდათანობითი გადანაცვლებისა კონქის საჰექსა და შემდგომ — დარბაზის კამარისაკენ.

კაზრეთისა და ქობაირის მხატვრობაში არსებული იკონოგრაფიული და კომპოზიციური თავისებურებების განხილვის დასასრულს უნდა აღინიშნოს — მსგავსი მოვლენა გამონაკლისი არაა XIII ს-ის ქართული მონუმენტური ფერწერისათვის³⁶. საკურთხევლის მოხატულობის სქემის თავისებურება ყინცეისის მცირე, ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიაში (გვიანი (XIII ს.)³⁷ ზემოთგანხილულ ორ ძეგლთან ერთად განუწყვეტელი ძიების იმ პროცესზე მიუთითებს, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ქვეყნისათვის რთული პოლიტიკური და კულტურული ვითარების პირობებში³⁸.

3. Н. СХИРТЛАДЗЕ

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ СХЕМЫ АЛТАРНОЙ РОСПИСИ В ГРУЗИНСКОЙ МОНУМЕНТАЛЬНОЙ ЖИВОПИСИ XIII В.

Резюме

Фрагментарно сохранившиеся фрески двух памятников грузинской монументальной живописи XIII в. в Казрети (в бассейне р. Машавера) и большой церкви монастыря Кобайр (ныне на территории Туманянского района Армянской ССР) характеризуются своеобразным решением схемы росписи алтаря.

Речь идет о композиционных изменениях в сцене «Причащения Апостолов» под двумя видами, где в центре литургического шествия помещены трапеза и за ней — фигура Христа. Вместе с тем, эти две композиции не являются полностью идентичными: в Казрети в результа-

³⁶ საკურთხევლის მოხატულობაში, ორ სახედ ზიარების კომპოზიციებს შორის, სცენის ან ცალკეული გამოსახულების შესრულება უცხო არაა ქართული ეკლესიის მხატვრობის სხვადასხვა ეპოქის ძეგლებისათვის. უბისში ზიარების კომპოზიციებს შორის „საიდუმლო სერობა“ გამოსახული (იხ. შ. ამირანაშვილი, უბისი, ტფ., 1930, ტაბ. XXIII), ხოლო ტაბაკინში (XVI ს-ის პირველი მეოთხედი) — ღვთისმშობელი ყრმითურთ (იხ. ი. [Мамаяшвили, Народная струя в грузинской монументальной живописи, «I» Международный симпозиум по грузинскому искусству», Тб., 1977, გვ. 4) საინტერესოა, რომ ტაბაკინს ამ მხრივ ანალოგი მოეპოვება ფეოდოსიაში, წმ. სტეფანეს ეკლესიის მოხატულობაში (აღრეული XIV ს.). იხ. О. И. Домбровский, Фрески средневекового Крыма, Киев, 1966, გვ. 64, სურ. 30.

³⁷ ყინცეისის დარბაზული ეკლესიის მოხატულობაში აღნიშნულ იკონოგრაფიულ თავისებურებებს განიხილავს ტ. ველმანსი (იხ. Т. Velmans, დასახ. ნაშრომი, გვ. 147—161). ავტორი მცდარად ათარიღებს ამ მოხატულობას XV ს-ის დასაწყისით.

³⁸ ნაშრომი დასაბუქდად იყო ჭადაცემული, როდესაც გამოქვეყნდა ნ. ტიერის წერილი ქობაირის მონასტრის მთავარი ტაძრის მოხატულობის შესახებ. N. Thierry, Les peintures de la Cathedrale de kobayr (Tachir), Cahiers Archéologiques, T. XXIX, Paris, 1981, გვ. 103—121. ავტორი სხვა საკითხებთან ერთად მოკლედ ჩერდება ჩვენთვის საყურადღებო თავისებურებებზეც. ამ მხრივ გაკეთებული მისი დასკვნების აქ გათვალისწინება, სამწუხაროდ, ვერ მოხერხდა. ნ. ტიერის დასახელებულ ნაშრომს ეხება ჩვენი წერილი, რომელიც თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომებში იბეჭდება.

те изменений создана одна из редких редакций Евхаристии, встречающихся и в некоторых других памятниках монументальной живописи и в миниатюрах, и именуемая в научной литературе иллюстрацией Проскомидии. В Кобайре же оставленная почти без изменения традиционная схема «Причащения» дополнилась изображениями трапезы и погрудного Христа, что было продиктовано, главным образом, своеобразием архитектурного решения алтаря (вместо трех — пять окон, размещенных двумя регистрами). К тому же, это явилось своеобразным синтезом тем «Поклонения жертве» и «Убруса» со сценой Евхаристии.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აკადემიკოსმა ე. ბერიძემ

ღავით პაიპაჰი

იმპერატორ ფრიდრიხ III-ის წერილი საქართველოს მეფე გიორგი VIII-სადმი

კონსტანტინოპოლის ოსმალთა ხელში ჩაეარდნამ დამპყრობლური ჟინით შეპყრობილ სულთან მეჰმედ II-ს გზა გაუხსნა უშუალოდ ევროპის კონტინენტისაკენ, რამაც ევროპის ზოგიერთი სახელმწიფო სერიოზული საფრთხის წინაშე დააყენა. ამას გარდა დასავლეთ საქრისტიანოს მიერ „მეორე რომის“ დაკარგვამ რომის პაპის ავტორიტეტს საგრძნობი ზიანი მიაყენა. ამიტომაც 1453 წლიდან მოყოლებული პაპები ცდას არ აკლებდნენ და მთელს ქრისტიანულ სამყაროს ჯვრის აღსამართავად მოუწოდებდნენ. მაგრამ ამ დროს არც რომის პაპს ჰქონდა წინანდებული ავტორიტეტი, რომ მის სიტყვას რაიმე რეალური შედეგი მოჰყოლოდა, არ იყო ის ეკონომიკური პირობები და არც ის სულიერი განწყობილება, რითაც თავის დროზე ჯვაროსნული ლაშქრობები სულდგმულებდნენ.

1458 წლიდან სამოციქულო ტახტზე პიუს II-ს ეხედავთ, რომელმაც მთელი თავისი პონტიფიკატი ჯვაროსნული ლაშქრობის ორგანიზების იდეას შეაღია. 1459 წელს მან ქ. მანტუაში ყრილობა მოიწვია, რომელიც მიზნად კათოლიკე ხელისუფალთა შეკავშირებას ისახავდა. მაგრამ პაპმა საწადელს ვერ ნიაღწია. უფრო მეტიც, ყრილობაზე თავი იჩინეს იმ წინააღმდეგობებმა, რომლებიც იმდროინდელი ევროპის დღის წესრიგში იდგა.

პიუს II არ დაკმაყოფილებულა მხოლოდ დასავლეთ ევროპის გაერთიანების იდეით. ანტიოსმალური კავშირის შეკვრის მიზნით იმავე წელს მან საქართველოსა და აღმოსავლეთის რიგ სხვა ქვეყნებში მინორიტეტის წესის ფრანცისკანელი ბერი ლუდოვიკო ბოლონიელი მიავლინა. ბერმა შეძლო დაკისრებული მისიის შესრულება, აღმოსავლეთი დაირაზმა. ანტიოსმალური კავშირი შეკრეს: საქართველოს მეფე გიორგი VIII-ემ, ტრაპიზონის კეისარმა დავით კომნენოსმა, სამცხის ათაბაგმა ყვარყვარე II-ემ, თეოტრაქტიანთა (აყ-ყოიუნლუ) სახელმწიფოს გამგებელმა უზუნ ჰასანმა, მცირე ანუ კალიკიის სომხეთის ბატონმა ურთუბეკუშმა, სამეგრელოს მთავარმა ლიპარტ დადიანმა (ბედიანმა), იმერეთის ერისთავმა ბაგრატმა, მამია გურიელმა, სინოპის ბატონმა კასტამინუს ისმაელ ისფენდიარ ოღლუბეიმ, ფაბია ან რაბია ანაკოფიის მთავარმა, ყარაჰანის ბატონმა¹. ამას გარდა ლუდოვიკო ბოლონიელს აღმოსავლეთის მღვდელმთავარიც შეუკავშირებია: ანტიოქიის სამი პატრიარქი (1. აღმოსავლეთ-ბერძნული ეკლესიის, 2. მარონიტების, 3. სომეხთა, ბაბილონელთა და ქალდეველთა პატრიარქი), ალექსანდრიის იაკობიტი პატრიარქი, იერუსალიმის მართლმადიდებელი პატრიარქი და საქართველოს კათალიკოსი². სამწუხაროდ, გაურკვეველია, თუ რა ხასიათის კავშირი დამყარდა ამ პატრიარქებს შორის.

პაპის ანტიოსმალურმა გეგმებმა საქართველოში იმდენად დიდი გამოხმა-

ურება პოვეს, რომ გიორგი მეფემ და ყვარყვარე ათაბაგმა ლუდოვიკო ბოლონიელს ელჩები გააყოლეს. აქვე მოგვეყვას ლუდოვიკოს მიერ რომში ჩაყვანილი ელჩების სრული სია: გიორგი VIII-ის ელჩი ყოფილა ნიკოლოზ თბილელი, ტრაპიზონის კეისრისა — მიქაელ ალიგიერი (იგი ელჩებს ფლორენციაში შეუერთდა)³, ყვარყვარე ათაბაგისა — ფარსადან⁴ ქარციხელი ანუ ახალციხელი⁵, უზუნ-ჰასანისა — მაჰმუდ თურქმანი, მცირე სომხეთის ბატონისა — მორატ არმენიელი⁶.

ელჩების მარშრუტი დაახლოებით ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: კოლხეთზე და შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროზე გავლით, ჭერ უნგრეთში ჩავიდნენ მეფე მატიაშ კოვჩინთან⁷, შემდეგ ვენაში, საღვთო რომის იმპერიის ხელმწიფის ფრიდრიხ III-ის (1452—1493) კარზე⁸. აქედან კი ვენეციისა და ფლორენციის გავლით⁹ 1460 წლის 26 დეკემბერს ჩავიდნენ რომში, პაპთან, რომელმაც მათ ღია კონსისტორიუმზე აუდიენცია გაუმართა¹⁰.

პიუს II-ის რჩევის თანახმად ლუდოვიკო და მისი მსლემლები რომიდან საფრანგეთსა და ბურგუნდიაში გაემგზავრნენ, გზად რამდენიმე დღით ეწვივნენ ქ. გენტს და შემდეგ ისევ რომს დაბრუნდნენ¹¹. საბოლოოდ მათი კვალი ვენეციაში იკარგება, სავარაუდოა რაიმე სავაჭრო ხომალდს თუ გაჰყვნენ სამშობლოსაკენ.

ერთი სიტყვით, მათი მისია უშედეგოდ დამთავრდა. ევროპის ძალების გაერთიანება ვერ მოხერხდა. ამ დროს არც ერთი ევროპელი მონარქი არ იყო განწყობილი თურქებთან საომრად.

აღსანიშნავია, რომ საბოლოოდ პიუს II-მ ლუდოვიკო ბოლონიელს ბრალი დასდო თაღლითობაში, ხოლო მის მიერ ჩამოყვანილი ელჩობა კი ფალსიფიცირებულად გამოაცხადა¹².

ჩვენს ხელთ არის საღვთო რომის იმპერიის იმპერატორის ფრიდრიხ III-ის მიერ გიორგი VIII-სადმი მიწერილი წერილის ტექსტი, რომელიც ავსტრიის ფინანსთა სამინისტროს არქივში¹³ ინახება.

1847 წელს დაარსდა ავსტრიის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემია. იმავე წელს აკადემიასთან შეიქმნა ე. წ. საისტორიო კომისია. რომელმაც განიზრახა ავსტრიის ისტორიისათვის უმნიშვნელოვანესი დოკუმენტების გამოცემა სათაურით: «Archiv für Kunde Österreichischer Geschichts=Quellen». მისი გამოცემა მომდევნო 1848 წელს დაიწყო, 1853 წელს კი გამოვიდა ამ კრებულის XI ტომი, რომლის 156-ე გვერდზე მოთავსებულია ჩვენთვის საინტერესო წერილი. მას მოსდევს ფრიდრიხის მიერ პაპისადმი მიწერილი წერილის ფრაგმენტი, რომელიც ასევე საინტერესოა ჩვენთვის. აღსანიშნავია, რომ დღემდე ქართულ ისტორიოგრაფიაში ეს დოკუმენტები განხილვის საგნად არ ყოფილან, ამიტომ მიზანშეწონილად მივიჩნიეთ მათი გამოქვეყნება.

გიორგი VIII-სადმი მიწერილი ფრიდრიხის წერილი დათარიღებულია 1460 წლის 17 ოქტომბრით. იმპერატორმა იგი ელჩების თანდასწრებით შეადგინა¹⁴. წერილის ტექსტს შემდეგი მინაწერი მოსდევს: «ქვემოთ სხვა ხელით [წერია]: ბრწყინვალე ყვარყვარე ქართველს... ჩვენთვის გულწრფელად რჩეულ წინამძღოლს». ეს მინაწერი იმაზე მიგვითითებს, რომ ანალოგიური შინაარსის წერილი ყვარყვარეს მისამართითაც მომზადდა.

როგორც აღვნიშნეთ, წერილის ადრესატია საქართველოს მეფე გიორგი VIII. საინტერესოა, რომ ფრიდრიხი მას „სპარსეთის მეფეს“ უწოდებს. საერთოდ

ევროპაში დაცულ ყველა დანარჩენ წყაროშიც გიორგი მეფე „მეფე სპარსთას“ (Rex Persarum) სახელით იხსენიება.

აქ რომ, მართლაც, საქართველოს მეფეზეა ლაპარაკი, თვით აღნიშნული წყაროდანაც კარგად ჩანს. ფრიდრიხ III მას ასე მიმართავს: „...უგანათლებულეს პრინცს გიორგის, ალექსანდრეს ძეს, სპარსეთისა და სხვათა მეფეს...“ ლ. ვაღინგოს „მინორიტთა ანალებში“, სადაც აღმოსავლეთელი მოკავშირეებისა და მათი ელჩების სიაა აღნუსხული, ნათქვამია: გიორგიმ, სპარსეთის, დიდი სომხეთისა და მცირე იბერიის მეფემ, რომლის მამა იყო ალექსანდრე — ნიკოლოზ თბილელი [გამოგზავნა]¹⁵. სპარსეთში მეფედ არც გიორგი და არც ალექსანდრე არასდროს ყოფილან, ზოლო ერთიანი საქართველოს უკანასკნელი მეფე გიორგი VIII კი ალექსანდრე დიდის შვილი იყო. და ბოლოს ლუდვიგ პასტორს პაპების საიდუმლო არქივში შემდეგი ხასიათის ცნობა აღმოუჩენია: „სპარსთა მეფის თბილისის ქვეყანაში ნიკოლოზ თბილელი დაინიშნა მოციქულად...“¹⁶ ყოველივე ზემოთქმული საკმარისად ასაბუთებს იმ მოსაზრებას, რომ „სპარსთა მეფის“ ქვეშ საქართველოს მეფე უნდა ვიგულისხმოთ. გაუგებარია მხოლოდ თუ რატომ უწოდებენ მას „სპარსთა მეფეს“¹⁷. ამ ფაქტს თავის დროზე ყურადღება მიაქციეს მ. ბროსემ და მ. თამარაშვილმა¹⁸, მაგრამ ყველაზე უფრო ღრმად ეს საკითხი ივ. ჯავახიშვილს აქვს განხილული¹⁹.

გამომდინარე იმ მოსაზრებიდან, რომ გიორგი VIII „თავის სიგელებში“ არასდროს თავის თავს „სპარსთა, დიდი სომხეთისა და მცირე იბერიის მეფეს“ არ უწოდებს²⁰, იგი შემდეგ კარაულებს გეთავაზობს:

პირველი: თუ „მეფე სპარსთა“ თავდაპირველ დედანში მართლაც ეწერა, მაშინ ერთადერთი შესაძლებელი განმარტება ის არის, რომ საქართველოს მეფის ტიტულატურა იქ ალბათ სრულად ეწერა და მისი ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი „შაჰან-შა“ არასწორად იქნა გაგებული ევროპელების მიერ. მაგრამ ამ შემთხვევაში გამოდის, რომ ყველა საბუთში რატომღაც ქართველი მეფის ტიტულატურის უმეტესი ნაწილი გამოტოვებულია, რაც, თვით ივ. ჯავახიშვილის სიტყვებით, ამ განმარტებას ცოტა არ იყოს საექვოლდ ხდის.

მეორე ვარაუდიც ევროპელების მიერ ქართველი მეფის ტიტულატურის არასწორი გაგებიდან გამომდინარეობს. კერძოდ იქიდან, რომ „მეფე აფხაზთა... და ა. შ.“, ე. ი. «Rex Abasgarum» ან «Abasarum» შესაძლებელია გვიანდელ გადამწერს შემოღდეს და «Abasarum»-ის ნაცვლად შეეტანოს „Persarum“ როგორც მისთვის უფრო ცნობილი ტერმინი²¹.

აღსანიშნავია, რომ ყველა ის საბუთი, რომლის მიხედვითაც ივ. ჯავახიშვილმა მსჯელობა ააგო, ვატიკანშია დაცული. ის გარემოება, რომ ავსტრიის არქივებში დაცული დოკუმენტი გიორგის ასევე „სპარსთა მეფეს“ უწოდებს, ვფიქრობთ, გამორიცხავს იმ ვარაუდს, რომ ყოველივე გვიანდელი გადამწერის ბრალი იყოს. როგორც ჩანს, გიორგის ევროპაში იმთავითვე „სპარსთა მეფის“ სახელით იცნობდნენ.

წერილში ლაპარაკია თურქეთთან ომზე: ფრიდრიხი ბუნდოვან დაპირებებსა და იმედებს იძლევა და აშკარად ერიდება, რაიმე კონკრეტული პასუხის გაცემას. როგორც ჩანს, თბილელს მისთვის გიორგის ეპისტოლე არ მიუერთმევია, წინააღმდეგ შემთხვევაში, უნდა ვიფიქროთ, იმპერატორი ამას

უყურადღებოდ არ დატოვებდა. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ წაკითხვისას იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს ანტიოსმალური კავშირის შექმნა გიორგის ინიციატივა ყოფილიყო, რაც ერთობ დამაფიქრებელი დიპლომატიური ნაბიჯია იმპერატორის მხრივ.

ქვემოთ მოგვყავს წერილის ტექსტი და მისი ქართული თარგმანი. ასევე ტექსტი და თარგმანი პაპისადმი მიწერილი ფრაგმენტისა. თარგმანი შესრულებულია პროფ. აკაკი ურუშაძის მიერ, რისთვისაც მას მადლობას მოვახსენებთ.

1460 წლის ოქტომბრის 17 — იმპერატორ ფრიდრიხ III-ის წერილი საქართველოს მეფე გიორგი VIII-სადმი ოსმალეთის წინააღმდეგ ბრძოლის შესახებ.

17 October 1460

Fridericus etc. Serenissimo principi Georgio Allexandri, Persie etc. regi, amico nostro carissimo salutem et mutui amoris continuum incrementum. Serenissime princeps, amice carissime! Nobilem Nicola de Thyffllisus, oratorem vestrum, leto vidimus et audiuius animo, quoniam eius legacio nobis vestra ex parte proposita cum oblacionibus vestris, quibus vos cum potencia vestra sancte Romane ecclesie populoque christiano in subsidium et auxilium aduersus Turcum, seuum crucis hostem, offertis, merito sperabitur fidei nostre ac cristiano populo fructuosa, et oblaciones huiusmodi ex orientali natione saluberrimas profecto apud sedem apostolicam et in conuentibus de proximo in presencia sanctissimi domini nostri pape legatorum, vnacum ceteris regibus catholicis et imperij sacri principibus, ecclesiasticis et secularibus, ad prosecutionem expeditionis desiderati exercitus contra Turcus prefatum tenendis, habunde commendabimus, non dubitantes, quin et alij fideles et deuoti christiani co prompiciores pro tuicione fidei nostre et exterminacione hostis pretacti inde constituentur coadiutores. Cura itaque et sollicitudine institucionem validi exercitus pro victoria christiani populi haetenus a tempore calomitatis Constantinopolitane vrbis fideliter promouimus et infesso labore inantea auctore deo, sedis apostolice, vestro et aliorum adiumento accuracius promouechimus semper et que christiani cesaris sunt pro viribus executuri, et altissimus vos in laudabili vestro proposito confoueat et id ad eius laudem et gloriam ac cristianitatis nostre consolacionem in perseuerancia feliciter augeat realiter et cum effectu. Datum Wienne 17. Octobris 60 etc. R. 21. K. 9. H. 2°.

მინაწერი

Darunter von anderer Hand: «Illustri Gorgore Zorzanie etc. duci nobis sincere dilecto».

Codex des k. k. Finanzministerial—Archives. D. 43, fol. 141.

საქართველოს მეფე გიორგი VIII-სადმი მიწერილი იმპერატორ ფრიდრიხ III-ის წერილის ქართული თარგმანი

17 ოქტომბერი 1460

ფრიდრიხი (და სხვ.) უგანათლებულეს პრინცს, გიორგის, ალექსანდრეს ძეს, სპარსეთისა და სხვათა მეფეს, ჩვენს უძვირფასეს მეგობარს სალამსა და განუწყვეტლივ მზარდი სიყვარულის გრძნობას უძღვნის.

უგანათლებულესო პრინცო, უძვირფასესო მეგობარო! თქვენი მოციქული გამოჩენილი ნიკოლოზ თბილელი წრფელი სიხარულით ვიხილეთ და ყურადღებითაც ვუსმინეთ მას, ვინაიდან თქვენ მხრივ დაწესებული მისი ელჩობა ჩვენთან თქვენი საბოძვართურთ, რომელსაც უძღვნით რომის წმიდა ეკლესიასა და მორწმუნე ქრისტიანთ დახმარების ნიშნად მძვინვარე მტრის—თურქების წინააღმდეგ, დამსახურებულად მოსავს იმედით ჩვენს რწმენას და ქრისტიან ხალხს. მეტად სასიამოვნოა ამდაგვარი ფრიად სასარგებლო შემწეობანი აღმოსავლეთის ერისაგან სამოციქულო სიყვარულისა და საყრებულოსადმი ჩვენი უწმინდესი პაპის ელჩთა, სხვა კათოლიკურ სამეფოთა და წმიდა საგამგებლოს წარმომადგენელთა თანდასწრებით: იგი ხელს შეუწყობს განზრახულ საეკლესიო და საერო ლაშქრობის მოწყობას თურქთა წინააღმდეგ. ეპვიც არ გვეპარება, რომ სხვა ერთგულნი და აღთქმის დამდები ქრისტიანები აღდგებიან ჩვენი რწმენის დასაცავად, მტრის დასამარცხებლად და გასაძევებლად. კონსტანტინოპოლის უბედურების დღიდან მოყოლებული ჩვენ ზრუნვითა და პატრონობით ერთგულად ვუწყობთ ხელს ძლიერი მხედრობის შექმნას ქრისტიანი ხალხის გასამარჯვებლად. შრომითა და ღვთის შეწევნით, სამოციქულო ადგილის, თქვენი და სხვათა დახმარებით მუდამ ვიზრუნებთ იმისათვის, რაც ქრისტიან მეფეთ უნდა შეასრულონ თავისი ძალებით. დაე მფარველობა გაეწიოს თქვენ სანაქებო წამოწყებას, იზარდოს და აღსრულდეს იგი ჩვენი ქრისტიანობის სანუგეშოდ.

შედგენილია ვენას 17 ოქტომბერს 60

მინაწერი

ამის ქვემოთ სხვა ხელით მიწერილია: „ბრწყინვალე ყვარყვარე ქართველს... ჩვენთვის გულწრფელად რჩეულ წინამძღოლს“.

№ 2

1460 წელი — პიუს II-სადმი მიწერილი იმპერატორ ფრიდრიხ III-ის წერილის ფრაგმენტი

«Beatissime pater, domine reuerendissime! Oratores siue nuncios illustrium, Persarum regis atque ducis Zorzanie, nobis per religiosum fratrem Ludouicum de Bononia, ordinis fratrum minorum, v. s. commissarium seu nuncium presentatos, benigne suscepimus, nedum in sola rei nouitate sed tam perutili et accomodo catholice fidei oblato per eos succursu non

mediocriter in domino gaudentes. Rogamus igitur s. v. affectuosius, quatenus oratores siue nuncios predictos nec non prefatum fratrem Ludouicum, qui sibi per s. v. iniuncta apud nos comendabiliter et officiose peregit, eciam nostri consideratione votive expebitos, ne laudabile ipsorum propositum pereat, vnde exigerunt, quantocius remittat in sancte matris ecclesie consolationem ac s. v. laudis preconium perpetuum. quam quidem... (reliqua desunt)

პიუს II-სადმი მიწერილი იმპერატორ ფრიდრიხ III-ის წერილის ფრაგმენტის ქართული თარგმანი

უნეტარესო მამაო, უფალო თაყვანისმცემლო! ელჩნი, ანუ მოციქულნი წარჩინებულთა სპარსთა მეფისა და საქართველოს მთავრისა — ლეთისნიერი ამის ლუდოვიკო ბოლონიელის (Sic)—მცირე მამათა ორდენის²² წმიდა მამის—სანდო პირის მეშვეობით გულთბილად მივიღეთ არამარტო საქმის სიახლის გამო, არამედ კათოლიკური რწმენისათვის მეტად სასარგებლო და მარჯვე შემთხვევისათვის, რაც მათ ლეთის რწმენით გახარებულებს არც თუ მცირე შეწვენად მოაქვთ. ამის გამო ბეჭითად გთხოვთ რამდენი ელჩი, ანუ მოციქულიც კი იქნება, ლუდოვიკოს მეშვეობით მიიღოთ, რომელიც თავის საქმეს ერთგულად ასრულებს. იგი უნდა ეცადოს რათა არ დაკარგოს ამ ელჩთა ღვაწლი, რომლებიც განუწყვეტელ აღაშქმას დებენ და ნუგეშს წმინდა ლეთისშობლის ეკლესიის მეშვეობით პოულობენ... (დანარჩენი აკლია)

შ ე ნ ი შ ვ ნ ე ბ ა

1. A. R. P. L. Waddingo Hiberno, *Annales Minorum seu Trium Ordinum A S. Francisco Ordinum...* Romae 1734, t. XIII, გვ. 153. ირლანდიელი ისტორიკოსის ლუკა ვადინგოს (1588—1657) ამ უზიკალურ ნაშრომს ჩვენთვის წყაროს მნიშვნელობა აქვს. საქართველოს წიგნთსაცავებში იგი არა მოიძებნება. *Annales Minorum* გამოყენებული აქვს მ. თამარაშვილს. ამ ნაშრომს იხსენიებს ივ. ჯავახიშვილი, მაგრამ როგორც ჩანს იგი იცნობდა მხოლოდ იმ მონაკვეთებს, რომლებიც მ. თამარაშვილის წიგნშია მოცემული. მაგალითად, პიუს II-ის მიერ ლუდოვიკო ბოლონიელისადმი მიწერილ ეპისტოლეში მ. თამარაშვილს გამოტოვებული აქვს პატრიარქების სია (იხ. მ. თამარაშვილის, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, თბ., 1902, გვ. 592) და არც ივ. ჯავახიშვილი იცნობს მას. ამას გარდა, აღმოსავლეთელი მოკავშირეებისა და მათი ელჩების სია ვადინგოს ნაშრომის 153-ე გვერდზეა მოთავსებული, მ. თამარაშვილი კი 154 გვერდს უთითებს და ამ უზუსტობას ივ. ჯავახიშვილიც იმეორებს. მას შემდეგ, რაც პროფ. ი. ტაბაღულამ პარიზიდან და რომიდან ვადინგოს ამ ნაშრომის რამდენიმე ფრაგმენტის ქსეროასლი ჩამოიტანა და ჩვენ გადმოგვცა, საშუალება მოგვეცა ზოგიერთი საკითხი დაგვეზუსტებინა.

2. L. Waddingo, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60.

3. 1460 წლის 15 დეკემბერს ფლორენციაში, ალიგიერიმ როგორც ტრაპიზონის ელჩმა. ხელი მოაწერა სავაქრო ხელშეკრულებას სინიორიასთან. აღსანიშნავია, რომ ევროპული წყაროები მას დანტეს შთამომავლად მიიჩნევენ. იხ. W. Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, Bd. II, Stuttgart 1879, გვ. 362; 363; 364; Scipione Ammirato, *Istorie Fiorentine*, Firenze 1641, გვ. 90.

4. დედანში — ქასადანი (Cassadan), ვტიქრობთ სწორია მ. თამარაშვილისა და კ. კეკელიძის ვარაუდი, რომ ეს ფარსადანს უნდა ნიშნავდეს. იხ. მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 61, კ. კეკელიძე, *Отклики в Грузии на падение Константинополя (к 500-летию взятия Конс-*

тантинополя турками) „ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან“, ტ. III, თბ., 1955, გვ. 93.

5. დედანში — Carcecccham. ევარყვარე II-ის წერილი ბურგუნდიის პერცოვისადმი, რომელიც მან ფარსადანს გაატანა, დაიწერა ქარციხეში (Carceccche) ანუ ახალციხე. იხ. მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 59; 596. ევროპელები ხშირად ხამ-ს ხანის მნიშვნელობით ხმარობდნენ და Carcecccham ნიშნავს არა ყორჩიხანს, როგორც ამას ივ. ჭავჭავაძე თქვამდა (იხ. ივ. ჭავჭავაძის შიგლი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. IV, თბ., 1967, გვ. 72), არამედ ქარციხის-ხანს, ბატონს ან კიდევ ქარციხელს.

6. L. Waddingo, დასახ. ნაშრომი, გვ. 153.

7. ლ. ტარდი, უნგრეთ-საქართველოს ურთიერთობა XVI საუკუნეში, თბ., 1980, გვ. 21.

8. G. Voigt, Enea Silvio de Piccolmini als Papst Pius der Zweite und sein Zeitalter, Bb III, Berlin, 1863, გვ. 645—46.

9. A. Bryer, Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatholian Embassy of 1460—1461. «Bedi Kartlisa. Revue de Kartvelologie», vol XIX—XX, Paris, 1965, გვ. 185.

10. G. Voigt, დასახ. ნაშრომი, გვ. 647.

11. L. Waddingo, დასახ. ნაშრომი, გვ. 156; G. Voigt, დასახ. ნაშრომი, გვ. 449; A. Bruyer, დასახ. ნაშრომი, გვ. 193.

12. იქვე.

13. Codex des k. k. Finanzministerial—Archives, D 43 გვ. 141.

14. G Voigt, დასახ. ნაშრომი, გვ. 645—46.

15. L. Waddingo, დასახ. ნაშრომი, გვ. 153.

16. L. Pastor, Histoire des Popes depuis la fin du Moyen Age, trad de l'allemand par F. Raynaud, t. II, Paris, 1888, გვ. 235. მის მიერ მოყვანილი ცნობა იწინაა პაპების საიდუმლო არქივში Reg—479, № 65.

17. გიორგი VIII „მეფე სპარსთას“ სახელით შემდეგ წყაროებში იხსენიება: მის მიერ ბურგუნდიის პერცოვ ფილიპე კეთილთან გაგზავნილ წერილში. ასევე იხსენიებს მას ევარყვარე იმავე ადრესატისადმი ვანკუტენილ წერილში (იხ. მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 596—97; 594—96). პიუს II-ის წერილში ლუდოვიკო ბოლონიელისადმი (იხ. L. Waddingo, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60). და ბოლოს იგივე ვადინგოს ანალებში, სადაც აღნუსხულია ცნობები აღმოსავლეთელი მოკავშირეებისა და მათი ელჩების შესახებ (იხ. L. Waddingo, დასახ. ნაშრომი, გვ. 153).

18. M. Brosset, Additions et éclaircissements a l'histoire de la Georgie depuis l'antiquite jusqu'en 1469, St-Petersbourg 1851, გვ. 406—411მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60—61.

19. ივ. ჭავჭავაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 66—68.

20. იქვე, გვ. 66.

21. იქვე, გვ. 67.

22. მცირე მხათა ორდენი—ფრანცისკანელთა ორდენის განშტოება ე. წ. მინორიტა (minorum (ლათ.) — მცირე) ორდენი.

დ. გ. ПАИЧАДЗЕ

ПИСЬМО ИМПЕРАТОРА ФРИДРИХА III ЦАРЮ ГРУЗИИ ГЕОРГИЮ VIII

Резюме

В 1460—61 годах Западную Европу посетило объединенное посольство ряда восточных стран. В его составе были послы: трапезундского императора, грузинского царя, самцхийского атабага, правителя государства Ак-Коюнлу и государя Малой Армении. Послы объявили о союзе своих повелителей и от их имени изъявили готовность к войне с Османской Турцией. Однако их миссия не увенчалась успехом. Папа Пий II, хотя и сам был инициатором создания антиосманского союза

на Востоке, объявил посольство фальсифицированным, своего же легата, который предводительствовал посольством, заподозрил в мошенничестве.

17-го октября 1460-го года в связи с посещением послами города Вены император Священной Римской империи Фридрих III составил письмо на имя грузинского царя Георгия VIII. Текст этого письма был опубликован в 1856 г. в Вене, в сборнике документов: «Archiv für Kunde österreichischer Geschichts—Quellen». Bb XI, Wien, 1856, с 156.

Ввиду того, что названный документ в грузинской историографии не был предметом исследования, считаем целесообразным опубликовать как латинского его оригинала, так и грузинского перевода с соответствующим анализом и комментариями.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ევროპის ქვეყნებთან ურთიერთობის ისტორიის განყოფილებამ

დისკუსია და განხილვა

ადიუზარ ხოშბარია (ბროსა)

ფეოდალურ საქართველოში სამხედრო საქმის ისტორიის შესწავლისათვის (ფეოდალური ლაშქრის სოციალური შეადგენილობის შესახებ)

1979 წელს გამომცემლობა „მეცნიერებამ“ გამოაქვეყნა ქ. ჩხატარაიშვილის წიგნი „ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში („ლაშქარ-ნადირობა“ და მისი სოციალური არსი)“, რედაქტორი ვ. გუჩუა.

წიგნის წინასიტყვაობაში ვკითხულობთ: „წინამდებარე ნაშრომი, შეიძლება ითქვას, შესავალია იმ დიდი თემისა, რომელსაც „ფეოდალურ საქართველოში სამხედრო საქმის ისტორია“ ეწოდება. მისი მიზანია შუა საუკუნეების ქართულ საზოგადოებაში ფეოდალური ლაშქრის სოციალური შემადგენლობის, ამ ლაშქრის არაფეოდალური ნაწილის ისტორიის შესწავლა და საზოგადოებრივ ურთიერთობებში მისი ადგილისა და როლის დადგენა“ (გვ. 4).

როგორც ვხედავთ, ავტორს ფართო ამოცანა აქვს მიზნად დასახული, რაც მისი შრომისადმი სპეციალისტთა მხრივ დიდ ინტერესს იწვევს.

უნდა აღინიშნოს, რომ ავტორი დიდძალი ლიტერატურით სარგებლობს. კერძოდ, უხვად აქვს მას გამოყენებული ევროპული ფეოდალიზმისა და სამხედრო ორგანიზაციის საკითხისადმი მიძღვნილი გამოკვლევები, კარგად იცნობს ქართულ ისტორიოგრაფიასაც; ნაშრომი მნიშვნელოვანწილად პირველწყაროებს—ქართულ ნარატიულ ძეგლებს, სამართლის კოდექსებს და დოკუმენტურ მასალას ემყარება. ქ. ჩხატარაიშვილი ფართოდ სვამს საკითხებს და ამასთანავე ახდენს დეტალიზაციასაც—მრავალი საკითხი აქვს აღძრული და ბევრი საყურადღებო დაკვირვებაც აქვს მოცემული, მაგრამ, მიუხედავად ყოველივე აღნიშნულისა, ჩვენი აზრით, წიგნი თავის ძირითად მიზანდასახულობას ვერ აღწევს. ამისი მიზეზი და აძლეანადვე წიგნის უმთავრესი ნაკლი ის არის, რომ მასში არ არის გაცემული პასუხი ძირითად საკითხზე, რომლის გაშუქებასაც გვპირდება ავტორი.

საქმე ისაა, რომ ავტორმა ფაქტობრივად გვერდი აუარა წიგნის ქვესათურშივე მოცემულ საკვანძო საკითხის—„ლაშქარ-ნადირობა და მისი სოციალური არსი“—საგანგებო განხილვას. ასე მავალითად, წიგნის პირველ თავში—„ქართული ფეოდალური ლაშქრის სოციალური შემადგენლობა“—ვხვდებით მსჯელობას მრავალ საკითხზე—ზოგადად სამხედრო საქმის ორგანიზაციაზე ევროპასა და საქართველოში; ფართოდ არის განხილული მსახურთა როლი ფეოდალიზმის გენეზისსა და განვითარებაში; ამასთან კავშირში ავტორი ეხება ტერმინებს „მონა“, „ტაძრეული“, ფართოდ მსჯელობს ე. წ. მ„დაბიორ-მოლაშქრეთა“ ფენის არსებობა-არარსებობაზე და ბოლოს ევრო-

პული მინისტერიალიტეტის ბუნებაზე და მის იგივეობაზე ქართულ მსახურ-თან, მაგრამ საკუთრივ „ლაშქარ-ნადირობაზე“ — როგორც სამხედრო ვალდებულებაზე, ამ თავში თითქმის არაფერია ნათქვამი. ცალკეც არ განიხილავს ავტორი ამ საკითხს და მხოლოდ მეორე თავში — „ნადირობა-ლაშქრობის მასწავლებელი“ — აქა-იქ ეხება „ლაშქრობას“, როგორც სამხედრო მოვალეობას, ისიც მარტოოდენ ნადირობასთან კავშირში.

ასე რომ, ავტორმა ნადირობა კი განიხილა საკმაოდ დეტალურად, როგორც „ლაშქრობის მასწავლებელი“, მაგრამ თვით „ლაშქრობა“ არსებითად განხილვის გარეშე დატოვა.

ავტორი, მართალია, ბოდიშს იხდის იმისათვის, რომ შრომაში „ბევრი რამ მოკლედ, მონახაზის სახითაა წარმოდგენილი“, კერძოდ „ზოგ საკითხზე, მაგ., მსახურთა წოდებასა და ნადირობაზე თხრობა არასრულია“, რადგან „ამ ნაშრომის საგანი არც მსახურთა წოდებისა და არც ნადირობის ისტორიაა, — ამ საკითხებზე აქ მხოლოდ ისაა წარმოდგენილი, რაც ლაშქარ-ნადირობის სოციალური არსის დადგენისათვის იყო აუცილებელი“ (გვ. 5), სინამდვილეში კი პირიქით გამოვიდა — ნაშრომის დიდი ნაწილი ეთმობა სწორედ მსახურთა წოდებას და ნადირობას, „ლაშქარ-ნადირობა“ კი საგანგებო განხილვის გარეშე დარჩა, რასაც, ჩვენი აზრით, არ შეეძლო არ დაეჩნია კვალი მთლიანობაში წიგნის მეცნიერულ ღირებულებაზე.

ამთავითვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ავტორს რამდენადმე გადაჭარბებულად აქვს წარმოდგენილი სამხედრო საქმის, სამხედრო ორგანიზაციის როლი საზოგადოების განვითარებაში. მაგალითად, ძნელია დავეთანხმოთ ავტორის ფორმულირებას, რომ „საფუძველი ურთიერთობის იმ თავისებური ფორმისა, რამაც სახელი მისცა მთელ ამ ფორმაციას — ფეოდალიზმს, იყო სამხედრო სამსახურის პირობით სამემკვიდრეოდ გაცემული მიწა — ფეოდი, ლენი, მამული“ (გვ. 3).

ავტორი განაგრძობს: „ფეოდალურ საზოგადოებაში სამხედრო საქმესთან დამოკიდებულება განსაზღვრავდა ამ საზოგადოების წევრის სოციალურ სტატუსს — არამოლაშქრე, არასამხედროვალდებული — არათავისუფალი, მშრომელი და გადამხდელი იყო, მას ეკისრებოდა საზოგადოების დანარჩენი ფენების რჩენა, მატერიალური უზრუნველყოფა. სამხედრო ვალდებულება პრივილეგიებულობის საფუძველი და ნიშანი იყო“ (იქვე).

ცნობილია, რომ სამხედრო სამსახურის პირობით მიწის სამემკვიდრეოდ გაცემა (ფეოდი, ლენი, მამული) განვითარებული ფეოდალიზმისათვის არის დამახასიათებელი და ამდენად, ფეოდალიზმის საწყისები სხვა ფორმებშია საძიებელი (ალოდიდან ბენეფიციუმამდე).

მარქსისტული თვალსაზრისით ფეოდალიზმის საფუძველი იყო ფეოდალური მონოპოლიური საკუთრება მიწაზე და ამასთან დაკავშირებული არასრული უფლება უშუალო მწარმოებელზე — გლეხზე. აქედანვე გამომდინარეობდა ამ საზოგადოების წევრთა სოციალური სტატუსიც. ამდენად, სამხედრო საქმესთან დამოკიდებულება მეორადი იყო და იგი თავიდანვე ფუნქციონალურად განმსაზღვრელი ვერ იქნებოდა. პირიქით, ფეოდალურ საზოგადოებაში, მისი აღმოცენების დროისათვის განსაკუთრებით, ამა თუ იმ წევრისათვის განკუთვნილი ძირითადი ფუნქცია, რაც გამომდინარეობდა წარმოების საშუალებებისადმი მის დამოკიდებულებიდან (ე. ი. საკუთრების უფლე-

ბიდან), განსაზღვრავდა მის დამოკიდებულებას სამხედრო საქმისადმი. სამხედრო საქმე, მართალია, იყო პრივილეგირებულობის ნიშანი და სოციალური უპირატესობის ზრდის წყაროც, მაგრამ არა ფეოდალიზმის საფუძველი.

სხვა საქმეა, რომ „სამხედრო საქმის ორგანიზაცია უშუალოდ ასახავს საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარების დონეს. ყოველ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციას სათანადო სამხედრო ორგანიზაცია შეესაბამება“ (გვ. 6). ამაში ავტორი სავსებით სწორია.

ავტორს უხვად მოაქვს ცალკეული ადგილები მარქსისა და ენგელსის შრომებიდან, მაგრამ ისინი უმთავრესად ევროპაში ფეოდალიზმის გენეზისის კონკრეტულ სიტუაციებთან დაკავშირებით არის გამოთქმული და დასმულ საკითხზე ზოგადად მარქსისტულ-ლენინურ თვალთახედვით უნდა იქნენ გაგებული. სწორედ მარქსი და ენგელსი იყვნენ წინააღმდეგნი იმისა, რომ ომი და დაპყრობანი ისტორიაში გადამწყვეტ ფაქტორად მიჩნეულიყო. „აქამდე — აღნიშნავდნენ ისინი, — ძალადობა, ომი, ძარცვა, ყაჩაღობა და ა. შ. ისტორიის მამოძრავებელ ძალად ცხადდებოდა“... და ამასთან დაკავშირებით ხაზს უსვამდნენ საწარმოო ძალთა, როგორც საზოგადოების ზასიათის განმპირობებელი ფაქტორის როლს¹. ასეთივე პოზიციიდან უნდა იქნეს განხილული სამხედრო ორგანიზაცია.

ქ. ჩხატარაიშვილი გამოდის „იმ აპრიორული დებულებიდან, რომ შუა საუკუნეების საქართველოში არსებობდა ისეთი საზოგადოებრივი ურთიერთობანი (ცხადია, გარკვეული ადგილობრივი თავისებურებებით), როგორიც იყო იმდროინდელ დას. ევროპაში“ (გვ. 4) და ვფიქრობთ, ფაქტობრივად თითქმის მთლიანად იგიწყებს ამ ქვეყნების სპეციფიკას. კერძოდ იმას, რომ ევროპაში ფეოდალიზმის წარმოშობის სხვა პირობები არსებობდა და საქართველოში სხვა, თავი რომ დავანებოთ იმას, რომ თვით ევროპული ფეოდალიზმის გენეზისის რამდენიმე ნაირსახეობას არჩევნ. ქართული ფეოდალიზმის მსგავსება ევროპულთან სულაც არ ნიშნავს მათ იდენტურობას.

ავტორის მიერ ფეოდალურ საზოგადოებაში სალაშქრო მოვალეობის როლის გადაჭარბება, საქართველოსადმი ევროპული მოდელის მიყენება და ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებაში „ლაშქარ-ნადირობის“ როგორც სამხედრო ვალდებულების არსის გაუთვალისწინებლობა, ვფიქრობთ, არის საფუძველი საერთოდ ქართულ ფეოდალურ ორგანიზაციაზე შექმნილი იმ მცდარი თვალსაზრისისა, რომელიც წიგნშია გატარებული.

იმ მოტივით, რომ სამხედრო საქმე პრივილეგირებული საზოგადოებრივი ფენის მოვალეობა იყო, ქ. ჩხატარაიშვილმა ამ ვალდებულებისაგან „გაათავისუფლა“ უშუალო მწარმოებელთა დიდი ნაწილი თითქმის გვაროვნული წყობილების დაშლის დროიდანვე ფეოდალიზმის განვითარების საკმაოდ გვიან საფეხურამდე. ქართული ფეოდალური ლაშქრის „არაფეოდალური“ ნაწილად, მის „ძირითად მასად“ მან მთელი ფეოდალური ეპოქის სიგრძეზე მსახურთა ფენა მიიჩნია (გვ. 149), რომელიც შეეფარდება დასავლეთ ევროპული „მინისტერიალიტეტს“ — „ფეოდალური ლაშქრის ყველაზე მრავალრიცხოვან ნაწილს“ (გვ. 139). ქართული ფეოდალური საზოგადოების და ფეოდალური ლაშქრის სოციალური შედგენილობის საკითხში ავტორი ფაქტობრივად დაუპირისპირდა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში მიღებულ და სახელმძღვანე-

¹ იხ. К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, т. 3, 1955, გვ. 21, 74.

ლო ლიტერატურაში შეტანილ დებულებებს ფეოდალურ საქართველოს საზოგადოებრივ სტრუქტურისა და სოციალურ ძალთა თანაფარდობის საკითხებზე.

როგორც ცნობილია, ს. ჯანაშიას კონცეფციის თანახმად, ადრეფეოდალურ საზოგადოებაში ძირითად მწარმოებელ ფენას შეადგენდა თავისუფალ მწარმოებელთა და მოლაშქრეთა წრე — „ერი“, „წვრილი ერი“, რომლის კლასობრივი დაშლის შედეგი იყო არათავისუფალ მწარმოებელთა ადრევე არსებულ ფენის — გლეხობის ზრდა, რამაც საბოლოოდ ბატონყმური ურთიერთობა მოგვცა (XII ს.)².

ნ. ბერძენიშვილის თვალსაზრისით, ადრეფეოდალურ საქართველოში ძირითადი მწარმოებლური და მოლაშქრე საზოგადოება იყო თავისუფალი „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“ ფენა, რომლის გაქრობა (გაგლეხება), ე. ი. ბატონყმობის შემოსვლა XI—XII სს. ხდება³.

ძირითადად ამავე თვალსაზრისზე დგას ქართველ მედიევისტთა დიდი ნაწილი⁴.

ქ. ჩხატარაიშვილმა თავის წიგნში დიდი ადგილი დაუთმო სწორედ ზემოთაღნიშნულ „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“ ფენის არსებობის უარყოფას ნ. ბერძენიშვილის დებულებათა კრიტიკის გზით. იგი წერს: „ივ. ჯავახიშვილიდან და ნ. ბერძენიშვილიდან დაწყებული, ყველა ვინც კი XI—XIII სს. საქართველოს ბარში თავისუფალ მწარმოებლებზე ან „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“ ფენის არსებობაზე წერს, — ან იმ მენაშენე გლეხებზე (მიწათმოქმედებზე) მიუთითებს, XIII ს-ის შიომღვიმის ცნობილ საბუთში რომ იხსენიებიან, ან იმ აჭარლებზე, რომლებიც საქართველოს სხვადასხვა მხარეში დადიოდნენ „მოსარეწელად რაღსამე ღონედ სიგლაჩაჰისა თჳსისა“. არც ერთი ამ ცნობათაგანი იმ დროს თავისუფალ მწარმოებელთა, მით უფრო თავისუფალ მოლაშქრეთა (ბარში!) არსებობის დამამტკიცებელ არგუმენტად არ გამოდგება“ (გვ. 114).

განა მართო ეს არგუმენტება მოტანილი ისტორიოგრაფიაში თავისუფალი „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“ არსებობის დამადასტურებლად? განა ამასვე არ ემსახურება წყაროების მონაცემების კრიტიკული კომპლექსური შესწავლა საზოგადოებრივ ძალთა თანაფარდობის დასადგენად, რის შედეგადაც, თუნდაც დავით აღმაშენებლის დასაყრდენ სოციალურ ძალთა შორის თავისუფალ მწარმოებელთა ფენაზეც მიუთითებენ?

ქ. ჩხატარაიშვილი იქამდე მიდის, რომ „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“ ფენა ნ. ბერძენიშვილის მიერ გამოგონილადაც კი მიაჩნია (საქმე ეხება არა ტერმინის ხელოვნურად შექმნას, არამედ თვით ფენას). იგი წერს: „ასეთი მოლაშქრეების მონახვა მართო მკვლევრის მიერ დადგენილი წყობის სურათის შესავსებად კი არ არის საჭირო (ნ. ბერძენიშვილმა სავსებით ლოგიკურად და კანონზომიერად ეძება ასეთი მოლაშქრე და ამას „მდაბიორ-მოლაშქრის“ „ად-

² ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, შრომები, ტ. II, გვ. 421, 426, 428—429, 430.

³ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, თბ., 1973, გვ. 55—60.

⁴ ე. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბ., 1958, გვ. 81, 137—142; მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963, გვ. 97—98; მ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, თბ., 1970, გვ. 24—30.

მოჩენა“ (ა. ბოგვერადე) მოპყვა), არამედ იგი საჭირო იყო თვით იმდროინდელ საზოგადოებაშიც. ასეთი მოლაშქრე მართლაც არსებობდა, ევროპაში მას მინისტერიალი ერქვა, საქართველოში კი — მსახური. ვინც ქართველ მსახურში მინისტერიალის ბუნებას დაინახავს, მისთვის ფეოდალურ ეპოქაში (ამ ეპოქის საწყისი ფაზის შემდეგ) სხვა „მდაბიორ-მოლაშქრე“ საძიებელი აღარ იქნება“.

„ჩვენი აზრით, — განაგრძობს ქ. ჩხატარაიშვილი, — მსახურთა წოდების, მისი არსისა და ისტორიული გზის გაცნობა აშკარად გვიჩვენებს, რომ სწორედ ეს წოდებაა ის „მდაბიორ-მოლაშქრენი“, რომელთა არსებობაშიც საესებით საფუძვლიანად იყო დარწმუნებული ნ. ბერძენიშვილი. ამავე დროს უდავოა ისიც, რომ „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“, ე. ი. არაფეოდალ, არათავისუფალ მოლაშქრეთა არსებობა ფეოდალურ საზოგადოებაში მხოლოდ მსახურის სტატუსით შეიძლებოდა. მსახურთა წოდება არსებობდა ფეოდალური ეპოქის მთელ სიგრძეზე, მისი ჩასახვიდან აღსასრულამდე და ბატონყმობის გამარჯვება მხოლოდ იმ თავისუფალ მეთემე-მოლაშქრეთა ბედს უკავშირდებოდა, რომლებიც წინაფეოდალურ საზოგადოებაში მწარმოებელ მასას წარმოადგენდნენ. ეს მასა კი, როგორც უკვე სათანადოდ არის ნაჩვენები (ს. ჯანაშია, გ. მელიქიშვილი), უკვე ანტიკურ ხანაში გაგლეხების გზაზე იდგა და ეს პროცესი სწრაფად ვითარდებოდა. როგორც ჩანს, ეს პროცესი დიდად დააჩქარა ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებამ“ (გვ. 112—113).

მოტანილ ვრცელ ამონაწერში საოცრად ბევრი შეუსაბამობაა. ერთი მხრივ, „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“ ფენის „აღმოჩენა“ თუ გამოგონება (შეად. გვ. 73) არამართებულად არის მიჩნეული, მეორე მხრივ კი, ასეთი ფენის არსებობა თუ მისი მოძებნა, სავსებით კანონზომიერადაა გამოცხადებული, მხოლოდ იმ პირობით, თუ მას მსახურთა ფენას ანუ მინისტერიალისტებს გავუთანაბრებთ (ამ შემთხვევაში უკვე სხვა „მდაბიორ-მოლაშქრე“ საძიებელი თურმე აღარ არს!). ე. ი. ავტორის აზრით „მდაბიორ-მოლაშქრე“ სხვაა და მსახური სხვაა, ამავე დროს ერთი და იგივეცაა!

ქ. ჩხატარაიშვილს თუ დაუუჭერებთ, საკმარისია ქართველი მსახურის და ევროპელი მინისტერიალის შედარება თუ გაიგივება და ამით აღრეფეოდალური ქართული საზოგადოების სტრუქტურის დასმულ საკითხს ნათელი მოეფინება. საქმე ისაა, რომ ქართველი მსახურისა და ევროპელი მინისტერიალის მსგავსება მხედველობიდან არ გამორჩენია არც ნ. ბერძენიშვილს, მაგრამ მას ფიქრადაც არ მოსვლია „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“ და მსახურთა გაიგივება, რადგან საამისო არავითარი საფუძველი არ არსებობს.

ქ. ჩხატარაიშვილი არ უწყევს ანგარიშს იმას, რომ მისივე აზრით მსახურნი არათავისუფალი ფენი იყო, ხოლო „მდაბიორ-მოლაშქრე“ თავისუფალ საზოგადოებრივ წრედ არის გაგებული. ამასთან, თუ კი აღრეფეოდალური ხანის მსახურნი ძირითადად თავისუფალი საზოგადოებრივ ფენიდან — „ერიდან“ წარმოსდგებოდნენ, გვიან, ამ ფენის გაქრობის შემდეგ, მსახურნი ძირითადად მებეგრე გლეხთა წრიდან გამოდიოდნენ (გააზატება — გათარხნების გზით). ყოველივე ეს უთუოდ მხედველობაში მისაღებია ქართველი მსახურის ბუნებაზე მსჯელობის და ამ ფენის ევროპული მინისტერიალიტეტთან

გაიგივებისას, მიუხედავად იმისა, რომ მსგავსება მათ შორის მართლაც ეჭვს არ იწვევს.

ქ. ჩხატარაიშვილის წიგნის ზემოთმოტანილი ამონაწერიდან გამოდის, თითქოს ს. ჯანაშიას და გ. მელიქიშვილის თვალსაზრისით ანტიკურ ხანაში მეთემე-მოლაშქრეთა გაგლეხების პროცესის დაწყება და დაჩქარება იმთავითვე მათ გაქრობას და ლამის ბატონყმობის შემოსვლასაც გულისხმობდა. ამავე დროს კი ცნობილია, რომ ს. ჯანაშიას თვალსაზრისით მეთემე-მოლაშქრეთა („ერის“, „წვრილი ერის“) „პიროვნული დათრგუნვისა და ყმობის უღელში შებმის პროცესი უფრო ნელა მიმდინარეობს, მაგრამ ისიც თანდათან, ხოლო განსაკუთრებით მე-10 საუკუნეში, მნიშვნელოვან შედეგებს აღწევს“⁶, შემდგომ კი — „ბატონყმურ ურთიერთობის მთელს გლეხობაზე გავრცელების ტენდენცია იზრდებოდა და ძლიერდებოდა მე-12 საუკუნის მთელ სივრცეზე. ფეოდალიზაციის პროცესი თანდათან იჭრებოდა უკვე მაღალ-მთიან რაიონებშიც“⁷.

რაც შეეხება გ. მელიქიშვილის თვალსაზრისს, მას აღნიშნული პროცესის დასასრული ძირითადად XIII—XIV სს. აქვს ნაგულისხმები⁸. ასე რომ, ქ. ჩხატარაიშვილის მიერ თავისი კონცეფციის გასამაგრებლად დასახელებულ მკვლევართა ავტორიტეტზე მითითება სრულიად უადგილოა.

ქ. ჩხატარაიშვილმა წინაფეოდალური ხანის მეთემე-მოლაშქრეთა გაგლეხების პროცესი პირველ საუკუნეებიდანვე იმდენად ინტენსიურად წარმოიდგინა, რომ VI—VIII საუკუნეებისათვის იგი უკვე დასრულებულად მიიჩნია, რაც, მისი აზრით, ბატონყმობის გამარჯვებას მოასწავებდა.

ავტორის თანახმად, ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების ზეგავლენით (ე. ი. IV საუკუნიდან), „ლაშქრის ძველი, თეოკრატიული ორგანიზაცია (სარდალი — „ჯვარა“, ხეისბერში პერსონიფიციკრებული...) მოიშალა და ლაშქარი ფეოდალურ საფუძველზე მოეწყო. თემი მხოლოდ აღმინისტრაციულ ერთეულად დარჩა. ასეთ ვითარებაში თავისუფალი მეთემის გაგლეხება საძნელო არ იყო და ბატონყმური ურთიერთობის (რაც ფეოდალურ საზოგადოებაში წარმოების საფუძველია) გამარჯვებაც უკვე აღრე-ფეოდალური პერიოდის ბოლოსათვის (VI—VIII სს.) შეიძლება ვივარაუდოთ, მაშინ როდესაც სახელმწიფო ღარკი ფეოდალთა დამოკიდებულებაში მყოფ გლეხებს საბატონო ბეგრად ექცათ. ყველაზე უფრო ზელსაყრელი სიტუაცია ამისთვის ე. წ. უმეფობის ხანაში იყო“ (გვ. 113).

როგორც ვხედავთ, აქ აღრეფეოდალური საზოგადოების წარმოქმნაც და მისი ბატონყმობით შეცვლაც მეტად მარტივად და მოკლე დროში არის წარმოდგენილი, მიუხედავად იმისა, რომ საზოგადოებრივი განვითარების ეს გზა გაცილებით უფრო ხანგრძლივი იყო და საკმაოდ მტკივნეულადაც მიმდინარეობდა, რაც ჩვენს ისტორიოგრაფიაში საკმაოდ საფუძვლიანადაა ნაჩვენები.

ამასთან, ჩვენთვის სავსებით გაუგებარია, თუ რატომ გადააბარა ავტორმა წინაქრისტიანული, თუ წინაფეოდალური ხანის ქართული ლაშქრის სარდლო-

⁶ ს. ჯანაშია, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 421.

⁷ იქვე, გვ. 430.

გ. მელიქიშვილი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1973, გვ. 77, 78.

8. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1981, № 4

ბა „ხევისბერებს“ და ამით გვერდი აუარა თუნდაც სტრაბონისეულ მითითებას მეფის შემდეგ მეორე პირის ანუ სარდლის შესახებ, ასევე გვიანანტიკური ხანის ეპიგრაფიული ძეგლების მონაცემებს მცხეთიდან, არაფერი რომ არა ვთქვათ წყაროების ცნობებზე მეფე მირიანსა და მის „ერზე“ ანუ ლაშქარზე და ამ დროინდელ „ერისთავებზე“⁹.

ნ. ბერძენიშვილის კრიტიკისას ქ. ჩხატარაიშვილის უმთავრესი არგუმენტი არის თავისუფალ „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“ მოუხსენებლობა საისტორიო წყაროებში. იგი წერს: „მდაბიორ-მოლაშქრენი“, — როგორც „თავისუფალ“ (დამოკიდებულ) მწარმოებლებს ნ. ბერძენიშვილმა უწოდა, არ შეიძლება და რაიმე სპეციალური ტერმინით არ მოეხსენებინათ, მათი რიცხვი სათანადო საისტორიო წყაროთა შექმნის დროს მნიშვნელოვანი, საზოგადოების ტიპის განმსაზღვრელი რომ ყოფილიყო. ნ. ბერძენიშვილს „მდაბიორ-მოლაშქრე“ მსახურისაგან განსხვავებულ კატეგორიად მიაჩნდა. არც ერთი წყარო ასეთ ფენას საქართველოს ბარში X—XII საუკუნეებისათვის არ იცნობს“ (გვ. 110).

სავსებით მართალია ქ. ჩხატარაიშვილი იმაში, რომ ყველა საზოგადოებრივ ფენას თავისი სახელიც უნდა ჰქონოდა, რომელიც მოსაძებნია წყაროებში, მაგრამ ჩვენთვის გაუგებარია, თუ რატომ უგულებელყოფს იგი წყაროებში მოხსენიებულ ისეთ სოციალურ ტერმინებს, როგორიცაა „ერი“, „წვრილი ერი“. ეს უკანასკნელი ს. ჯანაშიას თვალსაზრისით ხომ აღრეფეოდალური ხანის საზოგადოების ერთ-ერთ ძირითად ფენას შეადგენდა და ყმა-გლეხთა ფენის „ძირითად საერზერვო სოციალურ მასას“ წარმოადგენდა.

მართალია, ნ. ბერძენიშვილმა არ გამოიყენა ეს ცნება-ტერმინები („ერი“, „წვრილი ერი“) და მის მაგივრად „მდაბიორ-მოლაშქრე“ შემოგვთავაზა¹⁰, მაგრამ განა ეს იძლევა საფუძველს საერთოდ უგულებელვყოთ ასეთი ფენის არსებობა, ან იგი „მსახურთა“ კატეგორიას შეეუთავსოთ, როცა ამ უკანასკნელს სავსებით გარკვეული ფუნქცია ჰქონდა ფეოდალურ საზოგადოებაში (პატრონის ხლება ლაშქარში; ასევე სხვა რიგის სამსახურის გაწევა). თვით ქ. ჩხატარაიშვილი ლაპარაკობს სასახლეზე. როგორც მსახურთა დასაქმების ძირითად ადგილზე (გვ. 55), ხოლო მსახური, მისივე აზრით იყო „მცველი და სამეურნეო-ადმინისტრაციული მოხელე“ (გვ. 56).

ჩვენ არადამაჯერებლად მიგვაჩნია მტკიცება, რომ მსახურნი წარმოადგენდნენ ქართული ფეოდალური ლაშქრის „ყველაზე მრავალრიცხოვან ნაწილს“ ან „ძირითად მასას“, როდესაც წყაროების თანახმად, ეს ლაშქარი ათეულობით ათას მეომარს ითვლიდა.

მართალია გადაჭარბებულია ჯუანშერის ცნობები ვახტანგ გორგასალის დროს ლაშქრობაში 200 ათასი და მეტი მეომრის მონაწილეობის შესახებ, მაგრამ დავით აღმაშენებლის ლაშქარი ხომ ნამდვილად 60 ათასამდე მეო-

⁹ გვიანანტიკური ხანის საქართველოს სახელმწიფოს წყობილებისა და სამხედრო ორგანიზაციის შესახებ იხ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 644—654.

¹⁰ ნ. ბერძენიშვილის საარქივო მასალები მოწმობენ, რომ მასაც არ გამოპარვია მხედველობიდან თავისუფალ მოლაშქრეთა და „ერისა“ თუ „წვრილი ერის“ იგივეობა (იხ. მ. ი. ს., „საქართველოს ისტორიის საკითხები“, VII, თბ., 1974, გვ. 71, 73), მაგრამ თავის შრომებში იგი ტერმინ „მდაბიორ-მოლაშქრეს“ ხმარობს. შეად., მისივე, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, თბ., 1973, გვ. 64.

მარს ითვლიდა. აქედან ერთდროულად საკუთრივ ქართული ლაშქარი (ყივ-ჩალთა გამოკლებით) 40 ათასზე ნაკლები არ ივარაუდება¹¹.

ქ. ჩხატარაიშვილი აელეებს რა პარალელს ევროპისა და საქართველოს ფეოდალურ ლაშქართა ორგანიზაციას შორის, ვფიქრობთ, მხედველობიდან უშვებს მათ სპეციფიკას რაოდენობრივი თვალსაზრისითაც, რაც განპირობებული იყო ლაშქრობათა განსხვავებული პირობებით. ერთია მინისტერიალებისა თუ რაინდებისაგან შემდგარი ევროპული ფეოდალური არმიების შეტაკება და მეორეა ქართული ფეოდალური ლაშქრის დაპირისპირება აღმოსავლური ტიპის მრავალრიცხოვან მხედრობასთან, რომელიც ასობით ათას მეომარს ითვლიდა. მაგალითად, 100-წლიანი ომის დროს, 1415 წ. აზენკურთან ბრძოლაში ინგლისის მხრიდან სულ 8 ათასი მშვილდოსანი და 1 ათასი ქვეითი რაინდი იბრძოდა, ხოლო საფრანგეთის მხრივ სულ 4—6 ათასი უპირატესად მძიმედ შეიარაღებული რაინდი და მეარბალეტე; ბურგუნდიის ომის დროს კი, ნანსის ბრძოლაში (1477 წ.) ბურგუნდიის ჰერცოგს 10 ათასიანი ლაშქარი ჰყავდა გამოყვანილი, ლოტარინგიის ჰერცოგს კი 20 ათასი მეომარი, უპირატესად შვეიცარიელები. ომში მონაწილე მხარეთა ვინაობის და ბრძოლის ხასიათის გავლენა ლაშქრის რაოდენობრივ და სოციალურ შედგენილობაზე კარგად ჩანს შემდეგიდან: ჩუდის ტბაზე ბრძოლაში (1242 წ.) 10—12 ათასი გერმანელი რაინდისა და კნეხტის წინააღმდეგ ალექსანდრე ნეველმა 15—17 ათასიანი რუსული ლაშქარი გამოიყვანა, ხოლო კულიკოვის ბრძოლაში (1380 წ.) მონღოლთა 100—150 ათასიან ლაშქარს ასეთივე რაოდენობის რუსული ლაშქარი დაუპირისპირდა. სხვაობა მეტად თვალსაჩინოა (ცხადია, ჩვენ აქ მხედველობაში არ ვიღებთ სახალხო ომებს და პარტიზანულ ბრძოლებს, სადაც მთელი ხალხი მონაწილეობდა, შინაფეოდალური ბრძოლის ეპიზოდებს).

ყოველივე ამის მხედველობიდან გაშვება უმართებულოა, და ვფიქრობთ, ქართული ლაშქრის სოციალურ შემადგენლობაზე მსჯელობისას რაოდენობრივი მხარეც უნდა იქნეს გათვალისწინებული. მარტო მსახურები, ალბათ, ვერ შექმნიდნენ ამ ლაშქრის „ძირითად მასას“, მსგავსად ევროპელი მინისტერიალებისა თუ რაინდებისაგან შემდგარი რაზმებისა.

ქ. ჩხატარაიშვილი რომ დაკვირვებოდა ქართულ ნარატიულ წყაროებში მოხსენიებული ცნება-ტერმინის „ერის“, „წვრილი ერის“ მნიშვნელობას და შესაბამისი საზოგადოებრივ ფენის ადგილს ადრეფეოდალური საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში, რამაც ქართულ ისტორიოგრაფიაში საკმაოდ პოვა ასახვა, აღარ იქნებოდა ესოდენ შეუთრეგებელი იმათ მიმართ, ვინც აღიარებს ე. წ. „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“ არსებობას თუნდაც XI—XII საუკუნეებში.

ჯერ კიდევ ივ. ჯავახიშვილმა აღნიშნა და ხაზი გაუსვა ქართულ ნარატიულ წყაროებში „ერის“ ხმარებას „ლაშქრის“ მნიშვნელობით. ს. ჯანაშიამ მოგვცა მწყობრი კონცეფცია გვაროვნული წყობილების დროინდელი „ერის“ დაშლის პროცესისა და „წვრილი ერის“ სახით ამ საზოგადოებრივი ფენის ფეოდალური ეპოქის გარკვეულ ეტაპამდე (XII—XIII სს.) არსებობის შესახებ. ნ. ბერძენიშვილმა კი, მართალია, ცნება-ტერმინი „ერი“ („წვრილი

¹¹ იხ. შ. მეტეხია, ძლევაჲ საკვირველი. დიდგორის ბრძოლა და თბილისის შემოერთება, თბ., 1972, გვ. 106.

ერი“) არ გაიხადა საგანგებო დაკვირვების საგნად, მაგრამ საფუძვლიანად შეისწავლა შესაბამისი საზოგადოებრივი წრის, მისი ტერმინოლოგიით — „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“ ადგილი და როლი ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების სიგრძეზე XII ს. დამლევამდე, როდესაც, მისი აზრით, ხდება ამ ფენის გაგლეხება.

გ. მელიქიშვილის თვალსაზრისით, XI—XII სს. ხდება არა თავისუფალ მდაბიორ-მოლაშქრეთა ფენის გაქრობა, არამედ მისი ერთგვარი გაძლიერებაც კი ქართულ სახელმწიფოს მიერ წარმოებულ ფართო საგარეო სამხედრო ღონისძიებებთან დაკავშირებით. მკვლევარი ამ ფენის გაქრობას ძირითადად XIII—XIV სს გულისხმობს.

„ეგრავლობა“ ფეოდალთა საძლიერის მაჩვენებელი და განმაპირობებელი იყო (იოანე მარუშის ძე, გაბრიელ დაფანჯული). გიორგი ათონელის ცნობით, აბაზასძენი იყვნენ „კაცნი ძლიერნი და ახოვანნი, სიმდიდრესა ზედა მკლავისას თვისსა მოქადულნი და სიმრავლესა ზედა ერისასა აღზევებულნი“.

ჩვენ საგანგებოდ შევისწავლეთ ქართულ ნარატიულ წყაროებში ტერმინ „ერის“ ხმარების შემთხვევები და იმ დასკვნამდე მივედით, რომ იგი ზოგად მნიშვნელობასთან ერთად („ხალხი“), ინარჩუნებს ვიწრო მნიშვნელობაც — „ლაშქარი“, „ჯარი“ — XII საუკუნის ჩათვლით. კერძოდ, ირკვევა რომ ეს იყო საზოგადოებრივი ფენა, რომლიდანაც გამოდიოდნენ მოლაშქრენი. მაგალითად, სუმბატ დავითის ძის თანახმად, არაბთაგან დევნილ აშოტ კურაპალატს „ერი თვისი მცირედ ჰყვა თანა“... „მამინ შეეწია ღმერთი აშოტ კურაპალატსა და კნისსა მას ლაშქარსა მისსა მოსცა ძლევა მათ ზედა“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 376). ნიგალისხევში მისვლისას აშოტმა „იწყო ძებნად ერისა, რათამცა ვითა განიმრავლა ლაშქარი თვისი“ (იქვე, გვ. 377). აღსანიშნავია, რომ სუმბატ დავითას ძესთან „ერი“ ლაშქრის მნიშვნელობით იხმარება არა მარტო შედარებით ადრეული ხანის (ე. ი. აშოტ კურაპალატის დროის) მოვლენების აღწერისას, არამედ მის თანადროულ, ე. ი. XI ს-ის ამპებთან დაკავშირებითაც და ეს ეხება როგორც ქართველ, ასევე ბერძენთა ლაშქარსაც. ამავე დროს იხმარება „წერილი ერიც“, რაც „ერის“ დამცრობის ტენდენციის მაჩვენებელია.

დავითის ისტორიკოსთან „ერი“ ზოგადად ხალხია, მაგრამ ამავე დროს ნიშნავს საერო პირთაც, მხედარს, მეომარს და ლაშქრის მნიშვნელობითაც გვხვდება. მაგალითად, დავითმა „ქმნა წყობანი ღიღნი და კმა-გასმენილი იიგ ძლევა რომელ მცირედითა ლაშქრითა და განწირულითა¹² ერითა დაჯოცნა სულტანისა იგი ურიცხუნი სპანი“ (იქვე, გვ. 328). ეჭვი არ არის, რომ აქ „ერი“ მეომრებს ნიშნავს, მაგრამ ამ მნიშვნელობით უკვე უფრო ხშირად „ლაშქარი“ და „სპა“ იხმარება. „ერის“ ლაშქრის მნიშვნელობით ხმარებას ვხვდებით თამარის ისტორიკოსთანაც. მაგალითად, რუქნადინზე გამარჯვების გამო მემათიანე აღნიშნავდა: „განკრეხულ ვარ, თუ ვითარითა წყალობითა მოხედა სამკვდრებელსა თვისსა ღმერთმან და ვარძიისა ღმრთისმშობელმან, ვითარ უენებლად დაიცვა მის წინაშე და მისი შევედრებული ერი ქართველთა და ეგრეთ წარმოვლენილი ერი, რომელ ეგოდენისა სიმრავლისაგან არცა

¹² მზექალა შანიძის აზრით, აქ „განწილულითა“ უნდა იკითხებოდეს („განწილულითა ერითა“), ე. ი. ლაპარაკია იმავე მცირე ლაშქარზე, ლაშქრის ნაწილზე.

ერთი ვარგი, მეფისაგან შესწავლილი, კაცი მოკუდა, ერთარ ეგოდენი სიმრავლე სპისა მათისა ივლიტოდა და თუ ვითარ უვნებლად დაიცვა სპანი თამარისნი“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 98). ეს სწორედ ის სპა (ანუ „ერი“) იყო, რომელიც ლაშქრობაში გაგზავნამდე შეავედრა თამარმა ვარძიის ღმრთისმშობელს (იქვე, გვ. 94—95). მომდევნო ხანის წყაროებში „ერის“ ლაშქრის მნიშვნელობით ხმარება უკვე გამოხატულია. მაგალითად, ქადაგალმწერელთან გვაქვს ასეთი აღგილი: „წარმოემართა ესე ჩოფან, ერთა ურიცხვთა“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 322).

როგორც ჩანს, ჯარის მნიშვნელობით ტერმინ „ერის“ ხმარებიდან გამოსვლა დაკავშირებულია შესაბამისი ფენის გადაშენებასთან: ნაწილი კინდება, „წვირლ ერად“ იქცევა და შემდეგ ყმა-გლეხთა კატეგორიაში ექცევა, ნაწილი წინაურდება და აზნაურთა ფენს ავსებს. XI—XII სს. გაცხოველებულ საომარ მოქმედების პირობებში „ერის“ ნაწილი განაგრძობს არსებობას და მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ქვეყნის სოციალურ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში. იგი ჯერ კიდევ შეადგენს ქართული ლაშქრის ძირითად კონტინგენტს — ყოველ შემთხვევაში სამეფო სპის დიდ ნაწილს, რომელიც ერისთავთა განმგებლობაშია, მაგრამ, ამ წრის წარმომადგენლები თანდათან წყვეტენ კავშირს მეურნეობასთან (ე. ი. უკვე არიან არა „მდაბიორ-მოლაშქრენი“, არამედ პროფესიონალი მოლაშქრენი და თუ არ ლაშქრობენ ან ვერ ლაშქრობენ, მეკობრეობას ეწევიან). ეს წრე ქვეყნის პოლიტიკური ძლიერების მოშლასთან და წარმატებულ საგარეო ლაშქრობათა შეწყვეტასთან ერთად ფაქტობრივად განწირული ხდება და ისპობა კიდევ. თავის მხრივ, ფეოდალიზაციის პროცესში „ერის“ გადაშენება უნდა მივიჩნიოთ ქართული ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის კრიზისად. დავით აღმაშენებლის სამხედრო რეფორმ ყოველთაა გადმოსახლებით ძველი „ერის“ ხელოვნურად შექმნის წარმატებული ცდა იყო, მაგრამ საბოლოოდ ვერც ამ ღონისძიებამ გაუძლო დროთა სვლას. მონღოლთა პირისპირ საქართველო ფაქტობრივად ფეოდალურად დაქსაქსული აღმოჩნდა მხოლოდ მეფისა თუ დიდებულთა განკარგულებაში მყოფი პროფესიონალ მოლაშქრეთა (მონა სპისა და იგივე მსახურთა თუ მინისტერიალთა) შედარებით მცირერიცხოვანი რაზმებით.

ყველაფერი ეს ჩვენს სპეციალურ ლიტერატურაში საკმაოდ საფუძვლიანად არის გაშუქებული, მაგრამ ჩვენ აქ არ შეგვიძლია არ გავიხსენოთ თამარის ისტორიკოსის მითითება, რომ საერთო კეთილდღეობის პირობებში „გააზნაურდეს“ „ქვეყნისმოქმედნი“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 34), ანუ იგივე ძველი „ერის“ წარმომადგენელი („მდაბიორ-მოლაშქრენი“) და, ცხადია, არა გლეხობა, რომელიც როგორც არამოლაშქრე საზოგადოება, როგორც წესი, მოკლებული უნდა ყოფილიყო გააზნაურების საშუალებას. ამასთან, „ქვეყნისმოქმედთა“ „გააზნაურება“ ისე კი არ უნდა წარმოვიდგინოთ, თითქმის ეს ეხებოდა ცალკეულ პირებს, არამედ ეს ნათქვამია ზოგადი მნიშვნელობით, სწორედ მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებულ მოლაშქრეთა მხრივ მასობრივად მეურნეობასთან კავშირის გაწყვეტისა და პროფესიონალ მოლაშქრედ გადაქცევის ზემოთაღნიშნული პროცესის გამოსახატავად.

პროფესიონალ მოლაშქრეთა ფენის („სპათა“) განმტკიცებასთან ერთად, რომელიც უკვე ზემოქმედებას ახდენს სახელმწიფო პოლიტიკაზე და თავით მეფეზე (მოითხოვს საგარეო ლაშქრობებს, ერევა თამარის ქმრის მოყვანის

საქმეშიც კი და სხვა), ლაშქრის მნიშვნელოვან ნაწილს კვლავ შეადგენენ „ერისგანნი“, „პეროვანნი“, მხოლოდ ეს უკვე უპირატესად მთის მოსახლეობაა, რომელიც სამეფო ყმათა სახით ჯერ კიდევ არსებობს და ასრულებს ასეთ ფუნქციას მომავალშიც.

აღნიშნული პროცესის დასასაბუთებლად, ცხადია, ზემოთმოტანილი არგუმენტები არ არის საკმარისი. საგანგებოდ ამის დასაბუთებას ჩვენ სხვაგან ვეპოუდებით, მაგრამ ის კი უეჭველია, რომ ადრეფეოდალური ხანის ქართული ლაშქრის სოციალური შემადგენლობის კვლევისას „ერის“ ბუნების გაუთვალისწინებლობა დაუშვებელია, რადგან, ვიმეორებთ, სწორედ „ერი“ („წვრილი ერი“) იყო ამ ხანის ქართული ლაშქრის, კერძოდ, მისი „არაფეოდალური“ ნაწილის „ძირითადი მასა“.

რაც შეეხება გლეხებს, ისინი ადრეფეოდალურ ხანაში, მართლაც, არ წარმოადგენდნენ მოლაშქრე საზოგადოებას და ეს მოვალეობა მათ გვიან აწვებათ, მას შემდეგ რაც „ერი“ გამჭრალი იყო.

ქ. ჩხატარაიშვილის მსჯელობაში ჩვენ არც თუ იშვიათად ვხვდებით ბრალდებებს ნ. ბერძენიშვილის მიმართ, რომ საკითხისადმი მისი „მიდგომა არადამაჯერებელია“ (გვ. 109), „წინააღმდეგობრივია“ (გვ. 111) ან შეიცავს „შეუსაბამობას“ (გვ. 112). ყველა ეს ბრალდება ძირითადად „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“ ფენის არსებობის საკითხს უკავშირდება და ამდენად, ჩვენი აზრით, თვით ბრალმდებელის მცდარი პოზიციით თუ აიხსნება. ასე მაგალითად, ქ. ჩხატარაიშვილი იმასაც კი უსაყვედურებს მკვლევარს, რომ მან XI—XII სს. საქართველოში სოციალურ ურთიერთობათა განხილვისას და ლაშქრის შემადგენლობაზე მსჯელობის დროს გამოიციქა მსახურთა ფენა. მართალია, ქ. ჩხატარაიშვილის მიერ მითითებულ ადგილას ნ. ბერძენიშვილს არა აქვს კონკრეტულად მსჯელობა მსახურთა ფენაზე, ჩანს, იმიტომ, რომ აღარ იმეორებს უფრო ადრე ნათქვამს, მაგრამ განა? ეს ნიშნავს მის მიერ ამ ფენის საერთოდ იგნორირებას¹³? რაც შეეხება იმას, რომ ქართულ ფეოდალურ „ლაშქრის ნაწილებზე“ მსჯელობისას მსახურნი საგანგებოდ არ ფიგურირებენ, ამასაც თავისი ახსნა ეძებნება. საქმე ისაა, რომ ნ. ბერძენიშვილს, განსხვავებით ქ. ჩხატარაიშვილისაგან, „მსახურნი“ არ მიაჩნდა ქართული ლაშქრის „ძირითად მასად“ და მათ, როგორც მოლაშქრე ფენას, ადვილად მოეძებნება ადგილი თუნდაც იმ „საქვეყნო ლაშქარში“, რომელიც, ნ. ბერძენიშვილის აზრით, „ქვეყნის სხვადასხვა მხარეებიდან — საერისთავთ-ერისთავოებიდან თუ საკუთრივ სამეფო-სახასოსაგან გამოდიოდა“¹⁴.

ვისგან შედგებოდა ეს „საქვეყნო ლაშქარი“ თუ არა იგივე „მდაბიორ-მოლაშქრეთაგან“ და მსახურთაგან, რომელთაც ლაშქრობაც ევალებოდათ? აქვე უნდა ვივთხაროთ, სხვათა შორის, ის მთიელი მოლაშქრენიც, რომლებიც ასევე ერისთავებს ექვემდებარებოდნენ და ქ. ჩხატარაიშვილის მიხედვით თითქმის აგრეთვე გამორჩნენ მხედველობიდან ნ. ბერძენიშვილის. ნ. ბერძენიშვილის თვალსაზრისი, რომ XII ს-ის მიწურულისათვის მდაბიორ-მოლაშქრეთა „დიდი უმრავლესობა“ გლეხობაში გადავიდა, ანუ „ძირითადად გაქრა“ (და არა „უკვე გაქრა“, როგორც ეს ქ. ჩხატარაიშვილს აქვს წარმოდგენილი), სრულიადაც არ ეწინააღმდეგება იმას, რომ ბატონმყოფის გა-

¹³ იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1965, გვ. 51, 72.

¹⁴ „საქართველოს ისტორია“, I, გვ. 211.

მარჯვება XII—XIII სს. მიჯნით თარიღდება და ეს ორი მოვლენა ურთიერთგანპირობებულა.

რაც შეეხება იმას, რომ ნ. ბერძენიშვილის თანახმად, „X საუკუნის მიწურულისათვის საქართველოში ადრეფეოდალური ურთიერთობა დამთავრდა და ქვეყანა ფეოდალური განვითარების ახალ უფრო მაღალ საფეხურზე შედგა“ და ამავე დროს ამ პერიოდის შესაბამისი საზოგადოებრივი ურთიერთობის — პატრონჟიმობის საფუძველი — „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“ ფენა განაგრძობს არსებობას (XII ს. მიწურულამდე), ვერც აქ ვხედავთ ჩვენ გადაულახავ „შელსაბამობას“. საქმე ისაა, რომ XI—XII სს, მართლაც, უკვე აღარაა ადრეფეოდალური ხანა, არამედ განვითარებული ფეოდალიზმია, მაგრამ მისი ის საფეხურია, როდესაც ადრეფეოდალურ ურთიერთობის შესაბამისი საზოგადოებრივი ძალები კი არსებობენ, მაგრამ გადაგვარებას განიცდიან, რითაც მზადდება პირობები ბატონჟიმობაზე ანუ განვითარებული ფეოდალიზმის უფრო მაღალ საფეხურზე ასასვლელად.

ბატონჟიმობის გამარჯვებაზე ლაპარაკი კი ამაზე ადრე (მით უმეტეს VI—VIII საუკუნეებში) ჩვენ უმართებულოდ მიგვაჩნია. საქმე ისაა, რომ ქვეყანაში ფეოდალიზმის განვითარების პირობებში ბრძოლა სამეფო ხელისუფლებასა და ცენტრიდანულ, ფეოდალურ ძალებს შორის დიდ ხანს ცვალებადი წარმატებით მიმდინარეობდა და ამდენად, უკანასკნელთა საბოლოო გამარჯვებაზე მხოლოდ მას შემდეგ შეგვიძლია ლაპარაკი, როდესაც ფეოდალურმა დეცენტრალიზაციამ (სენიორალურმა სისტემამ შესაბამისი იმუნიტეტით) უკუქცევადი ხასიათი დაკარგა. მართალია, ერისთავ-დიდებულებმა არაერთგზის მოიპოვეს წარმატება (და ქ. ჩხატარაიშვილმა მათი პირველი სერიოზული მიღწევები საბოლოო გამარჯვებად მიიჩნია VI—VIII სს), მაგრამ იმის გამო, რომ ეს საბოლოო არ იყო, არ შეიძლება ლაპარაკი ფეოდალიზაციის პროცესის დასრულებაზე. დავით აღმაშენებლისა და გიორგი III-ის დროს ცენტრალური ხელისუფლების შეტევა ფეოდალურ ძალებზე ამის კარგი მაგალითია. ერისთავ-დიდებულები არაერთგზის კარგავდნენ იმ პოზიციებს, რომლებსაც მოიპოვებდნენ სამამულო სისტემის და თანამდებობათა მეშვეობით დასაკუთრებისათვის ბრძოლაში, მანამდე საბოლოოდ არ მიიღწიეს თავის საწადელს („სათავადო“).

თვით ქ. ჩხატარაიშვილის მსჯელობაში კი შეინიშნება კიდევ ერთი შეუსაბამობა: თავისუფალ მოლაშქრეთა არსებობას ავტორი კი აღიარებს, მხოლოდ თავიდანვე მთის რეგიონებისათვის. ავტორის ამოსავალი დებულება იმაში მდგომარეობს, რომ „მთიან მხარეებში გვაროვნულ-თემური წყობილება ფეოდალური ეპოქის მთელ მანძილზე შემორჩა, ხოლო ზოგ ნაკლებად მისაწვდომ რეგიონში ახალ ხანაშიაც განაგრძნობდა არსებობას. მთის მოსახლეობა ბარის ფეოდალიზაციის დროს ძირითადად თავისუფალი დარჩა და უშუალოდ ცენტრალურ ხელისუფლებას ემორჩილებოდა“ (გვ. 25—26).

ავტორი ლაპარაკობს როგორც ევროპის, ასევე საქართველოს სინამდვილეში „მთის ლაშქრის არაკლასობრივ, სახალხო ხასიათზე“, რაც გამომდინარეობს აქ „გვაროვნულ-თემური წყობილების“ არსებობის აღიარებიდან (გვ. 28), მაგრამ, ამავე დროს, თვლის, რომ „მთიელთა და ცენტრალური ხელისუფლების ურთიერთობა ვასალიტეტის, თავისუფალი მოლაშქრისა და სუზერენის ურთიერთობას წარმოადგენდა“ (გვ. 30). ავტორი დაასკვნის:

„ყოველივე ზემოთქმულიდან ცხადია, რომ შუა საუკუნეთა საქართველოში თანაარსებობდა სამხედრო ორგანიზაციის ორი ტიპი, ბარში — ფეოდალური, სენიორალურ-ვასალურ ურთიერთობაზე დამყარებული, რომელიც საფუძვლად ედო ფეოდალურ ლაშქარს, მთაში — გვაროვნულ-თემური წყობილებისათვის დამახასიათებელი, თეოკრატიულ წყობაზე დამყარებული, რომელიც საფუძვლად ედო სახალხო ლაშქარს. მთისა და ბარის ლაშქართა ერთიან ქართულ ლაშქარში გამაერთიანებელი იყო სამეფო ხელისუფლება, რომელსაც ფეოდალური და სახალხო ლაშქარი ექვემდებარებოდა როგორც უმაღლეს ხელისუფალს, სიუზერენს, მთიელი მოლაშქრე მეფესთან ურთიერთობაში „ყმის“ — ვასალის სტატუსით გამოდიოდა“ (გვ. 31). იბადება კითხვა — თუ კი ბარში ვასალიტეტთან გვაქვს საქმე და ეს ფეოდალიზმია, ხოლო მთის საზოგადოების დამოკიდებულებაც ცენტრალურ ხელისუფლებაზე „ყმის“ — ვასალის და სიუზერენის ურთიერთობას წარმოადგენდა, მაშ რაღაშა სხვაობა, რომელიც მთის ლაშქრის გვაროვნულ-თემურ („სახალხო“) ხასიათს განაპირობებდა? ან თუ კი მთიელი-მოლაშქრე და მსახური-მოლაშქრე (იხ. გვ. 32—33) ორივე ვასალია, მაშ რაღაში ხედავს ავტორი სხვაობას მათ შორის?

ცხადია, ჩვენ შორს ვართ იმ აზრისაგან, რომ მთიელი მოლაშქრე და მსახური გავიგივოთ, მაგრამ ავტორი კი მოვალე იყო უფრო ღრმად ჩაეკვირვებოდა ამ საკითხს და დაენახა სხვაობა მათ შორის.

ჩვენ ვერ დავეთანხმებით ქ. ჩხატარაიშვილის მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე საქართველოს მთის რეგიონის პირწმინდად გვაროვნულ-თემურ საფეხურებზე გაყინვის საკმაოდ მოძველებულ და დიდი ხნის წინათ უარყოფილი თეზისის გამოცოცხლებაში. სინამდვილეში ადრიდანვე ფეოდალიზირებული საქართველოს მთის საზოგადოება მართლაც ვასალურ, პატრონ-ყმურ დამოკიდებულებაში იყო ცენტრალურ ხელისუფლებასთან, იგივე სტატუსით, როგორითაც ადრეფეოდალურ ქართულ საზოგადოებაში მეფესთან ურთიერთობაში წარმოგვიდგება „ერი“, „წვრილი ერი“ (გავიხსენოთ „ძეგლი ერისთავთას“ — „ერი“ და „ძეგლის დადების“ — „ჰეროვანნი), რასაც გვიანდელი მსახურის ვასალურ დამოკიდებულებასთან საერთო არაფერი აქვს.

ამავე დროს, საქართველოს მთის ყველა რეგიონის ერთ სიბრტყეზე დაყენებამაც შეიძლება შეცდომამდე მიგვიყვანოს. მაგალითად, თუშ-ხევსურთა „ყმობა“ მეფისადმი სულ სხვა რიგისა იყო, ვიდრე მთის უფრო დაწინაურებული თემების (სვანეთი, ცხრაზმისხევი, მთიულეთი, კევი და სხვა) დამოკიდებულება. მეფე ხომ პირველთა „ბატონის“ — ხატის, ჭვარის ძმად ითვლებოდა¹⁵, ხოლო მეორეთა პატრონი, სიუზერენი იყო... მთიელ მოლაშქრეებზე მსჯელობაში სავესებით გაუგებარია განცხადება, რომ „რაღვანაც ეს მოლაშქრეები ფეოდალები არ იყვნენ, მათი რანგი და სამსახური მსახურისას შეესაბამებოდა“ (გვ. 30), მით უმეტეს თუ გავიხსენებთ ავტორის თვალსაზრისს მთის საზოგადოების გვაროვნულ ხასიათზე და მისსავე გაგებას ბარის მსახურის სტატუსისა.

ავტორი ხშირად მეტად ავტორიტეტულად მსჯელობს საკითხებზე და

¹⁵ ქ. ბარდაველიძე, მთისა და ბარის მოსახლეობის ურთიერთობის ისტორიიდან საქართველოში (მოძებობის ინსტიტუტი), მაენე, ისტორიის სერია, 1971, № 3, გვ. 72—75.

ამავე დროს სერიოზულ უზუსტობებს უშვებს. მაგალითად, ავტორი წერს: „სვანეთის ლაშქრის ორგანიზაცია თეოკრატიულ პრინციპებს ემყარებოდა: მოლაშქრე-მეკობრეთა მფარველი წმ. ბარბალე იყო, ხოლო ლაშქრობის გამრიგე გამგებელნი სვანეთის ამ სალოცავის მსახურნი იყვნენ“ (გვ. 28). აქ ავტორი მიუთითებს ვ. ბარდაველიძის შრომაზე: „სვანური საგალობელი „ბარბალ-დოლაში“, რომელშიც ქ. ჩხატარაიშვილის მიერ ნაჩვენებ გვერდებზე—549-550—სვანეთის ლაშქრის ორგანიზაციაზე მსგავსი არაფერია ნათქვამი. აქ მხოლოდ ლაპარაკია ზეცსურული მასალის მიხედვით ღვთაებათა „ლაშქრობებზე“. რაც შეეხება საკუთრივ სვანეთს, მითითებულ შრომაში აღწერილია ბარბალეს და სხვა ღვთაებათა სადღესასწაულო მოგზაურობა ერთი სალოცავიდან მეორეში და მასთან დაკავშირებული რიტუალები. ის, რომ ბარბალე სვანური საგალობლის თანახმად კიდევ „ალაშქრებდა“ სვანებს, სულაც არ იძლევა საფუძველს სვანეთის ლაშქრის ორგანიზაციის თაობაზე ავტორისეული დასკვნების გასაკეთებლად, მითუმეტეს რომ იგი არც დროს მიუთითებს და არც კონკრეტულ პირობებს. ამას კი არსებითი მნიშვნელობა აქვს.

ქვემოთ შევჩერდებით კიდევ ერთ საკითხზე. ეს შეეხება გლეხთა სამხედრო საქმეში მონაწილეობას. როგორც ცნობილია (და ეს ქ. ჩხატარაიშვილსაც აქვს აღნიშნული), გლეხობას სამხედრო მოვალეობა მონღოლების დროს დაეკისრა, ჩანს, იმის გამოც, რომ მათი მოსვლის დროისათვის აღარ არსებობდა სხვა შესაფერისი საზოგადოებრივი ფენა, საიდანაც შესაძლებელი გახდებოდა ფართო ლაშქრობებისათვის საჭირო რაოდენობით მეომართა გამოყვანა. ამის გამო მონღოლებმა 9 საგლეხო კომლს 1 მოლაშქრე შეაწერეს. ცხადია, აქ მათ მსახურად ქცევაზე არაფერი მიგვანიშნებს. ქართული სახელმწიფოებრიობის აღდგენის შემდეგ, ეტყობა, გლეხთა მოლაშქრეობა წესად იქცა და სწორედ ამ დროიდან ხდება „ლაშქარ-ნადირობაც“ არათავისუფალი მწარმოებელი კლასის — ყმა-გლეხობის ერთ-ერთი ძირითადი სახელმწიფო ვალდებულება, რომლისაგანაც იშვიათად თუ ვინმე თავისუფლდებოდა.

აღნიშნული სიახლე სამხედრო ორგანიზაციაში ქ. ჩხატარაიშვილს აქვს აღნიშნული, მაგრამ იგი მხოლოდ XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან სცნობს გლეხთა ფენისათვის სამხედრო ვალდებულებიან დაკისრებას (გვ. 22—23, 198). მისი აზრით, „ფეოდალური ეპოქის არც ერთი ქართული საისტორიო წყარო ლაშქრის შემადგენლობაში XVII საუკუნემდე გლეხს (არათავისუფალ მებეგრეს) არ იხსენიებს“ (გვ. 17), ან „XV—XVI სს-თა საისტორიო წყაროები ქართველ გლეხთა მოლაშქრეობის შესახებ ცნობებს არ შეიცავენ... ამ საუკუნეებში წყაროები მოლაშქრეთა უმდაბლეს სოციალურ ფენად მსახურებს ასახელებენ“ (გვ. 21).

თუ ავტორი მართო ქართულ ნარატიულ წყაროებს გულისხმობს, საკვირველია, რატომ გამორიცხავს იგი დოკუმენტურ მასალას, რომელიც მისთვისაც კარგადაა ცნობილი? ქ. ჩხატარაიშვილს ხომ თვითონ მოაქვს ისეთი საბუთები, სადაც ქართველ გლეხთა სხვადასხვა მოვალეობათაგან განთავისუფლებაზეა ლაპარაკი გარდა „ლაშქარ-ნადირობისა“ თუ „ლაშქრობისა“ და ეს დოკუმენტები XVI ს. შუახანებს განეკუთვნებიან (გვ. 156).¹⁶

¹⁶ ერთი კი საკვირველია, რა საფუძველზე მიაკუთვნებს ავტორი ერთსა და იმავე საბუთს

მაგრამ საქმე ისაა, რომ ქ. ჩხატარაიშვილმა ეს საბუთები მოიტანა „ნადირობასთან“ დაკავშირებით, ხოლო ძირითადი სამხედრო ვალდებულების— „ლაშქრობის“ თუ „ლაშქარ-ნადირობის“ განხილვისას გამორჩა მხედველობიდან, რადგან, როგორც აღინიშნა, საერთოდ არა აქვს საგანგებოდ განხილული ეს მოვალეობა.

დებულებას იმის შესახებ, რომ „გლეხთა მოლაშქრეობა საქართველოში სისტემად იქცა XVII ს-ის მეორე ნახევრიდან“ ქ. ჩხატარაიშვილი იმით ასაბუთებს, რომ თითქოს ამ საუკუნის 30-იან წლებიდან ადგილი ჰქონდა საქართველოს საგარეო და საშინაო ვითარების მკვეთრ გაუარესებას (გვ. 22). იქმნება შთაბეჭდილება, რომ მანამდე ქვეყანა დაღმართში იყო და არ არსებობდა საჭიროება მტრებთან ბრძოლებში გლეხთა მონაწილეობისა. გაუგებარია თუ რატომ არ ითვალისწინებს ავტორი იმ საგარეო და საშინაო სიძნელებებს, რომელთაც ადგილი ჰქონდათ თემურლენგის შემოსევებისას, სიმონ I-ის მეფობაში ან იგივე შაჰ-აბას პირველის ლაშქრობათა დროს?

ავტორი იმდენადაა განწყობილი „მსახურთა“ გარდა გლეხთა ფართო ფენების ლაშქრობაში მონაწილეობის და ამდენადვე ქვეყნის თავდაცვაში მათი როლის წარმოჩენის წინაღმდეგ, რომ მზადაა გაიზიაროს ნ. ნიკოლაძის, თ. ჟორდანიას და სხვათა შეხედულებანი ქართული ფეოდალური ლაშქრის სოციალური ბუნებისა და შემადგენლობის შესახებ, რომელთა თანახმადაც ქვეყნისა და ხალხის დაცვა იყო თავადაზნაურობის საქმე, ხოლო ხალხი, გლეხობა ინახავდა თავადაზნაურობას და მხოლოდ ეს იყო მისი დანიშნულება. ქ. ჩხატარაიშვილი წერს: „როგორც ვხედავთ, ნ. ნიკოლაძისა და თ. ჟორდანიას შეხედულებანი ქართული ფეოდალური ლაშქრის სოციალური შემადგენლობის შესახებ სავსებით შეესაბამება ფეოდალური ლაშქრის ბუნებას, მაგრამ მათ მიერ მოცემული შეფასება, ახსნა ამ მოვლენისა აშკარად არაისტორიულია და რეაქციულია, რაც სავსებით დამახასიათებელია XIX საუკუნის ქართული თავადაზნაურობის „ისტორიული რომანტიზმისათვის“ (გვ. 11—12).

მოტანილი მსჯელობის მიხედვით ჩვენ გვიჭირს იმაში გარკვევა, თუ რა არის ნ. ნიკოლაძის და თ. ჟორდანიას შეხედულებებში რეაქციული და არარეაქციული, მით უმეტეს, რომ ჩვენი ავტორიც ფაქტობრივად მათ შეხედულებებს იზიარებს. განა არაისტორიული არ არის გლეხთა მასების როლის დამცირება ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში და ქვეყნის დაცვის საქმეში მათთვის მხოლოდ მეორეხარისხოვანი როლის მიჩენა?

ქ. ჩხატარაიშვილმა მისი შეხედულების დასასაბუთებლად რუსი მოხელის პ. გნილოსაროვის ავტორტეტიც კი მოიშველია, რომელიც აღნიშნავდა, რომ „იმერეთში ლაშქრად გამოდიოდნენ თავადები, აზნაურები და მსახურები, გლეხობა კი რეზერვს შეადგენდა და ომის დროს მოურავთა მეთაურობით სტრატეგიულ პუნქტებში იდგაო“. ქ. ჩხატარაიშვილი დაასკვნის: „როგორც აღვნიშნეთ, თ. ჟორდანიას სიტყვით, ქართლ-კახეთის სამეფოში გლეხები ჯარში მხოლოდ გაჭირვების დროს გაჰყავდათ. გნილოსაროვიცა და თ. ჟორდანიაც სავსებით სწორნი იყვნენ: ფეოდალური ქვეყნისათვის ფეო-

ერთდროულად კახთა მეფე ალექსანდრე II-ს და ალექსანდრე დიდს (შეად., გვ. 156 და 157), მაშინ, როდესაც ეს საბუთი ალექსანდრე II-ისაა (იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 617—619).

დალური ლაშქარი იყო დამახასიათებელი და არა კრიზისული მომენტებით გამოწვეული რეანიმაცია „სახალხო“ ლაშქრისა ფეოდალების მეთაურობით“ (გვ. 25).

გამოდის, რომ XVIII საუკუნეშიც გლეხობის მონაწილეობა ლაშქრობაში რაღაც „რეანიმაცია“ იყო და არა სავსებით კანონზომიერი მოვლენა, რაც წყაროებითაც კარგად დასტურდება და თუ კი თ. ჟორდანიას ეს შესაძლოა გამორჩენოდა კიდევ მხედველობიდან, მისი კონცეფციის ზეგავლენით, ჩვენი დროის ისტორიკოსს ეს აღარ ეპატიება. და ეს მოსდის მკვლევარს, რომელიც აცხადებს, რომ ისტორიოგრაფიაში არსებული „მეხედულე-ბანი ფეოდალური საქართველოს ლაშქრის სოციალური შემადგენლობისა და ქვეყნის დაცვის საქმეში ფეოდალთა განსაკუთრებული, მონოპოლიური როლის შესახებ აშკარად გვიჩვენებს, რამდენად აქტუალურია დღეისათვისაც წინამდებარე ნარკვევში განსახილველი საკითხის სწორი, მეცნიერული გადაჭრა — ქართული ფეოდალური ლაშქრის სოციალური ბუნების, საგარეო მტერთაგან ქვეყნის დაცვის საქმეში ხალხის მასის, გლეხობის მონაწილეობისა და ამ მონაწილეობის ფორმების დადგენა“ (გვ. 13).

როგორც ზემოთ დავინახეთ, სინამდვილეში სწორედ ამის ჩვენებას გაუზრდის ავტორი. და ეს მას არ დაემართებოდა, რომ ჯეროვნად გაეთვალისწინებია სათანადო წყაროების მონაცემები ან სპეციალურ ლიტერატურაში მოცემული დასკვნები. კერძოდ, ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ა. კლიმაშვილის წერილი „საეკლესიო ლაშქრის საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში“¹⁷, რომელშიც საბუთებიც არის საკმარისად მოტანილი და სათანადო დასკვნებიც გამოტანილი. მოვიტანთ მხოლოდ ერთ დოკუმენტს. ეს გახლავთ თეიმურაზ II-ის მიერ 1749 წ. ქართლის კათალიკოზ ანტონისადმი მოცემული სიგელი, სადაც ვკითხულობთ: „... ასე, რომ ძველთ ხელმწიფეთაგანაც წიგნები გქონდათ ლაშქრობის გარიგებისა, პატრონს მეფეს ვახტანგსაც ძველადამ გარიგების წიგნები ენახათ და იმავ რიგის დამტკიცებისა და განახლების წიგნი დაედვა და კვალად ჩვენც აგრეთვე ეს გარიგება და ლაშქრობის წიგნი და დამტკიცება მოგართვათ, რომ რასაც ალაგს სვეტიცხოვლის ყმა არის ზემო ქართლს, თუ ქვემო ქართლს, საციციანოს მხარეს, მუხრანს, სომხითს, საბარათიანოს, თრიალეთს, ქალაქს თუ გორს, ქ. ცხილვანს, მთასა თუ ბარს, რასაც ალაგს სვეტიცხოვლის ყმა იყო და ესახლოს, არას სხვას სარდლებს კელი არა აქვსთ, თავისი დარბაისელი, აზნაურშვილი, მსახური და გლეხნი, დიდნი და მცირენი, ყოვლის თავისის ადგილიდამ ბატონს ყოველად სანატრელს კათალიკოზს იახლებოდნენ და შემოეყრებოდნენ, ლაშქრობასა და ნადირობაში ჩვენს დროშაზე იქნებოდნენ“¹⁸.

როგორც ვხედავთ, გლეხთა ლაშქარში მონაწილეობა ვახტანგ VI-მდეც, მის დროსაც და შემდეგაც სავსებით კანონზომიერი მოვლენა იყო და არა „სახალხო ლაშქრის“ „რეანიმაცია“. საამისო საბუთების მოტანა დაუსრულებლად შეიძლებოდა, მაგრამ ჩვენ მხოლოდ იმ ცნობილი ფაქტის გახსენებას დავჯერდებით, რომ 1755 წ. ყვარლის ციხის აღებაში მონაწილე თავდა-

¹⁷ ა. კლიმაშვილი, საეკლესიო ლაშქრის საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში, ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, III, თბ., 1961.

¹⁸ იქვე, გვ. 108; ამავე ნაშრომში არაერთი სხვა საბუთია მოტანილი გლეხთა სალაშქრო ელდებულების შესახებ.

დებულმა გლეხებმა სითარხნე თუ აზატობა სწორედ ალყის გარღვევის შემდეგ მიიღეს, რაც გამორიცხავს მანამდე მათ მოლაშქრე-მსახურებად გამოცხადებას, და ლაშქრობაში მხოლოდ მსახურთა მონაწილეობის აღიარებას.

ამრიგად, ქ. ჩხატარაიშვილის შრომის უმთავრესი ნაკლი ის არის, რომ მასში არ არის სწორად დაყენებული და გადაჭრილი ფეოდალური ხანის ქართული ლაშქრის ძირითადი შემადგენელი ძალის საკითხი, არ არის გაცემული სწორი პასუხი იმაზე, თუ რომელი სოციალური ფენები შეადგენდნენ ლაშქრის დიდ. „ყველაზე მრავალრიცხოვან ნაწილს“, მის „ძირითად მასას“. ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე: ადრე-ფეოდალურ ხანაში ავტორი ვერ ამჩნევს „ერს“, „წვრილ ერს“ ანუ იგივე „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“ ფენას, რომლის არსებობასაც იგი კატეგორიულად უარყოფს, ხოლო შემდეგ კი ამცირებს გლეხობის მნიშვნელობას ქართულ ფეოდალურ ლაშქარში: XVII ს-ის მეორე ნახევრამდე საერთოდ გამორიცხავს გლეხთა მონაწილეობას ლაშქრობებში, შემდეგ კი მათ მხოლოდ მეორეხარისხოვან როლს უთმობს.

აღნიშნული იმის მაჩვენებელია, რომ ქ. ჩხატარაიშვილის წიგნი სერიოზულ ხარვეზებს შეიცავს. ეს კი იმაზე მიუთითებს, რომ ესოდენ სერიოზული საკითხის კვლევისას, როგორცაა ფეოდალური ხანის საქართველოს სამხედრო ორგანიზაცია, არაა საკმარისი საკუთარ შთაბეჭდილებებზე დამყარება, არამედ აუცილებელია წყაროთა მონაცემების კომპლექსური, დაკვირვებული კვლევა და წინამორბედ მეცნიერთა, მათ შორის ქართული ისტორიოგრაფიის დიდად დამსახურებულ წარმომადგენელთა, მემკვიდრეობისათვის მეტი ანგარიშის გაწევა და ფაქიზი მოპყრობა, რაც ცხადია არ გამორიცხავს კრიტიკულ დამოკიდებულებასაც. მაგრამ ახალის თქმის სურვილით გატაცებამ მეცნიერების წინ წაწევის ნაცვლად პირუტყუ შედეგი არ უნდა გამოიღოს.

Э. В. ХОШТАРИА (БРОССЕ)

К ИЗУЧЕНИЮ ВОЕННОГО ДЕЛА В ФЕОДАЛЬНОЙ ГРУЗИИ (О СОЦИАЛЬНОМ СОСТАВЕ ФЕОДАЛЬНОГО ВОЙСКА)

Резюме

В статье критически рассмотрены положения К. А. Чхатарашвили, выдвинутые им в своей книге «Очерки по истории военного дела в феодальной Грузии» (Тб., 1979). Отмечается переоценка автором роли военной организации в общественном развитии, отклонение от основной темы труда, т. е. от рассмотрения военной обязанности широких слоев общества на различных ступенях развития феодализма в Грузии, показана неправомочность отрицания существования слоя «мдабнор-молашкре» («букв. «сельчан-воинов»), упомянутого в источниках как «эри», «цврили эри» и составляющего основной контингент раннефеодального грузинского войска, отмечено так же умаление роли крестьян в военном деле в позднее средневековье. Исходя из сказанного, не разделяется положение о том, что на всем протяжении развития феодализма в Грузии основной контингент или большую часть феодального войска составляли «мсахури», отождествляемые с европейскими министриалами.

**ქართული ფეოდალიზმის განვითარების ჯგუფირება
თავისებურების შესახებ (IV—XII სს.)**

ქართულ ისტორიოგრაფიაში დიდი ხანია რაც დასმულია საკითხი ქართული ფეოდალიზმის რაობისა და ისტორიის შესახებ. ამოსავალი იყო, რასაკვირველია, უპირველესად თვით ჩვენი ისტორიული პროცესის შესაბამისი ეპოქის დიდი მსგავსება დასავლეთ ევროპის ანალოგიურ ისტორიულ ეპოქასთან. ასეთი მსგავსება კი შენიშნული იქნა ჯერ კიდევ XVII—XVIII სს. დასავლეთ ევროპელი მოგზაურებისა და XIX ს-ის საქართველოში მყოფი რუსი მოხელეების მიერ. სწორედ ამიტომ, ჩვენი აზრით, აღნიშნული პრობლემის დასმა და გაღრმავებული კვლევა-ძიება, განსხვავებით „თურქული“, „ინდო-“, „ჩინური“ და ა. შ. ფეოდალიზმისაგან, ძალზე პერსპექტიული საქმეა.

მაგრამ მიგვაჩნია, რომ ჩვენი ფეოდალიზმის კვლევისას ქართულმა ისტორიოგრაფიამ ერთგვარად გადააქარბა: მან მოდელად აიღო კლასიკური ფეოდალიზმის ქვეყნის — საფრანგეთის, ისიც მხოლოდ უკანასკნელის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილის, ისტორია, რომლის პერიოდების მიხედვით ხდებოდა და ხდება ქართული ფეოდალიზმის პერიოდიზაცია. ამით იგნორირებული იყო ის გარემოება, რომ მთელი რიგი მიზეზების გამო (ანტიკური, კერძოდ რომაული მემკვიდრეობა, რაც გამოიხატა მიწაზე კერძო საკუთრების ნაღალ განვითარებაში ჯერ კიდევ წინაფეოდალური საზოგადოების ხანაში, ბარბაროსული ხალხების მიერ გაღურ-რომაული მოსახლეობის დაპყრობა, შესაბამისად ანტიკური ცივილიზაციისა და ბარბაროსობის სინთეზი, რამაც დააჩქარა ფეოდალიზმის განვითარება, ბარბაროსთა შემდგომი შემოსევებისაგან ქვეყნის შედარებითი დაცულობა, დასავლეთ ევროპაში მისი ცენტრალური მდგომარეობის გამო) საფრანგეთი იქცა კლასიკური ფეოდალიზმის ქვეყნად. ზემოთ აღნიშნული მიზეზები არ არსებობდა თვით საფრანგეთის მეზობელ გერმანიაშიც კი, რის გამოც ფეოდალიზმმა აქ ვერ პოვა სრული განვითარება და თანაც ამ პროცესმა გაჭიანურებული ხასიათი მიიღო¹.

მით უფრო ითქმის ეს საფრანგეთისაგან ისეთ დაშორებულ ქვეყანაზე, როგორიცაა საქართველო. ჩვენთანაც, ისევე როგორც გერმანიაში, ანტიკური მემკვიდრეობა, მიწაზე კერძო საკუთრების განვითარება წინაფეოდალურ საზოგადოებაში არ ყოფილა თვალსაჩინო, შესაბამისად უფრო ნელა უნდა მომხდარიყო სასოფლო თემების დაშლა, უცხოელთა შემოსევებს თუმცა ჩვენში ხშირად ჰქონდა ადგილი, მაგრამ ისინი სულაც არ ყოფილა ისეთი ხასიათისა და შედეგებისა, როგორიც ფრანკების, ბურგუნდებისა და სხვათა

¹ ამის შესახებ იხ. А. Я. Гуревич, Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе, М., 1970. ნაშრომში ავტორი მიუთითებს ფეოდალიზმის ტიპოლოგიზაციის საკითხებს, მაგრამ ასეთი ნაშრომი, როგორც ცნობილია, საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში, თუნდაც დასავლეთ ევროპის ისტორიის მაგალითზე, ჯერჯერობით არ შექმნილა.

საფრანგეთის ისტორიაში. ამათ გარდა ქართული ფეოდალიზმის შემდგომ ისტორიაში გვხვდება მთელი რიგი საერთო მომენტებისა, რაც დამახასიათებელი იყო გერმანიის ისტორიისათვის, რაზედაც შემდგომში შევჩერდებით. აქ კი დასკვნის სახით აღვნიშნავთ: ქართული ფეოდალიზმის გავებაში უკეთესი იქნებოდა თუ გამოვიყენებდით შესაძარებლად გერმანიის ფეოდალურ ისტორიულ პროცესს და არა საფრანგეთისას.

ფრანგული ფეოდალიზმის ისტორიისაგან განსხვავებით ქართული ფეოდალური ისტორიული პროცესი ძალზე ფერხდებოდა საგარეო მომენტით, რასაც ადგილი ჰქონდა ჩვენში მთელი ამ საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაციის არსებობის მანძილზე. ამისაგან განსხვავებით, საფრანგეთის შესაბამისი პერიოდის ისტორიაში საგარეო მომენტს, — სხვა ხალხთა შემოსევებს, — ბევრად უფრო ნაკლებ ჰქონდა ადგილი. ამ მხრივაც საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორია უფრო მეტ მსგავსებას იჩენს გერმანიის შესაბამისი ხანის ისტორიასთან. ამრიგად, უკვე *a priori* ნათელი უნდა იყოს, რომ ძლიერი და პერმანენტული საგარეო საფრთხის არსებობას არ შეიძლებოდა არ მოეხდინა დიდი ზეგავლენა ქართული ფეოდალიზმის განვითარებაზე. მაგრამ ეს მომენტი ჩვენს ისტორიოგრაფიაში არაა სათანადოდ შესწავლილი, რასაც ხელი შეუშალა ფილოსოფიის სახელმძღვანელობიდან შეთვისებულმა აზრმა გარეგანი მიზეზის, მიზეზების მეორეხარისხოვნების შესახებ შინაგან მიზეზთან, მიზეზებთან შედარებით. მაგრამ ცხადია, ის გარემოება, რომ რაც უფრო მცირე და სუსტია სოციალური, ეროვნული ორგანიზმი, მით უფრო დიდ ზემოქმედებას უნდა ახდენდეს მასზე საგარეო ფაქტორი, მით უფრო მეტად უნდა სახესხვაობდეს, მოდიფიცირდებოდეს მისი (ამ ორგანიზმის) შინაგანი განვითარება².

სანამ უშუალოდ საკითხის არსს გადმოვცემდეთ, გამოვთქვამთ რამდენიმე შენიშვნას ჩვენი ისტორიოგრაფიის მეთოდოლოგიური პოზიციის მიმართ.

ჯერ ერთი, გვექმნება შთაბეჭდილება, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ხშირად აქვს ადგილი ე. წ. ეკონომიკური დეტერმინიზმის გამოვლენას, რომლის თანახმადაც ყოველი თვალსაჩინო ძვრა საზოგადოების პოლიტიკურ ან კულტურულ განვითარებაში უკავშირდება შესაბამის ეკონომიკურ ძვრებს საზოგადოების შინაგან ევოლუციაში. კერძოდ, ასეა ახსნილი ფეოდალური დაქუცმაცებულობა VI—VII საუკუნეების მანძილზე, შემდეგ ფეოდალური სამეფო-სამთავროების წარმოქმნა და ბოლოს — ერთიანი ცენტრალიზებული მონარქიის წარმოქმნა X—XII სს. საქართველოში. მიგვაჩნია, რომ ამ მოვლენების დაკავშირება უშუალოდ ეკონომიკურ ძვრებთან არ უნდა იყოს დამა-

² თუმცა „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ II ტომის წინასიტყვაობაში (ავტორი შ. მესხია) ვკითხულობთ, რომ „საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციის დროს განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს საგარეო პოლიტიკურ მოვლენებს, საგარეო ფაქტორს, რომელსაც გარკვეულ კონკრეტულ შემთხვევაში გადამწყვეტი მნიშვნელობაც კი ჰქონდა ფეოდალიზმის ამა თუ იმ პერიოდის ფორმირებაში“ (გვ. 13), მაგრამ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში არაა კონკრეტულად ნაჩვენები ამ საგარეო ფაქტორის როლი ფეოდალიზმის განვითარებაში ამ ფორმაციის გენეზისიდან მოყოლებული განვითარებული საფეხურის ჩათვლით. უკანასკნელ ხანს ამ საკითხს სპეციალურად, მაგრამ ძალზე სქემატურად, შეეხო ჯ. სტეფნაძე თავის ნაშრომში „საგარეო ფაქტორის როლი ფეოდალური საქართველოს სოციალურ განვითარებაში“. იხ. კრებული „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია“, 1980; აგრეთვე, მ. დუმბაძის სტატია, „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია“, ამავე კრებულში გვ. 27—28, 31—32.

ჯერებელი. ლაპარაკობდა რა XV ს-ის გერმანიის შესახებ, ფრ. ენგელსი აღნიშნავდა, რომ ეკონომიკური თვალსაზრისით გერმანია საესეებით იდგა იმდროინდელი მოწინავე ქვეყნების დონეზე, რომ გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა იმას, რომ გერმანიაში, რომელიც პროვინციებად იყო დაშლილი და დიდი ხნის განმავლობაში თავისუფალი იყო უცხოელთა შემოსევებისაგან, ეროვნული ერთიანობის მოთხოვნილება არ იყო ისეთი ძლიერი, როგორიც საფრანგეთში (ასწლიანი ომი), ესპანეთში, რომელიც ის-ის იყო მავრებს გამოჰგლიჯეს ხელიდან, რუსეთში, რომელმაც იმ ხანებში განდევნა თათრები და ინგლისში (ვარდების ომი)³. სხვა ადგილას იგი დასძენდა: „გერმანია, მიუხედავად ეკონომიკური კავშირის უქონლობისა, მაინც მიაღწევდა ცენტრალიზაციას და ამასთან კიდევ უფრო ადრე (მაგალითად ოტონების დროს), თუ არა, ჯერ ერთი, რომის იმპერატორის ტიტული და მასთან დაკავშირებული მსოფლიო ბატონობის პრეტენზია, რომელიც შეუძლებელს ხდიდა ეროვნული სახელმწიფოს ჩამოყალიბებას, და ძალთა განიავება იტალიურ ლაშქრობებში, — ამასთან საერთო-გერმანული ინტერესები სულ მუდამ ვერაგულად ირღვეოდა“⁴. აქედან ცხადია, თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ენგელსი არაეკონომიკური ფაქტორების როლს — ეროვნული ერთიანობის შეგება, მრავალეროვნული იმპერიის არსებობა.

შევიჩრდებით აგრეთვე ი. ბ. სტალინის აზრზე, რომელიც უშუალოდ საქართველოს ისტორიის მიმართ იყო გამოთქმული: „სამთავროთა ეფემერული და შემთხვევითი გაერთიანება, რასაც ზოგჯერ ესა თუ ის ილბლანნი მეფე ახერხებდა, უკეთეს შემთხვევაში მხოლოდ ზედაპირულ-ადმინისტრაციულ სფეროს ეხებოდა და მალე ირღვეოდა მთავრების ჟინიანობითა და გლეხების გულგრილობით. სხვანაირად არც შეიძლებოდა საქართველოს ეკონომიკური დაქუცმაცების პირობებში“⁵. აქ მოტანილ ციტატაში სწორადაა შენიშნული, რომ სრულიადაც არ არის აუცილებელი ქვეყნის ცენტრალიზაცია უცილობლად ეკონომიკასთან იქნეს დაკავშირებული.

მეორე. ქართული ფეოდალიზმის ისტორიის კვლევა მთელი IV—XII სს. მანძილზე გამოდის იმ მოსაზრებიდან, რომ დიალექტიკის მოქმედების მიზეზით ადგილი აქვს განუწყვეტელ მოძრაობას დაბლიდან მაღლისაკენ, მარტივიდან რთულისაკენ. ეს, რასაკვირველია, სწორია საერთოდ და არა ყოველ მოცემულ შემთხვევაში, როცა ზოგჯერ, პირიქით, ხდება საწინააღმდეგო — უკუსვლითი მოძრაობა⁶.

მესამე. ვფიქრობთ, რომ ქართული ფეოდალიზმის კვლევაძიებისას სათანადოდ არ არის გამოყენებული შედარებით — ისტორიული მეთოდი. ცნობილია კ. მარქსის აზრი იმის შესახებ, რომ ერთი და იგივე ეკონომიკური ბაზისი კონკრეტული ისტორიული პირობების ზეგავლენით ვლინდება უამრავ ვარიაციასა და გრადაციაში. ამის გაცნობიერება კი შეუძლებელია აღნიშნული მეთოდის გამოუყენებლად.

³ ფ. ენგელსი, გლეხთა ომი გერმანიაში, 1956, გვ. 198.

⁴ იქვე, გვ. 199.

⁵ ი. ბ. სტალინი, თხზულებანი, ტ. 2, გვ. 318.

⁶ ფეოდალიზმის პერიოდის მიმართ ეს არაერთგზის ჰქონდა აღნიშნული ფ. ენგელსს. იხ. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 32, გვ. 394; ფ. ენგელსი, გლეხთა ომი გერმანიაში, 1956, გვ. 179, 190.

ჩვენს ისტორიოგრაფიაში IV—VI სს. დახასიათებულია როგორც ხანა, როდესაც მკვეთრად ჩაისახა და მნიშვნელოვნად განვითარდა ფეოდალიზმი. ამ თვალსაზრისის მიხედვით, VI ს. დახასიათებულია როგორც ფეოდალური დაშლილობის ხანის დასაწყისი, როცა ფეოდალური ანარქიის პირობებში მეფე („ერისმთავარი“) წარმოადგენდა მხოლოდ და მხოლოდ *primus inter pares*-ს⁷. ერთი სიტყვით, ამ პერიოდიდან მოყოლებული ქართული ისტორიული სინამდვილე წარმოდგენილია იმისავე ანალოგიურად, როგორც IX ს-ის შემდგომი დასავლეთფრანკული სამეფოს ევოლუცია. ამდენად, ჩვენი ფეოდალიზმი ამ მხრივ ფრანგულს თითქმის სამი საუკუნით უსწრებდა. მაგრამ იმთავითვე იბადება ეჭვები აღნიშნული აზრის კემპარიტებაში. განსხვავებით IX ს-ის ფრანგული სინამდვილისაგან, ჩვენი ისტორიული სინამდვილე, უკვე IV—VI სს. მოყოლებული, ხასიათდებოდა საგარეო საფრთხის გაძლიერებული ზემოქმედებით, რაც ჩვენი ფეოდალური პერიოდის ისტორიას მთელს მანძილზე გაჰყვა. ნათელია, რომ ამ გარემოებას თვალსაჩინო დალი უნდა დაესვა საქართველოს ისტორიის შესაბამის ეპოქაზე უკვე IV—VI სს. დაწყებული. ეს ხანა, როგორც ცნობილია, არის ჩვენს მიმართ სპარსელების (სასანიანთა ირანის) მძლავრობის ხანამთელი წინამავალი ე. წ. ადრეკლასობრივი საზოგადოების არსებობის მანძილზე ქართლის სამეფოს არ განუცდია ისეთი საგარეო საფრთხე, როგორსაც ადგილი ჰქონდა ამ საუკუნეებში. აგრესორი სახელმწიფო ცდილობდა მეფის ხელისუფლების გაუქმებას აღმოსავლეთ საქართველოში, ისევე როგორც მან ამას მიაღწია მეზობელ სომხეთსა და ალბანეთში. იგი ცდილობდა აგრეთვე თავის მთავარი იდეოლოგიის — მაზდეანური რელიგიის გავრცელებას ჩვენში. საბოლოო ანგარიშით კი მისი მიზანი იყო ქართული ეთნოსის გასპარსება („დენაციონალიზაცია“ ეთნიკური გაკებით), რაც შეადგენდა ირანელთა ინტერესებს თავიანთ გლობალურ პოლიტიკაში ბიზანტიის იმპერიასთან კონფრონტაციაში. ვიმეორებთ. ქართლის სამეფო ამ პერიოდში მანამდე არანახული საფრთხის წინაშე იდგა.

ფრ. ენგელსი ფეოდალიზმის განვითარების პირველი ფაზის შესახებ წერდა: „მთელი ამ არე-დარევის დროს სამეფო ხელისუფლება რომ პროგრესულ ელემენტს შეადგენდა, ეს საესებით ცხადია. იგი იყო წესრიგის წარმომადგენელი ამ საყოველთაო არეულობის ხანაში, იგი იყო წარმომადგენელი ჩამოყალიბების პროცესში მყოფი ერისა, რომელიც მუდამ ვასალურ სახელმწიფოებად დაქუცმაცებას უპირისპირდებოდა“, „ამიტომ, რომ საუკუნეების მანძილზე მიზიდულობის ცვალებადი ძალით მისწრაფვიან ვასალები სამეფო ცენტრისაკენ, რომელსაც ერთადერთს შეეძლო დაეცვა ისინი გარეშე მტერთა და ურთიერთთავდასხმებისაგან, და რომ იგი მუდამ და აუცილებლად იქცევა ამ ცენტრისაგან მათ განმზიდველ ძალად“⁸. ეს მით უფრო უპრიანია IV—VI სს. ქართლის სამეფოს მიმართ.

და მართლაც, ვახტანგ გორგასალის გმირული შემართება სპარსელთა

⁷ უცნაურია, მაგრამ ფაქტია, რომ ჩვენი ისტორიის VI—IX სს. ხასიათდება ადრეულ ფეოდალიზმად, მაშინ როდესაც ზემოთ აღწერილი სიტუაცია, მსგავსი IX ს. საფრანგეთისა, ითვლება, საესებით სწორადაც, განვითარებული ფეოდალიზმის დასაწყისად.

⁸ ფ. ენგელსი, გლენათა ომი გერმანიაში, გვ. 189—190.

წინააღმდეგ შეუძლებელია წარმოვიდგინოთ, თუ მხედველობაში არ ვიქონი-
ებთ არა მარტო თავისუფალი გლეხობის — „წვრილი ერის“, არამედ ზედა-
ფენების მნიშვნელოვანი ნაწილის დარაზმულობასაც მეფის ხელისუფლების
გარშემო⁹. ვახტანგის სიკვდილის შემდეგ „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით
კიდევ ხუთი მეფე (დაჩი, ბაკურ, ფარსმან, ფარსმან, ბაკურ))¹⁰ მჭდარა ქარ-
თლის სამეფო ტახტზე. ასე რომ მეფის ხელისუფლებას ჩვენში საკმაოდ
საიმედო დასაყრდენი რჩებოდა, მაგრამ მიუხედავად ამისა ეს ხელისუფლე-
ბა მაინც გაუქმებულ იქნა. ამის უშუალო მიზეზი გახლდათ არა ფეოდალური
ანარქიის გაბატონება, არამედ სავარეო ფაქტორი — სპარსელები, რომელთაც
უსარგებლიათ მეფე გურგენის აჯანყების დამარცხებით¹¹. თუ არა ამ გარეშე
მტრის ეს პოლიტიკური აქცია, ისე მეფის ხელისუფლების გაუქმებას, ასეთ
მტრულ გარემოცვაში, ქართლში არ ექნებოდა ადგილი.

ამ ხანის სიტუაციის გასაგებად უყოყმანოდაა მიღებული სუმბატ დავი-
თისძის ცნობილი სიტყვები: „ხოლო ვინათგან მოაქლდა მეფობა შვილთა გორ-
გასლისათა, მით ჟამითგან ეპყრა უფლება ქართლისა აზნაურთა ვიდრე ამათად-
მდე. არამედ დაესრულა უფლება ქართლისა აზნაურთა ბოროტთა საქმეთა
მათგან“¹². მაგრამ ამ ციტატაში აშკარად გამოსჭვივის XI ს-ის მონარქისტუ-
ლად განწყობილი ისტორიკოსის განწყობილება, მისწრაფება X—XI საუკუ-
ნეების ქართლის აზნაურთა ბრძოლა მეფის ხელისუფლების წინააღმდეგ გა-
დაეტანა VI ს-ის ვითარებაზე. სინამდვილეში სპარსელთა მიერ ქართლში
დამყარებული რეჟიმი სულაც არ იყო აქაურ აზნაურთა მმართველობა, მით
უმეტეს ანარქია. ქვეყანა, როგორც ცნობილია, რანთან ერთად გაერთიანე-
ბული იყო ირანელთა ხელქვეით ერთ სამარზპანოში (შემდეგ უფრო დიდი
ადმინისტრაციული ერთეულის — კუსტაკის შემადგენლობაში), სპარსეთი-
დან გამოგზავნილი მარზპანებით სათავეში¹³. ამ დროს არსებულა აგრეთვე
ქართლის მამასახლისის სახელოც, რაც აგრეთვე მიუთითებს ცენტრალიზა-
ციის მომენტს ამ პერიოდის ქართლის პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

მაგრამ, როგორც ჩანს, მეფის ხელისუფლების უქონლობა ქართლში
სულაც არ აწყობდა ქართველ აზნაურთ. ეს გარემოება შეუმჩნეველი არ
დარჩენილა თანამედროვე ბერძენი ისტორიკოსისათვის, რომლის სიტყვები-
თაც გურგენ მეფის დამარცხების შემდეგ სპარსელები ქართველებს არ აძ-
ლევდნენ ნებას თავიანთი მეფე ჰყოლოდათ¹⁴.

⁹ ამისავე დამადასტურებელია ვახტანგ გორგასალის დიდი დამსახურების აღიარება ქართველ -
თა ეროვნულ ცნობიერებაში.

¹⁰ მაგრამ ეს ეწინააღმდეგება იმას, რომ 502 წლიდან (ვახტანგის გარდაცვალების ფართოდ
მიღებული თარიღი) 523 წლამდე (მეფობის გაუქმებამდე) სამეფო ტახტზე მჭდარა ამდენი მეფე.
ამ წინააღმდეგობიდან გამოსავალს ე. გოილაძე ხედავს იმაში, რომ მეფობის გაუქმების ხანა გა-
დააქვს დაახლ. 537 წელს. იხ. ავტორის საკანდ. დის. ავტორეფერატი «Политическое разви-
тие Картли с начала VI в. до конца 30 гг. VI в.», 1979.

¹¹ პროკოპი კესარიელის მიხედვით, როდესაც დამარცხებული გურგენი ეგრისში გადასულა,
მას თან გაჰყოლიან დიდებულებიც. იხ. გეორგიკა, II, გვ. 50—51.

¹² ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, გვ. 373.

¹³ „ქართლის ცხოვრებაში“ მომდევნო აბზაცში წერია: „და სპარსნი უფლებდეს ქართლს“,
გვ. 373. „აზიბოს ნეკრესელის მარტივობაში“ ვკითხულობთ: „რამეთუ დაეპყრა ქართლი
მეფეთა სპარსთასა და ივინი კელმწიფე იყვნეს ჩუენსა ამას სოფელსა“. იხ. ძველი ქართული აგი-
ოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, 1964, გვ. 241.

¹⁴ გეორგიკა, ტ. II, გვ. 94.

9. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1981, № 4

„ქართლის ცხოვრების“ ტრადიციის თანახმად შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ სპარსელები დაყრდნობიან პარტიკულარისტულ ძალებს, რომელთაც პირველნი საერისთავოების მემკვიდრეობითობას შეჰპირებიან, რაც მათ, ასევე შემდგომ ხანაში ბიზანტიელებს, თითქოს შეუსრულებიათ კიდევაც. თუ ეს ასეა, მაშინ ჩვენს მაშინდელ ისტორიაში აღდილი ჰქონია საგარეო ფაქტორის დიდ ზემოქმედებას ფეოდალური ურთიერთობების განვითარებაში. სხვანაირად: მტრის სუბიექტურ მიზანს *divide et impera*-ს ზრახვით ობიექტურ შედეგად მოჰყოლია ფეოდალიზმის პროცესის მნიშვნელოვანი დაჩქარება¹⁵. მაგრამ, მეორე მხრივ, სასანური ირანის სახით მტრული საგარეო ფაქტორის ზემოქმედება ქართლის სახელმწიფოს მიმართ აძლიერებდა სოლიდარობას ჩვენს წინაპრებში, როგორც დაბალ, ისე მაღალ ფენებში

ქართლში მარზპანთა ხელისუფლებას ბოლო მოღებია 571 წელს, რაც თავის მხრივ გამოწვეული იყო კვლავ საგარეო ფაქტორით — ბიზანტიელების მიერ სპარსელებზე გამარჯვებებით და მათი განდევნით ქართლიდან (თბილისის გამოკლებით). ამავე წელსვე აღდგენილა მეფობა ქართლში. „ქართლის ცხოვრებაში“ ვკითხულობთ: „ესრეთ რა უცალო იქმნეს სპარსნი, მაშინ შეითქუნეს ყოველნი ერისთავნი ქართლისანი, ზემონი და ქუემონი, და წარგზავნეს მოციქული წინაშე ბერძენთა მეფისა, და ითხოვეს, რათა უჩინოს მეფე ნათესავთაგან მეფეთა ქართლისათა და რათა იყენენ ერისთავნი იგი თვს—თვსა საერისთავოსა შეუცვალებლად. მაშინ კეისარმან აღასრულა თხოვა მათი, და მოსცა მეფედ დისწული მირდატისი, ვახტანგის ძისა, ბერძნის ცოლისაგან, რომელსა ერქუა გუარამ, რომელი მთავრობდა კლარჯეთს და ჭავახეთს. ამასა გუარამს მისცა კეისარმან კურაპალატობა, და წარმოგზავნა მცხეთას... და მეფობდა (გუარამ) კეთილად და უშფოთველად“¹⁶.

აქ მოტანილი ციტატიდან ჩანს ქართლის დიდებულთა (ერისთავთა) ლეგიტიმისტური განწყობილება, რაც სამეფო ხელისუფლების ავტორიტეტის გაძლიერების სურვილით უნდა ყოფილიყო ნაკარნახევი. ამიტომ ისინი, ალბათ, მომხრენი უნდა ყოფილიყვნენ უწინდელი მმართველი დინასტიის (ხოსროიანთა) აღდგენისა. მაგრამ ბიზანტიელი იმპერატორის ნებას ამაში თავისი კორექტივი შეუტანია: კანდიდატად წამოუყენებია გუარამ ბაგრატიონი, რომელიც დედით ბერძენი ყოფილა და თანაც უკანასკნელის სამფლობელო (კლარჯეთი და ჭავახეთი) ბიზანტიის მეზობლად, და ამდენად მის კონტროლს ქვეშ იმყოფებოდა. ამრიგად, ჩვენში კვლავ აღდგენილა ეროვნული სახელმწიფოებრიობა, ერისმთავრით სათავეში.

მეორე მხრივ, ძველი ქართველი ისტორიკოსი გუარამის ზეობას „მეფობის“ ტიტულით მოიხსენიებს; მის მიხედვით გუარამ კურაპალატი ამავე დროს ითვლებოდა ქართლის 39-ე მეფედ. მაგრამ გუარამის ძე სტეფანოზი ჩვენს ისტორიულ კრებულში მოხსენიებულია ერისთავთა მთავრად. მაგრამ რაც მთავარია, ისტორიკოსი სტეფანოზის მიმართ დასძენს: „მეფობისა სახელი ვერ იკადრა სპარ-

¹⁵ ამასთანავე, როგორც ცნობილია, „ქართლის ცხოვრებაში“ არის მეორე ტრადიცია, რომელიც საერისთავოების მემკვიდრეობით დასაკუთრებას არჩილის ზეობას (VIII ს.) მიაწერს.

¹⁶ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 217. მატიანის სხვა ცნობით, გუარამ ბაგრატიონის ერისმთავრად არჩევაში, მონაწილეობდა ქართლის მოსახლეობის ფართო ფენები („და ერთად შეკრბა ყოველი ქართლი და გამოარჩიეს გუარამ“), ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 374).

სთა და ბერძენთა შიშისაგან, არამედ ერისთავთა მთავრად ხადოდეს“¹⁷. ე. ი. მემკვიდრისათვის ნათელია ის გარემოება, რომ სტეფანოზის და სხვათა მიერ მეფის ტიტულით მოუხსენებლობის მიზეზი ყოფილა საგარეო ფაქტორი, კერძოდ ბიზანტია და სპარსეთი, რის გამოც ქართლის მმართველის ტიტულს დაქვემდებარებული მდგომარეობისათვის უნდა გაცხადებოდა ხაზი¹⁸. ამდენად, დიდებულთა მისწრაფება მეფე მხოლოდ *primus inter pares* ყოფილიყო აქ უმნიშვნელო იქნებოდა. *De facto* „ერისთავრის“ ხელი სულაც არ ყოფილა ძალზე დაკნინებული, მსგავსად პირველი კაპეტინგებისა საფრანგეთში. თვით სტეფანოზი (რომელიც ამაყად აცხადებდა: „მეფეთა საყდარსა ვზი!“), მატიანეში „დიდის“ ეპითეტით არის მოხსენიებული („და მთავრობდა ქართლს იგივე სტეფანოზ დიდი“) ხოლო 43-ე და 44-ე ერისმთავარნი (მირ, არჩილ)—მეფეებად¹⁹, ეს კი ბიზანტიის მიმართ ქართლის უზენაეს მმართველთა დამოუკიდებლობის ექსტრემული მითითება.

ამრიგად, VI—VIII სს. ქართლის უზენაეს მმართველთა სტატუსი სულაც არ იყო მსგავსი *primus inter pares*-ის სიტუაციისა, მათი პოზიცია სულაც არ ყოფილა განპირობებული მხოლოდ საკუთარი დომენის (ბაგრატიონთათვის—ჯავახეთი და ზოსროიანთათვის—კახეთ-კუხეთი) ტერიტორიის სიდიდითა და მოსახლეობის რაოდენობით. ვიმეორებთ: იმდროინდელი საგარეო ისტორიული ვითარება მოითხოვდა მეფის ხელისუფლების გაძლიერებას. საზოგადოების, ყოველ შემთხვევაში მისი დიდი ნაწილის, დარაჯმულობას მის გარშემო.

6. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა: „არაერთხელ იყო, რომ ძალების გაერთიანებით, ერთიმეორეს მხარდამხარ ცდილობდნენ კავკასიის ხალხები უცხო დამპყრობელთა უკუგდებას და ამავე დროს კეთილმეზობლური კულტურული თანამშრომლობით ამზადებდნენ ნიადაგს ერთიანი დიდი ქვეყნის შექმნისათვის“²⁰. ეს მტკიცება, რა თქმა უნდა, არავითარ ეჭვს არ იწვევს, მაგრამ კითხვა ისმის: თუ საგარეო ფაქტორი ასე ამჟღავნებდა, სოლიდარულს ზდიდა სხვადასხვა ხალხებს, განა მას არ შეეძლო, ყოველ შემთხვევაში, ნაკლები როლი როდი შეესრულებინა ერთი ხალხის გაერთიანებაში საგარეო მტრის წინააღმდეგ?

დასმულ კითხვაზე დამაჯერებელ პასუხს ჩვენ ეპოულობთ ფ. ენგელსთან, რომელიც წერდა: «Пока жизнеспособный народ скован чужеземным захватчиком, он по необходимости направляет все свои силы, все свои стрем-

¹⁷ ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, გვ. 222, 42-ე ერისმთავარ ადარნასე ზოსროიანზე მატიანეში წერია: „სხვა ყოველი ქართლი დაიპყრა ადარნასე ბაკურას ძემან მთავრობით, და მეფობისა სახელი ევრცა მან იკადრა“, იქვე, გვ. 226.

¹⁸ ივანე ჯავახიშვილის შენიშვნით, ბიზანტიის იმპერატორები XI საუკუნეშიც კი გაურბოდნენ ქართველ ხელმწიფეთა მიმართ მეფის ტიტულის ხმარებას. იხ. ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 109—110.

¹⁹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 375. შევნიშნავთ, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტში სტეფანოზი „დიდის“ ეპითეტით 4—ჯერაა მოხსენიებული, ხოლო ატენის სიონის წარწერაში არჩილი — „ღმრთისვერგვინოსნად“, იხ. გ. ა. ბ. ა. მ. ი. შ. ვ. ი. ლი, სტეფანოზ მამფალის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში, 1977.

²⁰ 6. ბ. ბ. ე. ი. შ. ვ. ი. ლი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 318; იხ. აგრეთვე: საქართველოს ისტორია, 1958, გვ. 159, 160, 161, 187. აქ მოტანილ მაგალითებს წინაფეოდალური ხანის ისტორიიდან დავუმატებდით რომის წინააღმდეგ იბერიელთა, სომეხთა და ალბანელთა გაერთიანებას პონტოს სამეფოს მეთაურობით, აგრეთვე ამ სამი ხალხის გაერთიანებას V ს. მეორე ნახევარში სპარსთაგან თავდასაცავად.

ления, всю свою энергию против внешнего врага; и пока его внутренняя жизнь остается таким образом парализованной, он не в состоянии бороться за социальное освобождение. Ирландия, Россия под монгольским игом и т. д. дают этому положению яркие доказательства»²¹. ვეჭირობთ, რომ ამის ერთ-ერთ ილუსტრაციას წარმოადგენს საქართველოს ისტორიის მაგალითიც, ხალხისა, რომელმაც თვით დღემდე მოღწეულობით დაამტკიცა თავისი „სიცოცხლისუნარიანობა“.

აქ ჩვენ ოდნავ გვერდს ავუვლით სტატიის ძირითად თემას და დავსვამთ კითხვას: რამ გადავვარჩინა? რომელიც არაერთხელ დასმულა მრავალი ქართველის წინაშე. ამაზე პასუხები ასეა გაცემული: შესაბამისი ეკონომიკური ბაზა (ილია ჭავჭავაძე), ჩვენი ბუნებრივი, მთიანი გარემო (ივანე ჯავახიშვილი, გ. ქიქოძე), სოფლის მეურნეობის ხასიათი, რის წყალობითაც სწრაფად ზღებოდა მისი აღდგენა (ნ. ბერძენიშვილი). ამას უნდა დავმატოვო ჩვენი ქვეყნის შედარებითი დაშორებულობა აგრესიული ცენტრებისაგან, ქართველთა მეომრული ხასიათი²² და სოლიდარობის გრძნობა, ყოველ შემთხვევაში ხალხის უდიდეს ნაწილში, ხალხის დარაზმულობა გარეშე მტრის წინააღმდეგ²³.

მაგრამ მივყევით სტატიის ძირითად თემას. სტეფანოზ ერისმთავარი, როგორც ჩანს, ვერ შეგუებია ბერძენთა (ბიზანტიელთა) მძლავრობას ქართლზე და მათ წინააღმდეგ, დაყრდნობია რა სპარსელებს, აჯანყებულა. გამარჯვებულმა ბერძენებმა ბაგრატიონები გადააყენეს მმართველობიდან და კვლავ აღადგინეს ხოსროიანთა დინასტია. ეს დინასტია, ისევე როგორც ძველად, ამჯერადაც ზეობდა მთელი უწინდელი ქართლის ფარგლებში. კიდევ მეტი. რიგ თანამედროვე ისტორიკოსთა მტკიცებით, სწორი უნდა იყოს ჯუანშერის ცნობა იმის შესახებ, რომ ქართლის სამეფოს შემოუერთებია ლაზიკა (ევროსი), ხოლო აფხაზეთის საერისთავო ყმადნაფიცად (ვასალად) გაუხდია²⁴. ამდენად, ფეოდალური დაშლილობის მაგიერ ამ პერიოდის საქართველოში შეინიშნება საწინააღმდეგო მოვლენა: ქართული ქვეყნების²⁵ შემოკლება სამე-

²¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 18, გვ. 555; იხ. აგრეთვე, Сочинения, т. 35, გვ. 220—221.

²² ეს, როგორც ცნობილია, locus communis არის უცხოელთა თბრობაში ქართველთა შესახებ, ასე რომ «робкие грузины» მხოლოდ გაუგებრობის ნაყოფია.

²³ მოვიგონოთ ვახუშტის მიერ შენიშნული ქართველთათვის დამახასიათებელი თვისებები „პირმტკიცობა, მტერთა ზედა ერთობა“. იხ. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, 1973, გვ. 15. გარეშე მტრების წინააღმდეგ ქართული საზოგადოების შემჭიდროებას, ამით ჩვენი კლასთა შორის ბრძოლის სისუსტეს, აღნიშნავდნენ ი. ჯავახიშვილი, ს. დანელია, გ. ნათაძე.

²⁴ იხ. ს. ყოჩაძე, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, შრომები, I, გვ. 89; საქართველოს ისტორია, I, 1958, გვ. 123; გ. აბრამიშვილი, სტეფანოზ მაგვალის ფრესკული წარწერა ატეის სიონში. არჩილ მეფის (719—745 წწ.) რეფორმებით მეფეს რჩებოდა სამეფოს ტერიტორიის (აღბათ მოსახლეობისაც) 50%, ხოლო ერისთავების გამკველობაში გადადგომა დანარჩენი 50%. აქედან ჩანს, თუ რა საქმით ძალა ჰქონია მეფის ხელისუფლებას VIII საუკუნეშიც კი. სხვათა შორის, ქართლის მეფის ხელისუფლების განვრცობის კვალი დასავლეთ საქართველოში ჩანს „მატიანე ქართლისა“-შიც, იხ. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 249, 251. დასავლეთ საქართველოში ქართლის სამეფოს პოლიტიკური განვრცობის შედეგი უნდა ყოფილიყო ქართლის კათალიკოსის სამწყსოს განვრცობა. ამის შესახებ იხ. ეპისტოლეთა წიგნი, ზ. ალექსიძის გამ., 1968, გვ. 179—180.

²⁵ ზოგჯერ ხმარობენ გამოთქმას „ქართული მიწები“ რაც ქართული ენისათვის უცხოა (კახეთის მიწა, იმერეთის მიწა?!). და რუსული ენიდან გადმოტანილი კალკაა.

ფო ხელისუფლების (ბაგრატიონები, ხოსროიანები) გარშემო. ეს კარგადაა შემჩნეული „ნარკვევების“ II ტომის წინასიტყვაობაში (ავტორი შ. მესხია), სადაც ნათქვამია: „ასე რომ ადრეფეოდალური დაქუცმაცებულობის პერიოდი VI საუკუნიდან კი არ იწყება, ანდა ქვეყნის დაქუცმაცება ამ დროს კი არ იქცა ფაქტად, არამედ VIII ს. შუა წლებიდან, რაც ნახევარი საუკუნის შემდეგ ახალი ფეოდალური სამეფო-სამთავროების წარმოქმნით, ე. ი. ქვეყნის ადრეფეოდალური დაქუცმაცებულობით დასრულდა“²⁶. იმავე ნაშრომში შემდეგ ვკითხულობთ: „მსხვილი ფეოდალური მიწათმფლობელობის განვითარებას, ნატურალური მეურნეობის განუყოფელი ბატონობის პირობებში, საერთოდ ყველგან მიყვევართ ფეოდალურ დაქუცმაცებულობამდე“²⁷. ასე მოხდა საქართველოშიც“²⁸.

მაგრამ გვეჩვენება, რომ აქაც მეორდება იგივენაირი შეცდომა, როგორც VI საუკუნის I მეოთხედის შემდეგდროინდელი ქართლის სამეფოს მიმართ, როცა იგნორირება ხდება საგარეო ფაქტორის როლისა სამეფო ხელისუფლების გაუქმებაში. ამჯერად იგნორირებულია არაბთა როლი ქართლის სამეფოს პოლიტიკურ განვითარებაში. თუ არა საგარეო ფაქტორის დიდი ძალით (რასაკვირველია, უარყოფითი მნიშვნელობით) ზემოქმედება აღმოსავლეთ საქართველოზე, სხვა პირობებში ბაგრატიონებს ან ხოსროიანებს შეეძლოთ სამეფოს შემდგომი გაფართოება და გაძლიერება. მაგრამ ეს, ცხადია, არ აწყობდათ არაბ დამპყრობლებს, რომელთა წინააღმდეგაც ქართლი არაერთგზის ჯანყდებოდა (მაგალითად, ნერსე ერისმთავრის, აშოტ კურაპალატის მეთაურობით). ამიტომაც არაბები ყოველნაირად ცდილობდნენ ქართლის სამეფო ხელისუფლების დამცრობას, ხოლო შემდეგ, VIII საუკუნის დასასრულისათვის, იგი კიდევაც გააუქმეს. ამის შესახებ მემათიანე წერს: „ხოლო ამიერითგან იწყო შემცირებად მეფობამან (sic!) დიდთა მეფეთა (sic!) ხუასროიანთამან. პირველად, უფლება სარკინოზთა განდიდნა და მიერითგან მიეცა ყოველი ესე ქუეყანა ჟამითი-ჟამად რბევასა და ოხრებასა. მეორედ, იქმნა სიმრავლე მთავართა ქუეყანასა ქართლოსისასა და შეერია ბრძოლა, იქმნეს მტერ ურთიერთას. და უკეთუ ვინმე გამოჩნდის შვილთა შორის ვახტანგისთა, რომელიმცა ღირს იყოს მეფედ, იქმნის შემცირებულ სარკინოზთაგან“²⁹. ქართველი მემათიანე ნათლად ხედავს საგარეო ფაქტორის — არაბთა მძლავრობის გადამწყვეტ როლს ქართლის სამეფოს დაძაბუნებაში, შესაბამისად მეფის ხელისუფლების დასუსტებაში.

გარდა არაბებისა, აღმოსავლეთ საქართველოსათვის ასეთივე შედეგები ჰქონდა ხაზართა შემოსევებს.

ბოლოს, როგორც ვიკით, აშოტმა ველარ გაუძლო არაბთა ბატონობას ქართლში, მათ ხელქვეით საცოდავი პოლიტიკური მარიონეტის მდგომარე-

²⁶ ნარკვევები, ტ. II, გვ. 19; იხ. აგრეთვე დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალიზმის ხანის საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციისათვის (IV—X საუკუნეები), მაინე, ისტორიის... სერია, 1980, № 2, გვ. 161—163.

²⁷ ავტორი ამ აზრის მტკიცებისას ეყრდნობოდა საბჭოთა ისტორიკოს კ. ბაზილევიჩის მოსაზრებას.

²⁸ ნარკვევები, ტ. II, გვ. 20.

²⁹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 250. ძალზე საყურადღებოა მემათიანის სიტყვები: „რამეთუ განგებთა ღმრთისათა სიმრავლისათვის ცოდეთა ჩუენთასა განდიდნა ნათესავი ავარიანთა“ (იქვე).

ობაში ყოფნას და გადავიდა სამხრეთ საქართველოში, სადაც დაეპატრონა, ბიზანტიელთაგან ვასალობის პირობით, ბაგრატიონთა ძველ სამფლობელოს.

ამრიგად, სამეფო ხელისუფლება ქართლში მოისპო, ამით საქართველოს ამ ისტორიულმა რეგიონმა ამიერიდან უკვე ველარ შეძლო წამყვანი როლი შეესრულებინა საქართველოს გაერთიანებაში. ამის მიზეზი კი გახლდათ, ვიშნოვებთან, უწინარეს ყოვლისა, საგარეო ფაქტორი და არა შინაგანი ფეოდალური დეცენტრალიზაცია. ასევე დაემართა ეგრისის სამეფოს. განსხვავება მხოლოდ იმაში იყო, რომ უკანასკნელის მიმართ მძლავრობდნენ ბიზანტიელები და მისი ამ პერიოდის ისტორია ისეთი დრამატული პერიპეტებიტ არ ყოფილა აღსაყვ, როგორითაც აღმოსავლეთ საქართველოსი. ბიზანტიელთა მიზეზით სამეფო ხელისუფლება აქაც დაუსტდა და ბოლოს შეწყდა კიდევ. საბოლოოდ, კი ველარც ეგრისმა შეძლო წამყვანი როლი შეესრულებინა დასავლეთ საქართველოს გაერთიანებაში და იძულებული გახდა ასეთი როლის შესასრულებლად ისტორიის არენა პერიფერიისათვის (აფხაზთა საერისთავო) და ტაო-კლარჯეთისათვის დაეთმო.

დასასრულს დავძენთ, რომ VI—VIII სს. მანძილზე მეფის ხელისუფლების შედარებითი სიძლიერე როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში, განპირობებული იყო არა მხოლოდ საზოგადოების დიდი ნაწილის შემჭიდროებით მეფის ხელისუფლების გარშემო, არამედ თავისუფალი გლეხობის თვალსაჩინო მასის არსებობითაც, რომელსაც მეფის ხელისუფლება ეყრდნობოდა.

ყოველივე ზემოთქმულს დაუემატებდით იმასაც, რომ სწორედ ამგვარმა საგარეო ისტორიულმა ვითარებამ განსაზღვრა იდეოლოგიის („შუშანიკის მარტილობა“, „ევსტათი მცხეთელის მარტილობა“, განსაკუთრებით „წამება წმიდისა ჰაბოისი“) თავისებურებაც. ის რელიგიური და პატრიოტული სულისკვეთება, რომლითაც იმდროინდელი იდეოლოგები მიმართავენ ქართულ საზოგადოებას, აუდიტორიად გულისხმობდა მოსახლეობის მთელ მასას და არა მხოლოდ ზედაფენებს. შესაბამისად, გამოძახილიც მთელი მასიდან, და არა მხოლოდ ზედაფენებიდან, მოდიოდა.

ამრიგად, ჩვენი აზრით, გარეგანი ძალა (არაბები და ბიზანტიელები) წარმოადგენდნენ იმ გადამწყვეტ ფაქტორს, რომელმაც მოსპო მეფის ხელისუფლება ქართლისა და ლაზიკის სამეფოებში, ე. ი. იმ რეგიონებში, რომელთაც (განსაკუთრებით ეს ითქმის ქართლის სამეფოს მიმართ) გამაერთიანებელი ცენტრის როლი უნდა შეესრულებინათ ჩვენი ქვეყნის გაერთიანებაში. მაგრამ მოვლენათა მსვლელობა სულ სხვანაირად წარიმართა. ამიერიდან ქვეყნის გაერთიანების საქმეში აქტიური იმპულსები მოდიოდა პერიფერიებიდან. ამ სამეფო-სამთავროების ხელმძღვანელ პოლიტიკურ ძალას უშუალოდ ვიწრო მიზანი ჰქონდა დასახული — თავიანთი საბრძანებლის გაფართოება-გამდიერება, მაგრამ ამ ვიწრო მიზნების განხორციელებაში, მათ შორის კონკურენცია — ბრძოლის გზით, გზას იკაფავდა ქართული საზოგადოების საერთო ინტერესის, იდეალის ხორცშესხმა.

რა იყო ძირითადი მიზეზი იმისა, რომ X ს. ბოლო მეოთხედსა და XII ს. პირველ მეოთხედში, ე. ი. 150 წლის მანძილზე მოხდა ერთიანი ქართული

ცენტრალიზებული მონარქიის წარმოქმნა, რითაც მკვიდრი საფუძველი ჩაეყარა ერთიანი ქართველი ხალხის ჩამოყალიბებას? რა მიზეზებმა განაპირობა ის გარემოება, რომ მაშინ როდესაც ჩვენი მეზობელი ხალხების მდგომარეობა ასე უარესდებოდა — უნუგეშოდ ქვეითდებოდა ბიზანტიის იმპერია, დაძაბუნებული იყო სპარსთა ეროვნული ენერგია, რომლის გამოც შექმნილი პოლიტიკური ვაკუუმის აღდგენას ამ ხანაშიც და შემდეგაც აქ ჩამოსახლებული თურქული ეთნოსი ცდილობდა, მოიშალა სომხეთის განვითარების პერსპექტივები, ალბანეთში ძველი ეთნოსი ქრებოდა, ერწყმოდა რა თურქული მოდგმის მოსახლეობას, — ქართველი ხალხის განვითარება პირიქით, აღმავალი გზით მიდიოდა.

თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში გაბატონებულია თვალსაზრისი, რის თანახმადაც ერთიანი, ცენტრალიზებული ქართული ფეოდალური მონარქიის შექმნა და ამით ერთიანი ქართველი ხალხის წარმოქმნის ასეთი დაჩქარება ხდებოდა XI—XV სს. პერიოდის საფრანგეთის ანალოგიურად. ერთი სიტყვით, ამ მოვლენებს უკავშირებენ საწარმოო ძალების აღმავლობას, ქალაქების განვითარებას, ქვეყნის ცალკეულ მხარეებს შორის ეკონომიკური კავშირების გამო ერთიანი სახელმწიფოს შექმნის აუცილებლობას და ა. შ. გამოთქმულია მოსაზრებაც (მ. ლორთქიფანიძე), რომ გაერთიანების პროცესი ჩვენში დააჩქარა უცხოელ აგრესორთა წინააღმდეგ ბრძოლამ³⁰. ამდენად, ბაგრატ III-ის, ბაგრატ IV-ის და სხვათა პოლიტიკური მოღვაწეობა ძირითადად განიხილება ისეთსავე პლანში, როგორც ლუი XI-ის და სხვათა მოღვაწეობა საფრანგეთის ისტორიაში. გაერთიანების გარდუვალობას ხსნიან აგრეთვე კლასთა ბრძოლის გამწვავებულობით, რის გამოც თითქმის გაბატონებული ფენებიც იყვნენ დაინტერესებულნი ერთიანი, ძლიერი მონარქიის შექმნით. ამას უმატებენ აგრეთვე ირიგაციის საჭიროებას (ნ. ბერძენიშვილი). რაც შეეხება იმ სოციალურ ბაზას, რაზე დაყრდნობითაც სამეფო ხელისუფლებამ თითქმის მიაღწია ქართული ქვეყნების შემოკრება-გაერთიანებას, ასახელებენ მის კავშირს ქალაქის მოსახლეობასთან, საშუალო და წვრილ აზნაურობასთან.

მაგრამ აღნიშნული მოვლენის ასეთი ახსნა ჩვენ არ მიგვაჩნია დამაჯერებლად. ვფიქრობთ, რომ ეს გაერთიანება გაგრძელება იყო იმ ტენდენციისა, რომელსაც წინა საუკუნეებშიც ჰქონდა ადგილი და, რომელიც ალკვეთა საგარეო ფაქტორის მოქმედებამ. კერძოდ, ბრძოლამ საგარეო საფრთხის წინააღმდეგ, ეროვნული ერთიანობის საჭიროების შეგნებამ მნიშვნელოვანწილად განაპირობეს ქართული ქვეყნების გაერთიანების აუცილებლობა და შესაბამისად თვით გაერთიანების ფაქტი. ამ მხრივ ამის ანალოგიას ვხედავთ X საუკუნეში აღმოსავლეთ ფრანკთა გაერთიანების სახით საქსონური ღინასტიის ზელქვეით. ამდენად, ბაგრატ III-ისა და სხვა ქართველ გამაერთიანებელ მეფეთა საქმიანობა მსგავსია ჰაინრიხ I (919—936 წწ.), ოტონ I (936—973 წწ.) და სხვათა მოღვაწეობისა. თუ ჩვენთან ეს პროცესი დაყოვნდა, ეს გამოწვეული იყო საგარეო ფაქტორის (ბერძნები, თურქ-სელჩუკები) მეტი შემადგერხებელი ზემოქმედებით. საერთოდ, აქაც, ე. ი. გერმანიის შესაბამის პერიოდშიც, გაერთიანების საჭიროება ნაკარნახევი იყო საგარეო საფრთხით

³⁰ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 507.

(მადიარებისა და ნორმანების შემოსევები)³¹. დასავლეთ ევროპაში ანალოგიურ მოვლენას ჰქონდა ადგილი აგრეთვე პოლონეთში XIII—XV სს. მანძილზე, ძირითადად გერმანელთა (ტევტონთა ორდენი) აგრესიის საპასუხოდ³². მაშინ, როდესაც დასავლეთ ევროპის აღნიშნულ ქვეყნებში თითქოსდა უნდა დაწყებულიყო ან გახანგრძლივებულიყო ადრინდელი ფეოდალური დაშლილობა, მოხდა პირიქითი მოვლენა — ქვეყნის გაერთიანება³³. მაგრამ ჭერჯერობით არ შევხვებით ამ გაერთიანების სოციალურ ბაზას.

თუ მივყვებით ეკონომიკურ და სოციალურ ბაზაზე X—XII სს-ში საქართველოს გაერთიანების აღნიშნული თვალსაზრისის არგუმენტაციას, თვალში გვეცემა ამ ახსნის ხელოვნურობა. დავიწყებთ ეკონომიკური საფუძვლიდან. საქართველოში არაბთა ხანგრძლივ ბატონობას, ალაფისა და ხარკის აკრეფით, დრო და დრო გამანადგურებელი შემოსევებით (მურვან ყრუს, ბულათურქის, აბულ-კასიმის ლაშქრობები), ცხადია, არ შეიძლებოდა გავლენა არ მოეხდინა ჩვენი ქვეყნის ეკონომიკურ მდგომარეობაზე. და ეს, რა თქმა უნდა, შეფერხებისა და დაქვეითების აზრით. იმდროინდელი ქართველი იდეოლოგი იოანე საბანისძე VIII ს-ის დამლევის აღმოსავლეთ საქართველოს ვითარებას ასე ახასიათებდა: „...ვართ მორწმუნენი მძლავრებასა ქუეშე დამონებულნი და ნაკლულევანებითა და სივლახაკითა შეკრულნი, ვითარცა რკინითა, ხარკსა ქუეშე მათსა გუემულნი და ქენჯნილნი, ძვრძვრად ზღვეულნი“³⁴. ასეთ პირობებში საწარმოო ძალების ზრდა, რასაც გამოხატულება უნდა ეპოვა ქალაქების, ალებ-მიცემობის განვითარებაში, აგრარული მოსახლეობის დაწოლაში სოფლის მეურნეობის საწარმოო ძალებზე³⁵ და ა. შ., ყოველ შემთხვევაში არ უნდა ყოფილიყო ისეთი მნიშვნელოვანი, რომ მათ შესაფერისი ძვრები გამოეწვიათ სოციალურ და პოლიტიკურ (სახელმწიფო ფორმის) განვითარებაში. კერძოდ, ასეთ ვითარებაში ქალაქები არ იქნებოდა ისეთი რაოდენობის, ეკონომიკური შეძლებისა და პოლიტიკური მნიშვნელობისა, რომ სოლიდური საფუძველი გამხდარიყო ერთიანი სახელმწიფოს განვითარებისათვის³⁶. მართლაც, თუ ამ საუკუნეების პოლიტიკური ფაქტებიდან გამოვალთ,

³¹ იხ. История средних веков, т. I, М., 1966, გვ. 205.

³² ცნობილია, რომ ამ მიზნით პოლონეთი უნაირად შეუჟავებდა ჭერ უნგრეთს და შემდეგ ლიტვას.

³³ ამ ქვეყნებისაგან განსხვავებით იტალიამ დიდი ხნის მანძილზე ვერ შეძლო გერმანიის წინა აღმდეგ გაერთიანება. ეკონომიკური მიზეზის გარდა (საგარეო ვაჭრობის დიდი როლი ქვეყნის წამყვანი ქალაქების განვითარებაში), აღბათ იმანაც შეიასრულა დიდი როლი, რომ ეს საფრთხე, აგრეთვე ფრანგებისა და ესპანელების მხრივ, — არ იყო ისეთი ძლიერი, რომ იტალიელ ეთნოსს მოსპობით დამუქებოდა.

³⁴ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 50.

³⁵ ამ დარგში ტექნიკის განვითარებას ივ. ჭავჭავაძის უკავშირებდა XII საუკუნეს. იხ. საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, ტ. I, გვ. 159.

³⁶ „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ II ტომი (ავტორი თ. გამსახურდია), აღნიშნულია, რომ IV—VI სს. ქართლში ადგილი ჰქონდა ქალაქების დაცემას, რომ ეს პროცესი გრძელდებოდა IX ს. მეორე ნახევრამდე, იხ. გვ. 118—138. ამავე ნაშრომში, ლაპარაკია რა IX—X სს. ვითარების მიმართ, ჩამოთვლილია სულ 15-მდე ქალაქი, ისიც სოფლის მეურნეობის მნიშვნელოვანი ხვედრითი წილით, იხ. გვ. 339—358. ასე რომ, თუ იმდროინდელ საქართველოს ფართობს ჩავთვლით 120 ათას კმ²-ის ოდენად, სადაც სულ 15-ოდე ქალაქი არსებობდა, ერთი ქალაქი მოდიოდა 8 ათას კმ²-ზე, რაც აშკარად დაბალია გვიანი შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპის ბევრი ქვეყნის შესაბამის მაჩვენებელზე. (ჭერ კიდევ 1100 წლისათვის იმდროინდელ საქართველოზე ცოტათი მეტი ტერიტორიის მქონე ინგლისის სამეფოში 100-მდე ქალაქი იყო).

დასკვნა ქალაქების ასეთ როლზე ქვეყნის გაერთიანების საქმეში შეუძლებელი გახდება³⁷.

რაც შეეხება ცენტრალიზებული მონარქიის შექმნის აუცილებლობას კლასთა ბრძოლის გამწვავების მიზეზით, ამ მხრივაც ამ პერიოდის საქართველოში ვერ ვხედავთ კლასთა ბრძოლას და მით უმეტეს—უკანასკნელის გამწვავებას. ამას გამოორიცხავდა, სხვათა შორის, საგარეო საშიშროების არსებობაც, რომელიც აღვივებდა სოლიდარობის გრძნობას მოსახლეობის ფართო ფენებს შორის. ლოკალური ხასიათის სოციალური ანტაგონიზმები, რასაკვირველია, ვერ ცვლის საერთო სურათს. ამასაც რომ თავი დავანებოთ, პატრონყმობის ინსტიტუტის ფართოდ გავრცელება საქმარისი იყო გლეხობის მორჩილებაში მოსაყვანად ლოკალური მასშტაბებით.

მაშ რა საფუძველზე მოხდა საქართველოს გაერთიანება X—XII საუკუნეებში? ჩვენ უკვე შევეცადეთ ამაზე ნაწილობრივ გაგვეცა პასუხი. მეორე დიდი მიზეზი უნდა ვეძიოთ ხელსაყრელ საგარეო სიტუაციაში, რაც შენიშნულ იქნა ი. ჭავჭავიძელის მიერ³⁸. მართლაცდა, თუ არა ამ ფაქტორის მოქმედება, ისე მხოლოდ შინაგანი ფაქტორებით შეუძლებელი იქნებოდა ქვეყნის გაერთიანება. თუ VII—VIII სს. განმავლობაში გაერთიანების საქმე ვერ იქნა ბოლომდე მიყვანილი, ამას, როგორც ვიცით, ხელი შეუშალა არახელსაყრელმა საგარეო პირობებმა გაძლიერებული ბიზანტიისა და არაბების სახით³⁹. მაგრამ ამჭერად სიტუაცია შეიცვალა; ორივე აგრესიული სახელმწიფო დაუძლეურებულყო, ამასთანავე ისინი ერთმანეთისადმი მტრულად განწყობილ ძალებს წარმოადგენდნენ. შემდეგში, XI ს-ის მეორე ნახევარში, მდგომარეობა ჩვენთვის არახელსაყრელი გახდა მახლობელ აღმოსავლეთში თურქ-სელჩუკიანთა დიდი სახელმწიფოს წარმოქმნის შედეგად, რამაც კვლავ მკვეთრად შეაფერხა საქართველოს გაერთიანება. მაგრამ რამდენიმე ათეული წლის გასვლის შემდეგ სიტუაცია ჩვენთვის კვლავ ხელსაყრელი შეიქნა; მალე დაუძლეურდნენ თურქ-სელჩუკებიც, რაც გამოიხატა მათი იმპერიის დეცენტრალიზაციაში, ამასთანავე მახლობელ აღმოსავლეთში პოლიტიკურ ძალთა ბალანსი, ჭვაროსნული ლაშქრობების წყალობით, ჩვენთვის სასარგებლოდ შეიცვალა.

აი ასეთი ხელსაყრელი საგარეო სიტუაციის წყალობით შესაძლებელი გახდა მნიშვნელოვნად დაჩქარებულიყო ერთიანი ქართველი ხალხის ჩამოყალიბება. ეს ერთიანობა, როგორც უკვე შენიშნულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში, ყალიბდებოდა უკვე წინა საუკუნეებში და გამოხატულებას პოულობდა

³⁷ ნორმალურ პირობებში ქალაქების განვითარება თვალსაჩინოდ მოხდებოდა, ბუნებრივი პირობების წყალობით, აღმოსავლეთ საქართველოში. ამისაგან განსხვავებით კი დასავლეთ საქართველოს ბუნება არ წარმოადგენდა სათანადო საფუძველს ურბანიზაციის პროცესის გაღრმავებისათვის (ნალექების სიხშირე, ნიადაგების შედარებით სიმწირე და დაჭობებულობა, ოპტიმალური პურეული კულტურის—სიმინდის არარსებობა, მოსახლეობის სიმცირე, და ა. შ.) რაკი სიტყვამ მოიტანა ბუნების როლზე შეეჩერებულიყავით, აღენიშნავეთ აჭარა-აბსალონისა და სურამის ქედების დამაბრკოლებელ როლს საქართველოს ორი დიდი ნაწილის მჭიდრო დაახლოებაში. მაგრამ ეს ფაქტორი მაინც არ ყოფილა გადაუღალახავი ხასიათისა, თუნდაც ტრადიციული კომუნიკაციების პირობებში.

³⁸ ი. ჭავჭავიძელი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 92—93.

³⁹ შეენიშნავეთ, რომ საქართველოს გაერთიანება მანამდეც, წინაფეოდალურ საქართველოში, შეიძლებოდა. მაგრამ ამას ხელს უშლიდა ჩვენთვის არახელსაყრელი საგარეო-ისტორიული სიტუაციები.

ერთიან რელიგიაში, ეკლესიაში, ენასა და კულტურაში (საეკლესიო არქიტექტურა, სასულიერო მწერლობა, თარგმნილი ლიტერატურა, ისტორიოგრაფია) და, მნიშვნელოვანწილად, პოლიტიკურ ერთიანობაში. ასე რომ საქართველოს გაერთიანება ერთიანი მმართველობის ქვეშ სულაც არ წარმოადგენდა შემთხვევითობას და ცალკეული „ილბლიანი“ მეფეების საქმიანობის შედეგს.

რაც შეეხება მეფის ხელისუფლების დასაყრდენ სოციალურ ბაზას, იგი უპირველესად უნდა ვეძიოთ თავისუფალი გლეხობის ჯერ კიდევ მნიშვნელოვანი ფენის არსებობაში⁴⁰. გაერთიანების საქმეში ქართველი მეფეები ემყარებოდნენ აგრეთვე გარეშე ძალას — ხაზარებს, ყივჩაყებს, ოსებს. საგარეო საშიშროების აღკვეთა (განსაკუთრებით თურქ-სელჩუკებისა საერთოდ, „დიდი თურქობისა“ კერძოდ) შედიოდა აგრეთვე დაყმევებულ ან ფეოდალური დამოკიდებულების სხვაგვარ ფორმაში მყოფი გლეხობის ინტერესებშიც, მაგრამ ეს მასა პოლიტიკურად პასიურ ძალას წარმოადგენდა. ალბათ, კიდევ უფრო ნაკლები მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ქალაქებს; ჯერ ერთი, ვიმეორებთ, მათი მცირერიცხოვნების გამო და მეორეც, მთელი რიგი მნიშვნელოვანი ქალაქებისა — თბილისი, არტანუჯი, დმანისი და სხვანი, — ეკონომიკური ინტერესებით დაკავშირებული იყვნენ უფრო სხვა ქვეყნებთან, ვიდრე ქვეყნის შიდა რაიონებთან⁴¹. ერთი სიტყვით, ამ მხრივაც საქართველოს ქალაქების უმნიშვნელო როლი ქვეყნის გაერთიანების საქმეში ანალოგიურია გერმანიის ქალაქების როლისა. (შედგომში მათი ბედი გაიზიარეს იმითაც, რომ მოხდა მათი დაყმევება მეფის ხელისუფლებისა და დიდებულ აზნაურთა მიერ).

ქვეყნის გაერთიანების საქმეში მეფის ხელისუფლების დასაყრდენი იყო აგრეთვე ქართული ეკლესიაც, რომელსაც აწყობდა კათალიკოსის ხელის გაერცელება მთელს საქართველოში. (ასევე იყო გერმანიის გაერთიანების დროს, საქსონიური დინასტიის ხელქვეით, X საუკუნეში)⁴².

ყველა აღნიშნულ ფაქტორს ემატებოდა სუბიექტური ფაქტორის მოქმედებაც: საერთოდ ბაგრატიონთა ენერგიული დინასტიისა და კერძოდ, მისი დიდი წარმომადგენლების (ბაგრატ III, ბაგრატ IV, დავით IV აღმაშენებელი) სახით.

ასეთი იყო ის ცენტრისკენული ძალები, რომლებიც ესწრაფვოდნენ საქართველოს გაერთიანებას X—XII სს. მათი დაგვირგვინება იყო ის გონივრული დინასტიური პოლიტიკა, რომელმაც ბაგრატიონები ერთიანი საქართველოს სამეფო ტახტზე აიყვანა.

⁴⁰ როგორც ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, „საქართველოში ამ დროს (იგულისხმება XI | XII სს., — გ. ყ.) მატერიალური დოქტრინის მწარმოებელი საზოგადოების დიდ ნაწილს ჯერ კიდევ მდებარეობდა მოლაშქრენი შეადგენდა“, რომ ეს ფენა ქართული ფეოდალური ლაშქრის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდა (იხ. საქართველოს ისტორია, 1958, გვ. 177 და შემდეგ) და რომ, კერძოდ, დავით აღმაშენებლის საგარეო პოლიტიკა ამ „წერილი ერის“ პოლიტიკა იყო, იხ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 42. ამ და წინააღმდეგ ხანის ისტორიაში აღნიშნული სოციალური ფენის შესახებ იხ. აგრეთვე, გ. მელიქიშვილი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი, 1973. სხვათა შორის, გერმანიაში საქსონიური დინასტიის აღზევებას ხელი შეუწყო თავისუფალი გლეხობის ფართო ფენის არსებობამ საქსონიაში. ჩვენი ისტორიის შესაბამის ხანაში მსგავსი როლი შეასრულა აფხაზეთმა (ვიწრო გაგებით).

⁴¹ ამ თვალსაზრისით ყველაზე შთამბეჭდავია თბილისის მოსახლეობის ქცევა მეფის ხელისუფლებასთან დამოკიდებულების საკითხში.

⁴² История средних веков, т. I, გვ. 205.

მაგრამ ვინ წარმოადგენდა ცენტრიდანულ ძალას, ე. ი. მათ, რომელთაც არ აწყობდათ საქართველოს გაერთიანება? პირველ რიგში გარეშე სახელმწიფოები — ბიზანტიის, არაბების, 'თურქ-სელჩუკებისა, — მაგრამ ესენი უკვე დაღმავლობის გზაზე იმყოფებოდნენ. შემდეგ უნდა აღინიშნოს თბილისის სამირო, რომლის ტერიტორიაც თანდათანობით მცირდებოდა. დამაბრკოლებელ ძალას წარმოადგენდნენ ქართლის (კერძოდ, გვიანდელი შუა და ზემო ქართლის) დიდგვაროვნები. მათ, როგორც ჩანს, IX ს. შეძლეს თბილისის სამიროსაგან ჩამოცილება და რამდენადმე გაერთიანება ქართლის ერისთავის ხელქვეით. მაგრამ მათი დამოკიდებულება ერთიანი ქართული მონარქიის შექმნისადმი არ იყო ერთნიშნა. არის ნიშნები, რომ ისინი გრძნობდნენ ძლიერი მეფის ხელისუფლების შექმნის საჭიროებას. მაგალითად, „მატიანე ქართლისაჲ“ში აღნიშნულია: „ამანვე ივანე მარუშისძემან ინება, რათა მოიყვანოს ბაგრატ მეფედ აფხაზეთისა. და მის თანა ყოველთა დიდებულთა, ერისთავთა და აზნაურთა აფხაზეთისა და ქართლისათა გამოითხოვეს ბაგრატ მეფედ დავით კურაპალატისაგან“. როდესაც ბაგრატ IV დაბრუნებულა კონსტანტინოპოლიდან „რომელ სიმრავლე დიდძალი მიგებებულ იყო წინა: დიდებულნი, ერისთავნი და აზნაურნი ტაოელნი, მესხნი და ქართველნი (რასაკვირველია, ქართლელთა გაგებით, — გ. ყ.), რომელთა არა იყო რიცხვ სიმრავლისა მათისა“⁴³. მაგრამ ჩვენ კარგად ვიცით თუ რა ფასი ჰქონდა საერთოდ ქართლის დიდგვაროვანთა „ერთგულებას“ გაერთიანებული საქართველოს მეფისადმი, მათში კლასობრივი ეგოიზმი აშკარად ძლევდა საერთო სახალხო ინტერესის შეგნებას.

მაგრამ ამ ხანის დიდგვაროვანთა განწყობილებასა და ქცევას თუ დავაკვირდებით, მხოლოდ ბალვანებისა და ტბელების მსგავს საქციელს როდი შევნიშნავთ. ცალკეული დიდებულების სახით ვხედავთ მაგალითებს, რომლებიც პატრიოტული სულისკეთების კარნახით იქცეოდნენ. ასეთ დიდებულთა რიგს მიეკუთვნებიან იოანე მარუშისძე, იოანე აბაზასძე, გრიგოლ ბაქურიანის ძე, სულა კალმახელი, ჰერი დიდებულები არიშიანი ბარამ და მათი ბიძა ქავთარი და სხვანი. მაგრამ ამ თვალსაზრისით ყველაზე შთამბეჭდავია შემდეგი მაგალითი. როგორც ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავდა, დიდ აზნაურთა ჯგუფმა 1089 წელს სამეფო კარზე პოლიტიკური გადატრიალება მოახდინა იმ მიზნით, რათა უნიათო გიორგი II-ის მაგიერ ქვეყანას ენერგიული მეფე ჩასდგომოდა სათავეში თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ⁴⁴. ეს კი თვალსაჩინო ილუსტრაციაა ამ სოციალური ფენის მიერ იმ უდიდესი საფრთხის შეგნებისა, რაც საქართველოს ელოდა ამ მტრების მხრიდან.

მაგრამ საერთოდ, ვიმეორებთ, ქართველი დიდებულების მოქმედება საქართველოს გაერთიანების პროცესში ბევრად უფრო შემამფერხებელი იყო, ვიდრე ხელშემწყობი.

აი ასეთი ცენტრისკენული და ცენტრიდანული ძალების ჭიდილში გაიმარჯვა ერთიანი ქართული მონარქიის შექმნის საქმემ X—XII საუკუნეებში. ამით დიდებული ფურცელი ჩაიწერა ქართველი ხალხის ჩამოყალიბების გზაზე, საქართველო იქცა წინა აზიის უძლიერეს სახელმწიფოდ. მის წინაშე დაისახა განვითარების ბრწყინვალე პერსპექტივები, პერსპექტივები, რომლებიც ასე უწყალოდ ჩაშალა ბარბაროსულმა ისტორიულმა გარემოცვამ...

⁴³ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 275, გვ. 289.

⁴⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 25—27.

* * *

ზემოთ ჩვენ შევეხეთ ქართველი (უფრო სწორად: ქართლელი) დიდებულების დამოკიდებულებას საქართველოს გაერთიანების საკითხისადმი. ეს დამოკიდებულება, როგორც ცნობილია, ძირითადად ნეგატიური იყო. მათ ვერ შეძლეს კლასობრივი ინტერესების დათრგუნვა, მათი დაქვემდებარება საერთო-ეროვნული ინტერესისადმი. მაგრამ დროთა მსვლელობაში ისტორიული ვითარება შეიცვალა, საქართველო გაერთიანებულ იქნა ძლიერი სამეფო ხელისუფლების ხელქვეით. გაჩნდა საკმაოდ მძლავრი ბიუროკრატიული აპარატი, შეიქმნა საზოგადოებისაგან გაუცხოებული ლაშქარი (5000 მონა-სპა, 40 ათასამდე ყივჩაყი მოლაშქრე). სახელმწიფო (პოლიტიკური ხელისუფლება) თავისი ფუნქციონირებისას ემყარებოდა შემოსავალს გადასახადებისაგან, ალაფს და ხარკს დაპყრობილი და სხვ. ქვეყნებიდან. ქართველ მეფეებს გაუჩნდათ ტენდენცია თვითმპყრობელობისაკენ; გარდა აღნიშნული საფუძვლისა, მათ აქეთვე უბიძგებდათ მეზობელ სახელმწიფოებში (ბიზანტიის, თურქ-სელჩუკიანთა) შექმნილი პოლიტიკური ვითარებაც (თვითმპყრობელობის, დესპოტიის არსებობა). ნ. ბერძენიშვილის თანახმად, დავით აღმაშენებლის პოლიტიკის მიხედვით, მთელი ქვეყანა უნდა სამეფო საქონებელი ყოფილიყო⁴⁵, რომ „რა თქმა უნდა, არაა საფიქრებელი, რომ დავითმა საცხებით შეძლო ასეთი პოლიტიკის განხორციელება, მაგრამ მისი წვრილ-აზნაურულ მოლაშქრული პოლიტიკა რომ ასეთ მიზანს ისახავდა, ეს ჩვენ სადავოდ არ გვეჩვენება“⁴⁶.

მაგრამ დროთა ვითარებაში საგარეო საფრთხის შიშმა გადაიარა. ამიერიდან გაერთიანებული საქართველო, ასე ვთქვათ, იმპერიის შექმნის პრეტენზიებით გამოდიოდა თუმცა იმ მოტივით, რომ ეს გაერთიანება საჭირო იყო საერთო გარეშე მტრისაგან თავდასაცავად⁴⁷. არა გვგონია, რომ ამაში ჩვენს მეფეებს ამოძრავებდათ უპირველესად მხოლოდ თურქთაგან მეზობელი ხალხების დაცვის სურვილი, უფრო ძლიერი მოტივი იყო უშუალოდ მათი სამფლობელოების გაფართოება და ამით თავიანთი ხელისუფლების კიდევ უფრო გაძლიერება. თანამედროვე ტერმინით რომ ვთქვათ, ასეთი მისწრაფება იმპერიალიზმის გამოვლინება იყო. ასეთ პოლიტიკას ნათლად გამოხატავს დავით აღმაშენებლის „გალობანი სინანულისანი“-ს ერთი ადგილი:

„ბოროტად გარდავხედ
საზღვართა: შევრპთე სახლი სახლსა,
აგარაკი — აგარაკსა და უუძღურესთა
მივპხვექე ნაწილი მათი
და ვიღწვიდ ყოვლად უმეზობლობასა;
ვითარმცა მარტო ემკვიდრობდი ქვეყანასა ზედა“⁴⁸.

დავით აღმაშენებლის მეგვიდრეების დროს დიდი ხნის განმავლობაში გრძელდებოდა პოლიტიკური ბრძოლა, ამჯერად უკვე გაერთიანებული საქართველოს მასშტაბით. თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში ეს ბრძოლა

⁴⁵ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 41.

⁴⁶ იქვე.

⁴⁷ ეს რომ ასე მომხდარიყო, მაშინ საქართველო ისეთსავე როლს შეასრულებდა ამიერკავკასიაში, როგორც შეასრულა ავსტრიამ მოგვიანებით მეზობელი ხალხების იმპერიაში გაერთიანებით თურქების წინააღმდეგ.

⁴⁸ ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები, გვ. 530. შევნიშნავთ, რომ ანალოგიურ ისტორიულ სიტუაციაში მოხდა აგრეთვე ძველი გერმანიის იმპერიის წარმოქმნა.

შიდაკლასობრივის სახელითაა ცნობილი. მაგრამ კითხვა ისმის: გაბატონებულ კლასის რომელ საზოგადოებრივ ფენებს შეიძლება დაუკავშირდეს ეს ბრძოლა? ძალზე ძნელია გაბატონებულ კლასში მოვძებნოთ ფენები, რომელთა ინტერესების შეჭახების კვალობაზე ვამტკიცოთ ასეთი ბრძოლის საჭიროება და არსებობა, ანდა ვამტკიცოთ, რომ პოლიტიკური ხელისუფლება იმყოფებოდა ფეოდალთა კლასის ერთი ნაწილის ხელში და იგი გამოიყენებოდა მეორის წინააღმდეგ⁴⁹. მაშ რაში მდგომარეობდა შინაკლასობრივი ბრძოლა XII ს. საქართველოში? ჩვენ არც ვეძებთ პასუხს ამ მიმართულებით.

ჩვენი აზრით, ბრძოლა წარმოებდა დიდგვაროვანთა და სახელმწიფო ხელისუფლებას შორის. ისტორიამ, განსაკუთრებით დასავლეთ ევროპის ქვეყნებისა, საკმაოდ ხშირად იცის საზოგადოების მოწინავე ნაწილის ბრძოლის მაგალითები სახელმწიფოს (მმართველობის, ბიუროკრატიის, რეპრესიული აპარატის) წინააღმდეგ, პოლიტიკური ძალაუფლების დაუფლებისათვის, სხვათა შორის, პოლიტიკური ხელისუფლების დემოკრატიზაციისათვის. როგორც ფ. ენგელსი არაერთგზის აღნიშნავდა, საზოგადოებისაგან სახელმწიფოს გაუცხოების ტენდენციას ადგილი ჰქონდა დღიდან უკანასკნელის ჩასახვისა. თუ იმარჯვებდა ეს ტენდენცია, ადგილი ჰქონდა დესპოტიას, ტირანიას, ანდა თანამედროვე ტეოკრატულ ვიზმართ ტოტალიტარიზმს, ე. ი. იქმნებოდა სიტუაცია, როცა სახელმწიფო საზოგადოების ბატონია, საზოგადოება კი — პირველის მსახური, მონა. ხოლო თუ ეს ტენდენცია მარცხდებოდა, იმარჯვებდა დემოკრატია; სახელმწიფო ხდებოდა საზოგადოების მსახური, მონა, შესაბამისად უკანასკნელი — პირველის ბატონად. განვიხილოთ ისტორიაში პირველი ტენდენცია ძიოითადად დომინირებდა აღმოსავლეთში, ხოლო მეორე — დასავლეთ ევროპის ისტორიაში.

XII ს. საქართველოს ისტორიაში მიმდინარე პოლიტიკური ბრძოლა საეკლესიო კანონზომიერი მოვლენა იყო. ეს იყო წინააღმდეგობა ბაზისურ მოვლენასა — მიწის საკუთრების დიდი ნაწილი მონოპოლიზებული იყო ფეოდალთა კლასის ხელში, ეკონომიკურად გაბატონებული იყო ეს კლასი — და ზედნაშენურ მოვლენას შორის — უმაღლეს პოლიტიკურ ძალაუფლებას ასახიერებდა ძირითადად სახელმწიფო — მეფის ხელისუფლება ბიუროკრატია და ლაშქარზე დაყრდნობით. მაგრამ ასეთი სიტუაცია არანორმალური იყო. ეკონომიკურად გაბატონებული ფეოდალთა კლასი ამავე დროს პოლიტიკურადაც უნდა ყოფილიყო გაბატონებული.

თუ X—XI ს. საქართველოს ისტორიის მსვლელობაში ისტორიის ლოგიკა, სიმართლე დიდგვაროვანთა წინააღმდეგ იყო მიმართული, XII საუკუნეში, გაერთიანების შემდეგ, პირიქით: იგი ახლა მათ სასარგებლოდ მიიმართებოდა. ერთიანი, ცენტრალიზებული ფეოდალური მონარქია არაა რომელიმე საფეხურთაგანი ფეოდალური სახელმწიფოებრივი ფორმების მონაცვლეობაში; ადრეული ფეოდალური მონარქიის შემდეგ ვითარდება წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქია, რომელიც თავის მხრივ აბსოლუტიზმით იცვლება⁵⁰. ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქია წარმოიშვა

⁴⁹ ნ. ბერძენიშვილი ზოგჯერ ამ ბრძოლაში გულისხმობდა სოციალურ და პოლიტიკურ ანტაგონიზმს მღაბორ მოლაშქრეთა და დიდებულთა შორის (იხ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 26, 30). მაგრამ ეს თუ ასეა მაშინ გაძნელება ამ ბრძოლის კვალიფიციერება შიდაკლასობრივად.

⁵⁰ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ XII ს. ქართული მონარქია აბსოლუტიზტური იყო,

სპეციფიკურ ვითარებაში (მსგავსად რუსეთისა) და იგი შეცვლილ უნდა ყოფილიყო წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიით, როცა მეფის ხელისუფლება უნდა შეზღუდულიყო ფეოდალთა და მოქალაქეთა წოდებების მიერ⁵¹. სწორედ ასე განიხილავდა აღნიშნულ მოვლენას ი. ჯავახიშვილი, რომლის მიხედვითაც ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლა მიზნად ისახავდა იმასვე, რასაც ცოტა მოგვიანებით ინგლისში „თავისუფლების დიდი ქარტის“ შემქმნელნი. თუ ეს ასეა, რაშიც ჩვენ არავითარი ეჭვი არ გვეპარება, მაშინ რატომ უნდა იყოს უარყოფითად შეფასებული XII საუკუნეში დიდგვაროვანთა ბრძოლა მეფის ხელისუფლების შესაზღუდავად? პირიქით, მიგვაჩნია, რომ მათი გამოსვლები საგანთა ნორმალურ ვითარებას გამოხატავდა და არ შეიძლება კვალიფიციერებულ იქნეს როგორც რეაქციული.

XII ს-ის დასასრულისათვის შექმნილი პოლიტიკური *modus vivendi* მეფის ხელისუფლებასა და დიდგვაროვნებს შორის ნორმალური ვითარება იყო. მეფის ძალაუფლება ზომიერი ხდებოდა, თანაც სახელმწიფო, ხოლო მომავალში სამართალიც, მძლავრი საშუალება ხდებოდა ფეოდალური ეკონომიკის განვითარებაში; მის მიერ დამყარებული საშინაო და საგარეო მშვიდობა (ქვეყნის თავდაცვა გარეშე მტერთაგან) კარგ საფუძველს წარმოადგენდა ეკონომიკის (ქალაქების, საირიგაციო მიწათმოქმედების, კომუნიკაციების, ფინანსების და ა. შ.) განვითარებაში. მაგრამ თუ ქართულმა სახელმწიფოებრიობამ ვერ შეასრულა ასეთი როლი, ამაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა კვლავ და კვლავ ბარბაროსულ ისტორიულ გარემოცვას.

მაგრამ, მეორე მხრივ, იგივე გარემოცვის წყალობით საქართველოში ფეოდალიზმის განვითარება არც ამის შემდეგ არ მისულა სრულ ფეოდალურ (როგორც ამას ადგილი ჰქონდა საფრანგეთში) დაშლილობამდე. კერძოდ, ეს არ მომხდარა მონღოლთა ბატონობის შედეგადაც, XIII—XIV სს. მანძილზე. ამ პერიოდში, როგორც ცნობილია, საქართველო დაიშალა ორ სამეფოდ (დინასტიური ვითარების გამო, რასაც, რასაკვირველია, სიამოვნებით ჩასჰიდეხ ხელი მონღოლებმა) და ერთ სამთავროდ (სამცხე—საათაბაგო). მაგრამ XIV ს. შუახანებში ქვეყნის ერთიანობა კვლავ იოლად აღდგა, გიორგი ბრწყინვალის ზეობაში. შემდეგშიც, კვლავ არახელსაყრელი ისტორიული სიტუაციის მიუხედავად (თემურ-ლენგის რვაგზისი შემოსევა, თეთრი და შავბატკიანი თურქმანების აგრესია) საქართველო კვლავ შეეცადა გაერთიანებულიყო. როდესაც იგი XV ს-ის დასასრულისათვის დაიშალა, იგი უშუალოდ სათავედოების (სენიორების) კრებულად კი არ ქცეულა, არამედ დაიშალა სამ სამეფოდ და ოთხ სამთავროდ. ასე რომ ცენტრალიზაციის მომენტი ასე თუ ისე კვლავ რჩებოდა. მაგრამ შემდგომი ხანის ისტორიულმა გართულებებმა—

ხოლო დავით აღმაშენებლის შეხედულებანი და პოლიტიკური საქმიანობა „განათლებული აბსოლუტიზმის“ ნიშნებით ხასიათდებოდა. იხ. ე. აბაშვიძე, ნარკვევები საქართველოს პოლიტიკურ მოძღვრებათა ისტორიიდან, თბ., 1969; ამ პერიოდის ქართული აბსოლუტიზმის შესახებ იხ. აგრეთვე ე. კეკელიძე, საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ვითარება რუსთაველის ეპოქაში. „საქართველოს სოციალისტური მემკვიდრეობა“, 1937, № 11—12; ზ. ანჩაბაძე, შ. ბაღრაძე, ფეოდალური საქართველოს ისტორიის სწორი გაგებისათვის, „ლიტ. საქართველო“, 1971, № 12. მაგრამ მიგვაჩნია, რომ ამ მოსაზრებისათვის არავითარი სერიოზული საფუძველი არ არსებობს.

⁵¹ რომ ეს ხელისუფლება ზოგჯერ შეიძლება მტრულად დაპირისპირებოდა ფეოდალთა კლასს, ეს დადასტურა XII ს. ჩვენმა ისტორიულმა პრაქტიკამ. „ისტორიანსა და აზმანში“ შემონახულია ცნობა იმის შესახებ, რომ დავით დემეტრეს ძემ „ამოწყვიტა ამის სამეფოსა (საქართველოს გ. ყ.) დიდებულნი, რომელნიმე ექსორია — ქმნითა, რომელნიმე სიყუდილითა და რომელნიმე განატიყებითა“. იხ. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 18.

თურქეთის გაძლიერებამ, მისი ხელის დადებამ დასავლეთ საქართველოსა და სამცხე—საათაბაგოზე, ირანის გავლენის გაძლიერებამ აღმოსავლეთ საქართველოში, — დიდი ხნით გამორიცხეს საქართველოს გაერთიანება საკუთარი ძალებით⁵². იყო ტენდენციები ცალკეული კუთხეების გაერთიანებისა (ქართლ-კახეთის, ქართლ-იმერეთის, იმერეთ-ოდიშის), რაც ქართლ-კახეთმა XVIII ს-ში მოახერხა კიდეც, მაგრამ, ვიმეორებთ, საქართველოს გაერთიანების გზაზე ირანისა და თურქეთის სახით დიდი დაბრკოლება არსებობდა, რომლის გადალახვაც საქართველოს საკუთარი ძალებით არ შეეძლო. ამის პერსპექტივები დაისახა მხოლოდ XVIII ს. დასასრულს და ამ ორი აგრესიული ბარბაროსული სახელმწიფოს დასუსტებითა და ჩვენს საისტორიო სარბიელზე რუსეთის გამოჩენით. ამის გამოხატულება იყო 1790 წლის ხელშეკრულება საქართველოს ორ სამეფოსა და ორ სამთავროს შორის. ყველაფერი ეს იმის მაჩვენებელია, რომ გაერთიანების ტენდენციები ქართულ ქვეყნებს (მხარეებს) ჰქონდათ თითქმის მთელი მათი არსებობის მანძილზე და ეს ძირითადად განპირობებული იყო ეკონომიკით კი არა, არამედ ეროვნული ერთიანობის შეგნებით, რასაც, თავის მხრივ, აძლიერებდა საგარეო საფრთხე.

ასეთია ზოგიერთი ჩვენი მოსაზრება ქართული საზოგადოების ფეოდალური ევოლუციის თავისებურებების შესახებ. ეს სპეციფიკურობანი, როგორც შევეცადეთ გვეჩვენებინა, განპირობებული იყო ჩვენი ქვეყნის ისტორიული გარემოცვით. უკანასკნელის ზემოქმედება ჩვენი ეროვნული ორგანიზმის მიმართ საჭიროებდა ეროვნული ენერგიის სათანადო მობილიზაციას, რასაც არაერთგზის ჰქონდა კიდეც ადგილი. ამის გასაგებად ფეოდალიზმის კლასიკური ქვეყნის — საფრანგეთის მაგალითი ჩვენ ნაკლებად გამოგვადგება. ჩვენი ქვეყნის ფეოდალური ევოლუცია, საფრანგეთისაგან განსხვავებით, მთელ რიგ მნიშვნელოვან მომენტებში დიდ მსგავსებას იჩენს უფრო გერმანიის ისტორიასთან.

Г. В. КОРНАШВИЛИ

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ РАЗВИТИЯ ГРУЗИНСКОГО ФЕОДАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА (IV—XII вв.)

Резюме

В статье говорится о некоторых особенностях эволюции грузинского феодального общества периода IV—XII вв. В ней указывается, что в отличие от истории страны классического феодализма — Франции соответствующей эпохи развертывание процесса феодализации в Грузии было осложнено завоеваниями со стороны чужеземцев. Процесс модифицировался также и действием другого фактора — появлением на исторической арене Грузии некоторых этнических групп, стоявших на раннеклассовой стадии социальной эволюции. В результате всего этого развитие феодализма в Грузии в IV—XII веках во многом сходно с эволюцией феодализма в Германии аналогичной эпохи.

⁵² ამ მხრივაც საქართველოს ფეოდალური ევოლუციის ფინალი ანალოგიურია ამავე პერიოდის გერმანიის ისტორიასა. გერმანიის ისტორიაშიც, საფრანგეთის, ინგლისის და სხვათაგან განსხვავებით, ადგილი ჰქონდა ქვეყნის მრავალ სამთავროდ დანაწილებას, საწარმოო ძალების განვითარებაში — უკუსვლასაც კი, უარყოფითი იყო სხვა სახელმწიფოთა ჩარევა ქვეყნის განვითარებაში, და ბოლოს, ძირითადი იმპულსი ქვეყნის შემდგომ განვითარებაში მოვიდა გარედან (პოლიტიკური და სოციალური მხრივ—საფრანგეთიდან, ეკონომიკური მხრივ — ინგლისიდან).

ნიკორწმინდელის „დაწერილის“ დათარიღების ზოგიერთი საკითხი

წინამდებარე ჟურნალის 1980 წ. № 1-ში, „დისკუსიისა და განხილვის“ რუბრიკით დაისტამბა ჩვენი მცირე წერილი, რომელშიც გარკვეული მოსაზრებების საფუძველზე ექვი გამოვთქვით ნიკორწმინდელის „დაწერილის“ მიღებულ დათარიღებაზე (XI ს. 70—80-იანი წწ.) და ვივარაუდეთ, რომ ეს დოკუმენტი შესაძლოა იყოს XIII ს-ის მიწურულისა და XIV ს-ის დასაწყისისა¹.

„მაცნეს“ 1980 წ. № 4-ში დაიბეჭდა მ. ბერძნიშვილის წერილი², რომელშიც ავტორმა ჩვენი მოსაზრება ყოველგვარ საფუძველს მოკლებულად, ხოლო ჩვენეული არგუმენტები „ნაძალადევად“, „ხელოვნურად“ და „საბუთის მონაცემების თვითნებურად“ გადასხვაფერების არნახულ მაგალით“ად მიიჩნია.

სამწუხაროდ, დოკუმენტის დათარიღება არც ამის შემდეგ გამხდარა უდავო. მკითხველს კი შეიძლება შეექმნეს შთაბეჭდილება, რომ ჩვენ წინასწარ აკვიატებული მოსაზრებების გამო, კარგად და საბუთიანად დადგენილი ფაქტების გარშემო ვღაოზდეთ.

უპირველეს საბუთად დოკუმენტის დათარიღებისათვის მიჩნეულია ის ფაქტი, რომ თ. ჟორდანიას აზრით, „დაწერილის“ პალეოგრაფიული ნიშნები და შინაარსი XI ს-ის იყო³. სამწუხაროდ, თ. ჟორდანიას არა აქვს მოტანილი ეს „პალეოგრაფიული ნიშნები“. არ აქვს ის არც ს. კაკაბაძეს. პალეოგრაფიული ნიშნებით დათარიღება, ამ დარგის განვითარების დღევანდელი დონისათვისაც კი ძნელია. მით უმეტეს ითქმის ეს XIX ს-ის დასასრულსა და XX ს. დასაწყისზე. თ. ჟორდანიასაც და ს. კაკაბაძესაც არაერთი შეცდომა აქვთ დაშვებული სწორედ „პალეოგრაფიული ნიშნებით“ ამა თუ იმ დოკუმენტის დათარიღებისას⁴. ასე, რომ დათარიღების დამყარება თ. ჟორდანიას და ს. კაკაბაძის „შეუმედიარობაზე“ ჩვენ არ მიგვაჩნია მართებულად. ცხადია, ამის აღნიშვნა სრულებით არ ამცირებს მათ ღვაწლს.

ჩვენს წერილში ექვი გამოვთქვით დოკუმენტში მოხსენიებული იოანე ლიპარიტის ძის XI ს-ის მოღვაწესთან, იოანე ბაღვაშთან იდენტიფიცირების თაობაზე. ასევე გვეუქვეპოდა ვინმე კახაბერის იდენტიფიკაცია რაჭის ერის-

¹ ი. ანთელავა, ნიკორწმინდელის „დაწერილის“ დათარიღებისათვის, „მაცნე“ ისტორიის სერია, № 1, 1980.

² მ. ბერძნიშვილი, ნიკორწმინდელის „დაწერილის“ დათარიღების შესახებ, „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 4, 1980.

³ თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 43.

⁴ მაგალითისათვის იხ. ლაშა გიორგის სიგელი შიომღვიმისადმი, რომელსაც თ. ჟორდანია „პალეოგრაფიული ნიშნებისა და შინაარსის“ მიხედვით XI ს. ათარიღებდა. ამ საკითხზე იხ. ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 594 (იქვე ბიბლიოგრაფია).

თავ კახაბერთან. ეს პირები დოკუმენტში არ იხსენიებიან ერისთავთ-ერისთავებად, მაშინ როდესაც ვინმე მიქელი ორჯერაა მოხსენიებული და ორჯერვე ერისთავთ-ერისთავის ტიტულით, რაც გამორიცხავს შემთხვევითობას. ე. ი. დოკუმენტში დასახელებულ პირთა განცეც ერისთავთ-ერისთავია, ის კიდევ არის დასახელებული ასეთად. ამის საფუძველზე გამოვიტანეთ დასკვნა, რომ იოანე ლიპარიტის ძე და კახაბერი (დოკუმენტში მოხსენიებულნი) არ არიან ერისთავთ-ერისთავები და მათი იდენტიფიკაცია ამის გამო ფრიად საეჭვოა. ჩვენი მხრივ გამოვთქვით მოსაზრება, რომ დოკუმენტის იოანესა და კახაბერის იდენტიფიკაცია შესაძლებელია XIII ს. ბოლო მეოთხედის ალაპებში მოხსენიებულ იოანე და კახაბერთან.მ. ბერძნიშვილმა საერთოდ გვერდი აუარა იოანესა და კახაბერის ერისთავთერისთავობის საკითხს და საქმე ისე წარმოადგინა, თითქოს ჩვენს ერთადერთ არგუმენტს სახელების დამთხვევა წარმოადგენდეს (გვ. 154—155). ცხადია, მკვლევარს იოანესა და კახაბერის ერისთავთერისთავად მოუხსენებლობის ასახსნელად რაიმე არგუმენტები რომ ჰქონოდა, თუნდაც იმ ღირსებისა, როგორც მისი ზოგიერთი არგუმენტი, მათ აუცილებლად მოიტანდა კიდევ. ჭერჭერობით კი ერთი ახსნა ჩანს: ერისთავთერისთავი, სპასალარი და პროედროსი იოანე ლიპარიტის ძე არ შეიძლება იყოს ნიკორწმინდის დაწერილში მოხსენიებული იოანე ლიპარტის ძე და მ. ბერძნიშვილის ეს იდენტიფიკაცია (თ. ჟორდანიიდან მომდინარე) მხოლოდ სახელების დამთხვევაზეა დამყარებული. ამ მხრივ იგი მიაგავს მკვლევრის სხვა იდენტიფიკაციას, როდესაც დაწერილში მოხსენიებულ ვარაზვაჩეს მ. ბერძნიშვილი აიგივებს ბიზანტიაში მოღვაწე, ქალაქ ედესის სტრატეგოს იბერიელ ვარაზვაჩესთან⁵. „ამ მოულოდნელი და უცნაური“ იდენტიფიკაციის ერთადერთი საფუძველი ხომ სახელების დამთხვევაა. რა კავშირი ჰქონდა სტრატეგოს ვარაზვაჩეს ნიკორწმინდის მონასტერთან, ეს საკითხი მ. ბერძნიშვილს დასმულიც კი არა აქვს.

დოკუმენტის იოანე ლიპარიტის ძის იოანე ბაღვაშთან იდენტიფიკაციის საფუძველად, გარდა სახელების დამთხვევისა, რაც ცალკე აღებული ცოტას ნიშნავს, მკვლევარს აღებული აქვს პრინციპულად არასწორი პოზიცია. იგი ფიქრობს, რომ ნიკორწმინდა „კერძო პირის“, კახაბერისძეთა საგვარეულო მონასტერია და მისი „უსასყიდლო“ შემწირველები მხოლოდ მისი მფლობელები ან მათი მონათესავე საგვარეულოს წარმომადგენლები შეიძლებოდა ყოფილიყვნენ. მკვლევრის დასკვნები ასეთია: რაკი იოანე ლიპარიტის ძე უსასყიდლო შემწირველია, მონასტერი კახაბერისძეებინაა, ხოლო ბაღვაშები კახაბერისძეების ნათესავებია, დოკუმენტის იოანე არის იოანე ბაღვაში: „ამ მსჯელობიდან გამომდინარე, იოანე ლიპარიტის ძე, კიდევაც რომ არ ვიცოდეთ მისი ვინაობა, უეჭველად ჩათვლება ნიკორწმინდის მონასტრის მფლობელი ან მისი მონათესავე საგვარეულოს წევრად. ამ საგვარეულოებში კი იოანე ლიპარიტის ძე XI—XII საუკუნეებში ერთადერთია“⁶. მთელი ეს მსჯელობა, თავისი დასკვნებით, სამწუხარო გაუგებრობის ნაყოფია. არც რა-

⁵ მ. ბერძნიშვილი, XI ს. ქართული საისტორიო წყაროები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის შესახებ, თბ., 1979, გვ. 35—37.

⁶ მ. ბერძნიშვილი, ნიკორწმინდელის „დაწერილის“ დათარიღების შესახებ, მაგნე, № 4, 1980, გვ. 153.

10. „მაგნე“, ისტორიის სერია, 1981, № 4

კის ერისთავები და არც პროედროსი იოანე არ იყვნენ „კერძო პირები“. ერისთავი საჯარო ხელისუფლების მოხელე იყო და მეფის პერსონას განასახიერებდა საერისთავოში. კახაბერისძეების „კერძო“ მამული არც რაჰის საერისთავო ყოფილა და არც ნიკორწმინდის მონასტერი. მთელი თავის არსებობის მანძილზე ნიკორწმინდა სამეფო მონასტერი იყო, ხოლო 1544 წლიდან კი საეპისკოპოსო კათედრა.

ნიკორწმინდელის „დაწერილის“ ის ადგილი, სადაც იოანე ლიპარიტის ძეზეა საუბარი, თ. ჟორდანიას და მის კვალდაკვალ სხვა გამომცემლებსაც ასე აქვთ მოცემული: „ი“ე ლიპარიტის [ძემან შემოსწირა] სტავრაი ლომოან ბერძ... და უკიდავს. კახაბერსა... ცოლმან ზაზი შე[მოსწირა]“... ჩვენს წერილში აღნიშნული გვექონდა, რომ „და უკიდავს“ უნდა შესწორდეს როგორც „დაუკიდავს“. ამასთან, არაა ნათელი, ვის „დაუკიდავს“ ეს „ლომონი სტავრა“. ტექსტი, ცხადია, „არა თვითნებურად“, ჩავასწორეთ ასე: „ი“ე ლიპარიტის [ძისა სულისათვის] სტავრაი ლომონი ბერძნული დაუკიდავს კახაბერსა“. მართლაც, თუ სტავრა იოანე ლიპარიტის ძემ „შემოსწირა“, გაუგებარია ვინაა „დაკიდვის“ სუბიექტი. ცხადია, კახაბერი, რომლის სახელი თ. ჟორდანიას, მ. ბერძნიშვილს და ი. დოლიძეს მომდევნო წინადადებაში გადააქვთ. ამ წინადადებაში საერთოდ არ უნდა იყოს სიტყვა „შემოსწირა“. ამ ჩასწორებამ ერთმანეთს დაუკავშირა იოანე და კახაბერი და ამ საფუძვლით დაუუკავშირეთ იგი XIII ს. აღაპებში მოხსენიებულ იოანესა და კახაბერს. ზემომოტანილმა ჩასწორებამ სერიოზული საფრთხე შეუქმნა მ. ბერძნიშვილის იდენტიფიკაციებს და მდგომარეობის გამოსასწორებლად მკვლევარმა უპრეცედენტო მეთოდი აირჩია: „ანთელავას... შევასხენებთ, რომ წინადადების აღდგენა-გამართვისათვის უნდა გაითვალისწინოს ის, რაც ტექსტშია მოცემული. ტექსტში კი შემორჩენილია ასოთა კომპლექსი „შე“, რაც მის ამომკითხველს საშუალებას აძლევდა სრული შეჭველობით აღედგინა სიტყვა „შემოსწირა“. აქედან: ი. ანთელავას მიერ შემოთავაზებულ აღდგენას „ძისა სულისათვის“ — და მასზე დამყარებულ ტექსტის ინტერპრეტაციას საფუძველი ეცლება“⁷. მეტი დამაჯერებლობისათვის მკვლევარი სქოლიოში აღნიშნავს: „ასეა მოცემული ეს სიტყვა ს. კაკაბაძის შესრულებულ პირში. სამწუხაროდ, ეს დეტალი არაა გათვალისწინებული საბუთის არც ჩვენსა და არც ი. დოლიძის გამოცემაში“⁸. საკვირველია, ასე მკაცრად რატომ გვსაყვედურობს მკვლევარი იმის გაუთვალისწინებლობას, რაც თვითონ გათვალისწინებული არ ჰქონია და ისიც ტექსტის გამოცემისას. ამასთან, ჩანს ტექსტის ჩვენეული აღდგენა და ინტერპრეტაცია არ არის ისეთი „უსაფუძვლო“ და „თვითნებური“, როგორც მ. ბერძნიშვილი მიიჩნევს, რაკი მას ამ აღდგენის დასარწმუნებლად არასებულები „შე“ კომპლექსის შემოტანა და მის „ავოშკითხველად“ განსვენებული ს. კაკაბაძის გამოცხადება დასჭირდა. ს. კაკაბაძის მიერ შესრულებულ პირში სათანადო ადგილას „შე“ კომპლექსი არ დასტურდება. მეტიც, ს. კაკაბაძე მთელ ტექსტში საერთოდ არ მიმართავს აღდგენას. მ. ბერძნიშვილს მითითებული აქვს ს. კაკაბაძის მიერ შესრულებუ-

⁷ მ. ბერძნიშვილი, ნიკორწმინდელის „დაწერილის“ დათარიღების შესახებ, გვ. 155—156.

⁸ იქვე, გვ. 155, სქოლიო 19.

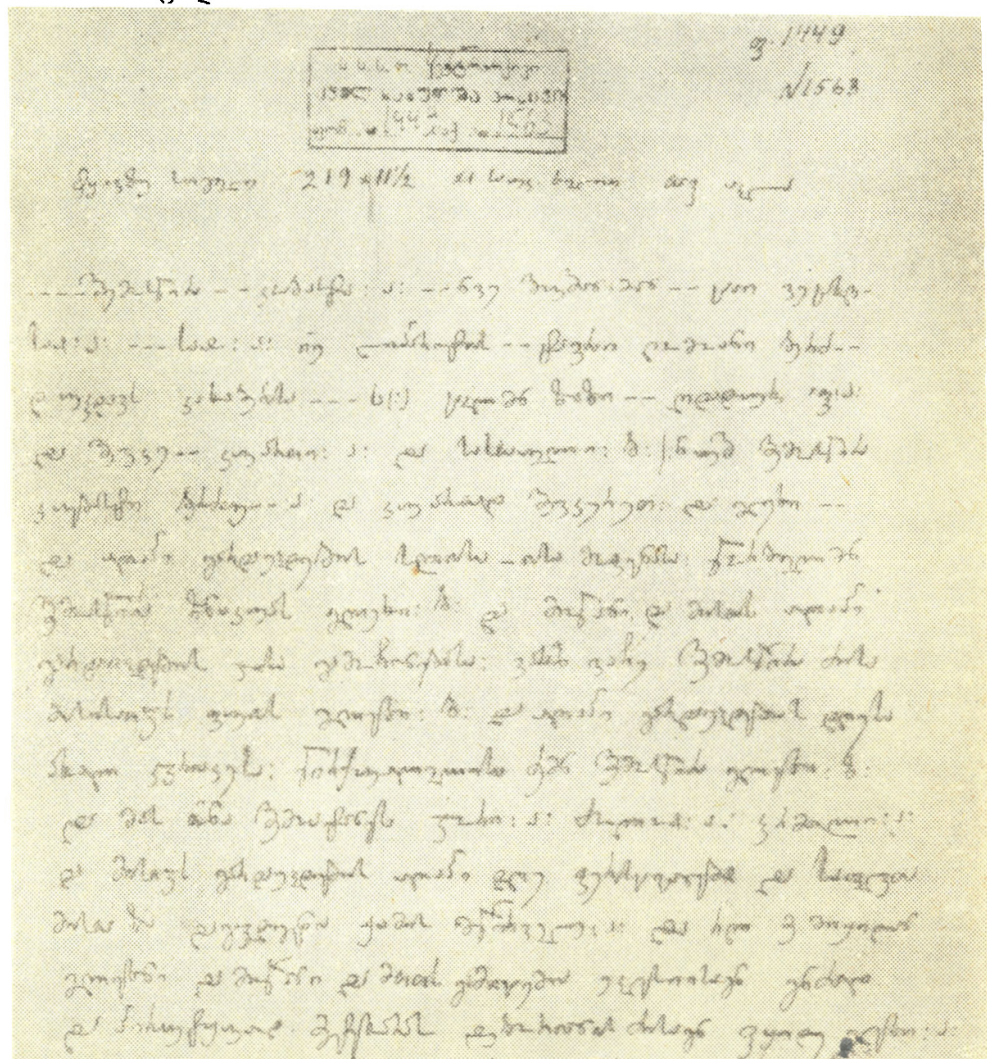
ლი პირი, დაცული საქართველოს ცენტრარქივში ფ. 1449, № 1563⁹. იმავე პირს ეყრდნობოდა ი. დოლიძე¹⁰. მოვიტანოთ სათანადო მასალა:

თ. ჟორდანია:

ს. კაკაბაძე:

„იე ლიპარიტის [ძემან
შემოსწირა] სტავრა ლ. მ. ანნ
ბერძ --- და უკიდავს: კახაბერსა --
-- ს. ცოლმან“¹¹.

„იე ლიპარიტის -- ტავრა
ლომონი ბერძ -- დუკიდავს
კახაბერსა -- ს(?) ცოლმან“¹².

გარდა იმისა, რომ ს. კაკაბაძეს არავითარი „შე“ კომპლექსი მითითებულ ადგილას არ აქვს, მასთან დამოწმებული ჟორმა „დუკიდავს. კახაბერსა“, მყარ საფუძველს უქმნის ჩვენს აღდგენას „დაუკიდავს კახაბერსა“.

⁹ მ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 152, სკოლი 2.

¹⁰ ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, თბ., 1970, გვ. 1138.

¹¹ თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 44—45.

¹² სცსა, ფ. 1449, № 1563, ფურც. 45.

მკვლევრის ამ ერთ-ერთი ყველაზე სერიოზული არგუმენტის (რომელმაც „საფუძველი გამოაცალა“ ჩვენს აღდგენასა და ინტერპრეტაციას) მეცნიერული ღირებულების კვალიფიკაციისაგან ჩვენ თავს ვიკავებთ. გვინდა მხოლოდ აღვნიშნოთ, რომ შექმნილ ვითარებაში ალბათ ცოტა გადაჭარბებულია მკვლევრის ისეთი გამოთქმები, როგორებიცაა „არანახული თვითნებობა“, „კუროზი“, „ნაძალადევი არგუმენტები“ და სხვ.

ამდენად, არც იოანე ლიპარიტის ძის იდენტიფიკაცია და არც „შე“ კომპლექსზე დამყარებული მსჯელობანი მ. ბერძნიშვილის მოსაზრებისათვის საწუგეშოს არაფერს შეიცავენ.

გადავიდეთ სხვა არგუმენტებზე. დოკუმენტის ტექსტში აღნიშნულია: „...ს ცოლმან ზაზი შე[მოსწირა] [ბა]ლდადური აფი :ა: და შევკ[ერ]ენ კუართი :ა: და სასთაული :ბ:“. ამ ტექსტში ქალის სახელად მიჩნეული „ზაზი“ მივიჩნიეთ ქსოვილ „ზეზად“, ხოლო „აფი“, მიჩნეული ქსოვილად, გავიგეთ როგორც „ბალდადური ალაფი“. მ. ბერძნიშვილის აზრით, ეს „თვითნებობის არანახული“ მაგალითია. იგი აღნიშნავს, რომ (ანთელავამ) გაუგებარი სიტყვა „აფი“ შეცვალა მისთვის გასაგები სიტყვით „ალაფი“ (გვ. 156).

მკითხველს შეიძლება დარჩეს შთაბეჭდილება, რომ „აფის“ საკითხი შესანიშნავადაა გარკვეული. გავეცნოთ არსებულ ვითარებას. თ. ჟორდანიამ საერთოდ ვერ განმარტა, რა ქსოვილი იყო „აფი“. მ. ბერძნიშვილმა აღნიშნა, რომ ეს იყო „ქსოვილი ერთგვარი“¹³. საეჭვოა, მკითხველმა ამ განმარტებებიდან რაიმე პოზიტიური გამოიტანოს. საკითხის გარკვევა მ. ბერძნიშვილმა ამჯერად სცადა და საამისოდ, ერთი მხრივ. ბიზანტიურ ბერძნულს და, მეორე მხრივ, თუშურ კილოს მიმართა. ენობრივ და გეოგრაფიულ დიაპაზონს აქ მნიშვნელობა არა აქვს, მთავარია, როგორც თვითონ აღნიშნავს, „აფი“ „ქსოვილების სამყაროში“ დარჩეს (გვ. 158—159).

„აფს“ მკვლევარი უკავშირებს ბერძნულ *ή σφύ*-ს, რაც *ნაქსოვს, ქსოვილს* ნიშნავს. ეს სიტყვა საშუალო ბერძნულში გამოითქმოდა როგორც „იფი“. ვინაიდან ბერძნულ გამოთქმაში უმახვილო *ι* „ზოგჯერ“ თურმე გადადის *α*-ში, „იფი“ უნდა ყოფილიყო ჩვენი დოკუმენტის „აფი“ (გვ. 158). განვიხილოთ ეს საკითხი: 1. ჩვენი დოკუმენტისათვის საერთოდ არაა დამახასიათებელი ბერძნისმები და ქსოვილის მნიშვნელობით ბერძნული „იფის“ ხმარება მოულოდნელია; 2. ქსოვილის მნიშვნელობით ბერძნული „იფი“ არ გვხვდება თვით ბიზანტიის ტერიტორიაზე შექმნილ ქართულ ძეგლებში. ამ ძეგლებში ძვირფასი ქსოვილების აღსანიშნავად ლარი, ნიტრიონი და მათთან ერთად არაბული „კუმამი“¹⁴ იხმარება; 3. დოკუმენტში ნახსენებია „სტავრა ბერძნული“ და „კუბასტი ბერძნული“. სტავრაც და კუბასტიც ქსოვილებია, ე. ი. ბერძნული „იფი“. გაუგებარია, რაში დასჭირდა ნიკორწმინდის წინამძღვარს ბალდადური ქსოვილის აღსანიშნავად ბერძნული *ή σφύ*-ს ხმარება და რატომ არ გამოიყენება ეს სიტყვა საკუთრივ ბერძნული ქსოვილების აღსანიშნავად. ალბათ საჭირო იყო მკვლევარს სხვა ძეგლებიდანაც მოეტანა მასალები „აფის“ მსგავსი მნიშვნელობით ხმარებისა. ამგვარ საკითხებზე

¹³ მ. ბერძნიშვილი, ნიკორწმინდის „დაწერილი“, მსკი, ნაკვ. 34, თბ., 1962, გვ. 41; მისივე, XI ს. ქართული საისტორიო წყაროები, გვ. 108.

¹⁴ ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით, ტფ., 1901, გვ. 228.

პოლემიკისას ჩვეულებრივ პრეცედენტები, პარალელური მასალა მოაქვთ სოლზე. შეუძლებელია „იფისაგან“ მხოლოდ ნიკორწმინდაში ეკერათ კვართი და სასთაული.

„აფის“ ზე ნძჳ-დ გაგებას სხვა სერიოზული წინააღმდეგობაც ელობება. სათანადო დარგის მკვლევრები საგანგებოდ სწავლობენ ბერძნული სიტყვების ქართულში გამოთქმის საკითხებს. მათი დასკვნით ბერძნული ს-სათვის ქართულში სამგვარი შესატყვისობაა „ვ“, „უ“ და „ი“¹⁵. ბერძნული „იფი“ ქართულში „აფად“ ვერ გადმოვიდოდა. მოვიტანოთ სათანადო მასალა: *παφισα* — იაკინთე, იაკინთი, იაკინთო, ვაკინთე, ვაკინთონ. *παρμυσα* — იპონიმა. *παρ* — უბერ. *παρμα* — უსუსა. *παρμω* — იბაკოა *παρμω* — იპატროსი, ვპატროსი. ამავე რიგს განეკუთვნება იპერტიმოს — ოპერტიმოს — ვპერტიმოსი და სხვ.

დოკუმენტის „აფის“ ქსოვილად გაგებას ეწინააღმდეგება თვით ამ სიტყვის ადგილი წინადადებაში. მ. ბერძნიშვილი აღნიშნავს: „ნიკორწმინდელი... მის წინამძღვრობაში მომხდარ შემწირულობის ყოველ ფაქტს ალაგებს ერთნაირი თანმიმდევრობით: ჯერ ასახელებს შემოწირველ პიროვნებას, შემდეგ შემოწირვას... შემოწირულების რაობას“. (გვ. 157). სავსებით დასაბუთებული აზრია, თვით ავტორი რომ მას ანგარიშს უწევდეს. წინამძღვარი, როგორც წესი, ჯერ აღნიშნავს შემოწირულების ობიექტს, შემდეგ კი მის სადაურობას. ასეთი შემთხვევა სულ ხუთია: „სტავრაი ბერძნული“; „კუბასტი ბერძნული“; „ტაბასტაი სომხური“; „ჩაბალახი გულამაყრული“; „ქუური ნავარძული“. ერთადერთ გამონაკლისს ჩვენთვის საინტერესო ადგილი წარმოადგენს. „აფი“ რომ შემწირული ქსოვილი იყოს, „აფი ბალდადური“ უნდა გვექნოდა და არა „ბალდადური აფი“. ასე გამომდინარეობს ეს თვით მ. ბერძნიშვილის ტექსტოლოგიური დაკვირვებებიდან.

იმ დასკვნის შემდეგ, რომ „დაწერილისეული“ „ბალდადური აფი“ — ყოფილა „ბალდადური ქსოვილი“ (გვ. 158), რაც „აფისა“ და ზე ნძჳ-ს იგივეობის მტკიცებას ემყარება, მკვლევარი უშუალოდ გადადის იგივე „აფისა“ და თუშური „აფეა“ — იგივეობის დასაბუთებაზე. თუ „აფი“ ბერძნული „იფია“, იგი არ შეიძლება იმავე დროს თუშურიც იყოს, მაგრამ ამას როდი აქვს მნიშვნელობა. ის მაინც აღნიშნა მკვლევარს, თვით რომელ ვარიანტს აძლევს უპირატესობას, მაგრამ იგი ჩანს მკითხველს სთავაზობს არჩევანს, რომელიც გნებავთ ის იყოს, ოღონდ „ალაფი“ ნუ იქნება. წერილში აღნიშნულია: „თუშურ დიალექტში შემონახულია სიტყვა აფი — მწვანეს, მწვანე ძაფის ან მწვანე ქსოვილის მნიშვნელობით. ეს სიტყვა „აფეს“ ფორმით, მწვანეს მნიშვნელობით მოცემულია თუში პოეტის ეთერ თათარაიძის ლექსში“ (გვ. 158). მტკიცება, თითქოს „აფი“ თუშურში მწვანე ძაფის ან მწვანე ქსოვილის მნიშვნელობით იხმარება, მკითხველის შეცდომაში შეყვანაა. თუშურში „აფეა (და არა „აფი“) ნიშნავს მხოლოდ „მწვანე ფერს“¹⁶. სიზუსტისათვის ალბათ ისიც უნდა ითქვას, რომ თუშური კილოა და არა დიალექტი. ამასთან, საკვირველია, რომ ნიკორწმინდის წინამძღვარს, რომელმაც ჩანს არ იცოდა ქართული სიტყვა „ქსოვილი“ და ბერძნული „იფი“ იხმარა, არც

¹⁵ ნ. მ. ხ. ა. ა. ძე, ბიზანტიური ბერძნულის წარმოთქმის საკითხები. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1978, გვ. 95.

¹⁶ თ. უ. თ. რ. გ. ა. ძე, თუშური კილო, თბ., 1960, გვ. 190; პ. ხ. უ. ბ. ტ. ი. ა., თუშური კილო, თბ., 1969, გვ. 68.

უძველეს ტექსტებში დამოწმებული „მწუხანე“ ცოდნია და ამ ცნების გამო-სახატავად თუშური კილო მოუშველებია. მკვლევრის მტკიცება, თითქოს ბაღდადი, მარანდი, ბუხარა, იეზიდი ქსოვილებს აღნიშნავდნენ, ილუსტრირებას მოითხოვს. თუ ეს ასე იყო, ცხადია მას არ გაუჭირდება წყაროებიდან (და არა სპეციალური ლიტერატურიდან) სათანადო მასალის მოტანა.

„აფი“ არც ეტიმოლოგიურად და არც თავისი ადგილით წინადადებაში არ შეიძლება იყოს ქსოვილი. მის „ალაფად“ აღდგენას სავსებით რეალურს ხდის „ბაღდადური“. მ. ბერძნიშვილი შეუძლებლად მიიჩნევს, რომ „აფს“ რაიმე აკლდეს დასაწყისში, მაგრამ თ. ჟორდანიას ვარაუდობდა, ხომ არ ეწერა იქ „ქაფი“¹⁷. ე. ი. ჩვენთვის საინტერესო ადგილას ყოფილა ასოს ადგილი. არც ისაა გამორიცხული, რომ „აფი“ დაქარაგმებული „ალაფი“ იყოს: „დაქარაგმების ერთსახეობა ხშირად დარღვეული არის ხოლმე და ერთი და იგივე სიტყვა ყოველთვის ერთნაირად არ არის დაქარაგმებული, არამედ სხვადასხვანაირად“¹⁸. „ალაფი“ დაქარაგმდებოდა როგორც „აღფი“, მაგრამ შესაძლებელია მისი „აფად“ დაქარაგმებაც. შდრ. „ადიდეს“ს დაქარაგმება— „აღდე“, „აღდე“. ასევე, აღფი, აფი. რაც შეეხება დაქარაგმების ნიშანს, ის ჩვენს დოკუმენტში ძალიან ბევრ სიტყვას არ ახლავს. მ. ბერძნიშვილს შეუძლებლად მიაჩნია, რომ 1258 წ. ბაღდადურ ალაფში მოყოლილი ქსოვილი 50—60 წლის მერე შეეწირათ მონასტრისათვის (გვ. 157). 50—60 წელი მკითხველზე შთაბეჭდილების მოსახდენადაა გამიზნული. ჩვენ ეს არსად გვიმტკიცებია, თუმც ამაშიც არაფერია შეუძლებელი. შუა საუკუნეებში ძვირფას ქსოვილებს ვალუტის მნიშვნელობა ჰქონდათ. ეს ქსოვილები ინახებოდა ძალიან დიდხანს (შდრ. ლარი—სალარი) და წარმოადგენდნენ უძვირფასეს შესაწირავს, უფრო ძვირფასს, ვიდრე ოქრო¹⁹.

„აფის“ ქსოვილად გაგების გამორიცხვამ ჩვენ მიგვიყვანა „ზაზის“ ქსოვილად გაგებამდე (და არა პირიქით, როგორც მ. ბერძნიშვილი ამტკიცებს) და ეს სიტყვა „ზეზად“ მივიჩნიეთ. მ. ბერძნიშვილს მოაქვს ყველასათვის კარგად ცნობილი მასალები (ცხადია „ჩვენთვის უცნობი“) და ამტკიცებს, რომ ზაზი ქალის სახელია. დოკუმენტში, სადაც „საჰისი“ „საჰისად“ იკითხება, „საჰადი“, „საჰიდად“ და „ბელელი“ „შველად“, ბუნებრივია დავუშვათ შეცდომის არსებობა. ქართველური ენებისათვის ე/ა-ს უფუნქციო მონაცვლეობაც დამახასიათებელია²⁰ და საკითხზე მსჯელობისას ესეც გათვალისწინებული გვქონდა. კ ი დ ე ც რ ო მ ვ ც დ ე ბ ო დ ე თ, ე ს ა რ ა ფ ე რ ს შ ვ ე ლ ი ს დ ო კ უ მ ე ნ ტ ი ს ა რ ც და თ ა რ ი დ ე ბ ა ს ა და ა რ ც „ა ფ ს“. მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ შეწირული ქსოვილის სახელი ტექსტის ნაკლულ ადგილას ეწერა: „...ს ცოლმან ზაზი შე.... ღდადური აფი“. მ. ბერძნიშვილის აზრით, ზაზის ზეზად გაგება იმიტომაც შეუძლებელია, რომ მისგან კვართს ვერ შეკერავდნენ. „კევართი... იკერებოდა შედარებით მსუბუქი აბრეშუმის ქსოვილისაგან“ (გვ. 157. 158). „ვეფხისტყაოსნის ფერთამეტყველებაში“ დიდძალი მასალის საფუძველზე გარკვეულია, რომ „ზეზი“ იყო მღვდელთმთავართა

¹⁷ თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 45, სქოლიო 4.

¹⁸ ივ. ჭავჭავაძის, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 143.

¹⁹ ე. მ. მტკრეელი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962, გვ. 42, სქოლიო, 114.

²⁰ თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანის, სონანტა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965, გვ. 354.

წმინდა შესამოსელი, ძვირფასი შესაწირავი და მზადდებოდა სელისაგან (linum). გარკვეულია, რომ ზეზი ანუ ბისონი არის ნაზი ტილო, მბრწყინავი თეთრმოყვითალო ფერისა (გვ. 50). ნაზი ქსოვილისაგან ცხადია, თავისუფლად შეეწლოთ შეეკერათ კვართი. ამას სათანადო წყაროც ადასტურებს. „და ქმნეს პალეგავტი ზეზისა“ (გამოსვლ. 39, 25). პალეგავტი ანუ პალეკარტი კი არის კვართი უსახელო, პოდირი (სულხან-საბა, ი. აბულაძე). „ფესუელი“ ანუ პოდირი კი სავსებით უდრის კვართს.

მ. ბერძნიშვილი კვლავ იმ აზრს ადგას, რომ სიტყვა „კახაბერსა“ ეკუთვნის იმ წინადადებას, სადაც ქსოვილის შეწირვაზეა საუბარი. მოსაზრების განმტკიცების მიზნით იგი აღნიშნული წინადადების აღდგენის სამ (!) ვარიანტს გვთავაზობს: „კახაბერისადის ცოლმან, ან კახაბერისა ეწესა ცოლმან, ან კახაბერის ძის რატის ცოლმან“ (გვ. 158). გაუგებარია, როგორ გადაიქცა „კახაბერსა“ „კახაბერისად“, როგორ მიანიჭა მკვლევარმა ამ კახაბერს ერისთავთერისთავობა და მეტიც, საიდან გაჩნდა რატი, რომელიც საერთოდ არ იხსენიება დოკუმენტში და ჩანს, არცაა XI ს. მოღვაწე, ისევე როგორც კახაბერყოფილი კირილე, რომელიც თ. ჟორდანიას ჩვენი დოკუმენტის შემდგენლად მიაჩნდა²¹. მკვლევარი ხომ მიგვითითებს, რომ „წინადადების აღდგენა-გამართვისათვის (ანთელავამ,—ი. ა.) უნდა გაითვალისწინოს ის, რაც ტექსტშია მოცემული“ (გვ. 155). თუ მკვლევარი ასარჩევად გვთავაზობს აღდგენის სამ ვარიანტს და „აფის“ ბერძნულ და თურქურ მნიშვნელობას, რაღა დააშავებს ჩვენმა აღდგენებმა, რომელთაც თუ არ არსებულ „შე“ კომპლექსს არ გავითვალისწინებთ, თავისი საკმაოდ მყარი საფუძვლები მოეპოვებათ!

დოკუმენტში ორგზის მოხსენიებული ერისთავთ-ერისთავი მიქელი ჩვენ რაჭა-არგვეთის მფლობელ დავით-ნარინის შვილ მიქელად მივიჩნიეთ. მ. ბერძნიშვილის აზრით, „მეფობის მაძიებელ უფლისწულისათვის ერისთავთერისთავობა ვერაფერი პატივი იქნებოდა. ეს შემთხვევა მსგავსია იმ კურიოზისა, როცა ილ. ანთელავამ გამოსაცდელი ჯადით ერისთავობა მისცა დავით სოსლანს“ (გვ. 159—160). მიქელი რომ მეფობისათვის იბრძოდა, ეს ცხადია, სრულიად იმას არ ნიშნავს, რომ იგი მეფე იყო და ერისთავთ-ერისთავობა არ ჰქონდა. ჩანს, მ. ბერძნიშვილს მხედველობიდან გამორჩა უამრავი მასალა, სადაც საუბარია „ქართველთა სამეფოს“ და „აფხაზთა სამეფოს“ უფლისწულების და მათ შორის ტახტის მემკვიდრეების ერისთავთერისთავობაზე. კახაბერისძეთა ამოწყვეტა სულაც არ ნიშნავს, რომ რაჭა ადმინისტრაციულად გაუქმდა. ურჩი ერისთავთერისთავების აღგილზე მეფეები ზშირად ნიშნავდნენ თავიანთ შვილებს და ამაში „კურიოზული“ და გასაოცარი არაფერია. დავით ნარინს თავისუფლად შეეძლო კახაბერისძეთა როგორც დროებითი, ისე საბოლოო ექსპრიისას უმცროსი შვილი დაესვა რაჭაში, რომელიც შემდეგ რაჭასა და არგვეთზე დაყრდნობით ძმას, კონსტანტინეს ტახტისათვის ებრძოდა. მიქელი სამეფო სახლის წევრი იყო, შემდგომში თვითონ მეფე და ვახუშტის ცხადია, შეეძლო ეთქვა — „შემდგომად კახაბერისა მოწყვეტისა ეპყრა (რაჭა) მეფეთა“²². ვახუშტის ეს ცნობა არ გამოდგება მიქელის ერის-

²¹ დასავლეთ საქართველოს წარწერები, ნაკვ. I, შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ე. სილოგავამ, თბ., 1980, გვ. 168—169. იქვე ბიბლიოგრაფია.

²² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 162. ვახუშტი ცდება როცა ფიქრობს, რომ რაჭის საერისთავო XVI ს. აღდგა. ნიშან-

თავთერისთავობის საწინააღმდეგო საბუთად. მკვლევარი აღნიშნავს: „მიქელ რომ მართლაც ერისთავთერისთავი ყოფილიყო, მაშინ რაღა იქნებოდა საცილობელი მასა და მის ძმა მეფე კონსტანტინეს შორის“ (გვ. 160). ცხადია, მიქელი იმიტომ აჯანყდა, რომ თავისი მდგომარეობა არ აკმაყოფილებდა. იგი მეფობისათვის იბრძოდა და სწორედ ეს იყო საცილობელი ძმებს შორის. განა ჩვენ ვამტკიცებთ, რომ მიქელი სჯერდებოდა ერისთავთერისთავობას? ვეარაუდობდით, რომ რაკი „დაწერილში“ მეფე არ იხსენიება, ეს იმის ნიშანი უნდა იყოს, რომ მიქელი არ ცნობს კონსტანტინეს მეფედ. მ. ბერძნიშვილის აზრით, მეფე მოხსენიებული უნდა იყოს დოკუმენტის დასაწყისში, რომელიც არ შემოგვრჩენია (გვ. 160). სამწუხაროდ, მკვლევარს გამორჩა, რომ დოკუმენტი აგებულია არა იერარქიულ, არამედ ქრონოლოგიურ პრინციპზე. წინააღმდეგ შემთხვევაში ერისთავთერისთავი მიქელიც დოკუმენტის დაკარგულ ნაწილში უნდა ყოფილიყო მოხსენიებული და არა შუაში და ბოლოში.

მ. ბერძნიშვილი შეეხო ჩვენს ერთ ნაშრომს, რომელიც არც ერთი კუთხით არ უდგება ნიკორწმინდელის „დაწერილის“ დათარიღებას. ესაა ჩვენი „კურიოზი“ დავით სოსლანის შესახებ. ამ მასალის მოტანა ალბათ მკვლევარს საკუთარი არგუმენტაციის გასამაგრებლად დასჭირდა, თორემ ჩვენი შეცდომის შესახებ ზეპირადაც და წერილობითაც²³ აღნიშნული გვაქვს. იგი გვიწუნებს „შორსწასულ მიხვედრას“, დავით სოსლანის „გაერისთავებას“ და მიგვითითებს, რომ ეს არ დაგვჭირდებოდა, საბუთის დედანში რომ ჩაგვეხედა (გვ. 160). ალბათ უპრიანი იქნებოდა მკვლევარს ისიც აღე-ნიშნა, რომ „კურიოზის“ პრიორიტეტი, დავით სოსლანის ერისთავად მიჩნევა, სწორედ დედანზე დაყრდნობით, ეკუთვნის თ. ჟორდანიას²⁴, რომლის თვალსაზრისი ურყევადაა აღიარებული ნიკორწმინდელის დოკუმენტის დათარიღებისას. ცხადია, ამის აღნიშვნა მ. ბერძნიშვილს ხელს არ აძლევს, მას ჩვენ ვჭირდებით „კურიოზის“ ავტორად, რისი მიზეზის დადგენასაც განსაკუთრებული გამჭრიახობა არ სჭირდება. ამ შეცდომამ ჩვენ კარგი გაცვეთილი მოგვცა და დაგვარწმუნა, რომ გამოცემული ტექსტები ზოგჯერ არაა სანდო და კეთილი რჩევისა არ იყოს, დედნებში ჩახედვაა საჭირო. ამ ჩახედვამ კი ნებისმიერი მკვლევრისათვის არცთუ სახარბიელო „შე“ კომპლექსის საკითხი გააჩვენა... შეცდომისაგან არაეინაა დაზღვეული. მ. ბერძნიშვილს ნიკორწმინდის დოკუმენტში დამოწმებული, სხვა წყაროებიდანაც ძალზე კარგად ცნობილი სოფელი საჩხეორი (საჩხეური) „საფურედ“, ძროხისათვის შემოღობილ ადგილად მიუჩნევია და ვრცელი მსჯელობაც აქვს მასზე დაყრდნობით გამართული მეძროხეობის მნიშვნელობაზე ნიკორწმინდელის მეურნეობაში²⁵, მაგრამ ამ საკითხს არაფერი აქვს საერთო დოკუმენტის დათარიღებასთან და სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ.

დოზღლივია ისიც, რომ უამთააღმწერელი საუბრობს არა საერისთავოს გაუქმებაზე, არამედ კახაბერის ძეთა ამოწყვეტაზე, რაც ცხადია არაა ერთი და იგივე (იხ. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 275).

²³ ილ. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, თბ., 1980, გვ. 218—219, სქოლიო 165.

²⁴ თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 72.

²⁵ მ. ბერძნიშვილი, XI ს. ქართული საისტორიო წყაროები, გვ. 62—63.

მ. ბერძნიშვილის აზრით, მიქელი დადასტურებულია XI ს. შუაწლებში და ის უნდა იყოს „რაჭა—არგვეთის“ ერისთავთერისთავი. უნდა აღინიშნოს, რომ „რაჭა—არგვეთის“ საერისთავო არასოდეს არ არსებულა და მით უფრო XI ს. შუაწლებში. ამ ხანის არგვეთში სულ სხვა საგვარეულო ერისთავობს, რაც კარგად ჩანს სავანის, დარკვეთისა და ქორეთის წარწერებიდან²⁶. მკვლევარი აღნიშნავს: „ტყიბულის რაიონის სოფელ ძმუისის ე. წ. მთა საყდრის წმინდა გიორგის ეკლესიაში დაცული ყოფილა XI ს-ის ოქროს ჯვარი... წარწერით. ამ წარწერაში იხსენიებიან „ბაგრატ კურაპალატი და ერისთავთ-ერისთავნი კახაბერ და მიქელ“ (გვ. 160). „ცხადია XI ს-ში ორჯერ მოხსენიება ერისთავთერისთავ მიქელისა, გამორიცხავს ამ სახელით წოდებული სხვა პიროვნების XIII თუ XIV სს-ში ძებნის საჭიროებას“ (იქვე). სხვათა შორის უნდა შევნიშნოთ, რომ ოქროს ჯვრის წარწერის მიქელი ცნობილია 1959 წლიდან²⁷. 1979 წ. გამოქვეყნებულ საგანგებო ნაშრომში მ. ბერძნიშვილი აღნიშნავდა: „ერისთავთერისთავი მიქელ რაჭის ერისთავად სხვა წყაროებში უცნობიაო“²⁸. დაუჯერებელია, რომ მთელი ოცი წლის მანძილზე მისთვის უცნობი ყოფილა ის არგუმენტი, რომელსაც ახლა ესოდენ მნიშვნელობას ანიჭებს. შესაძლებელია, რომ მკვლევარს არასწორად მოაქვს ჯვრის სადაურობაც და თვით წარწერაც. ძმუისში არასოდეს ყოფილა მთა საყდრის ეკლესია. ეს ჯვარი მთის წმ. გიორგის ეკლესიიდან ჩამოუტანიათ ძმუისში²⁹. წარწერაში აღნიშნული ყოფილა: „ბაგრატ კორპლტ. ენი კახაბერ და მიქელ“³⁰. სამწუხაროდ ჯვრის ფოტო დაკარგულია, თვით ჯვარი განადგურებული და ამიტომაც გ. ჩუბინაშვილს მასზე საუბარი მოუხდა „по записям его (გ. ბოჭორიძის, ი. ა.) рассказа“³¹. ცხადია, ასეთ ვითარებაში ძნელია გარკვევა იმისა, ერთდროულია თუ არა ბაგრატ კურაპალატისა და ერისთავთერისთავების წარწერები. ამასთან, რაჭას არ შეიძლება ერთდროულად ორი ერისთავთერისთავი ჰყოლოდა. რაჭის ერისთავი ორიდან ერთია და თუ სახელებით ვიმსჯელებთ, კახაბერი უნდა იყოს. დავუშვათ, მიქელი მისი უფროსი ვაჟია და ამიტომაც იწოდება ერისთავთერისთავად; გასარკვევი რჩება ბაგრატ კურაპალატი ბაგრატ III-ა თუ ბაგრატ IV. მ. ბერძნიშვილის მტკიცება, რომ სახელ მიქელის ორჯერ დამოწმება ზედმეტს ხდის სხვა მიქელის ძებნის საჭიროებას, არ შეიძლება გავიზიაროთ. XI ს-ში დამოწმებულია ორი ბაგრატი და ორი გიორგი, მართო ბაღვაშებში დამოწმებულია ოთხი რატი, სამი ლიპარიტი და ორი ივანე. ასე, რომ საკითხი არ დგას ისე იოლად, როგორც ერთი შეხედვით შეიძლება ჩანდეს. მიუხედავად ამისა, მეტი ობიექტურობისათვის ვიმსჯელოთ მ. ბერძნიშვილის მოსაზრების სასარგებლოდ. დავუშვათ, რომ „ოქროს ჯვრის“ წარწერის ბაგრატ კურაპალატი ბაგრატ IV-ა. ასეთ შემთხვევაში წარწერა გაკეთებული უნდა იყოს XI ს-ის 30—40-იან წლებში, რადგან 50-იანი წლებიდან ბაგრატ IV უკვე ნოველისიმოსია, ხოლო შემდეგ კი სევასტოსი. მ. ბერძნიშვილის აზრით, ნიკორწმინდელის დოკუ-

²⁶ დასავლეთ საქართველოს ლაპიდარული წარწერები, ნაკვ. I, გვ. 76—82. იქვე ბიბლიოგრაფია.

²⁷ გ. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, Тб., 1959, გვ. 527.

²⁸ მ. ბერძნიშვილი, XI ს. ქართული საისტორიო წყაროები, გვ. 40.

²⁹ გ. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, გვ. 527.

³⁰ იქვე.

³¹ იქვე.

მენტი 1071—1080 წლებშია შედგენილი. დოკუმენტის შედგენის დროისათვის რაჭის ერისთავად მიქელი ჩანს. ე. ი. მიქელი თითქმის 30—40 წელი მჯდარა რაჭის ერისთავად. ქრონოლოგიურად აქ შეუძლებელი არაფერია, მაგრამ დაბრკოლება სხვა მხრივია. სწორედ დროის იმ მონაკვეთში, როცა მ. ბერძნისვილის მიხედვით მიქელი უნდა ერისთავობდეს, სხვა პირები ჩანან რაჭის ერისთავებად.

1072 წელს ბაგრატ IV გარდაიცვალა. გიორგი II „შემდგომად მამისა მისისა დაყო მშვიდობით ზამთარი ერთი და ზაფხულისა ნახევარი. ხოლო შემდგომად თავადთა ამის სამეფოსათა ნიანია ქუაბულის-ძემან და ივანე ლიპარიტის ძემან და ვარდან სუანთა ერისთავმან... აუშალეს ქუეყანა: ივანე... დადგა ქსნის პირსა და ნიანია წარულო ქუთათისისა საქუთუქლე და შედგა ქუთათისს შიგა; და ვარდან გაადგინა სუანნი ავისა მოხარკულნი, დაარბიეს და ამოსწყვდეს საეგრო“³². ვინ არის ნიანია ქუაბულის—ძე? იგი ჩანს იყო უაღრესად წარჩინებული პიროვნება, „თავადთა ამის სამეფოსათა“ შორის შერაცხილი და სუანთა ერისთავისა და კლდეკარის ერისთავის სწორი. მას იმდენი ძალა გააჩნია, რომ სამეფო ხაზინისა და დედაქალაქის ხელყოფასაც ახერხებს. უეჭველია, იგი ერისთავთერისთავი იყო³³, ამასთან დასავლეთ საქართველოდან. თუ აჯანყებული კლდეკარის ერისთავი იოანე ლიპარიტის ძე აღმოსავლეთ საქართველოში მოქმედებს, ვარდან სვანთა ერისთავი და ნიანია დასავლეთში აქტიურობენ. ნიანია ვერ იქნებოდა საეგროს ერისთავი, რაკი მისმა მოკავშირე ვარდანმა სვანები საეგროს გაუსია. ვერ იქნებოდა იგი არგვეთის ერისთავიც, რადგან როგორც აღნიშნული გვქონდა, არგვეთში ამ დროს სხვა პირები ჩანან ერისთავებად. ისეთი ძლიერი ერისთავთერისთავი, რომელსაც ქუთათისის ალბაც კი შეეძლო, ვფიქრობთ, რაჭის ერისთავი უნდა ყოფილიყო³⁴. ჩვენი აზრით, ნიანია ქუაბულის ძე რაჭის ერისთავთ-ერისთავია. ამაზე მიუთითებს ბალვაშ-კახაბერისძეთა საგვარეულო სახელი ნიანია, რომელიც კახაბერისძეებში XIII ს-შიც არის დამოწმებული. სამეცნიერო ლიტერატურაში ნიანია ქუაბულის-ძე მიჩნეულია ქუაბულისძეთა გვარის წარმომადგენლად. „მატიანე ქართლისას“ სხვა ცნობიდან აშკარად ჩანს, რომ 1073 წელს აჯანყებული ნიანია გვარად კი არაა ქუაბულისძე, არამედ ქუაბული მისი მამის სახელია. 1068 წელს ფადლონის წინააღმდეგ ბაგრატ IV გაგზავნა: „ივანე ძე ლიპარიტისი და ნიანია ძე ქუაბულისი“³⁵. ვფიქრობთ, განსაკუთრებული მტკიცება არ სჭირდება იმ ფაქტს, რომ 1068 წელს მოხსენიებული ნიანია ძე ქუაბულისი და 1073 წელს აჯანყებული ნიანია ქუაბულის ძე ერთი იგივე პირია, ისევე როგორც შესაბამის წლებში მასთან ერთად მოქმედი იოანე ძე ლიპარიტისი და იოანე ლიპარიტის ძე. აჯანყებულთა დასაშორებინებლად გიორგი II ისინი უხვად შეიწყალა. ნიანიას ებოძა „თმოგვ და სხუანი საქონელნი რჩეულნი“³⁶. ნიანიას მემკვიდრეებს თმოგვი გარკვეულ ხანს შე-

³² მატიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 315—316.

³³ სამივე აჯანყებულს „ერისთავად“ იხსენიებს ვახუშტი. იხ. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 152.

³⁴ ქუაბულისძეთა რაჭის ერისთავობას გაკვირთ აღნიშნავს ნ. შოშიაშვილი, XII—XIV სს. საქართველოს სახელმწიფო სამართლის ისტორიისა და რუსთველოლოგიის ზოგიერთი საკითხი, ცისკარი, № 9, 1965, გვ. 133.

³⁵ მატიანე ქართლისა, გვ. 310, იხ. ასევე სამივთხელი, გვ. 414.

³⁶ იქვე, გვ. 316.

უნაჩუნებიან და შემდეგ დაუკარგავთ. რაჟის ერისთავს რომ თმოგვი ებო-
და, ამაში არაფერია გასაკვირი. ვარდან სევანთა ერისთავმა ხომ ასკალანა მი-
იღო, რომელიც აშკარად არ მდებარეობდა სევანეთში. ვინ იყვნენ ნიანისა მემ-
კეიდრეები? 1089 წლის ცნობილი მიწისძვრის დროს „თმოგვცა დაიქცა და
დაიპყრნა ქუეშე კახაბერი ძე ნიანისა ცოლითურთ“³⁷. ამ კახაბერს დარჩე-
ნია შვილი, ნიანია კახაბერის ძე, რომელიც დავით აღმაშენებლის მეფობის
დასაწყისში ჩანს წყაროში³⁸. როგორც ვხედავთ, XI ს. 60—80 წლებში ჩანან
რაჟის ერისთავებად ნიანია ძე ქუაბულისი, მისი ძე კახაბერი და შვილი-
შვილი ნიანია ძე კახაბერისი. ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ნიანია ქუაბუ-
ლის ძემდეგ რაჟაში მამამისი, ქუაბული ერისთავობდა. ნიანია ქუაბულის ძეს,
მის შვილსა და შვილიშვილის, სამივეს ტ ი პ ი უ რ ი კახაბერისძეთა სახელე-
ბი ჰქვიათ. ნიანია რომ რაჟის ერისთავი იყო, შესანიშნავად ჩანს ნიკორწმინ-
დის XI ს. ერთი წარწერიდან, რომელშიც აღნიშნულია: „წ(მიდა)ო ნ(ი)-
კ(ოლო)ზ მლდელთ [მ]თა[ვ]ა[რ]ო, [მ]ეო[ხ] ექმენ [და მფ(არვე)ლ წ(ინა-
შე)ე] [ლ(მრ)თი]სა ნ(ი)ან(ი)ას ე(რისთავთა) [ე] (რისთავ) [სა და ნ]ო(ც)ე-
[ლისმოსს]“³⁹. განუჩვენებლად იმისა, ამ წარწერის ნიანია ქუაბულის ძეა თუ
მისი შვილიშვილი ნიანია ძე კახაბერისი, „მატიანე ქართლისაში“ დამოწმებუ-
ლი ამ სახლის წევრები რაჟის ერისთავებად გვევლინებიან სწორედ იმ დროს,
როდესაც მ. ბერძნიშვილის მიხედვით მიქელი უნდა ერისთავობდეს. რო-
გორც ვხედავთ, ნიკორწმინდის „დაწერილის“ დათარიღების შესანარჩუნებ-
ლად ესოდენ გვიან მოხმობილი მიქელი მას მაინც ვერ ევლინება „მხსნე-
ლად“. ჩანს, ძმუისის ჯვრის ბაგრატ კურაპალატი ნიკორწმინდის მამულებელი
ბაგრატ III იყო, ერისთავთ-ერისთავნი კახაბერ და მიქელ მისი თანამედრო-
ვენი და წინაპრებად ერგებოდნენ ნიანისა და მის შთამომავლებს. საეკვოა,
ჯვრის წარწერის მიქელს ეცხოვრა იმ ხანაში, როდესაც მ. ბერძნიშვილი
„დაწერილის“ შედგენას ვარაუდობს. დოქუმენტის t. გ. q. n. ზომ მართ-
ლაც 1071 წელია. სწორედ ამიტომ, „ბაღდადური ალაფი“ და „კუროთხუთი“
მიქელ დავით ნარინის ძე შეიძლება არც ისე ხელმოსაკრავი არგუმენტები
იყოს, როგორც შეიძლება ვინმეს მოეჩვენოს.

ჩვენს წერტილში აღნიშნული გვქონდა, რომ სახელი შუშანი არაა პოპუ-
ლარული დასავლეთ საქართველოს წყაროებში და იდენტიფიკაციას ვახდენ-
დით ნიკორწმინდელის „დაწერილის“ შუშანისა ლაბეჰინელის XIII ს.
ბოლოს შექმნილი საბუთის შუშანთან. ამ იდენტიფიკაციას მ. ბერძნიშვი-
ლის შენიშვნა გამოუწვევია. იგი უცოდინარობად გვითვლის, რომ ჩვენ სა-

³⁷ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 323.

³⁸ იქვე, გვ. 324.

³⁹ დასავლეთ საქართველოს ლაპიდარული წარწერები, ნაკვ. I, გვ. 101. ტიტული „ნოველი-
სიმოსი“ შეუძლებელია ეკუთვნოდეს ნიანისა. არცერთ ქართველ დიდებულს (აქ არ ვგულისხმობ
სევესტოს გრიგოლ ბაკურიანის ძეს, რომელიც ბიზანტიის მოხელე იყო) არ ჰქონია პროედრო-
სზე მაღალი ტიტული. დ. ბაქრაძის აზრით, წარწერაში „ნოველისიმოსად“ მოხსენებული უნდა
ყოფილიყო ბაგრატ IV (იხ. Н. Кондаков, Д. Баградзе, Описание памятников древ-
ности в некоторых храмах и монастырях Грузии, СПб, 1890, გვ. 62). „ნოველისიმოსად“
გარდა ბაგრატისა, წარწერაში შეიძლება ყოფილიყო გიორგი II, რომელიც 1080, წ. ამ ტიტუ-
ლით იხსენიება (იხ. თ. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი, ატენის სიონის წარწერები, თბ., 1957, გვ. 6).
ეს მომენტი გვაფიქრებინებს, რომ წარწერის ნიანია არის ძე ქუაბულისი და არა მისი შვილიშვი-
ლი ნიანია კახაბერის ძე, რომელიც დავით აღმაშენებლის მეფობის დასაწყისში იხსენიება. ამ დრო-
ისათვის დავითი პანიპერსევესტოსი იყო, ხოლო გიორგი II კესაროსი.

ხელ „შუშანს“ თურმე „ვერ წავაწყდით“ დასავლურ-ქართულ შუასაუკუნეობრივ წყაროებში და მიგვითითებს „ტბეთის სულთა მატთანზე“, სადაც მართლაც მოიხსენიება ეს სახელი. სამწუხაროდ, ეს მატთანე სრულიად განსაზღვრულ რეგიონს მიეკუთვნება და ეს რეგიონი არც დასავლეთი საქართველოა და არც კერძოდ, რაჭა. ასე შორს თუ გავიწევით, შუშანებს მოძმე სომხეთის საისტორიო წყაროებშიც ვიპოვნილთ.

ორიოდე სიტყვით გვინდა შევეხოთ მ. ბერძნიშვილის მიერ დადგენილ საბუთის t. p. q. n.-ს. მისი აზრით, საბუთი შედგენილია 1080 წლამდე, „დიდ თურქობამდე“, რადგან „საბუთის შემდგენი ნიკორწმინდელის სამოღვაწეო ასპარეზი — რაჭა, ოკრიბა, არგვეთი — წარმოგვიდგება ერთობ დაწინაურებულ, ეკონომიკურად ძლიერ, მშვიდობიანი ცხოვრების მხარედ“⁴⁰. გაუგებარია, რას ემყარება ეს დასკვნა. საეჭვოა, დაწინაურებულ, ეკონომიკურად ძლიერ მხარეში ნიკორწმინდელი მიწებს ყიდულობდეს ხაჭოს, ფეტვის, ხორბლისა და ხარის ტყავის ფასად. ყანები იყიდება ერთ ფურად და „კმელად“; მატყლზე და ქალამანზე; ყანა და ვენახი ერთ ცხენად; ყანა ორ ხოლდ; ყანა ერთ გრივ ხორბლად და ერთ სახნისად; ყანა სამ გრივ ხორბლად და ა. შ. ეს ფაქტები უკიდურეს ეკონომიკურ სიდუხჭირეზე, შიმშილობის პირად მისულ მდგომარეობაზე მიუთითებენ და არა ისეთ ეკონომიკურ მორკმულობაზე, რის იდილიურ სურათსაც მკვლევარი გვთავაზობს. ეკონომიკური დონის მიხედვით t. p. q. n.-ის მ. ბერძნიშვილისეულ განსაზღვრას დოკუმენტის მონაცემები სრულებით არ პასუხობენ.

მ. ბერძნიშვილი აღნიშნავს, რომ „დაწერილი“ შეიცავს „უამრავ“ მინიშნებას მის XI ს. მისაყუთენებლად. ასეთ მინიშნებებად ჩათვლილია „კელის“, როგორც დოკუმენტის აღმნიშვნელი ტერმინის ხმარება; „ძოლოს“ (პატარა ხალიჩის) დასახელება, რომელიც თითქოს „მხოლოდ ძველი ებრაულიდან ნათარგმნ ძეგლებში“ გვხვდება და X—XI სს. შემდეგ აღარ იხსენიება: ბიზანტიური წვრილი ფულის აუურას მოხსენიება, რომელიც მხოლოდ XI ს-ში გვხვდება; ტერმინ „კაბალას“ მოუხსენებლობა საბატონო გამოსაღების მნიშვნელობით, რა მნიშვნელობასაც ის თითქოს XIII—XIV სს. იძენს. 1. ნიკორწმინდის დოკუმენტში იხსენიება ტერმინები „კელისსაწერლად“ და „კელწერით“. „კელწერით“ რაიმეს გაცემა უეჭველია ნიშნავს ამ გაცემის დოკუმენტურ გაფორმებას. ამ მნიშვნელობით „კელწერა“ და მისგან ნაწარმოები „კელწერილი“ (ხელწერილი) დღემდეც იხმარება. ტერმინს „კელისსაწერლად“ მისადაგება „კელისწერილი“, „კელითწერილი“, რომელიც დადასტურებულია გვიან შუა საუკუნეების ჩათვლით⁴¹. 2. „ძოლოს“ ხმარება პატარა ხალიჩის მნიშვნელობით მ. ბერძნიშვილის აზრით აღარ გვხვდება X—XI სს. შემდეგ. ეს სიტყვა „ხოლო ორხოა“-ს ფორმით გვხვდება ათონის № 150 აღაპში, რომელშიც იხსენიება ვარდან კოსტანტი ძე, დამოწმებული XII ს. სორის ოთხთავში⁴². ასე რომ, ძოლო XII ს-ში გვხვდება და არაფერია მოულოდნელი იგი XIII ს-შიც იყოს დადასტუ-

⁴⁰ მ. ბერძნიშვილი, ნიკორწმინდელის „დათარიღების შესახებ“, გვ. 161.

⁴¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, თბ., 1970, გვ. 161, 490, 211 და სხვ.

⁴² ათონის ხელნაწერი აღაპებით, გვ. 258; იდენტიფიკაციისათვის იხ. ნ. შოშიაშვილი, XII—XIV სს. საქართველოს სახელმწიფო სამართლის ისტორიისა და რუსთველოლოგიის ზოგიერთი საკითხი, ცისკარი, № 9, 1965, გვ. 127.

რებული. მითუმეტეს, რომ ათონის ალაპი ძველი ებრაულიდან არაა თარგმნილი; 3. ტერმინი „აჟურა“ წერილი ვერცხლის ფულის ზოგადი სახელია, იგი ცნობილი იყო საბასთვისაც. XIII ს. იხმარებოდა ძალზე ბევრი სახელწოდება XI ს-ში მოჭრილი ფულებისა (დუკატი, ბოტინატი და სხვ.). საექვოა, აჟურას მოხსენება დოკუმენტის დასათარიღებლად გამოდგეს; 4. ტერმინი „კაბალა“ „დიდი სჯულისკანონის“ მიხედვით ქირას, იჯარას აღნიშნავდა⁴³. იმავე მნიშვნელობისაა ეს ტერმინი XIII—XIV საუკუნეებში. მ. ბერძნიშვილის წიგნში დამოწმებული „მელის კაბალა“ და „შევაგდე კაბალად“⁴⁴. ქირა და იჯარაა და არა საბაჯონო გამოსაღები.

აი, ესაა მთელი მასალა, რის საფუძველზე მ. ბერძნიშვილი „სრული უქვეყლობით“ მიაკუთვნებს 1071—1080 წწ. ნიკორწმინდელის „დაწერილს“

ჩვენი მხრით გვსურს ყურადღება გავამახვილოთ სიტყვა „ჭიშკარზე“, რომელიც სრულიად უცნობია XI ს. ძეგლებისათვის, იქნება ეს ლიტერატურული, დოკუმენტური თუ ეპიგრაფიკული. ამ ცნების გამოსახატავად XI ს. ენაში „ბჭე“ იხმარება. თვით XI ს. რაჭიდან დამოწმებულ ერთ ეპიგრაფიკულ ძეგლში „კ(აა)რ(ი)სბრჭ(ე)ა“⁴⁵ გვხვდება. ცხადია „ჭიშკარი“ მოგვიანო ფორმაა.

არც ერთი სახის ქართულ წყაროში XIII ს-მდე არ გვხვდება ტერმინი „პარტახტი“, ნიკორწმინდელის „დაწერილში“ დამოწმებული. XIII ს-დან ეს ტერმინი ფართოდ ვრცელდება და მისი მოხსენიება უაღრესად ხშირია.

მკვლევრის მიერ მოხმობილი მასალა და არგუმენტები არ გვაძლევენ ძველ თვალსაზრისზე დადგომის საშუალებას. თუ ნიკორწმინდელის „დაწერილის“ დათარიღების არგუმენტაცია ზომავალში დამაჯერებელი შეიქმნება, ჩვენ სიამოვნებით შევიცვლით აზრს უფრო დასაბუთებული მოსაზრების სასარგებლოდ.

И. П. АНТЕЛАВА

К НЕКОТОРЫМ ВОПРОСАМ ДАТИРОВКИ «ПИСАНЬЯ НИКОРЦМИНДЕЛИ»

Резюме

Статья представляет собой ответ на критические замечания М. М. Бердзنيшвили по поводу нашей датировки «Писанья Никорцминдели».

Привлеченные исследователем документы, по нашему мнению, не дают оснований для пересмотра высказанного нами соображения.

⁴³ დიდი სჯულისკანონი, გამოსაცემად მოამზადეს ე. გაბიძაშვილმა, ე. გიუნაშვილმა, მ. დოლაქიძემ, გ. ნინუამ, თბ., 1975, გვ. 539, 595.

⁴⁴ მ. ბერძნიშვილი, XI ს. ქართული საისტორიო წყაროები, გვ. 104—105.

⁴⁵ დასავლეთ საქართველოს ლაპიდარული ნაწერები, ნაქვ. I, გვ. 104.

ფეოდალური ხანის თურქეთის ისტორიის ზოგიერთი საკითხის შესახებ

1979 წელს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნეში“ (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, № 3) დაიბეჭდა პროფ. მ. სვანიძის რეცენზია ჩვენს ნაშრომზე: „ერაყი მამულუქთა გამგებლობის ხანაში“. რეცენზია ძირითადად დადებითია და მის ავტორს უღრმეს მადლობას მოუახსენებთ ნაშრომის ესოდენ მაღალი შეფასებისათვის. მაგრამ რეცენზენტს აქვს შენიშვნებიც, რომლებზეც პასუხის გაცემა, ვფიქრობთ, საჭიროა.

1. ნაშრომის 87-ე გვერდზე ჩვენ ვიხილავთ „თაფუს“ როგორც გადასახადს, რომელსაც გლეხი უხდიდა ფეოდალს ან სახელმწიფოს და აღვნიშნავთ, რომ ფრანგი მეცნიერის ა. უბიჩინის გამოანგარიშებით, 1875—1876 საფინანსო წელს თაფუს შემოსავალს ოსმალეთის სახელმწიფო ხაზინაში უნდა შეედგინა 193000 ქისა ანუ 96,5 მლნ. პოასტრი. ამაში არ შევიღო და თაფუს ის შემოსავალი, თიმარებისა და ზიამეთების მფლობელ ფეოდალთა სასარგებლოდ რომ მიდიოდა.

მ. სვანიძე კი ამასთან დაკავშირებით შენიშნავს: „ბ. სილაგაძეს მხედველობიდან გამორჩა ის ფაქტი, რომ 1858 წლის მიწისმფლობელობის კანონის მიხედვით, თაფუს მნიშვნელობა შეიცვალა. თანზიმათის რეფორმამდე თაფუს გადასახადს გლეხი ფეოდალს უხდიდა, ხოლო რეფორმის შემდეგ კი თაფუს გადასახადი სახელმწიფოსათვის უნდა გადაეხადა ყველას, ვინც კი სახელმწიფო მიწას ფლობდა, მათ შორის თიმარიოტებსა და ზაიმებსაც. ასე რომ, ამ დროს თიმარიოტებსა და ზაიმებს თაფუს აგან არავითარი შემოსავალი აღარ ჰქონდათ“.

2. სვანიძის ამ შენიშვნის თანახმად ისე გამოდის, თითქოს 1858 წლის საადგილმამულო კანონის მიღების შემდეგ, ჯერ ერთი, თაფუს მნიშვნელობა შეცვლილა: მეორე, თანზიმათის რეფორმამდე, ე. ი. 1839 წლამდე, თაფუს გადასახადს გლეხი მხოლოდ ფეოდალს უხდიდა; მესამე, ხსენებული რეფორმის შემდეგ ლენის მფლობელებს „თაფუს აგან არავითარი შემოსავალი აღარ ჰქონიათ“ და, მეოთხე, თუკი ფეოდალებს ლენური საკარგავები ნამდვილად ჩამოერთვათ, ყველა სახელმწიფოს დაუბრუნდა და ამ მიწებზე მსხდომი გლეხები ამიერიდან თაფუს გადასახადს ხაზინას უხდიდნენ, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ რეფორმის შემდეგ ოსმალეთში აღარც თიმარული მიწათმფლობელობა არსებულა და აღარც ფეოდალიზმი საერთოდ.

მაგრამ ჩვენ ოსმალეთში თანზიმათის რეფორმებისა და კერძოდ 1858 წლის მიწის კანონის გამოსვლის შემდეგ შექმნილი ვითარება რამდენადმე სხვანაირად გვესახება.

1. თავუს არავითარი მნიშვნელობა არ შეუცვლია იგი თავიდანვე იყო გადასახადი მიწის ნაკვეთით სარგებლობისათვის, აგრეთვე ამ უფლების დამატურებელი იურიდიული წერილობითი საბუთი, და ასეთად დარჩა ბოლომდე. ის ფაქტი, რომ ლენური საკარგავების ჩამორთმევის შემდეგ ამ საკარგავების ტერიტორიაზე მსხდომი გლეხები თავუს უკვე ხაზინას უხდიდნენ და არა ლენების ყოფილ მფლობელებს, თავუს მნიშვნელობის შეცვლაზე კი არა, მისი აღრესათის შეცვლაზე მიგვიითებს.

2. თურქეთში გლეხი, თუ ის ფეოდალის მიწით სარგებლობდა, თავუს თავის ფეოდალს უხდიდა, ხოლო უკეთუ იგი სახელმწიფო (უფრო ზუსტად, ხაზინის) ან ვაკფის მიწაზე იჯდა და მისი სიკეთით სარგებლობდა, მაშინ გადასახადს ხაზინას ან ვაკფის მფლობელს აძლევდა. ასე რომ, მ. სვანიძისეულ ფორმულირებას: „თანზიმათის რეფორმამდე თავუს გადასახადს გლეხი ფეოდალს უხდიდა“ — სიზუსტე აკლია და ამდენად მიუღებელია.

3. თანზიმათის რეფორმები, 1839 წელს რომ დაიწყო და მხოლოდ 31 წლის შემდეგ დამთავრდა, მიზნად ისახავდა კრიზისიდან გამოყვანას საერთო დაცემის გზაზე დამდგარი ოსმალეთი. ეს კრიზისი იქ ჯერ კიდევ XVI ს-ში დაიწყო და XVIII—XIX საუკუნეებში გაღრმავდა. ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი ამისა იყო იმპერიაში ფართოდ გავრცელებული სამხედრო-ლენური ანუ თიმარული სისტემის კრიზისი. სამხედრო ფეოდალები — სივაჰები, რომლებსაც სახელმწიფო საკარგავებს იმისათვის ურიგებდათ, რომ ომებში მიეღოთ მონაწილეობა, თავიანთ მოვალეობას აღარ ასრულებდნენ, ლაშქარში გასვლას თავს არიდებდნენ, რის გამოც სახელმწიფოს შეიარაღებული ძალები საგრძნობლად დასუსტდა და ომებში მარცხს მარცხზე განიცდიდა. ჩდგომარეობის გამოსწორება ახალი ჯარის შექმნით შეიძლებოდა, მაგრამ ეს ღიძღალ ფინანსებს მოითხოვდა, ხაზინა კი ცარიელი იყო. ამიტომ იმპერიის ცენტრალური ხელისუფლება იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ შეეცა ლენური სისტემისათვის, თიმარები ჩამოერთმია მათი მფლობელებისათვის, დაებრუნებინა ისინი სახელმწიფოსათვის და ამით, ჯერ ერთი, დაესაჯა სამხედრო ფეოდალები და, მეორე, საშუალება მისცემოდა მას მათი ხელახალი გასხვისებისა, ხაზინის შემოსავლის გაზრდისა და ახალი ჯარის შესაქმნელად.

სამხედრო ლენური სისტემის წინააღმდეგ ბრძოლა XIX ს-ის 30-იან წლებში დაიწყო და ნელი ტემპით მიჰდინარეობდა, რადგან რეფორმისტთა წინააღმდეგ გამოდირდნენ როგორც ლენის მფლობელები, ასევე სახელმწიფოს ცენტრალურ აპარატში მომუშავე დიდმოხელეთა მოზრდილი ჯგუფი. თუ რაოდენ მწვავე იყო ეს ბრძოლა, კარგად ჩანს ბულგარელი მეცხიერის ხრისტო ხრისტოვის ნაშრომში მაკედონიის, ეპირისა და ალბანეთის მაგალითზე¹. ამ შეუპოვარი ბრძოლის გამო მოხდა ის, რომ სულთან მაჰმუდ II-ის რეფორმა, რომელიც ოფიციალურად სპობდა სამხედრო-ლენურ სისტემას, მხოლოდ წვრილი და საშუალო ლენებს შეეხო და ისიც არასრულად.

3. ტიშენდორფის მიხედვით, XVII ს-ის დამდეგს რუმელიაში იყო 9274 თიმარი და ზიამეთი, ანატოლიაში — 7311², სულ — 16585 იმპერიაში. ა. ნოვიჩევი

¹ X. Христов, Аграрните отношения в Македония пред. XIX в. и Началото на XX в. София, 1964, გვ. 57.

² P. A. Tischendorf, Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten insbesondere im Osmanischen Reiche, Leipzig, 1872, გვ. 62, 65; А. Д. Новичев, История Турции, II, ч. I Л., 1968, გვ. 228.

აზუსტებს ამ მონაცემებს და აღნიშნავს, რომ რუმელიაში და ანატოლიის მარტო 3 (რუმის, სივასის, ყარამანიის) საბეგლარბეგოში სულ არსებობდა 21 335 ლენი. აქედან 20915 იყო თიმარი (მცირე ლენი) და 420 — ზიამეთი (საშუალო ლენი)³. ბ. ლიუისის ცნობით, რეფორმის შედეგად თურქეთში ლიკვიდირებული იქნა დაახლოებით 1500 თიმარი და ზიამეთი ანატოლიაში და 1000-ზე ცოტა ნაკლები — რუმელიაში⁴. ეს იმას ნიშნავს, რომ ბევრმა ფეოდალმა, — როგორც ამას ს. დიმიტროვი დოკუმენტურ მასალაზე დაყრდნობით ასაბუთებს, — შეინარჩუნა მის განკარგულებაში ადრე არსებული მიწა და კვლავ მიიღო მასზე თავის უფლებით სარგებლობის ნებართვა.

სულთნის აგრარული რეფორმა არ შეხებია თურქული ფეოდალიზმის ძირითად საფუძველს — მსხვილ მიწათმფლობელობას. ხასის მიწების უმრავლესობა სხვადასხვა მიეზეზითა და საშუალებით კვლავ დარჩათ მსხვილ-მესაკუთრე ადებს თავის უფლებით⁵. ამიტომ ამბობს ამბის მომსწრე თვითმხილველი ფრანგი მეცნიერი ამი ბუე, რომ იმპერიის ევროპულ ნაწილში სიფაჰთა სისტემა მხოლოდ ნაწილობრივ იქნა ლიკვიდირებული⁶. იგივე მდგომარეობა იყო მის აზიურ ნაწილშიც. რუსი მოგზაური მ. ვრონჩენკო, რომელმაც ფეხით მოიარა ეს ტერიტორია, აღნიშნავს, რომ მიუხედავად გატარებული რეფორმისა მიწათმფლობელები მაინც სარგებლობენ თავიანთი მიწების შემოსავლის მიღების უფლებით⁷. მსხვილმა მიწათმფლობელებმა, ლენური საკარგავები რომ შეინარჩუნეს, გლეხთა ექსპლუატაციის ადრე არსებული სისტემაც ზეღუპულად დატოვეს⁸. ჰოდა ამის შემდეგ განა შეიძლება იმის თქმა, რომ 1858 წლის საადგილმამულო კანონის გამოსვლის შემდეგ თურქეთში ლენური სისტემა მოსპობილი იქნა? ანდა ლენური საკარგავების მფლობელებს „თავისაგან არავითარი შემოსავალი აღარ ჰქონდათ“? რა თქმა უნდა, არა. ფეოდალი გლეხს მიწას მუქთად არ მისცემდა.

4. დასავლეთ ევროპაში დიდი ხანია გაჩნდა შეხედულება იმის შესახებ, რომ 1858 წლის კანონმა „მოსპო ფეოდალიზმი თურქეთში“. ამ შეხედულების ერთ-ერთი ავტორია ბ. ლიუისი⁹, მაგრამ ჩვენს მიერ ზემოთ მოტანილი მასალა და კიდევ სხვა მრავალი მთლიანად ამის საწინააღმდეგოდ მეტყველებს, ოსმალეთი თანზიმათის შემდეგაც დიდხანს ფეოდალურ სახელმწიფოდ რჩებოდა.

II. მ. სვანიძის შემდეგი შენიშვნა ეხება თიმარულ-ლენური სისტემის არსის გაგებას და ამასთან დაკავშირებით ვ. მუტაფჩიევას მიერ გამოთქმული შეხედულების ჩვენეულ კრიტიკას. მ. სვანიძე წერს: „ვერ გავიზიარებთ ბ. სილაგაძის კრიტიკას ცნობილი ბულგარელი თურქოლოგ ისტორიკოსის ვერა მუტაფჩიევას მიმართ. ვ. მუტაფჩიევა წერს, რომ „თიმარი არ შეიძ-

³ А. Д. Новичев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 228.

⁴ В. Lewis, The emergence of modern Turkey, გვ. 90.

⁵ С. А. Димитров, Възникането на селяните в Северозападна България през 1850 година, София, 1961, გვ. 10—11. შტრ. А. Д. Новичев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 235.

⁶ Ami Boue, La Turquie d'Europe, tt. I—IV, Paris, 1840, t. III, გვ. 232—240; А. Д. Новичев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 235.

⁷ Обзорение малой Азии в нынешнем ее состоянии, составленное М. В. (ронченко), часть, I, СПб., 1839, გვ. 245—265.

⁸ А. Д. Новичев, იქვე, გვ. 231—232.

⁹ В. Lewis, დასახ. ნაშრომი, გვ. 89.

ლება მივიჩნიოთ სამხედრო ლენად, ამ ინსტიტუტის ევროპული გაგებით და არც რაიმე განსაზღვრულ ტერიტორიად, რადგან მას არ გააჩნია გარკვეული საზღვრები“. მართლაც, თიმარი ყოველთვის არ იყო ერთი მთლიანი გარკვეული მიწის ნაკვეთი. მისი საზღვრები შეიძლება ყოფილიყო გაფანტული სხვადასხვა სოფელსა და სანჯაყშიც კი. ამასთანავე თიმარის მფლობელის ყოველწლიურ შემოსავალს შეადგენდა არა მარტო ლენი და მიღებული შემოსავალი, არამედ სხვადასხვა გამოსაღებიდან, ჯარიმიდან, სამღებროდან, სახელოსნოდან, ბაზრიდან, ბაჟიდან და სხვ. ვერა მუტაფჩიევას ეს ახალი და ორიგინალური შეხედულება ბევრმა ისტორიკოს-თურქოლოგმა გაიაზიარა“.

ამთავითვე უნდა განვაცხადოთ, რომ როგორი ახალი და ორიგინალურიც არ უნდა იყოს ვ. მუტაფჩიევას შეხედულება და რამდენი მხარდამჭერიც არ უნდა ჰყავდეს მას, იგი მაინც მცდარია, რადგან ემყარება ლენის არასწორ გაგებას. ვ. მუტაფჩიევასა და მ. სვანიძის მიხედვით, ლენი არის მხოლოდ მიწის ნაკვეთი. ნამდვილად კი ლენი (გერმ. Lehen) ფეოდალიზმის ეპოქაში მიწის გარდა გარკვეულ შემოსავალსაც აღნიშნავდა¹⁰. მისი თურქული შესატყვისია „თიმარი“ (საზრდო, სარჩო)¹¹. ასე რომ, თიმარი და ლენი ადეკვატური ცნებებია. ერთიც და მეორეც გაიცემოდა სენიორის მიერ ვასალისადმი მიწის ან სხვა სახით როგორც გასამრჩელო გარკვეული სამსახურისათვის. სამსახურზე უარის თქმის შემთხვევაში თიმარის ანუ ლენის მფლობელი ჰკარგავდა მასზე სარგებლობის უფლებას. ლენის სიდიდე ოსმალეთში განისაზღვრებოდა არა მიწის ფართობით, ან სამღებროების, წისკვილების, ბაზრების, საბაჟოებისა და სხვ. რაოდენობით, არამედ მათგან მიღებული წლიური შემოსავლის ოდენობით, რაც გამოსახული იყო ფულადი თანხით. ლენის როგორც გასამრჩელოს ოდენობის განსაზღვრის ასეთმა წესმა მიიყვანა ვ. მუტაფჩიევა ზემოაღნიშნულ დასკვნამდე. მაგრამ ის გარემოება, რომ ლენის (იგივე თიმარის) სიდიდე მისი შემოსავლის მიხედვით განისაზღვრებოდა ოსმალეთში და ყოველთვის ფულადი თანხით იყო ფიქსირებული დავთრებში, იმაზე მიგვითითებს, რომ ოსმალური საფინანსო სისტემა ზედმიწევნით დეტალური და სრულყოფილი იყო. ეს ფისკალური სისტემა ითვალისწინებდა იმას, რომ მიწის ნაკვეთის მოცულობას არ შეეძლო მიეცა, სრული, თანაბარი წარმოდგენა ამა თუ იმ კატეგორიის საკარგავის შემოსავალზე, რადგან ეს უკანასკნელი დიდად იყო დამოკიდებული არა მარტო საკარგავი მიწის ფართობზე, არამედ ამ მიწის ხარისხზე, რომლის მიხედვით საკარგავები განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან ნიადაგის, კლიმატურ-ბუნებრივი თუ სხვა პირობების გამო. გარდა ამისა, ოსმალურ ფისკალურ ორგანიზაციას არც ის რჩებოდა მხედველობის მიღმა, რომ მოსახლეობის მშრომელი მასა ყველგან ერთნაირი საქმით არ იყო დაკავებული, რომ ამ მხრივ იმპერიის ცალკეული პროვინციები, ოლქები, რაიონები და იქ არსებული საკარგავები საგრძნობლად განსხვავდებოდნენ ერთიმეორისაგან. ამიტომ, გამოდიო-

¹⁰ Большая советская энциклопедия. Изд. II, т. 24, гл. 486; Словарь иностранных слов под редакцией И. В. Лехина и проф. Ф. Н. Петрова, М., 1949, слр. «Феод».

¹¹ Аграрный строй Османской империи XV—XVII вв. Документы и Материалы. Составленное, перевод и комментарии А. С. Тверитиновой, М., 1963, гл. 216 (შემდეგ მოკლედ: Аграрный строй...).

11. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1981, № 4

და რა ამ რეალური ვათირებიდან, ოსმალეთის სახელმწიფო ხაზინამ ლენური საკარგავების, როგორც სამსახურისათვის გასამრჯელოს და მათზე დაწესებული გადასახადების განსაზღვრისას, საზომად მიიჩნია არა თვით საკარგავთა მოცულობა — ფართობი, არამედ მათი წლიური შემოსავალი გადაანგარიშებული ფულის ერთეულზე. ეს იყო ყოველგვარი საკარგავისა თუ სამფლობელოს სიდიდის განსაზღვრის უნიფიცირებული საზომი, რომელიც ოღნავაც არ სცვლიდა თიმარის აგარაულ ხასიათს, მის არსს. ამის დასტურია ის, რომ თურქულ დავთრებში¹² მატერიალური უზრუნველყოფის საშემოსავლო თანხასთან ერთად იქვე აღნიშნულია რიცხვი სოფლებისა, გადასახადის გადამხდელი გლეხებისა, სოფლის ახლოს მდებარე დაუსახლებელი სახნავ-სათესი ადგილებისა, აგრეთვე სახელობითი სია გადასახადებისა, სახელწოდება ყველა სახის ბეგარისა და ისიც, შემოსავალი ნატურალური იყო თუ ფულადი.

დავთრებში ყოველივე ამის ზუსტად აღრიცხვა, სხვათაშორის, იმასაც გულისხმობდა, რომ ყოველ ლენს ანუ თიმარს, შემოსავლის მიხედვით მისი სიდიდის განსაზღვრის შემთხვევაშიც კი აუცილებლად უნდა სჭეროდა გარკვეული ტერიტორია, ხოლო ეს თეორიულადაც და პრაქტიკულადაც იმას გულისხმობდა, რომ იგი მოქცეული იქნებოდა საზღვრებში. და რომ ეს ასე იყო, ჩანს, ჯერ ერთი, საკანონმდებლო აქტებში ხმარებული ისეთი გამოთქმებიდან როგორიცაა: „სხვა სიფაჰის (ლენის მფლობელი ფეოდალის) მიწა“, „სხვა ადგილი“, „სხვა სოფელი“, „თიმარის მფლობელის ფარგლებში“, „მოსული გლეხი“, „გარეშე რაია“, „ურეესტრო“, „თიმარის საზღვრებში“, „თიმარის მიწაზე“ და სხვ¹³. მეორე, საერო და სასულიერო ხელისუფლების იურიდიულ წარმომადგენლებს (კადის, იმამს) ჰქონდათ მათ მიერვე შედგენილი დავთრები — „სინურ ნამე“, სადაც ზუსტად იყო მითითებული თითოეული სოფლის საზღვრები¹⁴, რასაც თურქი ისტორიკოსის ჰ. ინალჩიკის აზრით, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა თიმარის მფლობელისათვის გარედან მოსული და დავთარში ჩაუწერელი რაიებიდან (გლეხებიდან) გადასახადების აკრეფის დროს; და მე სამე, ჰ. ინალჩიკს ერთ-ერთი საკანონმდებლო აქტიდან მოაქვს ადგილი, სადაც თიმარების საზღვრებთან დაკავშირებით პირდაპირაა ნათქვამი: „თუ რომელიმე სიფაჰის საჰფლოზე ლო საზღვრები რაიმე მიზეზით მოიშალოს და გაურკვეველი გახდეს, მან სოფლის მცხოვრებლებთან ერთად უნდა შემოიაროს და დაასოს საცნობი ქვები¹⁵, ე. ი. სამანები.

¹² იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ეილაეთის დიდი დავთარი, წიგნი II, და II. Inalcik. Sureti defter-i Sancak, — Arvanid, Ankara, 1954.

¹³ იხ. Книга законов султана Сулеймана Кануни. («Аграрный строй Османской империи», გვ. 63—65); О. Л. Баркан, XV, ve XVI—inci asirlarda Osmanli Imparatorlugunda zirai econominin hukuki ve mali esaslari, Cilt I, Kanunlar, Istanbul, გვ. 31, 35, 243, 248, 253, 281.

¹⁴ Д. Бакрадзе, Исторический очерк турецкой системы землевладения, приложения к протоколу Кавказ. Юрид. общ. № 9, Тифлис, 1889, стр. 25; А. С. Тверитинова, Некоторые нерешенные проблемы в характеристике турецкого феодализма, «Ближний и Средний Восток», Сборник статей в честь 70 летию проф. И. П. Петрушевского, М., 1968, стр. 163.

¹⁵ H. Inalcik, დასახ. ნაშრომი, გვ. XXIX; А. С. Тверитинова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 163.

ასე რომ, თიმარი იყო მტკიცე საზღვრებში მოქცეული საკარგავი ზედ მსხდომი და მიმაგრებული მოსახლეობით და, ამდენად, წარმოადგენდა აგრარული ხასიათის ორგანიზაციას. ის რომ, „თიმარი ყოველთვის არ იყო ერთი მთლიანი გარკვეული მიწის ნაკვეთი, არამედ შეიძლებოდა ყოფილიყო გაფანტული სხვადასხვა სოფელსა და სანჯაყშიც კი“, სრულიად არ სცვლის მის აგრარულ ხასიათს.

რაც შეეხება იმას, რომ „თიმარის მფლობელის ყოველწლიურ შემოსავალს შეადგენდა არა მარტო ლენიდან მიღებული შემოსავალი, არამედ შემოსავალი სხვადასხვა გამოსაღებიდან, ჯარიმიდან, სამღებროდან, სახელოსნოდან, ბაზრიდან, ბაჟიდან და სხვ.“¹⁶ უნდა ითქვას, რომ ისიც, ისე როგორც მიწის საკარგავი, ზუსტად იყო განსაზღვრული. ფეოდალს ხელი მიუწვდებოდა მხოლოდ და მხოლოდ იმ სამღებროზე, წისქვილზე, სახელოსნოზე, ბაზარზე, საბაჟოზე და სხვ., რომლის შემოსავალი შეადგენდა მის ლენს. ის ვერ აიღებდა იმაზე მეტს, რაც მის თიმარს (საზრდოს) შეადგენდა. ამასთან, ყოველ სამღებროს, წისქვილს, სახელოსნოს, ბაზარს და სხვ. ეკავა გარკვეული ადგილი, ტერიტორია რომელიც შეუძლებელია ყოფილიყო უსაზღვრო და განუზომელი. მათი საზღვრებიც დადგენილი იყო, რაოდენობაც და შემოსავალიც. და სხვაგვარად არც შეიძლებოდა ყოფილიყო, რადგან სამყაროს ფილოსოფიური გაგებით, ხომ ყველაფერი მოქცეულია საზღვრებში. უსაზღვროა მხოლოდ დრო და სივრცე.

III. მ. სვანიძე არ გვეთანხმება იმაში, რომ ოსმალეთში 1858 წლის საადგილმამულო კოდექსით უცვლელი დარჩა მიწისმფლობელობის ადრე არსებული ფორმები: მულქი, მირი, ვაკუფი, მეთურქე და მევათი. „ეს რომ ასე ყოფილიყო — აღნიშნავს იგი, — მაშინ რით აიხსნება ის ფაქტი, რომ ოსმალეთის ისტორიის სპეციალისტები... ამ საკითხში სხვადასხვა თვალსაზრისს გამოთქვამენ“?

1858 წლის საადგილმამულო კოდექსმა რომ ოსმალეთში უცვლელად დატოვა ადრე არსებული მიწისმფლობელობის ზემონახსენები ფორმები ეს ჩვენი მოსაზრება კი არაა, წყაროს ცნობაა, რაზეც ნაშრომში საგანგებოდ უუთითებთ (იხ. გვ. 32, შენიშვნა 12). იმავე წყაროზე დაყრდნობით ისეთივე მოსაზრებაა გამოთქმული სამეცნიერო ლიტერატურაში:⁷

ამდენად, უფრო მართებული იქნებოდა, რეცენზენტს გაეკრიტიკებინა ის ავტორები და მათი ნაშრომები, რომლებსაც ჩვენ ვემყარებით და ხშირად ვიმოწმებთ. თუმცა უნდა ითქვას, რომ გასასწორებელი არაფერია, რადგან კოდექსში აისახა ის, რაც მანამდეც რეალურად არსებობდა.

რაც შეეხება იმას, რომ ოსმალეთში არსებული მიწისმფლობელობის ფორმების შესახებ სპეციალისტები სხვადასხვა თვალსაზრისს გამოთქვამენ, ეს აიხსნება საკითხის შესწავლის, მის დედაარსში წვდომის სხვადასხვა დონით, იმით თუ ვინ რა შინაარსს დებს თითოეულ ფორმაში და რა ნიშნით განასხვავებს ერთს მეორისაგან. ვფიქრობთ, ეს გამოკვეთილად ჩანს ჩვენს ნაშრომის (გვ. 33—44). სადაც შეძლებისდაგვარად განხილული გვაქვს თითოეული ფორმა და მასთან დაკავშირებული შეხედულებანი.

¹⁶ აქედან აშკარად ჩანს, რომ ლენი რეცენზენტს ცალმხრივად ესმის.

¹⁷ იხ. მაგ. ა. ავალიანი, მიწისმფლობელობის ფორმები აჭარაში, ბათუმი, 1960, რედაქტორი მ. სვანიძე.

IV რეცენზენტი მოგვაგონებს. რომ „XV—XVIII სს. ოსმალეთში მიწის-მფლობელობის სხვა ფორმებიც არსებობდა, მაგრამ ისინი არ არიან მოხსენიებული 1858 წლის კანონში“.

მართალია, ოსმალეთში გარდა ზემოხსენებული მიწისმფლობელობის ფორმებისა სხვა ფორმებიც არსებობდა, მაგრამ მათი კოდექსში შეუტანლობა იმით აიხსნება, რომ მთავარ საკანონმდებლო აქტში ასახვა ჰპოვა მხოლოდ ძირითადმა ფორმებმა და არა მათმა ყველა ქვესახეობამ.

V ნაშრომის 79-ე გვერდზე ჩვენ ვიხილავთ „ჩიზია“-ს გადასახადს და ვწერთ, რომ „XVII საუკუნემდე (ჩიზია) შეადგენდა ლარიებზე 10, საშუალოზე 20 და მდიდრებზე 30 აკჩას, ხოლო XVIII—XIX საუკუნეებში უკვე სამჯერ მეტს“. მ. სვანიძის აზრით, „სიანამდვილეში ამის საწინააღმდეგო ვითარებასთან გვაქვს საქმე: 1690 წლამდე ოსმალეთში ჩიზიას გადასახადის ოდენობა არ იყო ზუსტად დაკანონებული... 1690 წელს გამოვიდა სპეციალური დადგენილება, რომლის მიხედვითაც ჩიზიის გადამხდელები ქონებრივი მდგომარეობების მიხედვით სამ კატეგორიად იყვნენ დაყოფილი“.

მართალია რეცენზენტი. ამ შენიშვნის საფუძველი მას არ ექნებოდა ჩვენ რომ მეტი სიზუსტე დაგვეცვა და იქ, სადაც წერია „XVII საუკუნემდე“, დაგვეწერა XVII ს-ის 90-იან წლებამდე ან პირდაპირ თარიღი — 1690 წელი მიგვეთითებინა (თუმცა კონტექსტიდან ისედაც გასაგებია, რომ ნათქვამი XVII საუკუნეს ეხება). მაგრამ ვერ დავეთანხმებით მ. სვანიძეს იმაში, რომ „1690 წლამდე ოსმალეთში ჩიზიის გადასახადი არ იყო ზუსტად დაკანონებული“. განა მანამდე ვისაც რამდენი უნდოდა იმდენს იხდიდა და ახლევინებდა? ჩიზიის გამოსაღები ძველის ძველი გადასახადია და მისი ოდენობა ყოველთვის იყო დადგენილი. არაზუსტია აგრეთვე წინადადება: თიმარის „სახლდრები შეიძლება ყოფილიყო გაფანტული სხვადასხვა სოფელსა და სანჯაყშიც კი“, საზღვრის გაფანტვა, ვფიქრობთ, შეუძლებელია, მით უმეტეს თიმარისა, რომელიც მ. სვანიძის გაგებით საერთოდ უსაზღვრო ყოფილა.

VI. თავის ბოლო შენიშვნაში მ. სვანიძე წერს, რომ სასურველი იყო წიგნში შედარების სახით, მოკლედ მაინც ყოფილიყო განხილული ეგვიპტელი გამგებლის მუჰამად ალის ბრძოლა ოსმალთა ბატონობისაგან განთავისუფლების მიზნით. ის ხომ წარმოშობით ალბანელი იყო და იგივე საქმისათვის იღვწოდა, რისთვისაც ქართველი მამლუქები—ერაყში.

მართლაც, მუჰამად ალი ნამდვილად სოლიდურ ფიგურას წარმოადგენდა. კ. მარქსის შეფასებით, იგი იყო ის პიროვნება, ვისაც შეეძლო მიეღწია იმისათვის, რომ „საპარადო ტურბანი“ შეეცვალა „ნამდვილი თავით“¹⁸. მან იმდენი რამ გაკეთა თავისი სახელო ქვეყნის გასაძლიერებლად, რომ კ. მარქსს ეგვიპტე მიაჩნდა „ოსმალეთის იმპერიის ერთადერთ სიცოცხლისუნარიან ნაწილად“¹⁹. ამდენად, ასეთ პიროვნებაზე და მის მიერ მოხდენილ ცვლილებებზე საუბარი ზრც სათაყილოა და არც ძნელი, მის შესახებ არსებული ლიტერატურის სიუხვის გამო. მაგრამ თუ მიუხედავად ამისა ჩვენ ნაშრომში მისთვის ადგილი ვერ გამოინახა, ამას თავისი გამართლება აქვს. **ჩერეთი**, მუჰამად ალი ეგვიპტეში იყო, ეგვიპტის დამოუკიდებლობისა

¹⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, изд. II, т. 9, гл. 202.

¹⁹ იქვე, გვ. 210.

და გაძლიერებისათვის იღვწოდა. ჩვენ თემას კი ერაყი წარმოადგენდა; მეორე, მუჰამმად ალისა და ერაყის ქართველი გამგებლების მიზნები მხოლოდ ნაწილობრივ იყო ერთნაირი. მუჰამმად ალი მამლუქებისა და მათ მიერ შექმნილი რეჟიმის დაუძინებელი მტერი იყო, მაშინ, როცა ერაყის ქართველი გამგებლები ერაყის დამოუკიდებლობისათვის რომ იბრძოდნენ, ამით პირველ რიგში მათ მამლუქთა გაძლიერება და მათი ბატონობის გახანგრძლივება სურდათ; მეცამე, დაუდ ფაშა და მუჰამმად ალი თითქმის ერთსა და იმავე დროს გამოვიდნენ პოლიტიკურ სარბიელზე; ჰქონდათ ერთნაირი სწრაფვა — სულთნისაგან დამოუკიდებლობის მოპოვება, რისთვისაც ერთნაირ ღონისძიებებს ახორციელებდნენ თავიანთ სახელო ქვეყნებში, დაუდი — ერაყში მუჰამმად ალი — ეგვიპტეში. ეს მსგავსება ზოგჯერ იმდენად შესამჩნევია, რომ ზოგიერთმა დაუდი მუჰამმად ალის უბრალო წამხედავად გამოაცხადა. მაგალითად, საბჭოთა ორიენტალისტს, ვ. ლუცკის მიაჩნია, რომ „დაუდ ფაშა ბევრ რამეში ბაძავდა ეგვიპტის ფაშას, მუჰამმად ალის“ რომელიც, თურმე ნუ იტყვიოთ, „გულდასმით სწავლობდა პეტრე I-ს რეფორმებს და თავს ამ დიდ რუს გარდამქმნელს ადარებდა“²⁰. მაგრამ სადაა ამის უტყუარი დამადასტურებელი საბუთი? ასეთ საბუთს არც ვ. ლუცკი ასახელებს და არც ჩვენ ვიცით, რომ დაუდი მაინცდამაინც მუჰამმად ალის მოქმედების მექანიკური განმეორებელი იყო. ამიტომაც თავი შევიკავეთ პარალელებისაგან, მსგავსება რომ მიმბაძველობას ნიშნავდეს, მაშინ სულთანი მაჰმუდ II მუჰამმად ალისა და დაუდ ფაშას, ხოლო სამივენი სელიმ III-ის მიმბაძველებად უნდა გამოგვეცხადებინა. ის გარდაქმნები, რომლებიც ერთმანეთისაგან დაბოუკიდებლად, თითქმის ერთდროულად, ტარდებოდა ეგვიპტეში, ერაყში და მთელ ოსმალეთში წამხედავობით კი არა, აუცილებლობით, სამხედრო-ფეოდალიზმის მიერ შემზადებული ერთნაირი პირობებით — კრიზისით და ამ კრიზისული მდგომარეობიდან ქვეყნის გამოყვანის აუცილებლობით იყო ნაკარნახევი. ერთნაირი პირობები ერთნაირ ღონისძიებათა გატარებას ითხოვდა.

დაბოლოს, გვინდა ორიოდ სიტყვით შევეხოთ კიდევ ერთ საკითხს. ნაშრომის 86-ე გვერდზე აღნიშნული გვაქვს, რომ „... თაფუ თავისი შინაარსით იყო მიწისფლობელზე გლეხის ფეოდალური დამოკიდებულების გარკვეული ფორმა, რომელიც თითქმის არაფრით არ განსხვავდებოდა ბატონყმური ურთიერთობისაგან“. ჩვენი მონოგრაფიის საჯარო განხილვის დროს, რომელიც ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში გაიმართა 1979 წელს, კამათში მონაწილეობა მიიღო უფროსმა მეცნიერმა თანამშრომელმა ქვ. ჩხატარაიშვილმა, რომლისგანაც ჩვენ დიდად ვართ დავალებული წიგნის რეცენზირების გამო. ამავე დროს, მან განაცხადა: „ოსმალეთში ბატონყმობა არ ყოფილა“.

ბატონყმობა, ზოგადი გაგებით, ესაა ფეოდალიზმის დროს ჩამოყალიბებული საზოგადოებრივ ურთიერთობათა მთელი სისტემა, მოიცავს ეპოქის შესაფერის სამართლებრივი ნორმების ერთობლიობას, რომელშიც მთავარი ფეოდალზე გლეხის დამოკიდებულების დაკანონებაა. ეს ურთიერთობა, განვითარების გრძელი გზა რომ განვლო, პირობითად ორ ძირითად ეტაპად შეიძლება დაიყოს. პირველ ეტაპზე ხდება თავისუფალ გლეხთა სხვადასხვა

²⁰ В. Б. Луцкий, Новая история арабских стран, изд. II, М., 1966, гл. 64, 66,

მიზეზით თანდათანობით გადასვლა ჯერ მცირე მიწიან, სოლო მერე, სრულიად უმიწაწყლოთა რიგში, მათი მიმაგრება მსხვილი მიწათმფლობელის ანუ ფეოდალის მიწაზე და მიწის მეშვეობით თვით ფეოდალზე ისე, რომ გლეხი კვლავ ინარჩუნებს პირად თავისუფლებას. მეორე ეტაპზე კი ეკონომიკურ დამოუკიდებლობას მოკლებული გლეხი პირად თავისუფლებასაც ჰკარგავს, მთლიანად ექცევა ფეოდალის კაბალაში და მისი ნება-სურვილის გარეშე ფეხს ვერსად გაადგამს. კ. მარქსის თქმით, არათავისუფლების ყველაზე სრული გამოხატულებაა ბატონყმობა²¹. იგი ყველგან ერთ დროს, ერთნაირად და ერთი ზომით არ ჩამოყალიბებულა და არსებულა, მაგრამ მისი არსი ერთი და იგივე იყო ყველა იმ ქვეყანაში, რომლებმაც საზოგადოებრივ-ეკონომიკური განვითარების ფეოდალური ფორმაცია გაიარეს. თურქეთი სწორედ ასეთი ქვეყნების რიგს განეკუთვნება. მართალია იქ, ისე როგორც აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, სადაც შედარებით სუსტად იყო განვითარებული საბატონო მეურნეობა, ბატონყმობა ფართო მასშტაბით არ გავრცელებულა, მაგრამ საერთოდ მისი არსებობა უდავოა. როცა თურქეთში ბატონყმური ურთიერთობის არსებობას უარყოფენ, იმაზე უთითებენ, რომ იქ რაია (გლეხი) პირადი თავისუფლებით სარგებლობდა²². სინამდვილეში კი ამის საწინააღმდეგო ვითარებასთან გვაქვს საქმე.

სულთან სულეიმან სჯულმდებლის (1520—1566) კანონთა წიგნში ფიქსირებულია, რომ რაია (გლეხი) მის მფლობელს ეკუთვნის და სხვას მასზე პრეტენზია ნუ ექნება; „თიმარიდან გაქცეული რაიების დაბრუნება კანონია“. იქვეა მითითებული გაქცეულის ძებნისა და დაბრუნების ვადები: სოფელადგილებში თავშეფარებულთათვის 15, ქალაქად წასული და იქ დასახლებულთათვის — 20 წელი (გამონაკლისს წარმოადგენდა სტამბოლი. თუ რაია იქ მისვლას მოასწრებდა მას უკან ვერაინ დაიბრუნებდა)²³. გაქცეული რაიას შეკედლება დაუშვებელი იყო. კანონი სჯიდა როგორც შეკედლებულს, ისე შეუმკედლებელს. ამიტომ, როცა ერთი სიფაჰის თიმარიდან გაპარული გლეხი მეორე სიფაჰის თიმარში მივიდოდა ეს უკანასკნელი ვალდებული იყო გაეგო მისამართი, იმისა, ვისგანაც გლეხი იყო გაქცეული და შეეტყობინებინა მისი მფლობელისათვის რომ იგი წაეყვანა²⁴. ეს კანონები ოსმალეთში მოქმედებდა XIX საუკუნეშიც. 1816 წ. მარტში სალონიკის, ბიტლისისა და სხვა კაზების გამგებლებისადმი გაგზავნილ სულთნის ბრძანებაში აღნიშნული იყო, რომ დაებრუნებიანთ ტრიკალის კაზიდან გაქცეული 800 გლეხი ძველ ადგილსამყოფელში, თუ მათი გაქცევის დღიდან 10 წელზე მეტი არ იყო გასული და ისინი შეტანილი არ იყვნენ ტრიკალის მოსახლეთა სიაში²⁵. ასეთივე ბრძანება გაცემულია 1825 და სხვა წლებშიც.

²¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. II, თბ., 1959, გვ. 411.

²² А. Д. Новичев, К вопросу о феодальных отношениях и положении крестьян в Турции во второй половине XV века («Ученые записки ЛГУ», № 294, серия восточноведческих наук, вып. 12, Л., 1961, გვ. 139); В. П. Мутафчиева, Аграрные отношения в Османската империя през XV—XVI в., გვ. 186, 202.

²³ Книга законов Сулеймана Кануни (Аграрный строй Османской империи..., გვ. 25, 35.

²⁴ Законоположение в планета Галиболу (Аграрный строй Османской империи..., გვ. 82).

²⁵ Турски Документи за Македонската истраија, IV, Скопје, 1953, з. 33, მ. ჯ. А. Д. Новичев, История Турции..., გვ. 227.

ამრიგად, ის ფაქტი, რომ ოსმალური კანონები კრძალავდნენ ფეოდალის თიზარიდან გლეხის წასვლას და ფეოდალს უფლებას აძლევდნენ 15—20 წლის განმავლობაში ეძია და ძალით დაებრუნებინა იგი, უეჭველი მოწმობაა ფეოდალზე გლეხის სრული დამოკიდებულებისა და ოსმალეთში ბატონყმური ურთიერთობის არსებობისა. ამაზე მიგვანიშნებს აგრეთვე იქ გავრცელებული საბატონო ბეგერაც. წყაროებიდან ირკვევა, რომ გლეხს წელიწადში 7 დღე უნდა ემუშავნა ფეოდალის კარ-მიდამოში, ერთი დღე მართებდა მშენებლობაზე. უნდა გადაეზიდა მოსავალი კალოდან ბელელში, ზოგჯერ ბაზრამდეც კი თუ ეს უკანასკნელი ახლოს იყო და სხვ. ეს საბეგარო ვალდებულებანი დღითი დღე იზრდებოდა და XIX ს-ში მან ყაჩაღური ხასიათიც კი მიიღო. მაგალითად, 1818 წ. 20 ნოემბერს რუმელიის ვალის მიერ ბიტოლის (ქ. სამხრეთ მაკედონიაში, საბერძნეთის საზღვრის ახლოს) კადისადმი გაგზავნილ განკარგულებაში ნათქვამია, რომ ქალაქის გავლენიანი წრეები თვითნებობენ, აიძულებენ გლეხებს მიატოვონ თავიანთი სამუშაო და უფასოდ ამუშაონ თავიანთ ჩიფთლიქებში (მიწის ნაკვეთებში)²⁶. საბატონო ბეგარის იძულებით შესრულების პრაქტიკა უცხო არ იყო აგრეთვე ბულგარეთში, სალონიკის რაიონში, ვალახეთსა და სხვ. ოლქებში. 1828 წლის 5 აპრილით დათარიღებულ სულთნის ბრძანებაში, რომელიც დაეგზავნა რუმელიის, სილისტირიის, ბოსნიის ვალიებს (გამგებლებს) ჩორმინისა და სალონიკის ოლქების მუთასარიფებს (უფროსებს), აგრეთვე ბრაილოვის, ვილინის, ნიკოპოლისა და სოფიის მუხათფიზებს (ციხისთავებს) აღნიშნულია, რომ აუცილებლად უნდა აიკრძალოს საბატონო ბეგარის ძალით გამოყენება. რათა ზიანი არ მოუვიდეთ გლეხებს²⁷. მაგრამ, ეტყობა, სულთნის განკარგულებებს ყურადღებას აღარავინ აქცევდა და ძალადობა გრძელდებოდა, რის გამოც ამი ბუე, რომელმაც 1836—1839 წლებში თურქეთის ევროპული ნაწილი თავის ფეხით მოიარა, აღნიშნავს, საბატონო ბეგარა კვლავ დიდ ზიანს აყენებს გლეხობას²⁸.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის შემდეგ, განცხადება იმის შესახებ რომ ოსმალეთში ბატონყმობა არ არსებობდა, ვფიქრობთ, მოკლებულია ყოველგვარ საფუძველს. თურქი ფეოდალი იყო სრული ბატონ-პატრონი მასზე მიწერილი გლეხისა, რომელიც უსიტყვოდ უნდა დამორჩილებოდა ფეოდალის ნებასურვილს²⁹. ეს კი ბატონყმობაა.

Б. Г. СИЛАГАДЗЕ

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ИСТОРИИ ФЕОДАЛЬНОЙ ТУРЦИИ

Резюме

Статья является ответом на рецензию опубликованную М. Х. Сванидзе в журнале «Мацне» № 3 за 1979 год на наш труд «Ирак в период правления мамлюков».

В ней рассмотрены такие вопросы истории Османской Турции, как значение «Тапу», существовала или нет военно-ленная система после реформ «Танзимата», основные формы собственности на земле до аграрной реформы 1858 года и, наконец, вопрос о крепостничестве, существование, которого в турецкой империи отрицает К. Чхатарайшвили.

²⁶ Турски документи за Македонската историја V, Скопје, 1958, გვ. 22—23.

²⁷ Документи за Българската историја, т. III, გვ. 112; А. Д. Новичев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 227.

²⁸ Апи Воце, დასახ. ნაშრომი, ტ. III, გვ. 143—145.

²⁹ Г. И. Ибрагимов, Крестьянские восстания в Трании в XV—XVI вв (Византийский временник, т. VII, 1953, გვ. 124).

ჰიპოთეზა

ძველი სომხური წელთაღრიცხვის ჩვენს ერაზე გადაყვანის შესახებ

შუა საუკუნეების სომხურ საისტორიო მწერლობასა და წყაროებში უხვი ცნობები მოიპოვება საქართველოს ისტორიის შესახებ. ისტორიულ მოვლენებს სომხები ათარილებდნენ სომხური წელთაღრიცხვით, რომელიც განსხვავებულია ჩვენი წელთაღრიცხვისაგან და ამიტომ აუცილებელია სომხური ერის ჩვენს ერაზე გადაყვანის (რელუქციის) წესების ცოდნა. სამწუხაროდ, ისტორიული ქრონოლოგიის სახელმძღვანელოებში დაშვებულია შეცდომები, რომლებიც შეუძლებელს ხდიან ამ სახელმძღვანელოებით სარგებლობას აღნიშნული საკითხის გადასაწყვეტად. ლ. ვ. ჩერეპნინის მიხედვით სომხური 835 წლის 5 პროტიცი უდრის ჩ. ე. 1387 წლის 15 ნოემბერს¹, მაშინ, როცა ის სინამდვილეში 1386 წლის 14 ნოემბერს შეესაბამება, ე. ი. კამენცევას მიხედვით, სომხური 837 წლის 1 ნავასარდი არის 1388 წლის 14 დეკემბერი², სინამდვილეში კი ის უდრის 1387 წლის 15 დეკემბერს. ასევე მცდარია ე. ი. კამენცევას ანგარიში მის მეორე მაგალითში — ავტორის მიხედვით, სომხური 895 წლის 8 არეგი უდრის ჩ. ე. 1447 წლის 6 ივლისს³, ნამდვილად კი ის 1446 წ. 5 ივლისს შეესაბამება.

შუა საუკუნეების სომხური კალენდარი ისეთივე იყო როგორც ძველ ეგვიპტური. წელიწადი 30—30-დღიანი 12 თვისაგან შესდგებოდა და წლის ბოლოს ემატებოდა 5 დამატებითი დღე (სომხ. აველიაცი, ბერძნ. ეპაგომენები), ნაკიანების სისტემა არ არსებობდა და ამრიგად, წელიწადი მუდამ 365 დღისაგან შედგებოდა ($12 \times 30 + 5 = 365$). ამის გამო ყოველი 4 წლის შემდეგ ახალი წელი (1 ნავასარდი) 1 დღით ადრე დგებოდა იულიანურ კალენდართან შედარებით და 1 ნავასარდი დროთა განმავლობაში შემოვივლიდა წელიწადის ყველა დღეს, ე. ი. ძველი სომხური კალენდარი ემყარებოდა „მოძრავ წელიწადს“. თვეთა სახელწოდება და თანმიმდევრობა ასეთი იყო:

1. ნავასარდი; 2. ჰორი; 3. საჰმი; 4. ტრე; 5. ქალოცი; 6. არაცი; 7. მეჰეკანი; 8. არეგი; 9. აჰეკანი; 10. მარერი; 11. მარგაცი და 12. პროტიცი.

სომხური წელთაღრიცხვის ერად მიღებული იყო ჩ. ე. 552 წლის 11 ივლისი. გვხვდება აგრეთვე ერა, რომლითაც 1 წლის 1 ნავასარდი ჩ. ე. 553 წლის 11 ივლისით იწყება, მაგრამ საყოველთაოდ მიღებული და გავრცელებული იყო პირველი ერა. ორივე სახის ეს ერა ცნობილია სომხური „დიდი წელთაღრიცხვის“ სახელწოდებით, რომელიც არსებობდა XVIII ს-მდე, როცა შემოღებული იქნა იულიანური კალენდარი და ჩვენი ერა⁴.

¹ Л. В. Черепнин, Русская хронология, М., 1944, გვ. 78.

² Е. И. Каменцева, Хронология, М., 1967, გვ. 122—123.

³ იქვე, გვ. 130.

⁴ შუა საუკუნეების სომხეთში იყო მზისმერი „მოძრავი წლის“ „უძრავი წლით“ შეცვლის, ე. ი. იულიანური კალენდრის შემოღების ცდები. 667 წ. ანანია შირაკაცმა შეადგინა მოძრავი და უძრავი კალენდრის სინქრონული ცხრილები, მაგრამ იულიანური კალენდარი ვერ დამკვი-

სომხური „დიდი წელთაღრიცხვის“ ჩვენს ერაზე გადაყვანისათვის ამო-სავალია ტოლობა: სომხური ერის 1 წლის 1 ნავასარდი უდრის ჩ. ე. 552 წლის 11 ივლისს, ე. ი. სრულ 551 წელიწადსა და 193 დღეს (იხ. აქვე, ცხრი-ლი № 3). როგორც ცნობილია, იულიანურ 4 წელიწადში ერთი ნაკიანია, ამიტომ რომ გავიგოთ, რამდენ ნაკიან წელს შეიცავს ჩ. ე. მოცემული წე-ლი, მისი რიცხვითი მნიშვნელობა უნდა გავყოთ 4-ზე და ავიღოთ განაყოფი (ნაშთი მხედველობაში არ მიიღება). 551-ის 4-ზე გაყოფით მიღებული განა-ყოფი იქნება 137, ე. ი. 551 წელიწადში 137 ნაკიანია და, მაშასადამე, დანარ-ჩენი 414 ($551 - 137 = 414$) იქნება ჩვეულებრივი წელიწადი.

ახლა გავიგოთ, რამდენი დღე იქნება 414 ჩვეულებრივსა და 137 ნაკიან წელიწადში ერთად. 414 ჩვეულებრივ წელიწადში იქნება $414 \times 365 = 151\,110$ დღე, 137 ნაკიან წელიწადში კი — $137 \times 366 = 50\,142$. ამრიგად, 551 წელი უდრის 201 252 დღეს ($151\,110 + 50\,142 = 201\,252$). ამას უნდა მივუმატოთ 192—დღეთა რაოდენობა 1 იანვრიდან 11 ივლისამდე (უკანასკნელის ჩათვ-ლელად), გვექნება, 201 444 დღე, (1). ეს არის მუდმივი რიცხვი, რომე-ლიც უჩვენებს დღეთა რაოდენობას ჩ. ე. 1 წლის 1 იანვრიდან 552 წლის 10 ივლისამდე ჩათვლით, ე. ი. სომხური ერის დასაწყისამდე. შემდეგ საჭიროა ამ მუდმივ რიცხვს მივუმატოთ დღეთა რაოდენობა, რომელსაც შეიცავს ჩვენს ერაზე გადასაყვანი სომხური თარიღი 1 ნავასარდიდან თვის მოცემულ რი-ცხვამდე ჩათვლით. მაგალითისათვის ავიღოთ ზემოთ მოყვანილი ერთ-ერთი სომხური თარიღი — 835 წლის 5 ჰროტიცი. ეს არის სრული 834 წელი და 335 დღე (5 ჰროტიცი არის 335-ე დღე 1 ნავასარდიდან — იხ. ცხ. № 4). 834 წელიწადში იქნება 304 410 დღე ($834 \times 365 = 304\,410$). ამას რომ 335 მიუე-მატოთ, მივიღებთ, 304 745 დღეს, (2).

ამრიგად, გვექნება $(1) + (2) = 201\,444 + 304\,745 = 506\,189$ დღე, ე. ი. ჩვენი ერის პირველი წლის 1 იანვრიდან სომხური ერის 835 წლის 5 ჰროტი-ცამდე (ჩათვლით) გასულია 506 189 დღე. ახლა ამოცანა იმაში მდგომარეობს, რომ ეს დღეები გადავაქციოთ იულიანურ წლებად.

როგორც ვიცით, ყოველ იულიანურ ოთხწლეულში არის 3 ჩვეულებრივი და 1 ნაკიანი წელი, ე. ი. სულ 1461 დღე ($3 \times 365 + 366 = 1461$). გავიგოთ რამდენ ოთხწლეულს შეიცავს 506 189 დღე. ამისათვის ეს რიცხვი უნდა გავ-ყოთ 1461-ზე, მივიღებთ, განაყოფში 346-ს და ნაშთში 683-ს. 346 ოთხწლე-ლი იქნება $346 \times 4 = 1384$ წელი. ნაშთის 683 დღე კი მოგვეკმის 1 წელსა და 318 დღეს (683 გაყოფილი 365-ზე განაყოფში გვაძლევს 1-ს და ნაშთში — 318-ს). ამრიგად, გვექნება $1384 + 1 = 1385$ სრული წელიწადი და მომავალი 1386 წლის 318-ე დღე. რადგან 1386 წ. ჩვეულებრივია, მისი 318-ე დღე იქნება 14 ნოემბერი (იხ. აქვე ცხ. № 2).

ამრიგად, 835 წლის 5 ჰროტიცი უდრის ჩვენი ერის 1386 წლის 14 ნოემ-ბერს, როგორც ეს ზემოთ იყო აღნიშნული (იხ. აქვე, გვ. 168).

დრდა. 1116 წლიდან სომხეთის ერთ ნაწილში შემოღებულ იქნა იოვანეს იმასტასერის უძრავი კალენდარი, რომლის ეპოქა, ე. ი. წლების ათვლის საწყისი მომენტი, იყო 1084 წლის 11 აკვისტო და, რომელიც ცნობილია, სომხური „მცირე წელთაღრიცხვის“ სახელწოდებით. სომხურ წყა-რობებში გამოყენებული იყო აგრეთვე წელთაღრიცხვა „ქრისტეს დაბადებიდან“, რომელიც ქრისტეს დაბადებას დებდა ჩვენი ერის ანგარიშთან შედარებით 2 წლით ადრე, მაგრამ როგორც ზევით აღვნიშნეთ. ყველაზე უფრო გავრცელებული იყო წელთაღრიცხვა, რომელიც ჩ. ე. 552 წლის 11 ივლისიდან იწყება.

როგორც ნათქვამიდან ჩანს, სომხური ერის ჩვენს ერაზე გადაყვანის ეს წესი დიდ რიცხვებზე მრავალ არითმეტიკულ ოპერაციას მოითხოვს და მომქანცველია. ამიტომ, ბუნებრივია, ისტორიული ქრონოლოგია ეძებს ამოცანის გადაწყვეტის უფრო მარტივ ხერხებს.

იმისათვის, რომ ჩვენი შემდგომი მსჯელობა უფრო გასაგები გახდეს, ამოსავალი ტოლობის (სომხური 1 წლის 1 ნავასარდი=ჩვენი ერის 552 წლის 11 ივლისს) საფუძველზე შევადგინოთ სომხური ერის პირველი წლების ახალი წლის ჩვენი ერის წლებთან შესაბამისობის ცხრილი (იხ. ცხრ. № 1).

ცხრილი № 1

სომხური ერის ახალი წლისა და ჩ. ე. თანათარღობა

სომხური ერის წლები	თვე და თვის რიცხვი	ჩ. ე. წლები	თვე და თვის რიცხვი
1	1 ნავასარდი	552	11 ივლისი
2	"	553	"
3	"	554	"
4	"	555	"
5	"	556	10 ივლისი
6	"	557	"
7	"	558	"
8	"	559	"
9	"	560	9 ივლისი

როგორც ამ ცხრილიდან ჩანს, 4 წლის შემდეგ 1 ნავასარდი 1 დღით ადრე დგება იულიანური კალენდრით: თუ 1 წლის 1 ნავასარდი 11 ივლისია, 5 წლის 1 ნავასარდი 10 ივლისი იქნება, 9 წლისა — 9 ივლისი, 13 წლისა — 8 ივლისი და ა. შ.

ახლა განვიხილოთ ისტორიული ქრონოლოგიის სახელმძღვანელოებში მოყვანილი ფორმულები.

ლ. ვ. ჩერეპნინისა და ე. ი. კამენცევის დასახელებულ წიგნებში მოცემულია სომხური ერის ჩვენს ერაზე გადაყვანის ასეთი ფორმულა:

$$X = (552 \text{ წ. } 11 \text{ ივლისი} + N) - \frac{N}{4} + T,$$

სადაც X არის ჩვენი ერის საძებნი წელი, N — სომხური ერის მოცემული წელი, T — დღეთა რაოდენობა 1 ნავასარდიდან თვის მოცემულ რიცხვამდე ჩათვლით. N -ის 4-ზე გაყოფისას ნაშთი მხედველობაში არ მიღება. ამ ფორმულის სიმცდარე აშკარა გახდება, თუ შევამოწმებთ მას სომხური ერის 2 წლის 1 ნავასარდის მაგალითზე. მართლაც, თუ აღნიშნულ ფორმულაში

$$\text{ჩავსვამთ სათანადო მონაცემებს, გვექნება: } 551 \text{ წ. } + 2 = 553 \text{ წ.; } 192 - \frac{2}{4} +$$

$+1 = 192 - 0 + 1 = 193$, ე. ი. 553 წლის 193-ე დღე. 553 წ. ჩვეულებრივია, ამიტომ მისი 193-ე დღე იქნება 12 ივლისი (იხ. აქვე, ცხრ. № 2) და არა 11, როგორც ეს № 1 ცხრილშია. ასევე მცდარ პასუხებს ვღებულობთ სომხური ერის 3, 6, 7, 10, 11, 13 და ა. შ. წლებისათვის.

ცხრილი 2

დღეთა რიგობითი ანგარიში იულიანურ წელიწადში (ჩვეულებრივი წელიწადი)

თვის რიცხვი	იანვარი	თებერვალი	მარტი	აპრილი	მაისი	ივნისი	ივლისი	აგვისტო	სექტემბერი	ოქტომბერი	ნოემბერი	დეკემბერი
1	1	32	60	91	121	152	182	213	244	274	305	335
2	2	33	61	92	122	153	183	214	245	275	306	336
3	3	34	62	93	123	154	184	215	246	276	307	337
4	4	35	63	94	124	155	185	216	247	277	308	338
5	5	36	64	95	125	156	186	217	248	278	309	339
6	6	37	65	96	126	157	187	218	249	279	310	340
7	7	38	66	97	127	158	188	219	250	280	311	341
8	8	39	67	98	128	159	189	220	251	281	312	342
9	9	40	68	99	129	160	190	221	252	282	313	343
10	10	41	69	100	130	161	191	222	253	283	314	344
11	11	42	70	101	131	162	192	223	254	284	315	345
12	12	43	71	102	132	163	193	224	255	285	316	346
13	13	44	72	103	133	164	194	225	256	286	317	347
14	14	45	73	104	134	165	195	226	257	287	318	348
15	15	46	74	105	135	166	196	227	258	288	319	349
16	16	47	75	106	136	167	197	228	259	289	320	350
17	17	48	76	107	137	168	198	229	260	290	321	351
18	18	49	77	108	138	169	199	230	261	291	322	352
19	19	50	78	109	139	170	200	231	262	292	323	353
20	20	51	79	110	140	171	201	232	263	293	324	354
21	21	52	80	111	141	172	202	233	264	294	325	355
22	22	53	81	112	142	173	203	234	265	295	326	356
23	23	54	82	113	143	174	204	235	266	296	327	357
24	24	55	83	114	144	175	205	236	267	297	328	358
25	25	56	84	115	145	176	206	237	268	298	329	359
26	26	57	85	116	146	177	207	238	269	299	330	360
27	27	58	86	117	147	178	208	239	270	300	331	361
28	28	59	87	118	148	179	209	240	271	301	332	362
29	29	—	88	119	149	180	210	241	272	302	333	363
30	30	—	89	120	150	181	211	242	273	303	334	364
31	31	—	90	—	151	—	212	243	—	304	—	365

ი. პ. ერმოლაევი გვთავაზობს ფორმულას:

$$1. D = 551 + A,$$

$$2. S = 191 - \left[\frac{A-2}{4} \right] + a,$$

სადაც D არის ჩვენი ანუ დიონისეს ერის წელი, A — სომხური ერის წელი, S — დღეთა რაოდენობა იულიანური წლის დასაწყისიდან, ე. ი. 1 იანვრიდან

საძებნ თარიღამდე ჩათვლით და a —დღეთა რაოდენობა 1 ნავასარდიდან თვის მოცემულ რიცხვამდე ჩათვლით⁵. D -ს მნიშვნელობა ზუსტდება S -ის გამოანგარიშების პროცესში.

როგორც თვითონ ავტორი შენიშნავს, ამ ფორმულის ერთადერთი ნაკლი ისაა, რომ სომხური ერის 1 წლისთვის კვადრატულ ფრჩხილებში მოთავსებული გამოსახულების მნიშვნელობა უარყოფითია და ამის გამო ფორმულა აზრს კარგავს და ამიტომ, როცა $A=1$, უნდა ავიღოთ $S=192+a$.

მ. ი. სიუზიუმოვის მიხედვით იულიანური წლის მისაღებად საჭიროა სომხური ერის 1-იდან 769 წლამდე (ჩათვლით) გამოვიყენოთ ფორმულა $X=AA+551$, ხოლო 770 წლიდან — $X=AA+550$. ორსავე შემთხვევაში სომხური წლის 1 ნავასარადის შესაბამისი იულიანური დღის გამოსათვლელად უნდა გამოვიყენოთ ფორმულა: $193 - \frac{AA+2}{4}$. ამის შემდეგ 1 ნავასარ-

დიდან მოცემულ თარიღამდე (ჩათვლით) განვლილ დღეთა რაოდენობის მიხედვით გავიგოთ თარიღი იულიანური კალენდრით. ამ ფორმულებში X არის ჩვენი ერის საძებნი წელი, ხოლო AA —სომხური ერის მოცემული წელი⁶. ავტორის ფორმულის პრაქტიკული გამოყენების საჩვენებლად მოჰყავს მაგალითი—რას უდრის 617 წლის 8 საჰმი. მისი ანგარიში: ასეთია $X=617+551=$

$=1168$ წ. 1 ნავასარდი იქნება $193 - \frac{617+2}{4} = 193-154=39$ დღ. 1168 წ. ნაკიანია, ამიტომ მისი 39-ე დღე იქნება 8 თებერვალი (იხ. აქვე, ცხრ. № 3). შემდეგ ავტორი 39-ს უმატებს 68-ს, რადგან 8 საჰმი 1 ნავასარდიდან არის 68-ე დღე და ლებულობს 107-ე დღეს 1 იანვრიდან. 1168 წლის 107-ე დღე კი არის 1168 წლის 16 აპრილი (იხ. აქვე, ცხრ. № 4). ეს პასუხი მცდარია: 617 წლის 8 საჰმი არის ჩ. ე. 1168 წლის არა 16, არამედ 15 აპრილი. ავტორის შეცდომა ის არის, რომ ის ანგარიშისას ორჯერ უმატებს 1 ნავასარდს: ერთხელ, როცა ის იღებს 39-ე დღეს, რომელშიც შედის 1 ნავასარდიც და მეორეჯერ, როცა 39-ს უმატებს 68-ს, რომელშიც აგრეთვე შედის 1 ნავასარდი. სწორ პასუხს მივიღებთ მაშინ თუ 39-ს მივუმატებთ არა 68, არამედ

$68-1$, ე. ი. 67. ამრიგად, ავტორის ფორმულის — $193 - \frac{AA+2}{4}$ -ის ნაცვლად უნდა ავიღოთ $193 - \frac{AA+2}{4} + t - 1$, სადაც t არის დღეთა რაოდენობა 1 ნავასარდიდან მოცემული სომხური თვის რიცხვამდე ჩათვლით. ამ ფორმულის საბოლოო სახეა $192 - \frac{AA+2}{4} + t \left(193 - \frac{AA+2}{4} + t - 1 = \right.$

$= 192 - \frac{AA+2}{4} + t \left. \right)$. ამასთან არ არის აუცილებელი სომხური ერის წლების დაყოფა 1-დან 769-მდე და 770-ის შემდეგ, რადგან ამ გზით მიღებული იულიანური წელი მუდამ უცვლელი არ არის და მისი დაზუსტება ხდება იულიანურ დღეთა რაოდენობის გამოანგარიშების პროცესში.

⁵ И. П. Ермолаев Историческая хронология, Казань, 1980, гл. 118.

⁶ М. А. Сюзюмов, Таблицы по хронологии, Свердловск, 1968, гл. 107—108.

ცხრილი 3

დღეთა რიგობითი ანგარიში იუღანურ წელაწადში (ნაქიანი წელაწადი)

თვის რიცხვი	იანვარი	თებერვალი	მარტი	აპრილი	მაისი	ივნისი	ივლისი	აგვისტო	სექტემბერი	ოქტომბერი	ნოემბერი	დეკემბერი
1	1	32	61	92	122	153	183	214	245	275	306	336
2	2	33	62	93	123	154	184	215	246	276	307	337
3	3	34	63	94	124	155	185	216	247	277	308	338
4	4	35	64	95	125	156	186	217	248	278	309	339
5	5	36	65	96	126	157	187	218	249	279	310	340
6	6	37	66	97	127	158	188	219	250	280	311	341
7	7	38	67	98	128	159	189	220	251	281	312	342
8	8	39	68	99	129	160	190	221	252	282	313	343
9	9	40	69	100	130	161	191	222	253	283	314	344
10	10	41	70	101	131	162	192	223	254	284	315	345
11	11	42	71	102	132	163	193	224	255	285	316	346
12	12	43	72	103	133	164	194	225	256	286	317	347
13	13	44	73	104	134	165	195	226	257	287	318	348
14	14	45	74	105	135	166	196	227	258	288	319	349
15	15	46	75	106	136	167	197	228	259	289	320	350
16	16	47	76	107	137	168	198	229	260	290	321	351
17	17	48	77	108	138	169	199	230	261	291	322	352
18	18	49	78	109	139	170	200	231	262	292	323	353
19	19	50	79	110	140	171	201	232	263	293	324	354
20	20	51	80	111	141	172	202	233	264	294	325	355
21	21	52	81	112	142	173	203	234	265	295	326	356
22	22	53	82	113	143	174	204	235	266	296	327	357
23	23	54	83	114	144	175	205	236	267	297	328	358
24	24	55	84	115	145	176	206	237	268	298	329	359
25	25	56	85	116	146	177	207	238	269	299	330	360
26	26	57	86	117	147	178	208	239	270	300	331	361
27	27	58	87	118	148	179	209	240	271	301	332	362
28	28	59	88	119	149	180	210	241	272	302	333	363
29	29	60	89	120	150	181	211	242	273	303	334	364
30	30	—	90	121	151	182	212	243	274	304	335	365
31	31	—	91	—	152	—	213	244	—	305	—	366

სომხური წელთაღრიცხვის ჩვენს ერაზე გადასაყვანი ზუსტი ფორმულა ასეთია:

$$X = 551 + N;$$

$$S = 192 - \left[\frac{N+2}{4} \right] + t,$$

სადაც X არის ჩვენი ერის საძებნი წელი, N — სომხური ერის მოცემული წელი, S — დღეთა რაოდენობა 1 იანვრიდან და t — დღეთა რაოდენობა 1 ნაქვასარიდან მოცემული სომხური თვის რიცხვამდე ჩათვლით. სიმბოლო $]]$ — კვადრატული ფრჩხილები, ნიშნავს რომ განაყოფი უნდა ავიღოთ მთელი ნაწილი, ხოლო ნაშთი უკუვადგოთ.

შევამოწმოთ ეს ფორმულა № 1 ცხრილის მიხედვით:

$$1. \text{ 1 წლის 1 ნაქვასარი: } X=551+1=552; S=192-\left[\frac{1+2}{4}\right]+1=192-0+1=193 \text{ დღ. რადგან } 552 \text{ წ. ნაკიანია, მისი } 193\text{-ე დღე იქნება } 11 \text{ ივლისი;}$$

$$2. \text{ 2 წლის 1 ნაქვასარი: } X=551+2=553; S=192-\left[\frac{2+2}{4}\right]+1=192-1+1=192 \text{ დღ. რადგან } 553 \text{ წ. ჩვეულებრივია, მისი } 192\text{-ე დღე იქნება } 11 \text{ ივლისი;}$$

$$3. \text{ 3 წლის 1 ნაქვასარი: } X=551+3=554; S=192-\left[\frac{3+2}{4}\right]+1=192-1+1=192 \text{ დღ., ე. ი. } 11 \text{ ივლისი;}$$

$$4. \text{ 4 წლის 1 ნაქვასარი: } X=551+4=555; S=192-\left[\frac{4+2}{4}\right]+1=192-1+1=192 \text{ დღ., ე. ი. } 11 \text{ ივლისი;}$$

$$5. \text{ 5 წლის 1 ნაქვასარი: } X=551+5=556; S=192-\left[\frac{5+2}{4}\right]+1=192-1+1=192 \text{ დღ., რადგან } 556 \text{ წ. ნაკიანია, მისი } 192\text{-ე დღე იქნება } 10 \text{ ივლისი.}$$

აღნიშნული ფორმულა ასევე ზუსტ პასუხებს იძლევა სომხური ერის ყველა შემდგომი წლებისათვის. ამასთან საჭიროა გვახსოვდეს, რომ $X=551+N$ მუდამ საბოლოო პასუხი არ არის და მისი დაზუსტება ხდება S -ის გამოანგარიშების პროცესში. ეს დამოკიდებულია S -ის მნიშვნელობაზე⁷.

1. თუ S ნაკლებია 365-ზე (ჩვეულებრივი წლის შემთხვევაში), ან 366-ზე (ნაკიანი წლის შემთხვევაში) და მეტია 0-ზე, მაშინ X -ის მნიშვნელობა უცვლელი რჩება. მაგალითად, რას უდრის სომხური წელთაღრიცხვის 617 წლის 8 საპმი (ზემოდმოტანილი მაგალითი მ. ი. სიუზიუმოვის წიგნიდან). მონაცემების ფორმულაში ჩასმით გვექნება: $X=551+617=1168; S=192-\left[\frac{617+2}{4}\right]+68=192-154+68=106$.

რადგან 1168 წ. ნაკიანია, მისი 106 დღე იქნება 15 აპრილი და არა 16, როგორც ეს მ. ი. სიუზიუმოვს აქვს.

2. თუ S მეტია 365-ზე, ან 366-ზე, მაშინ იულიანური თარიღი მოვა მომავალ, ე. ი. $X+1=X_2$ წელზე. ამ შემთხვევაში S -ს უნდა გამოვაკლოთ 365, თუ X ჩვეულებრივი წელია ($S-365=S_1$), ან 366, თუ X ნაკიანია ($S-366=S_1$). მაგალითად, რას უდრის სომხური 9 წლის 4 აველიაცი (ეპაგომენი). ფორმულით გვექ-

⁷ И. П. Е р м о л а е в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 118—119.

⁸ 68 არის დღეთა რაოდენობა 1 ნაქვასარიდან 8 საპმამდე ჩათვლით (იხ. აქვე, ცხრა. № 4)

ნება: $X = 551 + 9 = 560$; $S = 192 - \left[\frac{9+2}{4} \right] + 364 = 554$ (364 არის დღეთა რაოდენობა 1 ნავასარიდან 4 არელიაცამდე—იხ. აქვე ცხრ. 5). ამრიგად, ჩ. ე. წელი მოვა $560 + 1 = 561$ წელზე. რადგან 560 წ. (X) ნაკიანია, 554-ს უნდა გამოვავლოთ 366, გვექნება 188, ე. ი. 561 წლის 188-ე დღე, რაც იმავე წლის 7 ივლისს უდრის.

3. თუ S ნაკლებია 0-ზე, ან უდრის 0-ს, მაშინ იულიანური წელი მოვა წინა, ე. ი. $X - 1 = X_1$ წელზე. ამ შემთხვევაში, თუ X_1 ჩვეულებრივი წელია, 365-ს უნდა გამოვავლოთ S ($365 - S = S_1$), ხოლო თუ X_1 ნაკიანია, S უნდა გამოვავლოთ 366-ს ($366 - S = S_1$). მაგ., 1) რას უდრის 770 წლის 1 ნავასარი. გვაქვს: $X = 551 + 770 = 1321$; $S = 192 - \left[\frac{770+2}{4} \right] + 1 = 0$ და ამიტომ 1321 უნდა შევამკიროთ 1-ით, მივიღებთ $X_1 = 1320$ წ. რადგან ეს ნაკიანია, გვექნება, $X = 366 - 0 = 366$. 1320 წ. 366-ე დღე კი არის ამავე წლის 31 დეკემბერი;

2). რას უდრის 895 წ. 1 ნავასარი: $X = 551 + 895 = 1446$; $S = 192 - \left[\frac{895+2}{4} \right] + 1 = -31$. ამრიგად, $X_1 = 1446 - 1 = 1445$ წ. და რადგან ეს წელი ჩვეულებრივია, $S_1 = 365 - 31 = 334$ დღ. (როცა S ნაკლებია 0-ზე, ვაკლებთ S -ის აბსოლუტურ მნიშვნელობას). 1445 წლის 334-ე დღე კი არის ამავე წლის 30 ნოემბერი.

ანგარიშის გაადვილების მიზნით ვათავსებთ იულიანურ წელიწადში დღეთა რიგობითი ანგარიშის ცხრილებს ჩვეულებრივი და ნაკიანი წლებისათვის, აგრეთვე, სომხური ერის წლისათვის (შესაბამისად ცხრ. № 2, 3 და 4).

№ 2 და № 2 ცხრილებით ადვილად ვიპოვით იულიანურ წელიწადში დღეთა რაოდენობის (1 იანვრიდან) შესაბამის თარიღს. მაგალითად, წლის რომელ თვეს და რიცხვს უდრის ჩვეულებრივი წლის 359-ე დღე. № 2 ცხრილში ვეძებთ 359-ს. ის ზის დეკემბრის თვის სვეტში. მის მარცხნივ ჰორიზონტალურად თვის რიცხვების სვეტში (1 სვეტი) ვპოულობთ 25-ს. ეს არის პასუხი დასმულ კითხვაზე: ჩვეულებრივ წელიწადში 359-ე დღე წლის დასაწყისიდან, ე. ი. 1 იანვრიდან არის 25 დეკემბერი. ამ ცხრილებით შეგვიძლია აგრეთვე ვიპოვოთ, თუ რომელიმე თვის ესა თუ ის რიცხვი მერამდენე დღეა მოცემული წლის დასაწყისიდან. მაგალითად, წლის მერამდენე დღეა 15 აპრილი. პირველ სვეტში ვპოულობთ რიცხვ 15-ს. მის პირდაპირ ჰორიზონტალურად მაისის თვის სვეტში ზის 135. სწორედ ეს არის დასმული კითხვის პასუხი. ასეთივეა № 3 ცხრილის გამოყენების წესიც.

ვიპოვოთ, № 4 ცხრილით მერამდენე დღეა 5 პროტიცი სომხური წლის დასაწყისიდან, ე. ი. 1 ნავასარიდან. ცხრილის პირველ სვეტში ვპოულობთ 5-ს, მის პირდაპირ ჰორიზონტალურად პროტიცის თვის სვეტში ზის რიცხვი 335, რომელიც უჩვენებს დღეთა რაოდენობას 1 ნავასარიდან 5 პროტიცამდე. ცხადია, რომ ამ ცხრილით ადვილი საპოვნელია შებრუნებული ამოცანის პასუხიც.

როგორც ვნახეთ, სომხური წელთაღრიცხვის ჩვენს ერაზე გადაყვანა ზუსტ ანგარიშს მოითხოვს და არსებობს შეცდომის დაშვების საფრთხე. ამიტომ საჭიროა ზემოაღნიშნული ფორმულით მიღებული პასუხების შემოწმება. შემოწმება შეიძლება კვირის დღის მიხედვით. თუ რედუქციის შედე-

დღეთა რეგობით ანგარიში სომხური ერის წელაწადში

თვის რატი	ნავსარდი	პირი	სამი	ტრე	ქალცი	არატი	მეგანი	არევი	აპეანი	მარევი	მარევი	პროტი	ვაგომენი
1	1	31	61	91	121	151	181	211	241	271	301	331	361
2	2	32	62	92	122	152	182	212	242	272	302	332	362
3	3	33	63	93	123	153	183	213	243	273	303	333	363
4	4	34	64	94	124	154	184	214	244	274	304	334	364
5	5	35	65	95	125	155	185	215	245	275	305	335	365
6	6	36	66	96	126	156	186	216	246	276	306	336	
7	7	37	67	97	127	157	187	217	247	277	307	337	
8	8	38	68	98	128	158	188	218	248	278	308	338	
9	9	39	69	99	129	159	189	219	249	279	309	339	
10	10	40	70	100	130	160	190	220	250	280	310	340	
11	11	41	71	101	131	161	191	221	251	281	311	341	
12	12	42	72	102	132	162	192	222	252	282	312	342	
13	13	43	73	103	133	163	193	223	253	283	313	343	
14	14	44	74	104	134	164	194	224	254	284	314	344	
15	15	45	75	105	135	165	195	225	255	285	315	345	
16	16	46	76	106	136	166	196	226	256	286	316	346	
17	17	47	77	107	137	167	197	227	257	287	317	347	
18	18	48	78	108	138	168	198	228	258	288	318	348	
19	19	49	79	109	139	169	199	229	259	289	319	349	
20	20	50	80	110	140	170	200	230	260	290	320	350	
21	21	51	81	111	141	171	201	231	261	291	321	351	
22	22	52	82	112	142	172	202	232	262	292	322	352	
23	23	53	83	113	143	173	203	233	263	293	323	353	
24	24	54	84	114	144	174	204	234	264	294	324	354	
25	25	55	85	115	145	175	205	235	265	295	325	355	
26	26	56	86	116	146	176	206	236	266	296	326	356	
27	27	57	87	117	147	177	207	237	267	297	327	357	
28	28	58	88	118	148	178	208	238	268	298	328	358	
29	29	59	89	119	149	179	209	239	269	299	329	359	
30	30	60	90	120	150	180	210	240	270	300	330	360	

გად მიღებული ჩ. ე. თარიღის კვირის დღე დაემთხვა მოცემული სომხური თარიღის კვირის დღეს, ცხადია, რომ პასუხი ზუსტია და მასში ეჭვის შეტანა შეუძლებელია (სხვა საკითხთა, თუ რამდენად ჭეშმარიტია თვით სომხური წყაროს თარიღი).

ჩვენი ერთი მოცემული თარიღის კვირის დღის გაგება შეიძლება ფორმულით:

$$X = \left\lfloor \frac{N + \left\lfloor \frac{N-1}{4} \right\rfloor + t + 5}{7} \right\rfloor,$$

სადაც X არის დღეთა რაოდენობის, ე. ი. ტოლობის მარჯვენა ნაწილის მრიცხველში მოცემული გამოსახულების მნიშვნელობის 7-ზე გაყოფის შედეგად მიღებული ნაშთი (როცა გაყოფა უნაშთოთ სრულდება, ვიღებთ 0-ს, ან 7-ს), N—ჩვენი ერის მოცემული წელი, t—დღეთა რაოდენობა 1 იანვრიდან თვის მოცემულ რიცხვამდე ჩათვლით, სიმბოლო []—კვადრატული ფრჩხილები, იმას ნიშნავს, რომ ვიღებთ განყოფის მთელ ნაწილს და ნაშთს უკუვაგდებთ,

ბოლო სიმბოლო || —პირდაპირი ფრჩხილები, ნიშნავს, რომ ვიღებთ ნაშთს და განაყოფის მთელ ნაწილს უკუვაგდებთ. ნაშთების (X-ის) მნიშვნელობა მოცემულია ქვემოთ მოყვანილ ცხრილში.

ცხრილი № 5

დღეთა რაოდენობის 7-ზე გაყოფით მიღებული ნაშთისა
და კვირის დღის შესაბამისობა

X — დღეთა რაოდენობის 7-ზე გაყოფით მიღებული ნაშთი	კვირის დღე
1	კვარა
2	ორშაბათი
3	სამშაბათი
4	ოთხშაბათი
5	ხუთშაბათი
6	პარასკევი
(0), 7	შაბათი

სომხური ერთ მოცემული თარიღის კვირის დღეს ვიგებთ ფორმულით

$$X = \left| \frac{N+t+3}{7} \right|,$$

სადაც X არის დღეთა რაოდენობის $(N+t+3)$ 7-ზე გაყოფის შედეგად მიღებული ნაშთი (თუ 7-ზე გაყოფა უნაშთოდ სრულდება, ვიღებთ 0-ს, ან 7-ს), N — მოცემული სომხური წელი, t — დღეთა რაოდენობა 1 ნავასარდიდან მოცემული თვის რიცხვამდე ჩათვლით. ნაშთებისა და კვირის დღეთა შესაბამისობა იგივეა, რაც № 5 ცხრილში.

ახლა ჩვენ შეგვიძლია შევამოწმოთ ჩვენს მიერ სომხური ერის ჩვენ ერაზე გადაყვანით მიღებული პასუხების სისწორე.

1) ზემოთ (იხ. გვ. 174—175) ჩვენ მივიღეთ, რომ სომხური ერის 9 წლის აველიაცი უდრის 561 წლის 7 ივლისს. ვნახოთ, რა დღე იყო 9 წლის 4 აველიაცი. 4 აველიაცი არის 364-ე დღე 1 ნავასარდიდან (იხ. ცხრ. № 4). თუ ამ მოწვევებს ჩავსვამთ ფორმულაში $X = \left| \frac{N+t+3}{7} \right|$, გვექნება: $X = \left| \frac{9+364+3}{7} \right| = \left| \frac{376}{7} \right|$,

რაც გვადლევს 5-ს, მაშასადამე, 9 წლის 4 აველიაცი ყოფილა ხუთშაბათი. ახლა გავიგოთ, რა დღე იყო 561 წლის 7 ივლისი. 7 ივლისი არის 188-ე დღე 1 იან-

ვრიდან. $X = \left| \frac{N + \left\lfloor \frac{N-1}{4} \right\rfloor + t + 5}{7} \right|$ ფორმულაში სათანადო მონაცემების ჩას-

მით გვექნება: $X = \left| \frac{561+140+188+5}{7} \right| = \left| \frac{894}{7} \right|$, რაც მოგვცემს 5, ე. ი.

ხუთშაბათს. ამრიგად, ცხადია, რომ ჩვენი პასუხი ზუსტია.

ასევე ემთხვევა ერთმანეთს სომხური 770 წლის 1 ნავასარდის და მისი შესაბამისი 1320 წლის 31 დეკემბრის, აგრეთვე 895 წლის 1 ნავასარდისა და 12. „მ ა ე“, ისტორიის სერია, 1981, № 4

მისი შესაბამისი 1445 წლის 30 ნოემბრის კვირის დღეები (პირველ შემთხვევაში — ოთხშაბათი, მეორეში — სამშაბათი).

2) ზემოთ აღნიშნული იყო (იხ. გვ. 168), რომ სონაური 837 წლის 1 ნავასარდი არის 1387 წლის 15 დეკემბერი (და არა 1388 წლის 14 დეკემბერი, როგორც ეს ე. ი. კამენცევის წიგნშია). ფორმულის

$$X = 551 + N; S = 192 - \left\lfloor \frac{N+2}{4} \right\rfloor + t$$

მიხედვით გაანგარიშება გვაძლევს სწორედ 1387 წლის 15 დეკემბერს, როგორც კვირა დღეზე მოდიოდა. კვირა დღე იყო 837 წლის 1 ნავასარდიც. სხვა მაგალითებზე არ ვჩერდებით. მკითხველს თვითონ შეუძლია შეამოწმოს აღნიშნული ფორმულით მიღებული პასუხების სისწორე კვირის დღის მიხედვით.

В. Г. ГУЧУА

О ПЕРЕВОДЕ ДРЕВНЕАРМЯНСКИХ ДАТ НА ЛЕТОСЧИСЛЕНИЕ НАШЕЙ ЭРЫ

Резюме

В статье показано, что в существующих учебниках по исторической хронологии допущены ошибки при переводе дат древнеармянского летоисчисления на н. э. Для точного перевода дат служат формулы:

$$1. X = 551 + N \text{ и } 2. S = 192 - \left\lfloor \frac{N+2}{4} \right\rfloor + t,$$

где: X — искомый год н. э., N — год древнеармянской эры, S — количество дней от начала хлианского года до данной даты включительно, t — количество дней с 1 навасарды до данной даты включительно, символ $\lfloor \rfloor$ (квадратные скобки) означает, что берется только целая часть частного. На конкретном примере показано практическое применение этих формул.

В статье дается также формула для определения дня недели по древнеармянской эре:

$$X := \left\lfloor \frac{N+t+3}{7} \right\rfloor,$$

где: X — число, показывающее день недели (1 — воскресенье, 2 — понедельник и т. д.), N — данный армянский год, t — количество дней от начала армянского года по данной даты включительно, символ $\lfloor \rfloor$ (прямые скобки) означает, что берется только остаток.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიის განყოფილებამ

პრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ჟ. რუხაძე, ქართული ხალხური დღესასწაული და თანამედროვეობა,

IV, თბ., „მეცნიერება“

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სოციალურ და კულტურულ ტრადიციათა პრობლემების სამეცნიერო საკოორდინაციო ცენტრმა „ტრადიცია და თანამედროვეობის“ რუბრიკით რამდენიმე ნაშრომი გამოაქვეყნა. სარეცენზიო წიგნი მრავალ საყურადღებო საკითხს აღძრავს — წარსულის გამოცდილების ღირსეული შეფასებისა, სადღეისო და კიდევ უფრო მეტად სამომავლო იმედებისათვის. ყველაზე საინტერესო ისაა, რომ სულენეთა მანძილზე გამოშვებული ტრადიციები უაღრესად საჭირო და აუცილებელია თანამედროვე ერისთვის, რომ მან მხარი აუბას ეპოქის მოძრაობას და არ გაირიყოს. მღრღეილება მუდმივი განახლებისაკენ, ხელს უწყობს და ახალ პერსპექტივას უქმნის ხალხის სულიერი სამყაროს განვითარებას.

წიგნს წითელ ზოლივით გასდევს ეროვნული კულტურის, მისი რაობის შენარჩუნების და გადარჩენის საკითხი. ავტორი ძეგლსათუ განსვ, ხალხური ხელოვნების ნიმუშებსთუ საამშენებლო ტექნიკას, ხალხურ ზეპირ-სიტყვიერებას და დღესასწაულებს ერთ ადგილს უჩენს; ეროვნული კულტურის ყველა აღნიშნული სიმი თავის ფუნქციას ასრულებს და რომელიმეს გამოკლება ჩვენი ეროვნული სიცოცხლის შეწყვეტას გულისხმობს.

ამ ფონზეა განხილული დღესასწაულის — „ბერეკათა-ყვენობის“ და მისი ზოგერთი ტრადიციის აღდგენისა და დაცვის, მასში თანამედროვეობის ამსახველი დეტალების გაძლიერების და დღევანდლობის შესაბამისი სიახლეების შეტანისა და დამკვიდრების საკითხები. ნაშრომში ნაჩვენებია დღესასწაულის ეროვნული კოლორიტი, მისი შემქმნელი ხალხის მსოფლმხედველობა, ჰიერარქია და სიხარული, ეროვნული და სოციალური ჩაგვრისაგან თავდასაღწევად გამართული ბრძოლა და მისწრაფება უკეთესი მომავლისაკენ. მწვავე გროტესკით გამოვლენილია ბოროტებისადმი ხალხის ბრძოლის სცენები, დაცინვა ყოველივე უარსაყოფისადმი; მკვეთრი სატირაჰამფლეტებით ცხოვრების მანკიერი მხარეებია ნაჩვენები.

„დღესასწაულში რელიგიური სინკრეტიზმის სახით იყო მოცემული ქართველთა უძვე-

ლესი მსოფლმხედველობა, სადაც ქრისტიანულ ელემენტებს წარმართული სძლევდა და უძველეს მდიდარ რწმენასა და კულტებს შეიცავდა“. (გვ. 4).

ბუნების აღორძინებისადმი განკუთვნილი ეს უძველესი დღესასწაული აგრარული კულტმსახურების ელემენტებსაც შეიცავდა. ავტორის სიტყვით „ბერეკათა-ყვენობა“ წარმოადგენდა... „მოზღვავებული ახალგაზრდული ენერგიის და სიხარულის გამოვლენას მოგვალი ხვერიელი წლისა და განახლებული სიცოცხლის საწინდარად, რაც საერთო-სახალხო მხიარულებით ვლინდებოდა“. (გვ. 4).

მეცნიერი ხუთი დანაყოფისაგან შემდგარ წიგნში მკაფიოდ აღწერს დღესასწაულის რიტუალებს, რომლებიც შემინდგერობასთან დაკავშირებულ რწმენა-წარმოდგენებს, მოაყვლის დასაბეგებელ მაგიურ ხერხებს გამოსატყვენ და იძლევა ამ რიტუალების ახსნას. გვაცნობს დღესასწაულის პერსონაჟების ნილებებს, მათ ნაირფეროვან ტანსაცმელს, საწეს-ჩვეულებოცემებს და სხვ.

ნაშრომში ამასთანავე გარკვეულია „ბერეკათა-ყვენობის“ საერთო წარმომავლობა და დღესასწაულის ბუნება.

ავტორი სვამს საკითხს, არა მარტო ამ დღესასწაულის, არამედ ახალი წლის, ჭიკოკონას და სხვათა აღდგენის შესახებაც და აღნიშნავს, რომ ჩიჩილაკი (საახალწლო ნადვის ხის წინამორბედი ქართველ ხალხში), სიმბოლურად მრავალტოტიან ხეს, კეთილდღეობას, სიუხვეს, სიცოცხლის განახლება-აღორძინებას განასახიერებდა და უკავშირდებოდა ქართველთა უძველეს წარმოდგენებს სიცოცხლის ხის შესახებ, რომლის თანახმად ხე ქვეყნიერების აკვებულებისა და მისი მუდმივი კვდომა-განახლების სიმბოლო იყო.

და რა კარგად, მოკლედ და მკაფიოდაა წიგნში ნათქვამი საახალწლო დღესასწაულის ტრადიციული ფორმების აღდგენის და ყოფაში დამკვიდრების შესახებ. ეროვნული კოლორიტით, პოეტურობით გამსჭვალული და ემპირიული სიბრძნით სავსე ეს დღესასწაული ზომთაისუფალია რელიგიური ფანატისმისაგან.

ტრადიციითა ყოფაში დანერგვის პრობლემის თაობაზე ავტორი იყენებს XIX ს-ის მეორე

ნახევრის პრესაში გამოქვეყნებულ პოლემიკურ წერილებს, სადაც დაბეჭდილებით არის მოთხოვნილი ხატობა-დღესასწაულების კარგი ტრადიციების შენარჩუნების შესახებ.

მკვლევარი პეტ ადგილს უთმობს დღესასწაულის მხატვრული ვაიოცხლების იდეას და ვკიჩვენებს, რომ „ბერეკაობა-ყვენობის“ აღდგენით ბევრი მიშენელოვანი და გამჭკალი ტრადიცია შეიძლება აღორძინდეს: მესტიერეთა რეპერტუარი, ნიღბოსანთა ძველი თეატრი, მოლექსეობა, კაფიები, ფერხულები, ცეკვები, ჭიდაობა, დოლი, ბურთაობა, ფარიკაობა, ხელით ნამუშევართა ბაზრობა და სხვ. რაც ასე დამახასიათებელი იყო აღნიშნული დღესასწაულისათვის და რასაც დიდი აღმზრდელობითი მნიშვნელობა ჰქონდა.

ნაშრომში ეცნობით ხალხური დღესასწაულების აღდგენისა და დაცვის პრობლემით დაინტერესებულ პირებს — აკადემიკოს გიორგი ჩიტაიას და მწერალ ლევან გოთუას ლეწლს.

ჯ რუძახე იძლევა კონკრეტულ წინადადებებს აღნიშნული დღესასწაულის აღდგენის, შენარჩუნების და მისი ფართოდ გამოყენების შესახებ. „დღესასწაული უნდა აღდგეს ცალკეული მხარეებისათვის დამახასიათებელ თავისებურებათა გამოვლინების კონკრეტული საშუალებებით, რაც გარკვეულად ხელს შეუწყობს ახალი თაობის ზიარებას ეროვნულ ტრადიციებთან“. (გვ. 10).

ავტორმა საესებით ახლებურად წარმოადგინა „ბერეკაობა-ყვენობა“, სწორი გზები და საშუალებები იპოვა, რათა ზუსტად მოენახა ის

წერტილები ამ დღესასწაულების (ძველი და ახალი) ბუნებრივი სინთეზის საშუალებას რომ მისცემდა. ეს არის დღესასწაულის აღდგენის უპირველესი ღირსება, ავტორის თავისებური მიდგომა და დამაჯერებელი გადაწყვეტა ტრადიციებისა და ახლის ორგანული კავშირის პრობლემისა. წიგნში აღნიშნული მითითებები ძვირფასია „ბერეკაობა-ყვენობის“ თანამედროვე ყოფაში გამართვისათვის, იგი კიდევ უფრო გაამრავალფეროვნებს და ხელს შეუწყობს საბჭოთა დღესასწაულის წარმატებას.

აქ მოტანილ აზრთა შეჯამებისას ყურადღება მიქცეულია დღესასწაულების ფოტოფიქსაციაზეც, რომ ამ გზით ისინი მომავალ თაობებს შემოუნახოთ, ეს კი ცხოვრების მიერაა ნაპარნახევი.

წიგნი მცირე მოცულობისაა, შესაშური ქართული ენით დაწერილი, არსებითი აზრი ისეა წინ წამოწეული და კონცენტრირებული, რომ იკმნება ზოგადი მაგრამ კონკრეტული შინაარსის წარმოდგენა. დაკვირვებული მკითხველი ამ დღესასწაულის უფრო საინტერესო და ვრცელ აღწერილობას, ალბათ, სხვა წიგნშიც იპოვის, რომელიც მის ავტორს ეუთვნის.

რადგან ეს დღესასწაული გაშორდა ეროვნულ ჩარჩოებს და ყველა ხალხის კეთილდღეობა იქცა, კარგი იქნება თუ იგი რუსულ ენაზეც გამოვა და ილუსტრაციების ტექნიკური მხარე ამაღლდება.

გიორგი გოცირიძე
როლანდ თოფჩიშვილი

А. В. ГАДЛО. ЭТНИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ СЕВЕРНОГО КAVKAZA IV—X ВВ., Л.,

Ни один из регионов Советского Союза не вызывает такого интереса исследователей, как «Северный Кавказ — уникальный по своей этнической сложности...».

На современном этапе развития социалистического общества, когда «... советские нации приобрели множество общих черт, сходных элементов культуры и быта» (П. Федосеев, Теоретические проблемы развития и сближения наций, «Коммунист», 1980, № 1, с. 65), происходит «дальнейшее развитие и сближение социалистических наций» (там же, с. 60), особенно интересно, как протекает отмеченный процесс среди живущих на Северном Кавказе многоязычных народов. В связи с поставленной проблемой большой интерес вызывают процессы лингвистической и этнополитической интеграции, происходившие в прошлом среди обитателей и кочевников различного происхождения Сев. Кавказа.

В отношении изучения этнополитических процессов, происходивших между отдельными этническими общностями Сев. Кавказа, пока еще очень мало, что сделано. А проблема настолько актуальна, что каждое посвященное ей исследование вызывает большой интерес не только научных кругов но и широкой общественности. К числу таких монографий принадлежит труд А. В. Гадло. В нем рассмотрены основные эт-

пополитические явления, протекавшие в IV—X вв. на Сев. Кавказе, на основе анализа которых дана попытка выявления главных направлений этнических процессов, протекавших в этом регионе.

По справедливому замечанию автора, вопрос этнической истории Сев. Кавказа IV—X вв. не является абстрактным, проблемой чисто научного интереса. «В наши дни, — отмечает он, — в условиях все расширяющегося сближения и всесторонней этнокультурной интеграции, основанных на единстве социально-экономической базы и политического строя советского общества, конкретный анализ пути этнического развития народов Сев. Кавказа в целом несомненно имеет идеологическое значение» (с. 4).

То, что для изучения лингвистических и этнополитических процессов, происходивших среди обитателей и кочевников различного происхождения на Сев. Кавказе, был взят период IV—X вв., по мнению А. В. Гадло, было определено следующим обстоятельством: «политическое и экономическое сближение относительно нестойких племенных и территориальных объединений приводит в этот период к их лингвистической и этнокультурной интеграции, в результате чего образуется целый ряд раннефеодальных народностей, ставших в дальнейшем основой формирования современных народностей и наций» (с. 3). По его же утверждению, в этом отношении и Сев. Кавказ не являлся исключением. «Современный этнический состав Северного Кавказа в основных своих чертах сложился именно во второй половине I тыс.: тогда же в отдельных частях региона началось формирование стойких этнополитических объединений» (с. 4). «Рассмотрение конкретного материала приводит к выводу, что в период, охваченный рамками настоящей работы, на Северном Кавказе проходил процесс этнополитической и этносоциальной интеграции, который не представлял прямую непрерывную линию развития, но который неуклонно проявлялся, несмотря на исключительную сложность и напряженность политической истории региона» (с. 5).

Для выяснения сложных этнических процессов, происходивших на Сев. Кавказе в IV—X вв., наряду с многочисленной научной литературой, автор использует данные византийских, армянских, грузинских, сирийских, арабских и других источников, привлекает данные археологии, этнографии, фольклора и лингвистики.

В названных письменных источниках имеющиеся небольшие сведения об обитателях и кочевых народах Сев. Кавказа в IV—X вв. касаются в основном алан-осетин иранского происхождения и различных народов гунно-тюркских племен. Эти источники «почти не дают возможности проникнуть в горную область». Из-за чего, пишет А. В. Гадло, «... в книге не могли быть равноценно представлены процессы, происходившие внутри всех этнолингвистических общностей региона» (с. 4, сравн., с. 69).

При исследовании этнических процессов, протекавших на Сев. Кавказе в IV—X вв., автор рассмотрел не один вопрос взаимоотношения народов Сев. Кавказа и Закавказья; особенно интересна новая постановка им некоторых вопросов древней истории Грузии. Вообще рассмотренные в рецензируемой монографии вопросы вызывают такой интерес, что не будет излишним, если скажем, что после выхода фундаментального труда М. И. Артамонова (имеется ввиду «История хазар», Л., 1962) из опубликованных монографий о древней истории Сев. Кавказа труд А. В. Гадло заслуживает наибольшего внимания.

Для выявления «основных явлений» и «направлений главных этнических процессов», протекавших в IV—X вв. на Сев. Кавказе, А. В. Гадло выделяет 3 этапа: первый с конца IV—V вв., второй с VI — конца VII в. и третий с VIII — первой половины X в. (с. 5). Там же отмечает: «Эти три этапа характеризуются усилением внутринетнических связей конкретных общностей, населявших регион, и одновременно все нарастающим тяготением к взаимной консолидации этих общностей в пределах всего региона» (с. 5).

И действительно, в IV—X вв. среди обитателей и кочевников Сев. Кавказа могло иметь место усиление внутривнутриполитических связей конкретных общностей, но на каком уровне и в каких рамках произошли эти изменения в этих общностях по име-

ющимся у нас данным письменных памятников по Сев. Кавказу IV—X вв. выяснить почти невозможно. Наряду с этим, правда, основу для сближения существующих на Сев. Кавказе этнических общностей А. В. Гадло справедливо ищет во внутреннем социально-экономическом развитии конкретных этнических общностей, но трудно согласиться с его соображением, что конкретные этнические общности, существующие в масштабе всего региона, как в степной, так и в горной территории «... переживали переход от последних этапов доклассовой формации к формации раннеклассовой и построению раннефеодального государства в рамках всего региона...» (с. 5).

В этнических общностях (или в отдельных государственных образованиях), существующих на Сев. Кавказе, внутреннее социально-экономическое развитие с IV в., думается, если не полностью задержалось преимущественно из-за неблагоприятных внешних факторов, то стало менее динамичным, поскольку именно с 70-х годов IV в. степи Сев. Кавказа стали местом кочевничества сначала гуннов, а затем различных племен гунно-тюркского происхождения. Перманентное вторжение и оседание на Сев. Кавказе народов, стоящих на низком, часто родо-племенном уровне развития, затормаживало, а иногда и тянуло назад процессы перехода с доклассовой ступени к классовой.

Отмеченное обстоятельство хотя и затормаживало развитие, с другой стороны, согласно А. В. Гадло, создавало благоприятные условия для интеграции существующих в этом регионе этнических общностей. «Тот факт, — пишет он, — что в составе продвинувшихся в Азово-Каспийское междуморье гуннских родо-племенных объединений находились общности с разным культурно-хозяйственным укладом, не связанные между собой политически и, вероятно, стоявшие на разных уровнях разложения кровнородственных связей, имел, несомненно, большое значение для дальнейшего течения этнических процессов в северокавказском регионе. Отсутствие сплоченности и единства внутри гуннского массива открывало пути к интеграции пришельцев и аборигенных общностей. Результаты этой интеграции обнаруживаются с полной очевидностью уже на рубеже IV—V вв.» (с. 17).

Пришедшие в степные зоны с 70-х годов IV в. кочевники были народами родственными, гунно-тюркского происхождения, поэтому процесс их интеграции проходил сравнительно легко, но невозможно, чтобы процессы интеграции, происходящие в степных районах, были подобны процессам интеграции межаборигенных общностей горного Кавказа со вновь прибывшими сюда кочевниками.

В IV—X веках особенно неблагоприятными были условия не только для лингвистической и этнополитической интеграции как между аборигенными народами, жившими в глубоких ущельях Кавказа, так и с нашедшими там пристанище народами, но и для их развития. Часть ранее пришедшей в степную зону гунно-тюркской массы постепенно, под напором сильных объединений вновь пришедших, была вынуждена переместиться к ущельям Кавказа. Этот процесс хорошо замечен Н. В. Пигулевской: «... в ущельях мощной цепи Кавказского хребта и его отрогов застревали и оседали роды и племена народностей, когда-то живших или кочевавших вблизи этих мест» (см. ее, Сирийские источники по истории народов СССР, М., 1941, с. 80).

Процесс интеграции аборигенов, проживавших в оторванных друг от друга ущельях Кавказского хребта с нашедшими там же пристанище народами, разговаривавшими на разных языках, разного происхождения, тормозил и фактор географической среды. Эти народы на протяжении веков были лишены интенсивной взаимосвязи не только с внешним миром, но даже с народами, проживающими в соседних ущельях, они не имели экономических и политических связей, в лучшем случае, были связаны очень слабо. Такое замкнутое политическое и хозяйственное положение, конечно, мешало и затормаживало процесс «лингвистической и этнополитической» интеграции живущих здесь этнических групп. Именно вышесказанным следует объяснить то, что проживавшие на Сев. Кавказе «...небольшие этнические группы смогли сохраниться на протяжении тысячелетий истории» (Р. Н.

Фрай, Наследие Ирана, перевод с английского, М., 1972, с. 27). Так что в IV—X веках в этнических группах обитателей и кочевников степных и горных районов Сев. Кавказа из-за различных условий развития и лингвистические и этнополитические процессы должны были быть различными.

Народы, жившие в горных районах Кавказа, кроме «региона грузинских горцев, который развивался в рамках грузинской феодальной государственности западно-европейского типа и общества южного Дагестана, которые часто были вовлечены в сферу больших государств восточного феодального строя» (см. Г. А. Меликишвили, К вопросу о характере древнейших классовых обществ Ближнего Востока и Кавказа. Юбилейный сборник, посвященный 100-летию со дня рождения акад. И. А. Джавахишвили, Тб., 1976, с. 171), даже в позднесредневековые не отошли от раннеклассовых общественных взаимоотношений (там же, с. 170), что, несомненно, оказало отрицательное влияние на процесс их сближения, не говоря о IV—X веках.

Для изложения процессов интеграции народов Сев. Кавказа в IV—X вв. А. В. Гадло заостряет внимание в основном на алаано-осетинском субстрате, что, по его мнению, обусловлено следующим обстоятельством: «в последние десятилетия, — отмечает он, — главным образом благодаря археологическому изучению региона, в эти представления была внесена значительная коррекция. Во-первых, была выявлена более активная чем представлялось прежде, роль местного доаланского субстрата в процессе формирования алаано-осетинской средневековой общности. Во-вторых, были установлены более древние, имевшие место до передвижения алан к горам связи кавказских аборигенов с ираноязычным скифосарматским миром степи. В-третьих, были вскрыты истоки автохтонной сельскохозяйственно-скотоводческой культуры аборигенов Кавказа и показан ее относительно высокий уровень, достигнутый ими до соприкосновения с ираноязычными кочевниками. В-четвертых, следы участия алан в формировании средневековых этносов были вскрыты не только у сохранивших иранскую речь осетин, но и других народов Большого Кавказа» (с. 9—10).

До передвижения алан к Сев. Кавказу, кавказские аборигены действительно могли иметь какие-либо взаимоотношения с ираноязычным скифо-сарматским миром. Также мог быть высоким и уровень сельскохозяйственно-скотоводческой культуры аборигенов Кавказа до их соприкосновения с ираноязычными кочевниками, но те примеры, которые приведены А. В. Гадло, думается, не создают полного представления как о положениях, данных в 1 и 4 тезисах, так и о процессе интеграции, происходившей вокруг алаано-осетин, если вообще ничего не говорить о лингвистическом и этнополитическом процессах, протекавших между конкретными общностями обитателей Сев. Кавказа и кочевниками в IV—X вв.

Одним из примеров процесса интеграции, происходившего вокруг алаано-осетинского субстрата на Сев. Кавказе в IV—X веках, А. В. Гадло считает иранского происхождения имя «Амбазук» (Прокопий Кесарийский называет его гуннским владетелем «Каспийских ворот»).

До сегодняшнего дня сведения Прокопия об Амбазуке вызывают различные мнения ученых относительно расположения «Каспийских ворот». Часть исследователей (Ю. А. Кулаковский, Г. К. Гозалишвили и др.) под «Каспийскими воротами» подразумевала Дарьяльский проход. Того же мнения и А. В. Гадло, но, разделяя высказанное в научной литературе мнение об иранском (осетинском) происхождении имени «Амбазук» («амбазук» — «равноплечий», с. 51), Амбазука считает царем тех объединений осетин, которые владели и Дарьяльским проходом. Далее заключает: «иранское имя гунна-владельца Дарьяла подтверждает отмеченное выше явление — интеграцию ираноязычных и тюрко-язычных групп, занимавших в течение V в. области Азово-Каспийского междуморья» (с. 98).

Фактом интеграции автор считает и то, что в армянской исторической традиции в конце V в. «акацры-хазары» (А. В. Гадло их отождествляет, см. с. 60, 69) выступают в союзе с барсилами под главенством одного предводителя-царя. Этого

царя Мовсес Хоренаци (Мовсес не упоминает об акацирах, см. Историю Армении — Моисея Хоренского, М., 1893, с. 113) называет «Внашспом Сурхапом». Согласно А. В. Гадло «Внашсп» то же что и «Гушнасп» (с. 61). А поскольку «Гушнасп» иранское имя, А. В. Гадло полагает, что Гушнасп должен представлять барсилскую аристократию, вместе с тем, если имя царя отражает язык его этноса, то барсилы — не турки, а иранцы по языку (с. 61). Дополнительным доказательством иранского происхождения барсиллов он считает то, что в армянской географии барсилы упоминаются среди народов Сарматии рядом с хазарами, бушами (вар. булхами-булгарами) и народами Западного Кавказа — апшегами, апхазами и др. (с. 61). Там же, касаясь сведения Мовсеса Хоренаци об Аруехеанах (у Мовсеса Каланкатваца — Аравегьянах), пишет: «не иранское ли происхождение барсиллов дало основание нахарарскому роду Аруехеанов (Аравегьянов) возводить себя к древней аланской аристократии эпохи Арташеса? Можно также думать, что в рассказе о подвиге Трдата Мовсес Хоренаци не случайно заменил алан барсилами: для него это были мало различные общности» (с. 61).

В сведении Леонтия Мровели о том, что царь хазар дал своему сыну Уобосу «...часть страны Кавказа, к западу от реки Ломеки до западных пределов гор», где «поселился Уобос» и «потомками его являются осы», А. В. Гадло увидел отражение заселения предками осов центральной части Сев. Кавказа. «Уобос (Рубос), Дурдзук и Хозаник, прародители-эпонимы этнических групп Центральной и Восточной частей Кавказа — осетин, вейнахов, аварцев... сами хазары или скрытый их именем этноним — это только фон для повествования о главном — расселении племен Северного Кавказа. Основным героем сказания является эпоним осов, который в эпическом «табели о рангах» занимает первое место после стоящего вне досягаемости царя хазар» (с. 24). «...Наиболее вероятным, — продолжает он, — представляется предположение, что в рассказ о многоязычии в Карти Леонти Мровели включил фольклорный сюжет, восходящий к осетинскому преданию о заселении предками осетин территории Центрального Кавказа» (с. 24). Согласно А. В. Гадло, о правильности его такого предположения явно свидетельствует иранское (осетинское) происхождение названных Леонтием эпонимов: «Дурдзук» означает «жители ущелий», «хозаник» — «богатый» (восходит к древнеиранскому — согдийскому), а «Рубос» (согласно древнеармянскому переводу сочинения Леонтия — «Рувас») — «лису» (с. 24—25).

Что можно сказать о примерах, приведенных А. В. Гадло для иллюстрации интеграции? Думается, что неубедительно, опираясь на иранское происхождение имени «Амбазук», признать Амбазука царем аланов. Ведь Прокопий упоминает Амбазука по происхождению гунном; вождю гуннов, если он родился на Сев. Кавказе, под влиянием аланов, могли дать имя иранского происхождения.

Теперь о признании барсиллов ираноязычным народом.

Хоренаци время вторжения в Армению хазар и барсиллов относит к царствованию Вагаршака (117—140 гг.), когда не то, что наличие хазар на Сев. Кавказе, даже существование там гуннов явно вызывает сомнения (см. нашу статью — К вопросу об упоминании гуннов во II в. н. э. в Восточной Европе, Труды ТГУ, история, т. 205, 1979). Исходя из этого, сообщение Хоренаци надо считать анахронизмом. Предположительно, что служившего позднее в Закавказье какого-либо иранского сановника Гушнаспа Хоренаци принял за царя хазар-барсиллов. М. И. Артамонов считает барсиллов пародами, родственными гуннам (см. его указ. труд, с. 106) и болгарам (там же, с. 131, 184, 228, 235). Поэтому вывод А. В. Гадло, что барсилы «...представляли одну из трех ираноязычных групп, которые в эпоху, последовавшую за гуннским вторжением, сумели сохранить свое положение и даже на какой-то период возвыситься над другими группами степняков» (с. 68), нельзя признать окончательно решенным.

Не дают достаточного материала для показа процесса интеграции на Сев. Кав-

казе приведенные автором примеры из сочинения Агафангела об отождествлении маскутов с гуннами (с. 36).

То, что «дурдзук» по-осетински означает «житель ущелий», следует объяснить тем, что для аланов, раньше кочевавших в степной зоне, проживавшие в горных ущельях Кавказа предки ингушей-кистов действительно представляли «жителей ущелий». Общее название ингушей-кистов — дурдзук — вероятно, в древнюю Картли действительно попало из осетинского мира (см. Н. Г. Волкова, *Этнонимы и племенные названия Сев. Кавказа*, М., 1973, с. 138). Не можем также согласиться с автором, будто в рассказе о многоязычии в Картли Леонти включил фольклорный сюжет, восходящий к осетинскому преданию о заселении предками осетин территории Центр. Кавказа.

Интерпретация А. В. Гадло отмеченных сведений Леонти интересна в другом отношении. Если до сих пор в этом сведении исследователи видели отражение исторически существовавшей в древней Картли реальности, то согласно А. В. Гадло, в этом сведении Леонти передал картину современной ему Грузии. «...Это повествование о том, как складывалось в Картли многоязычие, отражающее многосторонние политические и культурные связи страны, которыми автор-патриот явно гордится. Не случаен здесь и перечень языков. Это живые языки, которые звучали в Грузии XI в.» (с. 21—22).

Интересны соображения А. В. Гадло, касающиеся отдельных вопросов истории народов Сев. Кавказа и Закавказья. Анализируя сведения Джуаншера, он обратил внимание на то, что Джуаншер одновременно передает сведения и о вторжении осов с Сев. Кавказа в первые годы царствования Вахтанга Горгасала и о вторжении греков в Зап. Грузию¹. По мнению А. В. Гадло эти сведения Джуаншера не только подтверждаются данными византийского историка V в. Приска Панийского, но и даже рассказанный исторический эпизод удается датировать. По его утверждению, вторжение греков в Зап. Грузию зафиксировано Приском под 455 г., исходя из этого, поход осов в Картли должен был происходить в 455 г. (с. 45). Согласно А. В. Гадло, его соображение подтверждает сведение армянского историка Егише о походе гуннов с Сев. Кавказа на стороне албан и армян против персов. По сведениям Егише, действия этой коалиции «развернулись после Аварайрской битвы 451 г. и проходили до 458 г. А в этом году «...персам удалось вновь перетянуть северные племена на свою сторону» (с. 45—46).

Ответные действия Вахтанга Горгасала на вторжение осов в Картли и Закавказье А. В. Гадло датирует 460 (461?) годом. Там же указывает, что под «хазарами» нужно подразумевать существовавшие на Сев. Кавказе какое-либо из объединений гуннов (с. 47). Трудно сказать, какие гунны подразумеваются под «хазарами», но А. В. Гадло полагает, что «...под этим именем выступают акациры, которые, несмотря на ослабление их конфедерации, в 463 г., соединившись с сарагурами, вторглись в Грузию и, таким образом, взяли реванш за понесенное в Осетии поражение» (с. 47, ср. с. 53).

Насколько приемлемо датирование похода Вахтанга Горгасала на Сев. Кавказ 460 (461) годом, пока что об этом ничего не можем сказать, но почему поход акациров и сарагуров А. В. Гадло датирует 463 годом — неясно. Приск ясно указывает, что поход состоялся после 463 г., на основе чего отмеченный поход И. Маркварт датировал 466 годом (см. J. Marquart, *Iranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, Berlin, 1901, с. 58). Датой похода 466 г. считает и М. И. Артамонов (см. его указ. труд, с. 76, 462).

По сведениям Приска двинувшиеся в поход в 466 г. в Закавказье сарагуры подошли сначала к «Каспийским воротам», но поскольку нашли их «занятыми персидской охраной», они по дороге «Юронпаах» перешли в Картли. Дорога, опи-

¹ Ср. Д. Л. Мухелишвили, *Основные вопросы исторической географии Грузии*, Тб., 1977, с. 200—201.

санная Приском в связи с отмеченным походом, совпадает с дорогой, описанной Джуаншером, рассказывавшим о вторжении осов в Картли и Закавказье в первые годы царствования Вахтанга Горгасали (М. Д. Лордкипанидзе, Картли во второй половине V века, Тб., 1979, с. 41, ср. с. 117, зам. № 12).

Такое совпадение сведений Джуаншера и Приска заслуживает всестороннего внимания. Во-первых, отмеченное обстоятельство (вместе с вышеприведенным примером А. В. Гадло) заставляет нас думать, что одним из источников Джуаншера мог быть именно Приск Папийский (что свидетельствует о достоверности сведений Джуаншера); во-вторых, если Приск и Джуаншер передают одно и то же событие, тогда предположительно сарагуры, о походах которых рассказывает Приск, Джуаншер заменил осами, поскольку в его время отмеченный народ на исторической арене уже не существовал.

Трудно согласиться с соображением А. В. Гадло, будто в ответ на устроенный в 455 г. поход на Сев. Кавказ Вахтанг Горгасал в 460 или 461 г. разгромил акациров (с. 47) (по предположению А. В. Гадло, акациры к тому времени занимали степи Азово-Каспийского междуморья — см. с. 52). По нашему мнению, поход 466 г. был устроен гуннами, кочевавшими в степях Северного Причерноморья, и не должен был иметь ничего общего с походом Вахтанга на Сев. Кавказ (Согласно М. И. Артамонову, этот поход, очевидно, был устроен по указанию римлян против Ирана. См. его указ. труд, с. 62).

Во время похода 466 г., как отмечалось выше, гунны вошли в Картли по дороге «Юроипаах». Согласно А. В. Гадло «Юроипаах» — это «...укрепления в верховьях реки Иори...» (с. 53). «Юроипаах» «Иорскими воротами» признал еще И. А. Джавахишвили (см. его, История грузинского народа, I, Тб., 1960, с. 239), но С. Г. Каухчишвили, думается, справедливо указал, что Приск упоминает «Юроипаах» как крепость, поэтому под этим именем должен подразумеваться Дарьяльский проход. По его же мнению, наименование крепости хорошо сохранилось у автора VI в. Иоанна Лиде — «Виранапах», что согласно В. Томашеку, означает «заслон Иберов» (см. Георгики, т. II, Тб., 1965, с. 240—241); «Юроипаах» признал Дарьяльскими воротами и «Иберской крепостью» и М. И. Артамонов (см. его указ. труд, с. 63, с. 64 зам. № 69).

Что касается вопроса отождествления А. В. Гадло акациров с хазарами, должен сказать, что их отождествлял еще Равенский Аноним (IX в.) и такого же мнения в новое время придерживался ряд исследователей (Г. Гельцер, Г. Кучера, А. Н. Берштан, Н. В. Пигулевская и др.), но для такого отождествления письменные источники не дают достаточного материала. Если к середине V в. Приск упоминает акациров севернее Черного моря, то в сер. VI в. Иордан помещает их еще севернее — между эстами, жившими в Прибалтике, и болгарами Причерноморья². Тогда как хазары занимали восточную часть Сев. Кавказа (см. в СИЭ статьи: «Хазарский каганат», «Хазары»). Несмотря на такие данные источников при перечислении этнополитических групп, существовавших к концу V в. на Сев. Кавказе, А. В. Гадло поместил объединение барсиллов восточнее всех (к северу от Кумы) и отмечает, что в него входили остатки племен акациров — будущие исторические хазары (с. 69). Думается, прав М. И. Артамонов, когда считает акациров той частью гуннов, которая не пошла в Паннонию и осталась в Причерноморских степях (см. его указ. труд, с. 56).

Также не можем согласиться с автором, будто Иордан спутал «...акациров с древними агатирсами Геродота» (с. 52). По нашему мнению название «акациры» они должны были получить в результате пребывания на земле древних агатирсов³ (само-

² Опираясь на сведения Иордана, М. И. Артамонов местом проживания акациров считает «Поднепровье степи» (см. его, указ. труд, с. 57). Фр. Алтхаим считает, что сведения Иордана не подлежат сомнению (см. Fr. Altheim. Geschichte der Hunnen, erste Band, Berlin, 1959, s. 11).

название акациров, как и гуинов Аттилы, неизвестно). Следует принять во внимание мнение И. Маркварта, что территория обитания упомянутых Иорданом акациров является областью проживания поздних древлян. Он же обратил внимание на смысловую схожесть терминов — «акациры» и «древляне» — оба означают название этнонима «лесных людей» (см J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 2., unveränderte Auflage, Darmstadt, 1961, s. XXII). Нужно учесть и то, что «сами хазары VIII—X вв. и народы, вступавшие с ними в контакты, не знали этнонима, близкого к фоме Приска» (на что, как видим, и сам А. В. Гадло обратил внимание, с. 60). Исходя из всего вышеизложенного, автор неправ, когда превращение «акациров» в «хазар» объясняет «теми хозяйственно-политическими изменениями», которые будто пережило племя акациров: «оттесненное на северо-восток в сухие степи Прикаспия, — пишет он, — оно перестало быть лесным, и на первый план выдвинулась его характеристика как племени кочевников, степняков-хазар...» (с. 60).

Заслуживают внимания результаты, полученные А. В. Гадло при анализе сведений Прокопия Кесарийского и Захария Ритора о посылке византийцами патрикия Прова для найма гуинов в помощь восставшим против персов грузинам. В сведениях этих историков исследователи до сих пор видели лишь события, связанные с антииранским восстанием в Картли в 523 г. А. В. Гадло справедливо указал, что в сведениях Прокопия отражено пребывание Прова в Боспоре в 522 г. (с. 80), а Захария передает сведения о прибытии Прова на Сев. Кавказ в 537 г. (с. 94). К подобному выводу мы пришли, проанализировав сведения Прокопия и Захария Ритора в связи с отменой персами царской власти в Картли. Такое совпадение взглядов, думается, указывает в пользу высказанного нами соображения о датировании отмены персами царской власти в Картли 537 г. (см. наш Автореферат диссертации на соискание уч. степени кандидата наук — Политическое развитие Картли с начала VI в. до конца 30 гг. VII в., Тб., 1979, с. 13);

При анализе сведений византийских авторов о народах как Сев. Кавказа, так и Закавказья, внимание исследователя безусловно привлечет сведение Менандра о восстании «Авира» и их переходе на сторону персов при императоре Тиберии (578—582 гг.). Конечно же, и А. В. Гадло обратил внимание на указанное сведение. Он думает, что под «Авиром» подразумевается Иберия (Картли) и заключает, что, как видно, император поручил аланам и савирам «...выступить в Закавказье для возвращения восставшей Грузии в систему империи» (с. 89—90).

Если учесть обстановку, сложившуюся в Картли в 70-х годах VI в., тогда совершенно невозможно признание «Авира» Иберией. Правда, в это время Картли действительно восстала, но не против Византии, а против Персии. Если под «Авиром» все же подразумевается Картли, тогда ошибается Менандр, называя это выступление восстанием, направленным против византийцев.

Если, как думает А. В. Гадло, упомянутые Захарием Ритором в 555 г. при перечислении народов Сев. Кавказа «Даду» действительно дидойцы (с. 102), а под упомянутым арабским историком ал-Баладзори «воротами дуданитов» подразумеваются «ворота дидойцев» (с. 104), наряду с этими, если учесть и то, что эти народы только грузины называют дидойцами (И. В. Мегрелидзе, Из дидойско-грузинских языковых взаимоотношений, Сб. «За марксистское языкознание», Тб., 1934, с. 165; ср. Н. Г. Волкова, указ. труд, с. 4), тогда можно подумать, что как Захария Ритор, так и арабоязычные авторы при описании народов Сев. Кавказа, наряду с другими источниками, должны были использовать и грузинские.

В грузинской историографии остается необъяснимым, как могло малочисленное племя санаритов, проживавшее в горных областях Кавказа, оказывать сопротивление непобедимой армии арабов. Согласно А. В. Гадло, выступления санаритов

³ Л. Н. Гумилев так пояснил этимологию «акациров» — «старшее войско» (дружина), отсюда «старшее племя», оставшееся на освоенных землях. См. М. И. Артамонов, указ. труд, с. 56. (Замечание Л. Н. Гумилева).

против арабов, с одной стороны, совпадали с походом хазар против арабов через Дербентский проход, с другой стороны, санаритов со стороны Дарьяла поддерживали и другие племена горцев (с. 162—164).

Если мы разделим это соображение, тогда станет ясной проблема непобедимости санаритов арабами. Конечно, победы санаритов обуславливала «слабо дифференцированная монолитность обществ горцев» (см. Г. А. Меликишвили, Политическое объединение феодальной Грузии и некоторые вопросы развития феодальных отношений в Грузии, Тб., 1973, с. 52, 53).

Приемлемо и датирование автором похода подвластных Аттиле гуннов в Закавказье — 30 гг V в. (с. 50) (Приск Панийский этот поход относит ко времени, предшествующем 448 г.). Верно также соображение, что народы, проживавшие в степях Азово-Каспийского междуморья — в том числе аланы, должны были быть подвластны Аттиле (с. 49—51). Справедливо считает автор союзником византийцев в последнем этапе (с. 626 г.) византийско-иранской войны 622—628 гг. Западно-тюркский каганат (с. 133—134). Также прав автор, когда отмечает, что походы русов на Восток в 912/913 и 943/944 г. «были связаны с определенными внешнеполитическими акциями государства», но они не были организованными из Киева (с. 206). Правда, вследствие похода Святослава на Восток был разгромлен основной противник Киевской Руси в Вос. Европе — Хазарский каганат, но за этим актом не последовало подчинения Русскому государству Поволжья, Сев. Кавказа и Приазовья (с. 207). Ни в княжении Игоря, ни в княжение Святослава, несмотря на малые и крупные успехи, русское государство все еще не могло ставить перед собой задачи выхода широким фронтом к югу (с. 209).

В монографии так много интересных, по-новому поставленных вопросов, что остановиться на каждом из них в рецензионной статье невозможно.

Бесспорно, работу нужно считать блестящим приобретением для литературы, существующей по истории народов Сев. Кавказа IV—X вв. и по вопросу взаимоотношений этих народов с древними государствами Закавказья.

Работа намного выиграла бы, если бы при ней имелся указатель собственных и географических имен.

В. И. ГОИЛАДЗЕ

ეთნოგრაფთა მესამე რესპუბლიკური სამეცნიერო სესია

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებისა და კომუნისტური პარტიის შექმნის 60 წლისთავს მიეძღვნა ეთნოგრაფთა მესამე რესპუბლიკური სამეცნიერო სესია. ქ. ბათუმში (1980 წ. 22—24 აპრილი). სავლეთ-საქსედიციო და სამეცნიერო კვლევა-ძიებისადმი მიძღვნილი სესია მოაწყო საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებულმა ეთნოგრაფიულმა კომისიამ და ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის სექტორმა.

სესიის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღეს ქ. თბილისის, აფხაზეთისა და აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკების, სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის, ქუთაისისა და გეგუპკორის სამეცნიერო დაწესებულებების თანამშრომლებმა.

ამგვარ სესიაზე, რომელიც უკვე მესამე წელია ტარდება რესპუბლიკის მასშტაბით, ხდება ეთნოგრაფიის დარგში ყოველწლიური სავლეთ-კვლევითი მუშაობის შეჯამება, მნიშვნელოვანი ზოგადი და თეორიული ხასიათის საკითხების განხილვა და შემდგომი პერსპექტივების განსაზღვრა.

სესიაზე წარმოდგენილი მოხსენებები ეხებოდა ეთნოგრაფიის ძირითად პრობლემებს სამეურნეო ყოფისა და მატერიალური კულტურის, სოციალური ურთიერთობისა და სულიერი კულტურის სფეროდან.

ამის შესაბამისად სესია მუშაობას აწარმოებდა ორ სექციად:

1. მატერიალური კულტურისა და სამეურნეო ყოფის (ხელმძღვანელი ისტ. მეცნ. კანდიდატი მ. ჩართოლანი); 2. სოციალური ურთიერთობისა და რელიგიური რწმენა-წარმოდგენების.

(ხელმძღვანელი ისტ. მეცნი. დოქტორი ვ. ითონიშვილი)

სესიის გახსნას და დახურვას მიეძღვნა ორი პლენარული სხდომა. სესიის პირველი პლენარული სხდომა შესავალი სიტყვით გახსნა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დირექტორმა აკად. გ. მელიქიშვილმა.

სესიას მიესალმნენ საქართველოს კა აჭარის

საოლქო კომიტეტის, პროპაგანდისა და აგიტაციის განყოფილების გამგე ამხ. ნ. ცეცხლაძე და აჭარის სახელმწიფო მუზეუმის დირექტორი, ხ. ახვლედიანი.

ამავე სხდომაზე წარმოდგენილ იქნა ალ. რობაქიძის მოხსენება: „თანამედროვეობის ეთნოგრაფიული შესწავლის ზოგიერთი ამოცანები სკკპ XXVI ყრილობისა და საქართველოს კომუნისტური პარტიის XXVI ყრილობის შექზე“, სადაც სკკპ და საქ. კ. პ. მიერ პუშკინტარული სამეცნიერო დარგების განვითარებისათვის მიღებული გადაწყვეტილებების საფუძველზე, განხილულ იქნა საბჭოთა ეთნოგრაფიული მეცნიერების როლი თანამედროვეობის შესწავლის, ცხოვრების საბჭოლური წესის ჩამოყალიბება-განმტკიცების საქმეში.

თანამედროვეობის ეთნოგრაფიული შესწავლის ძირითად ამოცანად რჩება ხალხური კულტურისა და ყოფის ტრადიციული ფორმების ეთნიკურ თავისებურებათა გამოვლენა მათი ისტორიული განვითარების პროცესში და მათი ადგილის გარკვევა ცხოვრების სოციალისტური წესის ჩამოყალიბებაში. მათ შორის პროგრესული ტრადიციების კულტივირებისათვის და მათე ტრადიციების წინააღმდეგ ბრძოლის და ეროვნული ტრადიციების მოღვლების მიხედვით თანამედროვე ტრადიციულობის შექმნისათვის მეცნიერული საფუძვლების დამუშავება.

საქართველოში საბჭოთა ეთნოგრაფიული მეცნიერების განვითარების 60 წლისთავს მიეძღვნა ვ. ითონიშვილის მოხსენება „ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფია 1921—1980 წლებში“. სადაც მომხსენებელმა ფართოდ მიმოიხილა ქართული ეთნოგრაფიული მეცნიერების განვითარების გრძელი გზა საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებამდე და შემდგომ; როცა ეთნოგრაფია ჩამოყალიბდა საკუთარი მეთოდის მქონე ისტორიულ დისციპლინად. პირველ წლებშივე ბიძგი მიეცა საექსპედიციო-სავლეთ, სამეურნეო მუშაობას. მეცნიერული კვლევა-ძიების გაფართოებასთან ერთად მიმდინარეობდა სპეციალიზაციის პროცესი მატერიალური კულტურის სამეურნეო ყოფის, სოციალურ ურთიერთობათა სულიერი კულტურის და კავკასიის ხალხთა კულტურულ-

ისტორიული ურთიერთობების შესწავლის ხაზით.

60 წლის მანძილზე საქართველოში ჩამოყალიბდა საბჭოთა ეთნოგრაფიული სკოლა, რომლის კოლექტივი აერთიანებს ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის სექტორის ეთნოგრაფიის ოთხი განყოფილებით, ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს ბუნების ეთნოგრაფიის განყოფილებას, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ეთნოგრაფიის კათედრას და ქართული ხალხური სურათმოდგერებისა და ყოფის მუზეუმს.

ვ. შამილაძემ მოხსენებაში „აპარის ეთნოგრაფიული შესწავლის შედეგები და პერსპექტივები“ წარმოადგინა ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიების ისტორია აპარაში აღრეული ხანიდან დღემდე. აღნიშნულია რეეოლუციამდელი მოგზაურ-მკვლევართა დამსახურება ამ მხრივ და ნაჩვენებია ის ძირითადი ეტაპები, ომელიც განხორციელდა აპარის ეთნოგრაფიული შესწავლის შედეგად საბჭოთა ხელისუფლების წლებში.

მ. ხაშბას მოხსენება ეხებოდა აფხაზთა მუსიკალური შემოქმედების ფორმებსა და მათი განვითარების პერსპექტივებს.

მატერიალური კულტურის და სამეურნეო ყოფის სექციაზე წარმოდგენილ მოხსენებათა შორის აღსანიშნავია მ. ქანთარაძის „ყაბარდოელთა სამეურნეო ყოფის ზოგიერთი თავისებურება“, სადაც მომხსენებელმა მიმოიხილა ის რთული მიგრაციული პროცესები, რომელმაც განაპირობა ყაბარდოელთა ეთნიკური ერთობის ჩამოყალიბება და ხელი შეუწყო მთური მესაქონლეობისა და ბარული მეშენი-დერეობის განსაკუთრებული სინთეზის ფორმირებას.

ჯ. ვარშალომიძემ სესიას გააცნო მესხეთის მხატვრული ხელოსნობის, დეკორატიული ხელოსნობისა და სახვითი ხელოვნების ნიმუშები, რომელიც აპარა-მესხეთის კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობის გაშუქების შესაძლებლობას იძლევა.

ქ. მირიანაშვილმა მოხსენებაში „თევზსაჭერი მოწყობილობის შესწავლისათვის აპარაში“ განიხილა მესხეთ-ჯავახეთში გავრცელებული თევზჭერის ერთ-ერთი სახეობა „ოთხე“, რომელიც მდ. აპარისწყალზე მოიხსენიება „მოყორის“ სახელით, და გამოთქვა ვარაუდი, რომ შესაძლებელია აპარა-შიც აღრე მხარეებში იყო ტერმინი „ოჩხე“, რაზედაც მიუთითებს ტერმინების მდ. ოჩხამური, კალონჩხურის გორი და სხვ. არსებობა, რომელიც თევზის მეგრულ-ქანურ სახელთანაა დაკავშირებული.

საინტერესო და ორიგინალური მოხსენებით წარსდგა სესიის წინაშე ნ. ბრეგაძე „ერთი გადმოცემის შესახებ“. სადაც არქეოლოგიური, ეთნოგრაფიული და ენობრივი მონაცემების საფუძველზე გამოთქვა ვარაუდი, რომ საქართველოში, სამიწათმოქმედო კულტურის განვითარების აღრეულ საფეხურზე, როცა ყოფაში ფეხი მოიკიდა სახენელმა იარაღმა, შესაძლებელია ადგილი ჰქონდა გამწვევ ძალად ირმის გამოყენებას, რომლის გადმონაშთური ანარეკლი შემოგვინახა ხალხურმა თქმულე-ბებმა.

მ. ხაზარაძემ მოხსენებაში „ქართული ჭურჭლის ტერმინოლოგიის საკითხისათვის“ ეთნოგრაფიული მასალების, წერილობითი წყაროებისა და ლიტერატურული მონაცემების შეჯიბრების საფუძველზე გაარკვია ქართული ხალხური ტერმინების „ჭურჭელი“, „ავეჯი“, „საიქველი“-ს მნიშვნელობა.

ალ. დავითაძის მოხსენებაში „გონიოს ციხის ნაესადგურის ისტორიის საკითხისათვის“ აპარის მოსახლეობაში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალების საფუძველზე დადასტურებულია გონიოს ციხესთან ნაესადგურის არსებობა რომელიც „პანტურა ფანდურას“ სახელწოდებითაა ცნობილი, და განკუთვნილი იყო ნაევების ზღვის ღელვისაგან დასაცავად.

ზ. კუტალეიშვილის მოხსენებაში „ნაოსნობასთან დაკავშირებული ზოგიერთი ტერმინის მნიშვნელობისათვის“ დას. საქართველოში დადასტურებულია კონსტრუქციის და ფუნქციის მხრივ განსხვავებული ნაევების და ნაოსნობასთან დაკავშირებული მდიდარი ტერმინოლოგიის არსებობა (ნიში, ორჩხომელი, ოლექკანდერი, ხეჭეპა, აფრა და სხვ.)

თ. ცაგარეიშვილმა სესიას გააცნო არაგვის ხეობაში ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიების შედეგად გამოელენილი ტყის ძეგურხეობასთან დაკავშირებული ადგილობრივი მოსახლეობის ემპირიული გზით დაგროვილი ცოდნა-გამოცდილება, შრომითი ჩვევები და საწარმოო გამოცდილება.

გ. კოპეშვიციძემ მოხსენებაში „აფხაზთა ტრადიციული საკვები და მასთან დაკავშირებული ზოგიერთი ტერმინი“ შეეხო აფხაზთა ტრადიციულ საკვებს (ჩძის პროდუქტების), შეეცადა წარმოედგინა ზოგიერთი მათგანის ეტიმოლოგიური ახსნა და გენეზისის ცდა.

მ. შილაკაძემ სესიას გააცნო „ქართული ხალხური გადმოცემები საკრავების შესახებ“, სადაც ქართულ და ჩრდილო კავკასიური ფოლკლორული მასალების ანალიზის საფუძველზე აჩვენა საკრავების შესახებ ოსური და ქართული გადმოცემების კავშირი.

თ. თოფურია მოხსენებაში „ქართული ყველის კონსერვაციის ხალხური ტექნოლოგია“ შეეხო ქართული ყველის კონსერვაციის სახეებს და ხერხებს, რომელიც შეპირობებულია ხალხური ტექნოლოგიით და მოსახლეობა იღივებდა იცნობდა.

ნ. მაისურაძის მიერ წარმოდგენილ ნაშრომში „ქართული მუსიკალური ტერმინების შესახებ“ დადგენილია ქართული ხალხური მუსიკალური ტერმინების („ხმა“ და „კილო“) მნიშვნელობა. გამოთქმულია მოსაზრება „კილოს“ როგორც ენობრივი, ისე შინაარსობრივი ცნების შესახებ „კილო“-თან (-ბუღეს, ჩარჩოს, საბას მიხედვით „ხვარხლის ბუღე“).

ნ. აზიკურმა მოხსენებაში „მეცხოველეობასთან დაკავშირებული რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები თუშეთში“ აღნიშნა, რომ თუშეთში ცხვრის სალოცავი ცალკე არ არის წარმოდგენილი (როგორც „ფურების ხატი“) ცხვრის სიმრავლეს შესთხოვენ ზოგადად ნაყოფიერების მომცემ „თურსიების“ ხატს.

გ. ჩიქოვანმა მოხსენებაში „ნიხასი—თრუსოს ხეობის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან“ აღნიშნა, რომ თრუსოს ხეობაში დადგენილი სასოფლო მოედნები (ღია ცის ქვეშ არსებული ნაგებობის ერთი ტიპი) მსგავსია ჩრდილო ოსეთსა (ქურთათისსა და ალაგირის ხეობები) და ხევეში არსებული ანალოგიური მოედნებისა. მომხსენებელი ვარაუდობს, რომ თრუსოს ხეობის ნიხასები დღელთა აქ ცხოვრების დროიდანაა შემორჩენილი და ოსების მიერ გამოყენებული.

ნ. კახიძემ მოხსენებაში „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს შუა საუკუნეების ხელოსნობის ისტორიიდან“ ლიტერატურულ მონაცემებზე დაყრდნობით განიხილა ლაზი ხელოსნების შრომის ორგანიზაციის ფორმები და მოგვცა ხელოსნობასთან დაკავშირებული ტერმინოლოგიის ახსნის ცდა.

მ. თაყაიძემ სესიას გააცნო „მათუშის ნათობადამამუშაველი ქარხნის მუშათა ყოფა“. მომხსენებელი შეეხო ქარხნის კადრების მომზადების, მუშათა დენადობის, ტექნიკური ინტელიგენციის შექმნის, ეკონომიკური მდგომარეობის, და სხვა მნიშვნელოვან საკანძო საკითხებს. წარმოადგინა ნაციონალურ შერეულ ქორწინებათა დინამიკა და კონკრეტული წინადადებები მუშათა ცხოვრების დონის ამაღლების მიზნით.

გ. ელიავამ და ნ. ზეიდაძემ სესიაზე წარმოადგინეს გეგმეკორის და ქუთაისის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის მიერ 1980 წ. ჩატარებული საველე-საექსპედიციო მუშაობის ანგარიშები.

სოციალური ურთიერთობისა და რელიგიური რწმენა-წარმოდგენების სექციაზე წარმოდგენილი მოხსენებებიდან აღსანიშნავია გ. მელიქიშვილის „ქორწინების ზოგიერთი ელემენტის შესწავლის ცდა შედარებითი კომპარატიული მეთოდით“, სადაც ეთნოგრაფიული მასალის საფუძველზე შედგენილი საქმეების საშუალებით, ხევისრების მაგალითზე წარმოდგენილი იყო ძველი ტრადიციების შემორჩენილობა-გამძლეობა და ახალი ტრადიციების მიღება საქორწინო წეს-ჩვეულებებში.

გ. გოცირიძის მოხსენებაში „მახარბელი ფერეიდულ ქართულ ქორწილში“ განხილულია მაყრიონის შემადგენელი წევრების ფუნქციები, კერძოდ, „ლალსაკი“, რომელიც მახარბლის მსგავსია და გაკვეთილი სახის მაგიურ-რელიგიურ რიტუალებს ასრულებს.

ეთნოგრაფიული მასალისა და წერილობითი მონაცემების საფუძველზე თ. ივლაშვილის მიერ შესწავლილია „კელის“ მნიშვნელობა საქორწინო ურთიერთობაში. განსაზღვრულია მისი ადგილი და ფუნქცია, როგორც დაწინდვის ცერემონიაში, ისე საქორწინო რიტუალში.

ქართველი და ოსი ხალხის საქორწინო ეთიკეტი არსებული პარალელების გამოვლენას ისახავდა მიზნად ფ. გაგლოვის მოხსენება „ოსთა საქორწინო სუფრის შესახებ“.

დიდი ოჯახის საკითხებს მიეძღვნა თ. აიუგბას მოხსენება „ტრადიციული ოჯახის ბუნებისათვის აქარაში“. და ე. ბიკვაყას „დიდი ოჯახის“ გადმონათხები ფხაზეთში“.

ნ. ჭავჭავაძის მოხსენება „ნათესაობის სისტემის ტიპოლოგიის ზოგიერთი საკითხი“ ეხება ნათესაობის სისტემის ტიპების ჩამოყალიბებას, რომლის საფუძველს შესაბამისი ტერმინოლოგია წარმოადგენს. ნათესაობის სისტემა ჩაჩნეთში მიეკუთვნება სოციალური ორგანიზაციის იმ ფორმებს, რომელიც დიდი ოჯახის, პატრონომიისა და შემდეგდროინდელი ფორმის ოჯახის სანათესაო ტერმინოლოგიით ხასიათდება.

მ. კანდელაკის მოხსენებაში „ხატი და ჭვარი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში“ „ხატი“ გაზრებულია, როგორც დაშლის ნიშნების მატარებელი გვიანდელი გვაროვნული თემის სალოცავი და სამლოცველო, სადაც მოგვარებები შეადგენენ არა მარტო ბირთვს, არამედ ამ თემის ძირითად მასას. ჭვარი გაზრებულია, როგორც სასოფლო სამეზობლო თემის (თემების) თანდართული წარმონაქმნები, როცა გვიანდელი გვაროვნული ორგანიზაცია გადდიოდა ტერიტორიულში და სხვა-

დასხვა პატრონიზმების დაშლის შედეგად იქმნებოდა სამეზობლო თემი.

ურუმების სახალხო დღესასწაულებს შეეხო ლ. ფაშაევ ა თაყის მოხსენებაში. ურუმების ადრეულ სამშობლოში თურქეთში ჩამოყალიბდა ამ დღესასწაულთა პანთეონი. საქართველოში, ადგილობრივი მოსახლეობის გავლენით ამ დღესასწაულების ზოგიერთი ელემენტი შეიცვალა, გაფართოვდა.

დ. გიორგაძის მოხსენებაში „აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა ხალხური კალიგრაფიის ერთი დღეობის შესახებ“ განხილულია მიცვალებულთა მოსახსენებელი დღე — წყაღუერისხევა, რომელიც ამავე დროს მიეკუთვნებოდა დღეობათა ამ წყებას, რომელთა უმრავლესობა სიუხე-ბარაქიანობისა და ნაყოფიერების ზრდისადმი იყო მიძღვნილი.

აქარაში მაჰმადიანური რელიგიის გადმონაწილები მიცვალებულის წესის აგებისა და წინდაცეთის ჩვეულებაში განხილულია ლ. ფრუიძის მოხსენებაში „ზოგიერთი რიტუალის ტრანსფორმაციის საკითხისათვის აქარაში“.

მოხსენებაში „ნაყოფიერების კულტთან დაკავშირებული ერთი რიტუალის შესახებ აქარაში“ ნ. მგელაძის მიერ განხილულია ზემო აქარის სოფ. აგარაში ასტრალურ ღვთაებათა პანთეონის ტაროსის ღვთაებისადმი მიძღვნილი ხარის მსხვერპლშეწირვის სარიტუალო და მაგიურ ცერემონიალთა ციკლი. ავტორის აზრით, მსხვერპლშეწირვის რიტუალის ანალიზს წყლის გამგებლის ზომორიფულ სახეებთან მიეყვება.

ზ. თანდილაეას მოხსენებაში „ღვთაება მესეფის შესახებ“ განხილულია ღვთაება მესეფის ფუნქცია და მის შესახებ ხალხური შეხედულებანი. საერთოდ მესეფეები ნადირობის მფარველ ღვთაებად არიან მიჩნეულნი.

ნ. მინდაძის მოხსენება ბავშვთა ინფექციურ დაავადებებთან დაკავშირებულ რწმენა-წარმოდგენებს ეძღვნება ალ. საქართველოს მთიანეთში (ხევში). ეს დაავადებანი იუახე (იოანე) ნათლისმცემლის სახელს უკავშირდება, რადგან მოხვევთა წარმოდგენით იგი ბავშვების მცარეულად ითვლება.

მოსახლეობის მიგრაციის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კვლევის წყაროები კლასიფიცირებული იყო რ. თოფჩიშვილის მოხსენებაში: 1. ეთნოგრაფიული მასალები (ა. გვარათა საღვთოობა-წარმომადგენლობა, ბ. მოსახლეობის სალოცავებთან დამოკიდებულება), 2. მოსახლეობის აღწერის მასალები; 3. ტოპონიმები. მნიშვნელობა ენიჭება აგრეთვე ფოლკლორულ, დიალექტოლოგიურ, ანთრო-

პოლოგიურ, მატერიალური კულტურისა და სხვა მონაცემებს.

გ. ყოჩანაშვილმა მოხსენებაში „ფრ. ენგელსის მემკვიდრეობაზე ლ. მორგანის თეორიის გავლენის საკითხისათვის“ უარყოფითი იმის შესახებ, რომ ფრ. ენგელსმა ლ. მორგანის თეორიის საფუძველზე — „ოჯახის წარმოშობაში“ აჩვენა გვიანი პირველყოფილობიდან კლასობრივ საზოგადოებაში გადასვლის უნივერსალური გზა. ავტორის მიზანია, რომ ფ. ენგელსმა აღნიშნულ ნაშრომში აჩვენა მხოლოდ დას. ევროპის ისტორიული ევოლუცია, ხოლო ცივილიზაციის გაგებაში იგი ეყრდნობოდა არა მორგანს, არამედ შ. ფურტიეს.

ასევე თეორიული ხასიათისა იყო ნ. აბაქელიას მოხსენება „მითისა და რიტუალის მიმართების საკითხისათვის“, სადაც განხილული იყო მლინოვსკის მითის სოციოლოგიური თეორია, რომელსაც ფუნქციონალური თვალსაზრისით შუალედური რგოლის ადგილი ეკებოდა XIX ს-ის ინტელექტუალისტთა და თანამედროვე მიმდინარეობის წარმომადგენელთა შორის.

მეორე პლენარულ სხდომაზე მოსმენილ იქნა რამდენიმე საინტერესო მოხსენება. თ. ოჩინაურმა ახალი ეთნოგრაფიული მასალების ანალიზის საფუძველზე გააშუქა წინაპრის კულტის ძირითადი საკითხები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში.

1980 წლის სავსელ-საექსპედიციო მუშაობის შედეგები კარგად გამოჩნდა ბ. გამყრელიძის, გ. ჭალაბაძის და მ. ჩართოლიანის ვრცელ საანგარიშო მოხსენებაში.

ეთნოგრაფიის თეორიის საკითხებს მიეძღვნა ი. სურგულაძის მოხსენება „ეთნოგრაფია და არქეოფოლკლორისტიკა“. მოხსენებული საგანგებოდ შეეხო რეტროსპექციის და მიოლოგიური აზროვნების საკითხებს.

სესიის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღო ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის პარტოგანიზაციის მდივანმა ნ. ხაზარაძემ.

სესიის მუშაობის შედეგები შეაჯამა ვ. ითონიშვილმა. აქვე აღინიშნა, რომ ახლო მომავალში საქართველოსა და კავკასიის ეთნოგრაფიის სექტორმა მიაწყო 1980 წელს სამოცამული შრომების განხილვა ეთნოგრაფიის ღარში.

დასასრულ, სესიამ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებული ეთნოგრაფიული კომისიის და ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის, ეთნოგრაფიის

სექტორის, ბათუმის ეთნოგრაფიის სესიის მონაწილეთა სახელით აღრესი გაუგზავნა აკად. გ. ჩიტაიას და დაბადების 90 და სამეცნიერო პედაგოგიური მოღვაწეობის 65 წლისთავის საიუბილეო თარიღთან დაკავშირებით. სესიის მუშაობა მეტად ნაყოფიერი და სასარგებლო იყო. იგი ხელს უწყობს არა მარტო საველესაეჭსპედიციო მუშაობის შემდგომ განვითარებას, არამედ სესიაზე დასმული ბევრი ახალი

საკანძო საკითხები ეთნოგრაფთა შემდგომ მუშაობის საფუძვლად იქცევა. იგი ხელს უწყობს რესპუბლიკის მასშტაბით წარმოებული ეთნოგრაფიული საკვლევადიებო მუშაობის კოორდინაციას და მზარდი სკოლა. ახალგაზრდა მეცნიერული კადრების წვრთნისათვის.

თამილა საგარეოშილი,
ნანული ჯამახაძე

წყაროთმცოდნეობითი ლიტერატურის საჯარო განხილვა

მიმდინარე წლის 26 მაისს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში ჩატარდა „საისტორიო საუბრები“, რომელიც ამჯერად წყაროთმცოდნეობის დარგში 1980 წელს დასტამბული წიგნების განხილვას მიეძღვნა. წარმოდგენილი იქნა სამი ნაშრომი: თ. ყაუხჩიშვილის „ბერძენი მწერლები საქართველოს შესახებ“ (ნაქ. IV), გ. ალასანიას პუბლიკაცია „ცხოვრება საქართველოსა (პარიზის ქრონიკა)“ და რ. კიკნაძის „ნარკვევები საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობიდან. ფარსადან გორგიჯანიძე და „ქართლის ცხოვრება“. განხილვას ესწრებოდნენ ისტორიის ინსტიტუტის, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, ხელნაწერთა, ენათმეცნიერების და აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტების, აგრეთვე გამომცემლობა „მეცნიერებას“ თანამშრომლები. „საისტორიო საუბრები“ გახსნა ისტორიის ინსტიტუტის პარტიზუროს მდივანმა ნ. ხაზარაძემ.

თ. ყაუხჩიშვილის დასახელებულ ნაშრომს შეეხო მ. ინაძე. მან აღნიშნა, რომ სარეცენზიო წიგნი ელინისტური ხანის ბერძნული პოეზიის ოთხი წარმომადგენლის არატოსის, ლიკოფრონის, კალიმაქის და თეოკრიტის ნაწარმოებში არსებული მითოლოგიური, ისტორიულ-გეოგრაფიული და ეთნოგრაფიული ხასიათის ცნობების შესწავლას ეძღვნება. ბერძნულ ტექსტებს ახლავთ ქართული თარგმანები შესაბამისი კომენტარებით, რომლებიც მაღალ მეცნიერულ დონეზეა შესრულებული. გამოკვლევაში პირველად ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ნაჩვენებია ელინისტური ხანის ავტორთა ცნობების ღირებულება საქართველოს ისტორიის შესასწავლად. აღრე გამოქვეყნებულ ნაშრომებში ელინისტური ხანის ავტორთა ცნობების შესწავლისას მკვლევართა ყურადღება ძირითადად გამახვილებული იყო რამდენიმე მნიშვნელოვან საკითხზე, აქ კი საფუძვ-

ლიანდაა გამოკვლეული არგონავტებისა და პრომეთეისის თქმულებასთან დაკავშირებული ევლა ცნობა. მ. ინაძის აზრით, დაზუსტებას ითხოვს მხოლოდ ავტორის შეხედულება ალექსანდრიელ პოეტთა ნაწარმოებებში მოხსენიებული „ადას-ს“ შინაარსის შესახებ.

რ. სოსელიას აზრით, საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვანი წყაროს ე. წ. „პარიზის ქრონიკის“ გამოცემას კარგად გაართვა თავი გ. ალასანიამ. აღნიშნულ პუბლიკაციისათვის წამყვანებულ ვრცელ შესავალში ავტორი დეტალურად გადმოგვცემს ქრონიკის შესწავლის ისტორიას. აქვეა წარმოდგენილი მისი თვალსაზრისი აღნიშნულ ძეგლის წყაროთა სიის დაზუსტება — შევსების, ხელნაწერის დათარიღების და სხვ. შესახებ. ტექსტს ერთი მრავალრიცხოვანი კომენტარები, რომელთა ერთი ნაწილი ფაქტობრივად დამოუკიდებელ კვლევას წარმოადგენს. მიუხედავად ზოგი უმნიშვნელო უზუსტობისა, რომლებიც, რეცენზენტის აზრით, გაპარულა წიგნში (162-ე, 216-ე, 272-ე კომენტარებში), აღნიშნული პუბლიკაცია საისტორიო წყაროს საუკეთესო გამოცემად უნდა ჩაითვალოს.

„ცხოვრება საქართველოსა (პარიზის ქრონიკა)“-ს პირველი პუბლიკაციები მ. ბროსესა და ზ. ჰიქინაძეს ეუთვნით 1829, 1831, 1903 წლებში. ისინი დღევანდელ მითოგრაფიკურ ველარ ამაყოფილებენ და უკვე დიდი ხანია ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობებად იქცნენ. ამიტომ გ. ანჩაბაძის აზრით, სავსებით დროული და მიზანშეწონილი იყო, რომ გ. ალასანიამ აღნიშნული წყაროს გამოცემას მოჰქიდა ხელი. რეცენზენტმა დადებითად შეაფასა აღნიშნული პუბლიკაცია და მიუთითა კომენტარებში დაშვებულ ზოგიერთ უზუსტობაზე (1533, 1579 წლების ამბებთან დაკავშირებით).

რ. კიკნაძის მონოგრაფიას „ნარკვევები საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობიდან. ფარსადან გორგიჯანიძე და „ქართლის ცხოვ-

რება“ შეეხო თავის გამოცემაში გ. ბელო-შვილი. განსახილველი წიგნის უმთავრეს ღირსებად მან „ქართლის ცხოვრების“ როგორც საისტორიო კრებულის პრობლემეტიკის კვლევა მიიჩნია. რეცენზენტის აზრით, სწორაა რომ ავტორი აღნიშნული ძეგლის ქრონოლოგიური ჩაჩოების დადგენისათვის ითვალისწინებს უმნიშვნელოვანეს ასპექტს, — ეპოქას, როცა შეიძლება შედგენილიყო ეს მალა-ლი რანგის ისტორიული კრებული.

შ. ბაღრიძის მითითებით, საცხებით მიზანშეწონილია, რომ რ. კიენაძემ თავისი კვლევის ძირითად ობიექტად ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი პრობლემა „ქართლის ცხოვრება“ აქცია. სარეცენზიო მონოგრაფიაში იგი განხილულია სრულიად ახალი კუთხით, კერძოდ, ფ. გორგიჯანიძის „საქართველოს ცხოვრების“ შესაბამისი ნაწილისა და „ქართლის ცხოვრების“ თხზულებების (თამარის I ისტორიკოსის და ეპითაღმწერლის) შედარებითი ტექსტოლოგიური ანალიზით ნაჩვენებია პირველის მონაცემების გათვალისწინების მნიშვნელობა უკანასკნელთა რეკონსტრუქციისათვის. შ. ბაღრიძემ მსმენელთა ყურადღება გაამახვილა აგრეთვე რ. კიენაძის ნაშრომის ისეთ საკითხებზეც, როგორიც არის „ქართლის ცხოვრების“ კრებულის შედგენის ეპოქის განსაზღვრა, ტექსტოლოგიური დაკვირვებანი, მეთოდოლოგიური ხასიათის რეკომენდაციები. წიგნში სანიშნუა აგრეთვე წერის მალალი ეულტურა, სამეცნიერო ლიტერატურისადმი ფაქიზი დამოკიდებულება და სხვ.

საბჭოური ტექსტოლოგიური მეცნიერების ძირითადი მომენტია ტექსტისადმი ფორმალისტური და მექანიკური მიდგომის ელემენტების დაძლევის ტენდენცია. მარქსისტული მეცნიერების მეთოდოლოგიური წანამძღვრები მოითხოვენ, რომ ამა თუ იმ ძეგლის ტექსტი დადგენილი იქნეს კომპლექსური კვლევის შედეგად, მეცნიერული ისტორიზმის პრინციპის თანმიმდევრული გამოყენების საფუძველზე. გ. გიულნაშვილის მითითებით, რ. კიენაძის მონოგრაფია ამ თვალსაზრისითაც ძალიან საინტერესოა. მთელი რიგი პრობლემების მალაღ ღონეზე გადაჭრით აღნიშნული ნაშრომი სცილდება „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტების და ფ. გორგიჯანიძის თხზულების მიმართების გარკვევის ფარგლებს და იქცევა საერთოდ ფილოლოგიური მეცნიერების (ტერმინის ფართო გაგებით) მნიშვნელოვან შენაძენად.

უ. სიღამონიძემ ყურადღება გაამახვილა რ. კიენაძის მონოგრაფიაში ჩამოყალიბებულ რამდენიმე ისტორიულ კონცეფციაზე, რომლებიც, მისი აზრით, მოწონებას იმსახუ-

რებს. ესენია ავტორის მიერ წყაროთა გენეტიკური კავშირის ფორმების პრაქტიკული კვლევა, ისტორიული წყაროს და ისტორიოგრაფიულ ძეგლის ცნებებს შორის ზღერის ნათლად ჩვენება, საქართველოს ისტორიისათვის ადგილობრივი წყაროების უპირატესი მნიშვნელობის წარმოჩენა. საგანგებო აღნიშვნის ღირსია აგრეთვე წიგნის მეცნიერული აპარატის შესრულების მაღალი დონე.

თ. ენუქიძის აზრით, რ. კიენაძის განსახილველ წიგნში განსაკუთრებით ზაზგასმულია ავტორის მიერ ჩატარებული მუშაობის ორი სახე: ახალი პრობლემების დასმა და ძველთა ახლებური გადაწყვეტა. ეს ყველაფერი შესრულებულია ნაშრომში მასალისა და ტექსტოლოგიური კვლევის ღრმა ცოდნით, დიდი ტაქტიკით და სათანადო დამაჯერებლობით. მეტად მნიშვნელოვანია აგრეთვე რ. კიენაძის მიერ წყაროთმცოდნეობითი კვლევის მეთოდოლოგიური საკითხების განხილვა.

შ. ძიძიგურის რეცენზიაში აღნიშნული იყო, რომ რ. კიენაძის დასახელებული ნაშრომი საბჭოთა საქართველოში რუსულ ენაზე გამოცემული პირველი სპეციალური წყაროთმცოდნეობითი მონოგრაფიაა. მასში დამაჯერებლად არის დასაბუთებული ფ. გორგიჯანიძის „საქართველოს ცხოვრების“ დიდი მეცნიერული ღირებულება თამარის I ისტორიკოსისა და ეპითაღმწერლის თხზულებების ტექსტების დადგენისათვის. აქვეა მოცემული მეთოდური ხასიათის რეკომენდაციები ქართული ისტორიული წყაროების მეცნიერული პუბლიკაციების საკითხებზე, რის გამოც წიგნს აქვს არა მარტო პრაქტიკული, არამედ დიდი თეორიული მნიშვნელობაც საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობისათვის.

ახალი უცნობი წყაროების გამოვლენა და მეცნიერულ ბრუნვაში შემოტანა არ შეიძლება იქცეს წყაროთმცოდნეობის განვითარების უნივერსალურ და ერთადერთ მიმართულებად. უფრო ღრმა და ამავე დროს უფრო შრომატევადია სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე ცნობილი წყაროების ახლებური ინტერპრეტაცია. ამ თვალსაზრისით რ. კიენაძის განსახილველი მონოგრაფია სანიშნუაა. მასში სრულიად ახალი კუთხითაა ნაჩვენები „საქართველოს ცხოვრების“ უცილობელი მნიშვნელობა როგორც ქართული წყაროთმცოდნეობისათვის, ისე XII—XIII ს-ის პოლიტიკური ისტორიის ბევრი საკითხის დასადაგნად. ამის შესახებ საუბარი იყო შ. ხანთაძის რეცენზიაში. რეცენზენტს მითითებული ჰქონდა აგრეთვე ზოგი უმნიშვნელო უზუსტობის

შესახებ. მან არ გაიაზრა ტერმინ „ისტორიული ძეგლის“ ავტორისეული ინტერპრეტაციაც. ტაბატაძემ ხაზი გაუსვა, რომ „საისტორიო საუბრების“ მორიგ სხდომაზე განსახლელად გამოტანილი სამივე წიგნი მაღალ მეცნიერულ დონეზეა შესრულებული. თ. ყაუხჩიშვილის და გ. აღასანიას პუბლიკაციებში საყურადღებო მასალაა გამოქვეყნებული ძეგლი და შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიისათვის. რ. კიკნაძის მონოგრაფია ქართული წყარომცოდნეობის მნიშვნელოვან პრობლემებს ეძღვნება. იგი გამოირჩევა კვლევის დახვეწილი მეთოდოლოგიით და მიღებული დასკვნების სიახლითა და საბუთიანობით. კ. ტაბატაძემ მიუთითა აგრეთვე, რომ ზოგიერთი მკვლევარი ხშირად ერთმანეთს უპირისპირებს ქართულ და უცხოურ (უპირატესად, აღმოსავლურ) წყაროებს, რაც არ არის სწორი. რ. კიკნაძის წიგნში მართებულია არის შეფასებული უცხოური წყაროების მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიის მრავალი საკითხის შესასწავლად და ამავე დროს აღნიშნულია, რომ გაბმული თხრობა ჩვენი ქვეყნის წარსულის შესახებ მხოლოდ ქართულ საისტორიო თხზულებებშია მოცემული.

ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენებისა და V არქეოლოგიური ყრილობის 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საკავშირო სამეცნიერო სესია

სრულიად რუსეთის V არქეოლოგიური ყრილობა ჩატარდა 1881 წ. ქ. თბილისში. ყრილობა და მისი მოსამზადებელი კომიტეტის მუშაობა იმდროინდელი ქართული საზოგადოების ყურადღების ცენტრში იყო მოქცეული. ამ ყრილობის მონაწილეებს გულთბილად მიესალმენ ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი და სხვა გამოჩენილი ქართველი მოღვაწეები.

როგორც ცნობილია, V ყრილობამ საფუძველი ჩაუყარა კავკასიაში არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას, და მისი 100 წლისთავისადმი და სსრკ ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენებისადმი მიძღვნილ საკავშირო კონფერენციას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. მისი ორგანიზატორები იყვნენ, ერთი მხრივ, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის განყოფილება და სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის შრომის წითელი დროშის ორდენოსანი არქეოლოგიის ინსტიტუტი, მეორე მხრივ, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილება და არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი.

განხილვაზე საუბარი იყო აგრეთვე ვ. გამრეკელის მიერ გამოცემული დოკუმენტების კრებულზე „აღმოსავლეთ საქართველოს შიდა კავასიური პოლიტიკური და სავაჭრო ურთიერთობები“ (ნაკვ. I) ექრძოდ, ვ. მაჭარაძემ და ე. ხოშტარიამ გამოთქვეს თავიანთი შეხედულება წიგნის უარყოფითი და დადებითი მხარეების შესახებ.

„საისტორიო საუბრებზე“ ხაზგასმით აღინიშნა განხილული წიგნების მაღალი პოლიგრაფიული დონე, კარგი მხატვრული გაფორმება. დასასრულს ავტორებმა პასუხი გასცეს კამათის დროს გამოთქმულ შენიშვნებზე. განხილვის შედეგები შეაჯამა ნ. ხაზარაძემ. მან აღნიშნა, რომ საქართველოს ისტორიის წყარომცოდნეობის დარგში გამოცემული წიგნების მაღალმა მეცნიერულმა დონემ განსაზღვრა „საისტორიო საუბრების“ მორიგი სხდომის წარმატებაც. ინსტიტუტის ხელმძღვანელობა მომავალშიც დიდ ყურადღებას მიაქცევს გამოცემული პროდუქციის საჯარო განხილვის საქმეს და იზრუნებს იმისათვის, რომ არცერთი წიგნი არ დარჩეს საზოგადოებრივი შეფასების გარეშე.

მარინა ჩხარბიშვილი

ამ საკავშირო კონფერენციის მუშაობაში, რომელიც მიმდინარეობდა 21—26 აპრილს, მონაწილეობა მიიღეს მოსკოვის, ლენინგრადის და მოკავშირე რესპუბლიკების წამყვანი არქეოლოგიურ დაწესებულებებში (200-მდე) მეცნიერმა. მათ შორის იყვნენ სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის განყოფილების აკადემიკოს მდივანი სახელმწიფო ერმიტაჟის დირექტორი ბ. ბ. პიოტროვსკი, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიის ინსტიტუტის დირექტორი, ლენინური და სახელმწიფო პრემიების ლაურეატი, სოციალისტური შრომის გმირი ბ. ა. რაბაკოვი და სხვ.

კონფერენცია გახსნა საქართველოს მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილემ ო. ჩერქეზიამ, რომელიც მიესალმა სამეცნიერო ფორუმის მონაწილეებს რესპუბლიკის მთავრობის სახელით.

პლენარული სხდომები (მოხსენებათა თეზისები დაიბეჭდა) ჩატარდა 21, 22 და 26 აპრილს ქ. თბილისში.

23—25 აპრილს საქართველოს სხედასხვა ქალაქში გაიმართა სექციური სხდომები: ქვის ხანის არქეოლოგიის — ქუთაისში, ენეოლით-ბრინჯაოს ხანისა თელავში, ადრეკინის ხანისა — თბილისში, ანტიკულისა — გორში, საშუალო საუკუნეებისა — ახალციხეში. სექციის მონაწილეებს საშუალება ჰქონდათ გასცნობოდნენ რეგიონში მიმდინარე საეკლ-არქეოლოგიურ სამუშაოებს, აგრეთვე მოესმინათ არქეოლო-

გიური ექსპედიციების ხელმძღვანელების ანგარიშები.

სესიაზე წაითხული მოხსენებების უმეტესი ნაწილი ეხებოდა საბჭოთა არქეოლოგიის მიერ უკანასკნელ წლებში აღმოჩენილი მრავალფეროვანი ძეგლების შესწავლის შედეგებს. კონფერენციამ ცხადყო საბჭოთა არქეოლოგიის განვითარების მაღალი დონე.

ნინო კილაშაძე.

საქოორდინაციო საბჭოების სხდომები

მიმდინარე წლის 6—7 მაისს შედგა საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილებასთან არსებული შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის დარგში სამეცნიერო-კვლევით სამუშაოთა საქოორდინაციო საბჭოს საჯარო სხდომა. ამ დარგში XI ხუთწლიანი გეგმით გათვალისწინებულ სამუშაოთა შესახებ მოხსენება წაიკითხა საბჭოს თავმჯდომარემ, საქ. სსრ მეცნ. აკად. წერ-კორესპონდენტმა, პროფ. მ. დუშაძემ. ამავე სხდომაზე განიხილეს შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის დარგში 1980 წელს გამოქვეყნებული ნაშრომები.

ილ. ანთელაეას წიგნის „XI—XII სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები“ — განხილვაში მონაწილეობა მიიღეს: ისტორიულ მეცნ. დოქტორებმა დ. გოგოლაძემ, დ. მუსხელიშვილმა, გ. აკოფაშვილმა, გ. ჭამბურიამ, შ. ბაღრიძემ. იურიდიულ მეცნ. დოქტორებმა, პროფესორებმა ი. სურგულაძემ და მ. კეკელიამ. ისტ. მეცნ. კანდიდატებმა ქ. ჩხარტიშვილმა, ა. აბლაძემ, ნ. ასათიანმა, ლ. ტუხაშვილმა, მ. სანაძემ.

განხილულ იქნა გ. გასეიანის წიგნი. აღნიშნულ ნაშრომზე საბჭოს თავის მოსაზრებები გაუზიარა ისტ. მეცნ. კანდიდატმა გ. ძიძიურმა.

ამავე წელს მოსკოვში გამოცემულ ა. პ. ნოვოსელცევის წიგნზე «Генезис феодализма в странах Закавказья» საბჭოს საჯარო სხდომას რეცენზია გააცნო ფილოსოფ. მეცნ. დოქტორმა გ. ყორანაშვილმა.

სხდომის მუშაობა შეაჯამა პროფ. მ. დუშაძემ.

20 მაისს გაიმართა საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილებასთან არსებული XIX ს-ის საქართველოს ისტორიის დარგში სამეცნიერო კვლევით სამუშაოთა საქოორდინაციო საბჭოს საჯარო სხდომა, რომელიც გახსნა საბჭოს თავმჯდომარემ, ისტ. მეცნ. დოქტორმა, პროფ. გ. მარჯიანმა.

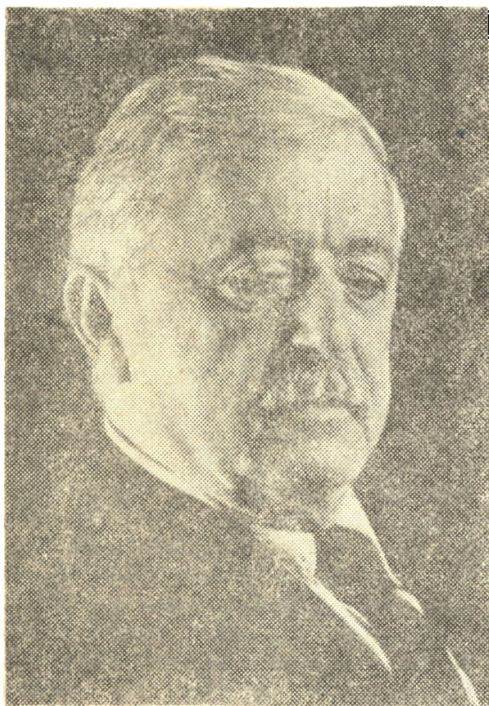
სხდომაზე განხილულ და დამტკიცებულ იქნა ქალაქ თბილისის ისტორიის მეორე ტომის გეგმა. ამავე სხდომაზე განიხილეს XIX ს-ისა და XX ს-ის დამდევის საქართველოს ისტორიის თემატიკით 1980 წელს გამოცემული ნაშრომები.

სხდომას ნ. როდონაიას წიგნზე „საქართველოს გლეხთა მოძრაობის ისტორია“ — რეცენზია გააცნო ისტ. მეცნ. კანდიდატმა ე. ორჯონიკიძემ; განხილულ იქნა აგრეთვე ა. სურგულაძის წიგნი „ნარკვევები ქართველი ინტელიგენციის ისტორიიდან“ — ზომხსენებელი ფილოსოფ. მეცნ. დოქტორი გ. ყორანაშვილი; მ. სამსონაძის მონოგრაფიაზე „საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება XIX ს-ის პირველ მესამედში“ — რეცენზია წაიკითხა ისტ. მეცნ. დოქტორმა, პროფ. გ. მარგიაანმა. ქ. ვათეიშვილის წიგნზე „გენერალ პეტრე სტეფანეს ძე კოტლიარეცის ცხოვრება და მოღვაწეობა“ სხდომას რეცენზია წარუდგინა ისტ. მეცნ. კანდ. თ. ტივაძემ.

საბოლოოდ, სხდომის მუშაობა შეაჯამა აღნიშნული საქოორდინაციო საბჭოს თავმჯდომარემ, გ. მარჯიანმა.

პაპაზური პაპაძე

აკადემიკოსი სიმონ ყაუხჩიშვილი

მძიმე, აუნაზღაურებელი დანაკლისი განიცადა ქართულმა კუთვნიტარულმა მეცნიერებამ. ხანგრძლივი ავადმყოფობის შემდეგ გარდაიცვალა გამოჩენილი ქართველი მეცნიერი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი, გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ბიზანტინოლოგიის განყოფილების ხელმძღვანელი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის კლასიკური ფილოლოგიის კათედრის პროფესორი, საქართველოს სსრ მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე სიმონ გიორგის ძე ყაუხჩიშვილი.

სიმონ ყაუხჩიშვილი დაიბადა 1895 წელს ქუთაისში. 1913 წ., ქუთაისის კლასიკური გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ, იგი ჩაირიცხა პეტერბურგის უნივერსიტეტის ისტორია-ფილოლოგიის ფაკულტეტზე, სადაც მისი მასწავლებლები იყვნენ კლასიკური ფილოლოგიისა და ანტიკური ისტორიის ისეთი გამოჩენილი მოღვაწენი, როგორც თ. ზელინსკი, ს. ებელიოვი, ა. ვასილიევი, მ. როსტოვევი და გრ. წერეთელი. პარალელურად იგი შეისწავლიდა სომხურ-ქართულ ფილოლოგიას ნ. შარისა და ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანე-

ლობით. აქვე, ივ. ჯავახიშვილის თაოსნობით დაარსებულ ქართველ სტუდენტთა წრეში იწყება მისი პირველი ნაბიჯები მეცნიერულ კვლევა-ძიებაში.

უკვე ამ გარემოებამ განაპირობა ს. ყაუხჩიშვილის მოღვაწეობისათვის დამახასიათებელი ერთ-ერთი უმთავრესი თვისება — მეცნიერული საქმიანობის უჩვეულო მრავალფეროვნება და ფართო დიაპაზონი. ს. ყაუხჩიშვილს ერთნაირად მიუწვდებოდა ხელი ძველბერძნული და ბიზანტიური ლიტერატურის, კლასიკური ენების, ბიზანტიური ისტორიის უმნიშვნელოვანესი პრობლემების კვლევასა და საქართველოა ისტორიის, ქართული ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების კარდინალური საკითხების შესწავლაზე.

1917 წ. უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ ს. ყაუხჩიშვილი საქართველოში ბრუნდება და ერთხანს პედაგოგიურ მოღვაწეობას ეწევა, ხოლო 1918 წ. თბილისის უნივერსიტეტში დაარსებისთანავე, ივ. ჯავახიშვილის წარდგინებით, იგი დატოვეს უნივერსიტეტთან ბერძნულ-ბიზანტიურ ფილოლოგიაში საპროფესოროდ მოსამზადებლად. 1921 წ. ს. ყაუხჩიშვილი გაიგზავნა გერმანიასა და საბერძნეთში სამეცნიერო მუშაობის გასაღრმავებლად; აქ იგი ორი წლის მანძილზე მუშაობდა ისეთი სახელმძღვანელო მეცნიერების ხელმძღვანელობით, როგორებიც იყვნენ უ. ვილამოვიტ-მელენდორფი, ედ. მეიერი, ხ. დილსი, ბ. შულცე და სხვ. 1923 წელს ახალგაზრდა მეცნიერი ბრუნდება სამშობლოში. აქ იგი უნივერსიტეტში მიიწვიეს ლექციების კურსის წასაკითხად კლასიკურ ენებსა და ბიზანტიის ისტორიაში.

1927 წელს ს. ყაუხჩიშვილმა დაიცვა საუკეთესო დისერტაცია, ხოლო 1930 წ. არჩეულ იქნა პროფესორად. 1927—38 წლებში იგი განაგრძობდა უნივერსიტეტის ბიზანტინოლოგიის კათედრას, 1940 წლიდან 1954 წლამდე კი — ხელმძღვანელობდა კლასიკური ფილოლოგიის კათედრას. ამ კათედრის პროფესორად დარჩა იგი სიცოცხლის ბოლომდე.

1939—1940 წლებში ს. ყაუხჩიშვილი ქ. მოსკოვში სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის მსოფლიო ლიტერატურის ანტიკური ლიტერატურის განყოფილებაში მუშაობდა და მონაწილეობდა ბერძნული ლიტერატურის ისტორიის გეგმა-კონსექტის შედგენაში. 1945 წლიდან იგი სათავეში ედგა საქ. სსრ მეცნ. აკადე-

მისი ისტორიის ინსტიტუტის ბიზანტიოლოგიის სექტორს, ხოლო 1960 წლიდან სიცილზის ბოლო დღემდე აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ბიზანტიოლოგიის განყოფილებაში.

ს. ყაუხჩიშვილის ნაყოფიერმა სამეცნიერო-პედაგოგიურმა და საზოგადოებრივმა მოღვაწეობამ მალალი შეფასება დაიმსახურა; მას მიენიჭა მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწის წოდება, 1950 წ. იგი არჩეული იყო საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად, ხოლო 1970 წ. — ნამდვილ წევრად. დაჯილდოებული იყო „საპატიო ნიშნის“ და შრომის წითელი დროშის ორდენებით.

ს. ყაუხჩიშვილის სამეცნიერო-კვლევითი მოღვაწეობის შეფასება გარდაუღსავლად სიმწიფეს ჰქვია: ეს მოღვაწეობა იმდენად მრავალმხრივი და მრავალფეროვანია, რომ მისი შეფასება ერთი რომელიმე დარგის სპეციალისტისათვის შეუძლებელი ხდება. ძნელი დასაჯერებელიც კია, რომ ერთ ადამიანს შეძლებოდა მეცნიერების ამდენ დარგში მუშაობა. საქართველოს ისტორია და ქართული ლიტერატურა, ბიზანტიის ისტორია, ბერძნულ-ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორია, ბერძნული ეპიგრაფიკა, ძველ-ქართულ წყაროთა მეცნიერული პუბლიკაცია, ენათმეცნიერების პრობლემები, ლექსიკოლოგიური მუშაობა — აი არასრული ნუსხა იმ დარგებისა, საიდანაც იმ წრისა, რომლებიც ს. ყაუხჩიშვილმა თავისი კვლევის ობიექტად აირჩია. ამასთან ყველა იმ დარგის განვითარებაში მან მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა, ყველგან დატოვა თავისი წარუშლელი კვალი. ს. ყაუხჩიშვილის ხელოვნური ნამოღვაწარი თავის საგანგებო მკვლევარსა და შემფასებელს ელოდება, დღეს კი აქედან მხოლოდ ძირითადსა და უთვალსა-ჩინოესს აღვნიშნავთ.

ჯერ კიდევ მოღვაწეობის დასაწყისში, 1920 წ. ს. ყაუხჩიშვილმა გამოსცა გიორგი ამარტოლის „ქრონოგრაფიის“ ძველქართული თარგმანი. მან დაადგინა არსებულ ნუსხათა მიხედვით კრიტიკული ტექსტი, შეისწავლა ბერძნული და ქართული ტექსტების ურთიერთმიმართება, ხოლო ამ ნაშრომის 1926 წ. გამოქვეყნებულ მეორე ნაწილში დაწერილებით გააანალიზა როგორც ქართული თარგმანი, ისე ბერძნული დედანი და მოგვცა საინტერესო გამოკვლევა გიორგი ამარტოლის შესახებ. შემდგომ წლებში მან შეისწავლა და გამოაქვეყნა რიგი ქართული ძეგლებისა, რომლებიც ბიზანტიური ტექსტებიდან მომდინარეობენ. არაკლე დიადოხოსის, მიხეილ ფსელოსის, ბიზანტიური რომანის „გალაქტიონი

და ეპისტიმის“ და სხვათა ქართული თარგმანებისა და დიდი ქართველი მოაზროვნის იოანე პეტრიწის ორიგინალურ შრომათა შესწავლის შედეგად ს. ყაუხჩიშვილმა გამოავლინა მრავალი ფაქტი, რომელთაც უაღრესი მნიშვნელობა ენიჭება არა მარტო ქართული ლიტერატურის, არამედ ბერძნულ-ბიზანტიური ლიტერატურის, საზოგადოებრივი აზრის, ბერძნული ენის შესწავლისათვის.

საპატიო ადგილი ს. ყაუხჩიშვილის მეცნიერულ პროდუქციაში უკავია მისი ბერძნული ლიტერატურის ისტორიის სამტომეულს, განსაკუთრებით კი ამ გამოცემის მესამე ტომს, რომელიც ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორიას შეიცავს. დღემდე საბჭოურ სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს რჩება ერთადერთ ყოვლისმომცველ და ღრმამეცნიერულ მიმოხილვად მთელი ბიზანტიური ლიტერატურისა. აქ მოცემულია სრულიად ახლებური პერიოდიზაცია ბიზანტიური ლიტერატურისა, მისი ცალკეული დარგებისა და მხატვრული ფორმების გენეზისი, პირველადი ნაჩვენები აღმოსავლეთის ხალხებისა და, კერძოდ ქართველების როლი ბიზანტიზმის ჩამოყალიბებაში.

ს. ყაუხჩიშვილის მრავალწლიანი შრომისა და რუღუნების შესანიშნავი ნაყოფია მისი სახელმძღვანელო „გეოგრაფია“, რომლის 8 ტომში შესულია ყველა ბიზანტიელი მწერლის ის ცნობები (V—XV საუკუნეებისა), რომლებიც საქართველოს ეხება. აქ მოცემულია არა მარტო ბერძნული ტექსტი და მისი ზედმიწევნით ზუსტი ქართული თარგმანი, არამედ დაწვრილებითი მეცნიერული კომენტარებიც, რომლებიც ზოგჯერ დამოუკიდებელ და ორიგინალურ მეცნიერულ გამოკვლევას წარმოადგენენ. არაერთხელ თქმულა, რომ მსგავს პუბლიკაციას რომელიც გნებავთ კულტურული ერი ინატრებდა.

ფასდაუდებელია ს. ყაუხჩიშვილის ღვაწლი ქართული საისტორიო ძეგლების და, პირველ რიგში, „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლა-პუბლიკაციის საქმეში. მონუმენტური სამი ტომი (I, II, IV) „ქართლის ცხოვრებისა“, რომელსაც ს. ყაუხჩიშვილმა თავისი ფართო ერუდოცი, წყაროების ბრწყინვალე ცოდნა, ტექსტოლოგიური კვლევის შესანიშნავი აღიარება და უნარი შეაღწია, ისეთ ძეგლად დარჩება მკვლევრისათვის, რომელიც საესებოთ კმარა მისი სახელის უკვდავსაყოფად.

უნივერსიტეტის დაარსების დღიდან ს. ყაუხჩიშვილი მის საქმიანობას უკავშირებს თავის ცხოვრებას; აქ იკრებს იგი თავის გარშემო ახალგაზრდობას, ასწავლის და წერტონს მას, უხვად და დაუშურებლად უზიარებს თავის ცოდნასა და გამოცდილებას და ეს მისი ყ-

თიღობილი საქმიანობა სიცოცხლის ბოლომდე არ შეწყვეტილა. ბრწყინვალე პედაგოგი, გულისხმიერი და ფაქიზი აღმზრდელი, იგი ახერხებს საქართველოში კლასიკური ფილოლოგიისა და ბიზანტინოლოგიის ეროვნული აკადემიის ჩამოყალიბებას და მათ ისე წარმართვას, რომ ეს სკოლები საყოველთაო აღიარებითა და მაღალი მეცნიერული ავტორიტეტით სარგებლობენ. პუბლიცისტური მეცნიერების სხვადასხვა დარგის წარმომადგენელთა მრავალი თაობის აღმზრდელი, ს. ყაუხჩიშვილი თავის მოწაფეთა ხსენებაში ყოველთვის რჩება როგორც ეტალონი სწორუბოვარი პედაგოგისა, როგორც ნიმუში ქვეყნის, აღმზრდელისა, სამაგალითო მოქალაქისა და ერისკაცისა.

უდიდესი ნიჭიერება, უაღრესი პროფესიული დახვეწილობა, პრინციპული ობიექტურობა, ქვეყნის მამულიშვილობა, ერისა და ქვეყნის უდიდესი სიყვარული, მშრომელი ხალხისათვის უანგარო სამსახურის დაუოკებელი სურვილი — აი ის თვისებები, რომლებიც სიმონ ყაუხჩიშვილს ახასიათებდა, რომელთაგანაც ის ესოდენ უყვარდა მის ხალხს და რომელთა წყალობით ის მარად მოსაგონარი დარჩება მომავალი თაობებისათვის.

თამაზ ბამბრაქიძე
ნოდარ ლომოური

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-95-50 телефон

ჩაბარდა წარმოებას 17.IX.1981; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 9.IV.1982; ანაწყოების ზომა
7×12; ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 17,5; საადრიცხო-საგამომცემლო
თაბახი 15,5; შექე- 2505; უე 05440; ტირაჟი 1250;
ფასი 1 მან.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

*

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19